8° ( ) [illegible] Borzeschi 1904

G. T. Kirileanu

BULETINUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

·ANUL XVIII · 1925 ·

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

DE

G. BALȘ

· CARTEA ROMÂNEASCĂ · BUCUREȘTI ·

BULETINUL

COMISIUNII

MONUMENTELOR ISTORICE

MINISTERUL CULTELOR
ȘI
ARTELOR

MINISTRU ALEXANDRU LĂPEDATU

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE
PRESEDINTE N. IORGA

MEMBRI:
PETRE ANTONESCU, GEORGE BALȘ, GRIGORE CERKEZ, ALEXANDRU LĂPEDATU, CONSTANTIN MOISIL, VASILE PÂRVAN, PREOT NICOLAE POPESCU, MIHAIL SUȚU, ARTUR VERONA

ARHITECT-ȘEF
N. GHIKA-BUDEȘTI,

SECRETAR AL COMISIUNEI
VIRGILIU V. DRĂGHICEANU, Director

REDACȚIA:
SECRETARIATUL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE
BUCUREȘTI, STRADA GENERAL BERTHELOT, 26

G. T. Kirileanu

Nu se împru-
mută acasă.

BULETINUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

ANUL XVIII

43 — 46

1 9 2 5

BIBLIOTECA
DOCUMENTARĂ
ORAȘUL PIATRA NEAMȚ

14400

BUCUREȘTI

„CARTEA ROMÂNEASCA", S. A.

1 9 2 6

05
726/2

TOATE DREPTURILE
DE
REPRODUCERE
REZERVATE

P.III.2
BIBLIOTECA
JUDEȚEANĂ
NEAMȚ
Fond „G.T.K."

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

BISERICILE
LUI
ȘTEFAN CEL MARE

CU UN REZUMAT IN LIMBA FRANCEZĂ

AVEC UN RÉSUMÉ EN FRANÇAIS

DE

G. BALȘ

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE
ȘI
AL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE

1926

P. III. 2
BIBLIOTECA
JUDEȚEANĂ
NEAMȚ
Fond „G.T.K."

Această lucrare este o desvoltare a capitolului: epoca lui Ștefan cel Mare în «l'Architecture religieuse moldave» din cartea «l'Art Roumain» [1], iar concluziunile ei au fost prezentate Academiei Române, într'o scurtă lucrare din care au fost extrase câte-va din rândurile următoare. [2]).

Spre o mai bună documentare a celor expuse și pentru a umplea cea ce cred a fi o lacună în materialul nostru de cercetare, am adunat planurile și vederile ale tuturor bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare actualmente cunoscute, precum ale celor câte va mai vechi; asemenea și ale celor din vremea lui Bogdan cel Orb și a lui Ștefăniță care sunt o urmare firească a celor dintâi. S'a alcătuit astfel un fel de inventar al bisericilor moldovenești de la început și până la Petru Rareș.

Gruparea la un loc a acestui material permite o mai ușoară studiere a artei de a clădi din această vreme și ne îngăduește să tragem concluzii de un caracter mai general.

Alte cercetări vor putea completa acest inventar cu elemente nouă, acuma necunoscute. Se vor putea elucida unele puncte neclare și corecta alte greșeli.

Zugrăveala mai cu seamă ar merita să fie studiată deosebit și în amănunte.

Dacă, însă, lucrarea de față va ajuta întru câtva ca să se lămurească mai bine cunoașterea acestor vremi, scopul nostru va fi atins.

Am de adus mulțumirile mele acelora cari mi-au ajutat în strângerea materialului necesar. In primul rând Comisiunei Monumentelor Istorice, pe urmă Direcțiunei Școalei de Arhiteetură care mi-a pus la dispoziție mai multe releveuri ce mi-au permis să revizuesc și să completez ale mele. Asemenea și D-lor Arhitect C. Popovici și Inginer I. Mihalache cari au binevoit să-mi dea și ei prețiosul lor ajutor.

---

1) L'Art Roumain de N. Iorga și G. Balș.

2) Începuturile arhitecturei bisericești din Moldova de G. Balș.

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

Pentru stadial arhitecturei bisericești moldovenești, stadial vremei lui Ștefan cel Mare este nu numai de cea mai mare importanță, dar este chiar cheea problemei. Intr'adevăr parte din aceste clădiri trebue să fi fost de lemn, iar de zid cele mai puține. Dar cele rămase din acest timp, două sau trei — ori care ar fi interesul lor, nu ne pot fi de mare

Fig. 1. Milișăuți

s'au ridicat de înaintașii lui multe lăcașuri sfinte — mai cu seamă sub domniile lui Petru Mușat și lui Alexandru cel Bun, precum dovedesc multe documente. — Cea mai mare folos pentru stadial arhitecturei moldovenești.

In vremea lui Ștefan cel Mare însă, acest stil se găsește aleătuit gata în liniile lui

principale și dacă n'are încă desvoltarea lui desăvârșită, a căpătat deja formele sale caracteristice. Aceste forme au urmat mai pe urmă o evoluție firească, dar nu li s'au mai adăogat de cât elemente de natură secundară, până târziu în ajunul începerei decadenței.

In cercetările ce urmează va fi vorba în mod aproape exclusiv de biserici, căci, pe lângă ele, — excepție făcută pentru câte-va clopotnițe — nu mai avem alte clădiri religioase care să le putem atribui acestei epoci.

Mânăstirile au fost așa de des arse, distruse, dărâmate, încât — chiar dacă în ceea ce vedem azi mai sunt câteva crâmpei din zidurile făcute de mâna meșterilor lui Ștefan cel Mare, nu le mai putem deosebi și nu putem spune că monumental este din această vreme.

Acest studiu se va împărți, în mod firesc în două părți principale: *a*) cercetarea înrâuririlor — absolut necesară înțelegerei alcătuirei și evoluțianei artei noastre și *b*) studiul formelor.

Deci, pentru a putea înțelege aceste forme trebue să fim mai întâi în curent cu originele, dar dintr'altă parte analiza detaliilor constructive ne luminează asupra unor puncte nelămurite, încât nici deslușirea influențelor nu poate fi completă până nu cercetăm formele.

De aceea vom examina întâi înrâuririle așa cum rezultă din izvoarele istorice și din prima vedere a monumentelor și pe urmă, după studierea formelor constructive și scrutarea detaliilor, vom reveni — cu riscul de a repeta unele lucrări — căutând a vedea până la ce punct sunt îndreptățite cele spuse la început și în ce măsură, trebue să le întregim sau să le rectificăm.

Fig. 2. Sf. Nicolae din Dorohoi
Tabloul votiv

CAPITOLUL I.

CERCETAREA ÎNRĂURIRILOR

Pentru deplina înțelegere a înrâuririlor, e nevoe în primul rând să cercetăm arta constructivă a țărilor nu numai vecine nouă dar și a unora câte odată foarte depărtate. Într'adevăr, țările noastre, spre deosebire de cele apusene unde artele au evoluat într'un mediu mai omogen și în relație cu regiuni de tendințe și principii apropiate de ale lor, țările noastre se găseau la confluență, la punctul de ciocnire al unor civilizații foarte diferite. Au primit, din această pricină, pecetea unor regiuni îndepărtate și au contopit

Fig. 3. Sf. Ilie

în construcţiile ce au înflorit pe acest pământ, elemente foarte diferite, disparate chiar la prima vedere, dar care au ajuns însă, prin banal simţ şi gustul constructorilor, să alcătuiască un tot armonios şi bine legat constituind un stil deosebit, stilul nostru moldovenesc.

O altă ţară care s'a găsit în condiţiuni asemănătoare cu a noastră din acest punct de vedere este Sicilia, unde conlucrarea artelor bizantine, arabe şi gotice a produs minunele ce le ştim.

Cu cât mai interesante sunt aceste regiuni unde s'au lovit aceste valuri diverse? Cu cât e mai pasionant studiul artei lor, cercetând care din aceste două curente s'au potrivit mai bine firei şi spiritului poporului; ne desvăluesc tainele sufletului său şi gândirea sa adâncă mult mai bine ca în acele ţări care au primit în mod pasiv arta altor popoare fără a-i amesteca nimic din ale lor.

Inrâuririle streine de care poate fi vorba în cazul ce ne ocupă sunt în primul rând cele bizantine şi cele gotice. Influenţa bizantină, adusă prin diferite căi, se simte hotărît în planul bisericei, aşa cum era firesc să fie, cererile cultului fiind aici predominante. Ele sunt cele ce dau — cum s'ar zice — programul construcţiei, la care trebue să se potrivească posibilităţile constructive şi tendinţele ornamentale.

Separaţiunile clasice în altar (cu anexele sale prosomidia şi diaconicul), naos şi pronaos se regăsesc la noi ca în tot domeniul arhitecturei bizantine.

De asemenea boltirile decurg din arta constructivă bizantină. Arcurile sunt în plin cintru, nu găsim arcurile frânte — zise ogivale — de cât în detaliile de ornamentaţie; bolţile sunt în calote şi nu — afară de foarte rare excepţii — construite pe nervure după metoda gotică. Şi caracteristica boltirei moldoveneşti, cu arcuri piezişe suprapuse celor patru arcuri ale naosului — nu are de asemenea nici o relaţie cu arta gotică.

Influenţa bizantină se mai vădeşte prin absidele laterale ale naosului, care împreună cu absida altarului, alcătuiesc aşa zisul planul trilobat sau triconch. Această formă, care există mai în tot răsăritul creştinesc, nu se găseşte însă ca regulă normală, în afară de ţara românească, de cât în trei regiuni din domeniul bizantin: la Muntele Atos, la Meteori şi în Serbia. Fiind date relaţiile ţărilor noastre cu Sf. Munte dintr'o parte, iar dintr'alta cu Serbia, vom putea conchide ca dintr'una din aceste două regiuni ne-a venit acest plan, care s'a generalizat la noi, atât în Moldova cât şi în Ţara Românească.

Dar de la care din aceste două provincii arhitectonice, Atosul sau Serbia, ne-a venit oare această dispoziţie? Este de observat, însă, că planul triconch se găseşte la Sf. Munte mai totdeauna combinat cu tipul bisericei bizantine cu patru coloane, sau stâlpi, pe care se reazămă cupola centrală şi foarte rar cu planul în care cupola se sprijină deadreptul pe zidurile exterioare aşa cum e la noi în România aproape totdeauna, în Moldova chiar fără excepţie. In Serbia din potrivă, există cele două tipuri cam egal reprezentate, cele fără coloane fiind de regulă în bisericile mai mici. Aceasta este un argument pentru venirea prin Serbia a acestei dispoziţiuni atonice. Nu e locul aici să cercetăm care e origina ei mai îndepărtată. Chestiunea a dat loc la numeroase studii şi îndelungate discuţiuni, care nu sunt încă închise.

Nu avem de altmintrelea nici o probă ca meşteri atonici să fi venit vre-o dată să lucreze la noi. Din contră ştim că călugării sârbi au adus în Moldova cultura lor bisericească, a cărei artă de clădit era o ramură firească. Şi astfel, pe lângă înrâuririle gotice despre care vom vorbi mai departe, s'ar putea explica în parte şi tendinţa spre o mai mare înălţime a bisericilor moldovene, predominanţa verticalei, care este în Serbia chiar o deosebire faţă de arta bizantină mai meridională şi de cea atonică în particular.

Serbia dealmintrelea, până în acest moment, trecuse printr'o înfloritoare perioadă de zidire şi arta ei, gonită din sudul Savei mai trăia în nordul râului, în Frusecagora.

Călugării, deci, care au venit în Moldova în vremea lui Petre Muşat, puteau foarte bine aduce principii destul de vivace pentru a se impune construcţiilor ţărei în care veneau.

Din Bulgaria, din potrivă, n'am putut afla vre-o influenţă asupra artei noastre moldoveneşti. Nici nu e de mirat, căci atuncea când a început Ştefan cel Mare a zidi, de aproape un veac nu mai era un stat bulgar, ci se făcuse raia turcească fără viaţă artistică — cel puţin în această privinţă.

In unele regiuni din ţările balcanice, — şi în Bulgaria, — a existat în veacurile al XIV-lea şi al XV-lea o ornamentaţie a pereţilor

exteriori, cu arcade oarbe și alte împodobiri, care, fără a semăna cu fațadele lui Ștefan cel Mare, purcede din aceleași principii — (Messembria, Târnovo și alte). Aceste principii sunt însă mult mai generale — materiale mărunte, material aparent, arcade oarbe, ocnițe, și nu implică nici o idee de filiațiune. Cred, deci, că nu există o înrâurire a artei constructive bulgare asupra artei noastre moldovenești.

* * *

După arta bizantină, aceea care și-a întipărit mai mult caracterul asupra arhitecturei noastre moldovenești este cea gotică. Relațiile noastre continue cu Polonia și cu Transilvania o explică îndestul. Înlesnirea cu care se putea avea meșteri iscusiți din aceste țări veceine deslușesc de ce veneau ei de acolo mai curând de cât din Balcanul acuma supus Turcilor.

Fig. 4. Sf. Gheorghe — Hârlău

Care sunt aceste caractere noi?

În unire cu gândul sârbesc, este mai marea

înălțare a clădirei, această simbolică elansare a bisericilor gotice, în opoziție cu concentrarea în sine — orientală — a proporțiilor bizantine; este apariția contrafortarilor exteriori, principiu apusean, romanic și gotic, contrar spiritului bizantin care închide în interiorul zidurilor bisericei, toate părțile constructive menite să anuleze împingerea bolților, modul în fine, cum e tratat tot ce e piatră cioplită, profilele soclurilor, tabletele contrafortarilor, dar mai cu seamă chenarele ușelor și ale ferestrelor.

Așa încât s'a putut caracteriza biserica moldovenească ca fiind un plan bizantin executat de mâini gotice si după principii în parte gotice.

Care din aceste două țări, Polonia sau Transilvania, ne-a transmis această înrâurire. Documente precize, dacă nu lipsesc cu desăvârșire, sunt însă foarte rare și pentru a ne face o idee mai clară asupra acestui punct va fi nevoe de stadiul de amănunte ce-l vom face mai departe, sprijinit pe cercetarea profilelor, chenarelor și semnelor lapidare din aceste țări.

* * *

S'a constatat o influență însemnată a Armeniei până la Rin, unde a fost semnalată în catedralele romanice din această regiune [1]). Acest neam de arhitecți, de constructori meșteri în artele pietrei, a emigrat în mai multe rânduri în urma pustiirelor țărei lor. Se știe cum s'au stabilit în mare număr în Galiția și în Moldova și în alte regiuni vecine, încă din zorile istorei noastre naționale. O înrîurire a lor asupra artei noastre constructive ar fi deci foarte firească. Din nefericire, cunoaștem încă prea imperfect această artă a lor pentru a putea trage concluzii sigure.

Vom arăta mai departe, când vom vorbi de diferitele particularități constructive, de partea ce ar putea să le revie. Și aci credem în primul rând că lor trebue să li se atribue introducerea acestor arcuri piezișe ale cupolei naosului care au devenit o caracteristică a stilului moldovenesc.

* * *

Influențe rasești, în această epocă nu se vădesc; numai mai târziu se vor ivi, mai cu seamă în amănuntele decorative, în pictură și în învelitorile acoperișului.

Unele documente, ce le cunoaștem, ne arată cum unii meșteri italieni, în trecere pe la noi în drum spre Rusia, au fost opriți de Ștefan cel Mare. Altă dată îl vedem pe Ștefan cerând meșteri și zugravi de la Veneția. Nicăeri nu putem vedea în clădirile ce ne-au rămas mâna acestor meșteri apuseni.

Nu vedem ca arta orientală — otomană, persană sau arabă — să se arate în monumentele din Moldova în vremea lui Ștefan, în mod direct. Dar unele motive de origină răsăriteană ne-au revenit prin intermediarul occidentului, precum vom vedea mai departe.

* * *

Am vorbit până acuma de diversele influențe care au înrîurit sau modificat baza bizantină în cea ce privește construcția și împodobirele de piatră; zugrăvelele însă sunt bizantine. In stadiul încă înapoiat al studiilor asupra picturei bizantine nu putem încă să ne pronunțăm cu hotărîre asupra școalei regionale la care aparțin, nici nu avem o siguranță deplină dacă toate zugrăvelile din bisericele lui Ștefan cel Mare sunt din vremea lui. Pentru unele faptul e cert, pentru altele foarte probabil. — Cu tot caracterul așa de pronunțat bizantin al acestor fresce atât prin factura cât și prin iconografia lor, se zărește totuși oare care elemente străine.

Așa la Bălinești unde se găsesc zugrăveli care sunt din cele mai de seamă ce le avem în țară și care prin frumusețea figurilor și eleganța execuțiunei se pot clasa prin cele mai frumoase din răsăritul Europei, se vede în chipul ctitorului, logofătul Tăutu, o evidentă influență apuseană.

* * *

Dar înrîurirea artelor vecine nu este singura care trebuia ținută în seamă în stadiul formărei formelor arhitectonice.

Cel puțin în regiunile unde meșteșugul de zidit se desvoltă cu rațiune și nu numai după imitația oarbă sau fantezia meșterilor sau a domnitorului, intervin alți factori cari pot ajunge să fie preponderenți. E vorba de clima și materialele de construcție aflătoare. Cea d'întâi condiționează în primul rând acope-

[1]) Strygowski—Choisy—F. Benoit.

rișarile prin necesitatea de a îndepărta sigur și iute zăpada și apele în regiunile ploioase cum sunt acele de sub munți unde a înflorit, mai cu seamă, stilul ce ne ocupă.

Vom vedea cum, la noi, solația acestei probleme pare a fi obiectul unor încercări speciale din partea meșterilor noștri cari au căutat să găsească învelitori în raport cu materialele care le aveau la îndemână respectând tot odată forme consacrate din alte pricini.

Aceste considerațiuni au impus în mod firesc pante mari și strașini proeminente menite să arunce apele departe de zidari, adică acoperișari înalte și de o massă importantă în raport cu aceea a clădirei.

Clima schimbăcioasă, extremă, din țara noastră, cu gerari intense iarna și căldari excesive vara, a dus dela început să se caute a lăsa la o parte tencuielele, cel puțin în părțile mai expuse și a construi cu materiale aparente, materiale de obicei de dimensiuni mici, din cauza dificultății de a-și procura alte, cărăturile fiind grele și mijloacele reduse.

Dintr'altă parte, nesiguranța vremurilor, războaele continue, sărăcia vistieriei nu îngăduiau ridicarea unor clădiri măreți cum se văd prin alte țări mai fericite.

Bisericile se zideau repede, într'o clipă mai liniștită și, firește, ele erau mici, modeste și ca dimensiuni și ca împodobire, dar totuși armonioase de formă, bine echilibrate și foarte potrivite trebuințelor de atunci.

* * *

Când considerăm într'o epocă anumită ori ce artă constructivă din orice țară, primul element de care ne slujim pentru studierea și judecarea lui este arta timpurilor imediat precedente, care mai mult de cât orice altă influență trebue să ne dea cheea problemelor de deslegat. Am văzut dela început că, printr'un fenomen curios, în cazul nostru, acest element de căpetenie ne lipsește aproape cu totul și ne găsim în Moldova la începutul epocei ce ne interesează în fața unor monamente, unde apar. gata închegate, mai toate elementele ale stilului nostru fără ca să putem vedea deslușit, în cele câte-va construcții din vremea imediat precedentă, firul conductor al evoluției din care a eșit.

Fig. 5. Bălinești
Tabloul votiv (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Zidurile ce au fost și au pierit ne-ar fi arătat oare această evoluție? Aici suntem redași la simple ipoteze.

Cunoaștem numai biserica din Rădăuți ridicată, se zice, de Bogdan descălicătorul, sau poate numai de Alexandru cel Bun, și mărită și înfrumusețată mult mai târziu de către Lăpușneanu. Această clădire însă e făcută după principii cu total alte; este o biserică romanică, de o artă foarte modestă, cu o navă principală si două colaterale (bas côtés). Are însă separațiunea în naos și pronaos după datina răsăriteană.

Fig. 6. Sf. Ioan — Siret

Cât de interesantă să fie și de venerabilă, este în afară de direcția arhitectonică ce vroim s'o studiăm aici.

Altă biserică ce se zice veche din 'naintea lui Ștefan este Sf. Treime din Siret.

Această clădire, de forme simple, de construcție bizantină, cu oare care caractere de plan sârbești și cu oare care înrâurire apuseană, ar putea să fie din epoca arătată; analiza clădirei pare a confirma ce spune tradiția.

Sft. Ioan, tot din Siret, ar fi fost zidită în vremea lui Petru Mușat. Dacă aceasta ar fi adevărat, sub forma în care o vedem azi, atunci întradevăr ar fi un jalon prețios, căci întrunește mai multe din elementele ce le găsim în bisericile din timpul lui Ștefan.

Dar această clădire, ce o vedem azi nu e cea primitivă ci o construcție din veacul al XVII-lea. Nu odată, bazați numai pe documente sau pe tradiție putem crede o clădire mult mai veche de cât e in realitate. O reconstrucție totală poate să nu fi lăsat nici o urmă în documentele care ne au ajuns, sau pare a rezulta din ele numai o simplă reparație unde a fost o rezidire completă. In cazul ce ne ocupă, chiar dacă biserica nu a fost în întregime refăcută a suferit o transformare așa de desăvârșită în cât caracterul vechiu s'a pierdut cu total și alte, dintr'o vreme mai recentă, i-au luat locul,

Biserica Mirăuților din Suceava care pare a fi fost și ea zidită la început sub Petru Mușat, nu mai avea nimic din vechea ei înfățișare și era și ea o zidire din veacul al XVII-lea până acuma câțiva ani când a fost refăcută și cu desăvârșire transformată.

Alexandru cel Bun a zidit mânăstirea Bistrița pe al cărui loc se ridică azi biserica lui Lăpușneanu, iar la Moldovița o altă mânăstire care s'a dărâmat astfel în cât azi numai câteva rămășite de zidari în ruine mai es din pământ, prea nedeslușite ca să putem conchide ceva din examinarea lor.

De biserica catolică ce același domnitor a ridicat-o în Baia pentru soția sa și ale cărei ruini se mai văd și azi, nu e locul să se vorbească aici, fiind făcută după alte norme; este o construcție în întregime gotică care ese cu total din șirul zidirilor ce le cercetăm

Acest fir conducător, ce este evoluția formelor din epoca precedentă ne lipsește deci aproape cu total.

Este deci necesar studiul formelor, care împreună cu puținele documente ce le avem ne va putea da deslușirile cerute.

CAPITOLUL II.

DESCRIPȚIA BISERICILOR

După scurta introducere ce a precedat este nevoe acuma de a înfățișa diferitele biserici din vremea lui Ștefan cel Mare, dând de fie care o scurtă descriere. Câte o monografie a lor ar duce prea departe și nici nu e necesară pentru scopul ce'l urmărim. Planurile și reproducerile ce le dăm, completate prin comentarea lor, vor fi de ajuns pentru a ne permite, la sfârșit, să punem în evidență trăsăturile caracteristice ale acestor monumente, pentru a le putea grupa și arăta evoluția lor. Iar dintr'altă parte vor fi și elemente suficiente pentru a putea analiza detaliile și a judeca origina lor și înrâuririle ce le denotă.

Pentru ca aceste monumente să fie bine plasate în lumina lor adevărată, și de oarece am fost — în mod firesc — adus să vorbesc de cele câte-va biserici mai vechi de cât cele din vremea lui Ștefan cel Mare, este util să se adaoge pe scurt descrierea lor, și anume a Rădăuților, a Sf-tei Treime din Siret, cele două singure monumente ce ne-au rămas din acest timp. Nu vorbesc de biserica catolică din Baia, căci ese din șirul bisericilor noastre ce le studiăm. A fost de altmintrelea descrisă în Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice din 1909.

Tot în scop de a face mai completă ochirea asupra monumentelor lui Ștefan voi spune câte-va vorbe și despre acele din timpul lui Bogdan cel orb și al lui Ștefăniță. Se leagă într'adevăr mult mai bine — precum vom vedea — cu cele ce le preced, de cât cu acele lui Rareș.

In acest fel acest studiu va coprinde toate bisericile dela începutul arhitecturei noastre până la Rareș, înfățișând într'o măsură oare care inventarul bisericelor moldovenești dela început și până pe la 1527.

Fig. 7 Biserica Albă — Baia
(după Bul. Com. Mon. Ist.)

BAIA

Biserica albă din Baia cu hramul Sf-tului mare mucenic Gheorghe se presupune a fi fost clădită puțin după 1467 [1]).

Nici o pisanie, nici un document nu ne-au

[1]) Lăpedatu, Bul. com. Mon. Istorice 1909.

rămas în această privință, numai tradiția și ceeace spune construcția însă-și.

Iată cum o descrie autorul restaurărei de acuma câți-va ani:[1])

«Pereții bisericii sunt în întregime de piatră neregulată, având grosimea de 1.80 până la 2 m. Ușile, atât cea dela intrare, cât și cea interioară, care desparte naosul de pronaos, precum și ferestrele și brâul de la soclu sunt de piatră cioplită.

Forma bisericei e caracteristică; ea e compusă din un pronaos dreptunghiular, acoperit cu două bolți sferice, separate printr'un arc transversal, și din un naos de aceași formă, acoperit cu sistemul de bolți obișnuit în Moldova. Naosul are două sânuri mici și e terminat prin altarul semicircular.

Sânurile sunt luate în grosimea zidului și acuzate în afară prin un contrafort cu două picioare de sprijin, între cari e așezată fereastra. Ferestrele sunt mici și ogivale. Ușile sunt dreptunghiulare și cu chenare decorate cu un motiv compus din cercuri legate între ele prin liniamente drepte. Ușa de intrare e în axa bisericei....

Turla e în întregime executată în cărămidă ca și bolțile. Ea este concepută după tipicul moldovenesc, adică așezată pe cele patru arcuri principale, cari formează centrul naosului, prin intermediul altor patru arcuri diagonale, rezemate pe cheile celor d'intâi.

In afară, turla octogonală e așezată pe două baze; prima stelată, cu douăsprezece colțuri, dintre care cele din axa bisericei sunt rotunjite, a doua patrată. Ambele baze sunt decorate prin firide în semi-cerc. Partea inferioară a turlei este întărită cu patru mici contraforți, așezați pe diagonale. Ea este străpunsă de patru ferestre mici dreptunghiulare în piatră.

Decorația e cea obișnuită: prin mai multe rânduri de firide așezate după modul comun la bisericele din timpul lui Petru Rareș.

După forma și caracteristicile turlei, biserica ar fi din timpul domniei acestui Voevod. Insă după forma dreptunghiulară a ușei și decorația ei rudimentară, unică la bisericele din Moldova din secolul XV și XVI cari sunt toate terminate la partea superioară cu un arc ogival..... biserica ar fi anterioară lui Ștefan.

Dacă se consideră, pe de altă parte, diferența între materialul din care e clădit corpul bisericii și turla, întâiul din piatră brută, a doua numai din cărămidă, se conchide că turla actuală e clădită sau reclădită în urmă.

Date precise asupra originei bisericei nu sunt; nici o inscripție, nici un indiciu nu ne-a fost dat să descoperim cu ocazia lucrărilor de restaurare, cu toate că s'a săpat la altar și sub fereastra altarului în speranța de a se găsi ceva. Pe coronamentul ușei dela intrare se află sculptată, în mod puțin dibaciu, o mică stemă a Moldovei, cu capul de bour, soarele și luna, total cam șters de vremuri. Studiul acestei steme ar putea să servească persoanelor competente pentru a

Fig. 8. Baia
Biserica Albă înainte de restaurare (după Bul. Com. Mon. Ist.)

[1]) N. Ghika-Budești, idem

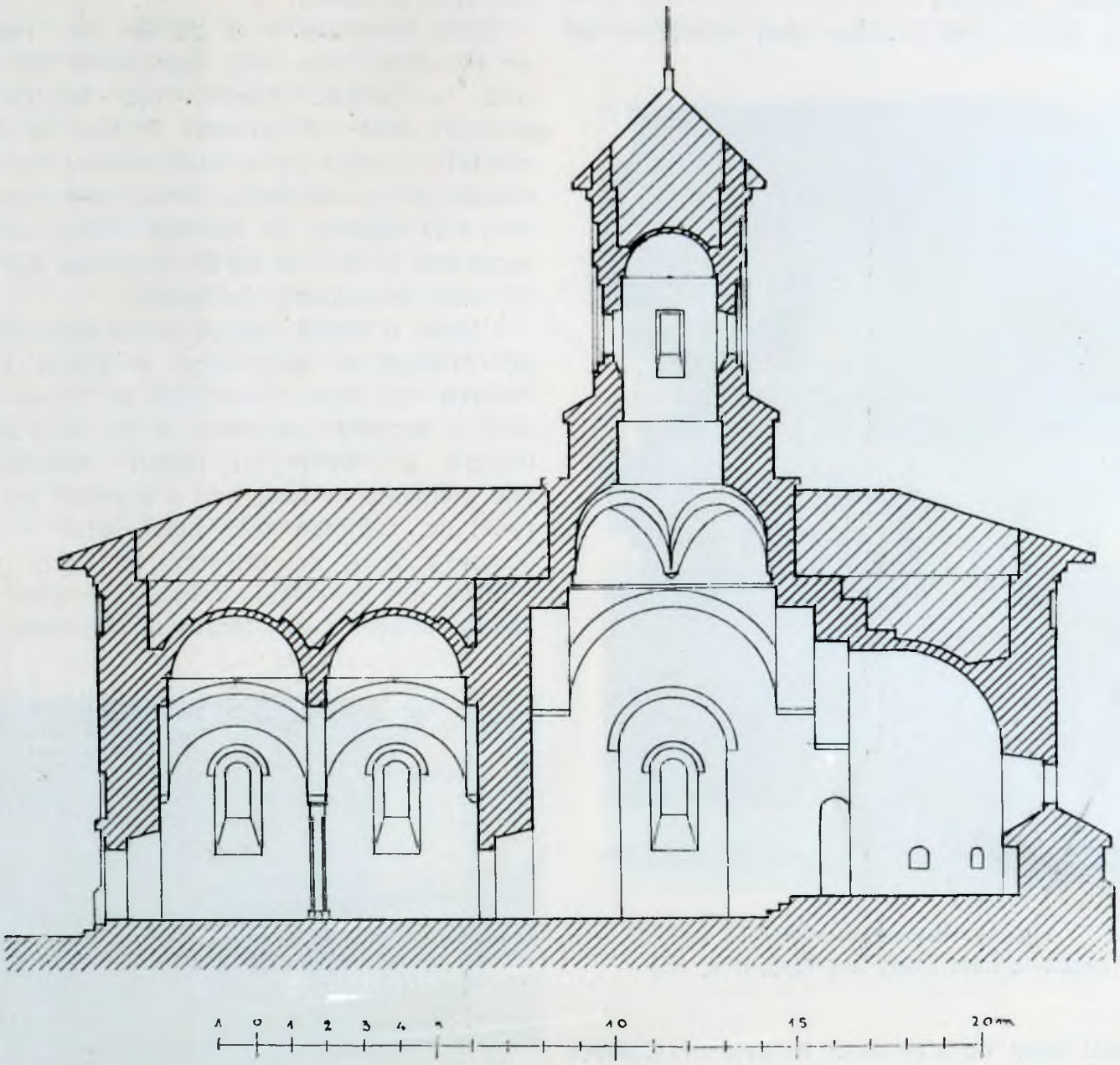

Fig. 9. Baia — Biserica Albă
Secțiune longitudinală (după Bul. Com. Mon. Ist.)

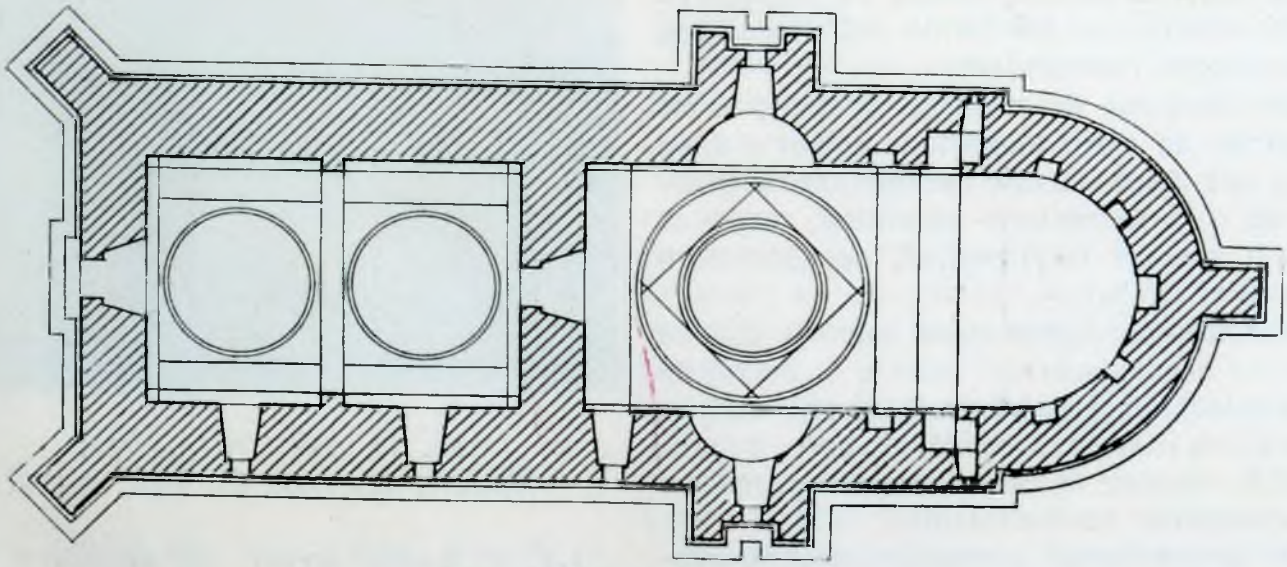

Fig. 10. Baia — Biserica Albă
Plan (după Bul. Com. Mon. Ist.)

lămuri întru câtva epoca de clădire a monumentului nostru».

Ne găsim deci în fața unei probleme nu

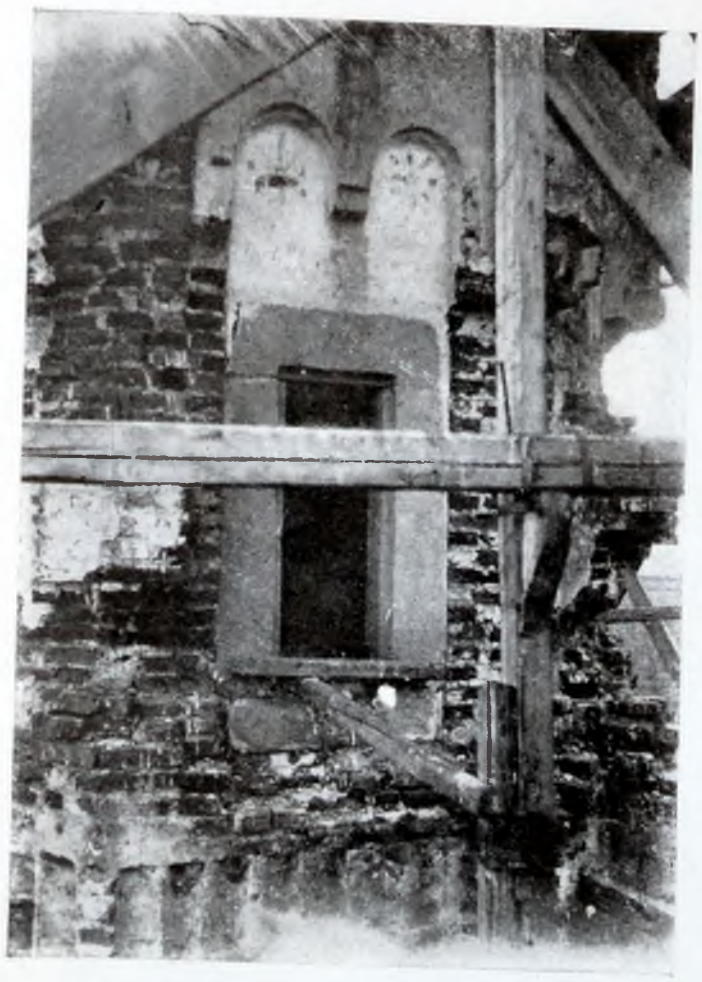

Fig. 11. Baia — Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bul. Com. Mon. Ist.)

tocmai ușor de desiegat. Exteriorul clădirei și ferestrele înguste și fără nici o ornamentație, altarul fără arcade oarbe, arată sau o epocă mai îndepărtată înainte de închegarea stilului bisericelor lui Ștefan cel Mare, sau o construcție rudimentară.

Cele două ași ne arată și ele un tip foarte îndepărtat de cele cunoscute în timpul și după Ștefan cel Mare. Aceste chenare dreptunghiulare cu o ornamentație primitivă, care ar putea fi socotită ca bizantină, ne aduc la o epocă mai veche.

Dintr'altă parte, pronaosul împărțit în două printr'un arc transversal pare a fi de un tip mai evoluat, decât acel ce îl găsim mai obișnuit, cu o singură calotă și care a precedat în evoluția acestor biserici pronaosul mai complicat cu două bolți.

Mai trebue notată particularitatea că pronaosul nu are ferestre spre nord și că există una, în naos, tot spre sud, la un loc absolut neobișnuit adică în dreptul arcului transversal din spre pronaos.

Turla asemenea e de un tip mai înaintat de cât chiar cele mai împodobite din vremea lui Ștefan. Aceste două rânduri de arcaturi duble cu piciorul median oprit la nivelul centralui pe o mică consolă și încoronate cu un alt rând de ocnițe sunt elemente ce nu le regăsim de cât sub Rareș, sub Lăpușneanu și mai târziu (cf. Sucevița, Hlinceа, Sf. Ioan Botezătorul Suceava.)

Pentru o epocă mai târzie vorbește și friza de cărămizi în dinți care o găsim și la Hlinceа pe baza turlei și la Secu, precum și așezarea arcurilor de pe baze în retragere în raport cu planul zidului. Și alte elemente în fine, par a aparține tot unei epoci de refacere mai nouă cum e nișa d'asupra ușei de intrare, cu arcul ceva reintrat din suprafața zidului, caracter bizantin ce apare mai târziu în Moldova.

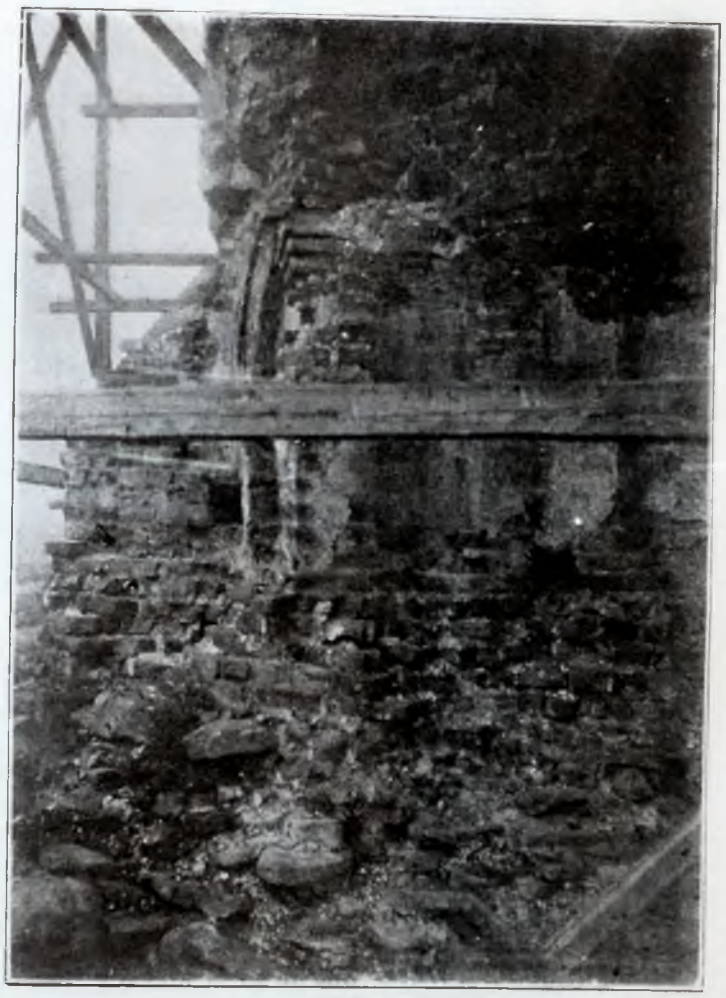

Fig. 12. Baia — Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bul. Com. Mon. Ist.)

La ce soluție trebue să ne oprim? E greu de crezut ca Ștefan cel Mare, după 1467, să fi construit o biserică care să fi

având chenare de aşi şi ferestre aşa de primitive.

Rândul de ocniţe de sub streaşină aşezate la restaurare în local unei zidării ce părea refăcută a existat oare în vechime?

Am putea deci risca ipoteza unei biserici mai vechi, refăcută de Ştefan care i-a lungit poate pronaosul, reîntrebuinţând spre sud în partea lungită fereastra din miazănoapte. Iar turla ar fi fost adăogată mult mai târziu.

Pentru o adăogire târzie a turlei mai vorbeşte şi lipsa contraforturilor care de obicei se găsesc la toate bisericile lui Ştefan care au turlă. Eşitura din dreptul sînurilor naosului este prea îngustă pentru a rezista împingerilor arcurilor transversale şi nu poate avea alt rol de cât de a compensa scobitura interioară a acestor sînuri.

PĂTRĂUŢI

Biserica din *Pătrăuţi*, cu hramul Sfintei Cruci şi zidită la 1487, are asemănare mare cu aceea din Sf. Ilie ca plan şi elevaţie. Îi lipsesc contraforturile cu toate că are o turlă

Fig. 13 — Baia. Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bul. Com. Mon. Ist.)

şi acest detaliu face din această biserică o excepţie în grupul la care o leagă celelalte caractere ale ei. Pătrăuţi se prezintă aşa ca tipul cel mai simplu dintre bisericele cu turlă şi cu sînuri. Este şi cea mai mică din toate cele zidite sub domnia lui Ştefan.

Fig. 14. Baia. — Biserica Albă
Uşa exterioară înainte de restaurare
(după Bul. Com. Mon. Ist.)

Naosul are boltirile obişnuite; nişele altarului care servesc de proscomidie şi diaconica sunt fără ferăstraici.

Pronaosul e boltit în calota sferică aşezată pe patru arcuri de o lărgime egală care cad pe patru console la fel cu cele dela Sf. Ilie. Toate ferestrele sunt mici şi dreptunghiulare. Uşa naosului e dreptunghiulară după tipul curent şi simplă, iar uşa dela intrare — şi ea în axa bisericei — are un chenar format de muluri care se termină în arc frânt. Deasupra ei e o pisanie, lungă de 1,44 m. şi înaltă de 0,21; e compusă numai din două rânduri:

«Io Ştefan Voevod, Gospodar al Ţărei moldoveneşti, fiul lui Bogdan Vodă, a început să clădească acest hram, în numele Sfintei Cruci, în anul 6995 luna Iunie 13 [1])» (1487)

Actualmente biserica e în întregime ten-

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina

caită pe dinafară: numai sînurile și turla au un bandou de plăci pătrate de pământ smălțuit verde fără nici un desen, afară de una care are o figură geometrică simplă gravată sub smalț.

Absidele și turla apar circulare, probabil din cauza tencuelelor care rotunjesc colțarile. Absida mare are șapte laturi iar cele laterale câte cinci. Turla are douăsprezece firide ca la Voroneț și un rând de ocnițe. Patru ferestre cu chenar dreptunghiular, mai lungi de cât cele ale bisericei propriu zisă, sunt așezate în axele turlei. Un acoperiș de șindrilă, lat și ascuțit ascunde în parte turla care nu are decât o singură bază patrată ce nu ese de cât parțial din masa învelitorii. Și soclul tencuit nu lasă să se vază vechiul profil; e de altmintrelea puțin pronunțat.

Biserica înăuntru e zugrăvită. Inscripțiile sfinților sunt pe grecește, cea ce ar putea așeza epoca execuțării pictarei în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Cel mai vechiu grafit ce l'am găsit e din 1691, din cele așa de dese sgârieri de nume ale soldaților lui Sobieski. — Totuș Prof. Podlacha spune că pictarile amintese cele dele Voroneț. [1])

Panoul cu tabloul votiv e pe un al doilea strat de pictari, pe când în restul bisericei nu se vede de cât un singur strat. Ștefan prezintă biserica lui Christos fiind însoțit de

Fig. 15. Patrăuț

un sfânt încoronat (Sf. Constantin?). Domnitorul e înfățișat cu părul blond în plete, și o fină mustață roșcovană. Fața lui e extrem de rotundă, — pare umflată — precum și fețele celor două femei care stau lângă dânsul. Se află oare sub acest tablou un alt mai vechiu?

Se poate presupune.

Biserica ce o ține Ștefan în mâini arată

[1]) V. Podlacha. Malowidla Scienne w cerkwiach Bukowiny.

forma caracteristică a acoperișului ce lasă turla degajată. Turla are două baze. Pe când sînurile și turla arată firide și ocnițele ce se mai văd, pronaosul e înfățișat cu un parament de pietre regulate galbene, înconjurate de o bandă albă și separate prin linii roșii, adică un parament obișnuit în arhitectura bizantină, dar care nu se vede în Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare, nici mai târziu. E probabil că zugravul grec a vrut numai să arate că zidăria acestei părți a bisericei era aparentă și în loc să copieze exact ce-a ce era, a înfățișat-o așa cum era obișnuit în țara lui.

Sub rândurile sfinților, zidul e împodobit cu imitație de plăci de marmoră și de porfir în locul draperiilor obișnuite.

MILIȘĂUȚI

Biserica din Milișăuți (lângă Bădăuți), cu hramul Sf-tului Procopie, era una din cele mai pitorești biserici din vremea lui Ștefan cel Mare. A fost zidită la 1487, în același an cu Pătrăuți. In timpul marelui război a fost distrusă cu dinamită de către armata austriacă și acuma nu se mai vede de cât un morman de pietre și de moloz acoperit de bălării și arbuști. Din fericire, frumoasa pisanie a scăpat aproape nevătămată și se păstrează în mica bisericuță de lemn care s'a ridicat în apropierea celei vechi.

Biserica cu turlă se compune dintr'un naos cu sînuri însemnate și în afară. Boltirile sunt cele două sisteme de arcuri cunoscute.

Pronaosul, despărțit printr'un perete de naos, avea o boltă caracteristică și care cred că nu-și găsește alta la fel. Era alcătuită de un semicilindru (berceau) longitudinal întretăiat de două bolți cu penetrații care se reuneau în axa bisericei.

Ușa de intrare, cu mulurele ogivale cunoscute, pe latura de miază-zi, avea și un chenar dreptunghiular încadrând ogiva așa cum se vede și la Tazlău. Ușa interioară era cu chenar dreptunghiular. O fereastră ogivală în zidul de apus era zidită. Toate cele-l'alte erau de tipul mic cu rama dreptunghiulară și cu baghete încrucișate.

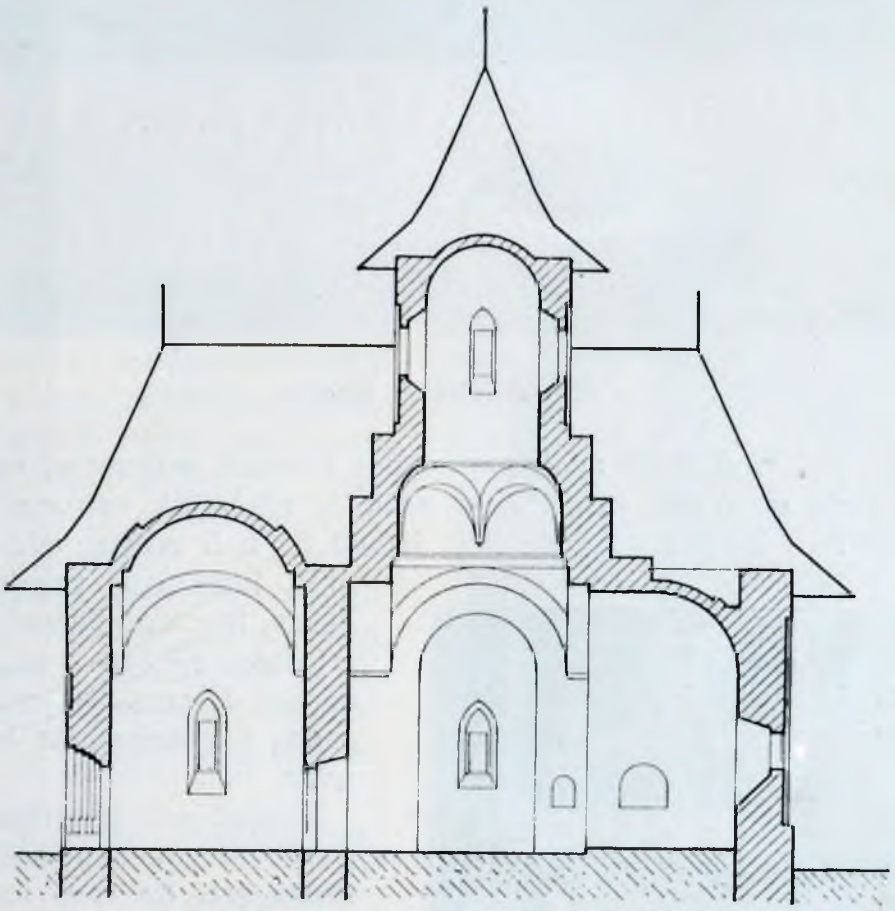

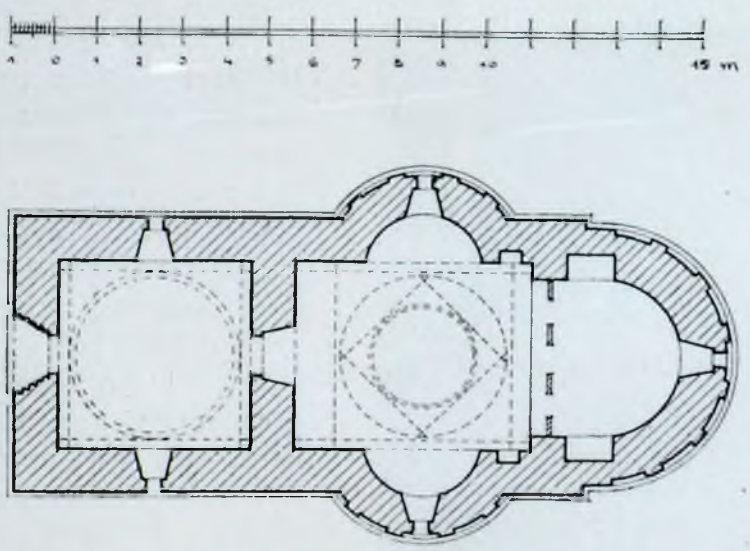

Fig. 16—17 Pătrăuți
Secțiune longitudinală. Planul bisericei (după Romstörfer)

Biserica, tencuită în afară și cu arcade de pietari, a avut sub streașină și la turlă o decorație de plăci ornamentate cu rozete și nasturi smălțuite. Romstörfer spune [1])

[1]) Mittheilungen der K. K. Central Commission 1898, pag. 179.

că erau plăci de sobe. Sînurile poligonale mai aveau arcadele lor oarbe, șapte la altar și cinci la cele laterale. Deasupra lor se vedea un rând de ocnițe mici, câte două pentru o firidă, pe când la turlă o singură ocniță corespundea unei firide.

era fără contraforturi. Patru ferestre se vedeau în axele principale, dar forma lor primitivă se perduse. Contraforturile cele mari ale cor-

Fig. 18. Pătrăuți. Pisania

pului bisericii precum și cel mic al altarului erau de cărămidă, ceace este o particularitate demnă de a fi notată, căci este un exemplu unic, fiind toate celel'alte cunoscute de piatră. Dar este foarte probabil că erau refăcute, părând a nu se lipi bine cu corpul bisericii. De altmintrelea nu mai aveau coronamentele lor profilele obișnuite.

Fig. 19. Pătrăuți, ușa interioară

Turla era eșezată pe o bază patrată fără stea. Tamburul avea 16 fețe fiecare cu câte o firidă; deasupra lor venea un rând de ocnițe și plăcile smălțuite deja pomenite. Turla

Pisania era la dreapta ușei de intrare; precum am arătat a scăpat de distrugere. Ea sună astfel:

„In anul 6989 în luna Iulie 8, în ziua Sfântului mare mucenic Procopie, Io Ștefan Voevod prin mila lui Damnezeu Gospodar al țărei moldovenești fiul lui Bogdan Voevod și cu prea iubitul său fiu Alexandra a dat luptă la Ribnic cu tânărul Basarab Voevod Domnul Țărei Românești, numit Țapalaș și l'a ajutat pe Ștefan și a învins pe Basarab Voevod: și a fost aici un măcel foarte mare printre Basarabi. De aceia Ștefan Voevod a hotărât din buna sa voință și buna prevedere și a zidit acest hram în numele Sfântului mare mucenic Procopie, în anul 6995; și s'a început în luna Iunie 8 și săvârșit în acelaș an în luna Noembrie 13". (1487) [1])

Pictura interioară era încă bine păstrată, ceva ștearsă pe bolți în naos și numai pe pereți în pronaos. Tabloul votiv reprezinta pe Ștefan, însoțit de familia sa și asistat de Sf. Procopie, prezentând biserica lui Christos.

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

Biserica e arătată cu acoperișul țuguiat și învelind separat pronaosul, altarul, sînurile și lăsând turla degajată. Așa s'a și refăcut de șindrilă învelitoarea cu prilejul reparațiunilor din 1890. Dăm aici în traducere un extras dintr'o notiță a lui Romstörfer. Biserica fiind acuma distrusă nu credem fără interes de a reproduce aceste rânduri :

...«Iconostasul atinge zidurile și în înălțime și în lărgime, între altar și naos. Biserica era, până la 1790, bogat zugrăvită atât pe dinăuntru cât și pe dinafară. Fiind atuncea o reparație necesară, s'a spoit totul. Biserica a avut patru turle, s'au scos atuncea trei, rămânând numai cea mare dar înecată într'o învelitoare foarte nepotrivită. Din nefericire clădirea a suferit mult în cursul anilor și prin nepriceperea oamenilor, dar este de nădăjduit ca printr'o restaurare pricepută, existența ei va fi asigurată și pentru viitor. In anul 1887, s'a început a se readuce încetul cu încetul frescurile acoperite la lumină. Frescurile altarului au

Fig. 20. Pătrăuți, ușa exterioară

Fig. 21. Pătrăuți, Console în pronaos

[1]) Mittheilungen K. K. Central Commission 1889, pag. 215.

BIBLIOTECA
DOCUMENTARĂ
ORAȘUL PIATRA NEAMȚ

rămas foarte clare, mai puțin în boltă. Icoanele se grupează în trei rânduri: între întâiul și al doilea rând, un bandou ornamental. In rândul de jos sunt opt figuri, reprezentând sfinții părinți, în rândul al doilea, cina cea de taină și spălarea picioarelor; în al treilea rând heravimii. In naos sunt de asemenea icoane încă bine păstrate. Vedem spre apus lângă intrare portretul ctitorului Ștefan cel Mare cu familia lui. Ține modelul bisericei în mână prezentându-l sfântului Procopie, care arată spre Christos stând pe tron. Mai departe restignirea. Isus

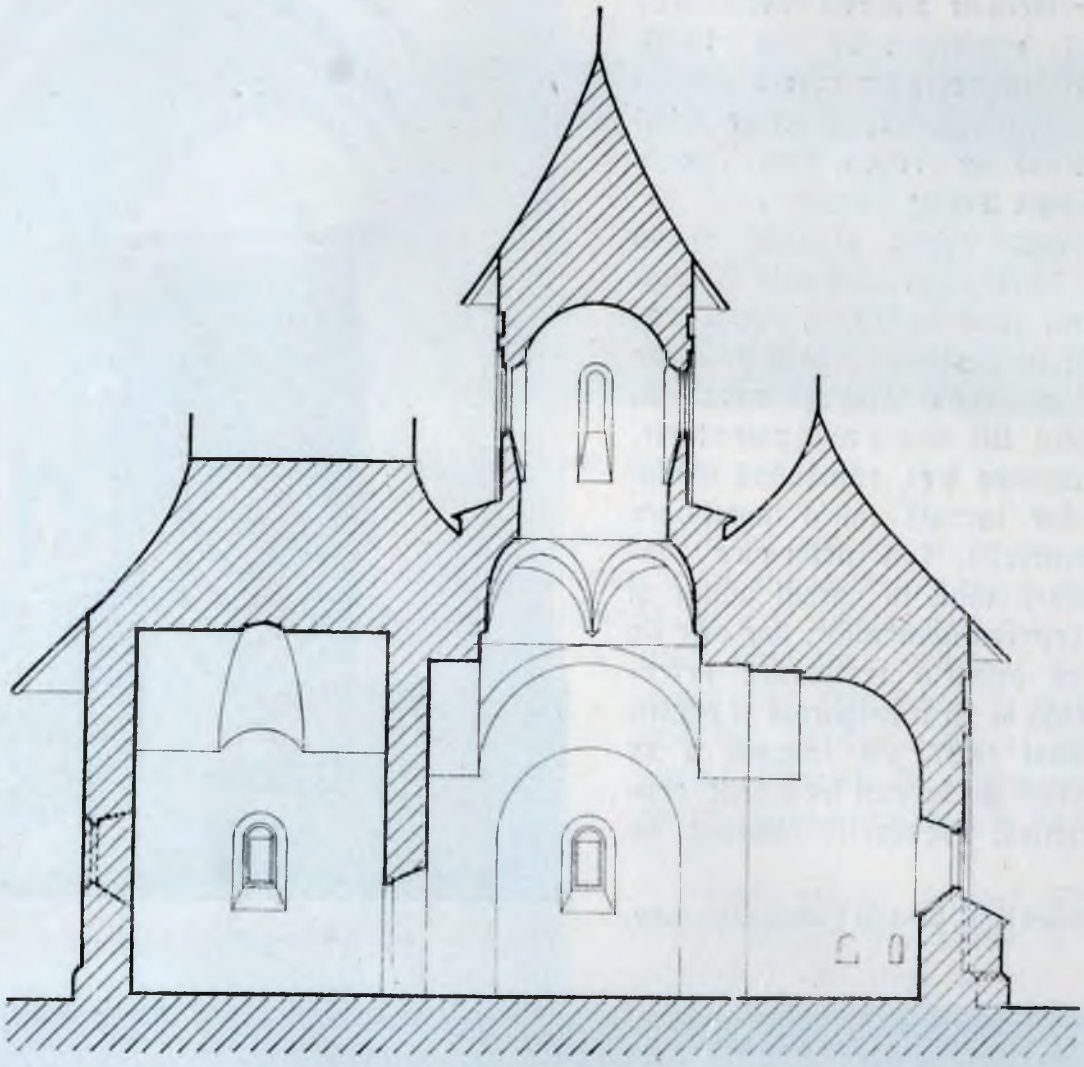

Fig. 22. Milișăuți, secțiunea longitudinală

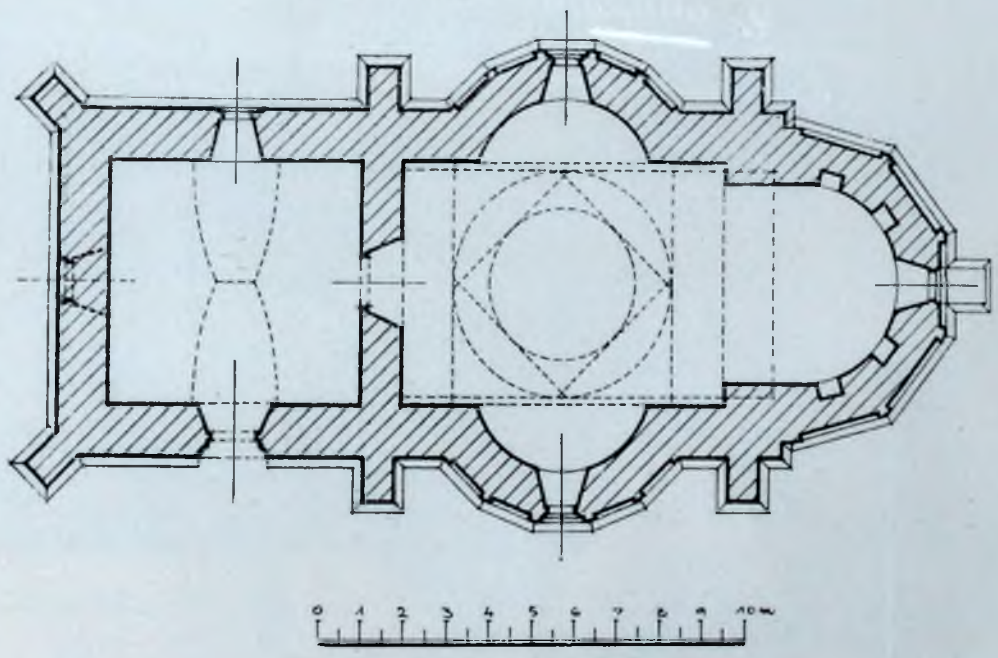

Fig. 23. Milișăuți, Planul bisericei

în fața marelui preot, coborârea de pe cruce. In rândul de deasupra moartea Maicei Domnului, schimbarea la față; mai multe reprezintări nu se mai pot bine determina; spre sud icoanele sfinților martiri, Maica Domnului cu pruncul, ducerea și punerea în mormânt a lui Christos, prinderea lui și alte. In partea femeiască apar din nou zugrăvelile deasemenea destul de bine păstrate. Și aici se găsește așezarea pe trei rânduri. Majoritatea scenelor se referă la Sf. Procopie. In afară, picturile sunt iremediabil distruse prin spoiala de var».

Prof. Podlacha a studiat de altmintrelea aceste frescuri împreună cu cele l'alte ale Bucovinei [1]).

SF. ILIE

Sf. Ilie (lângă Suceava) este clădită în anul 1488. Planul e aproape la fel cu al Voroneţului și al Pătrăuţilor, abstracție făcând de contraforturi care diferă.

Naosul are boltirile moldovenești caracteristice. Pe cele patru arcuri mari, cele două longitudinale înguste și cele două transversale late se ridică prin mijlocirea pendentivilor primul tambur în care este așezat al doilea rând de arcuri piezișe ce cad pe cheile

Fig. 24. Milișăuți, Vederea unei abside laterale

) V. Podlacha, ibid.

Fig. 25. Milișăuți. Pisania

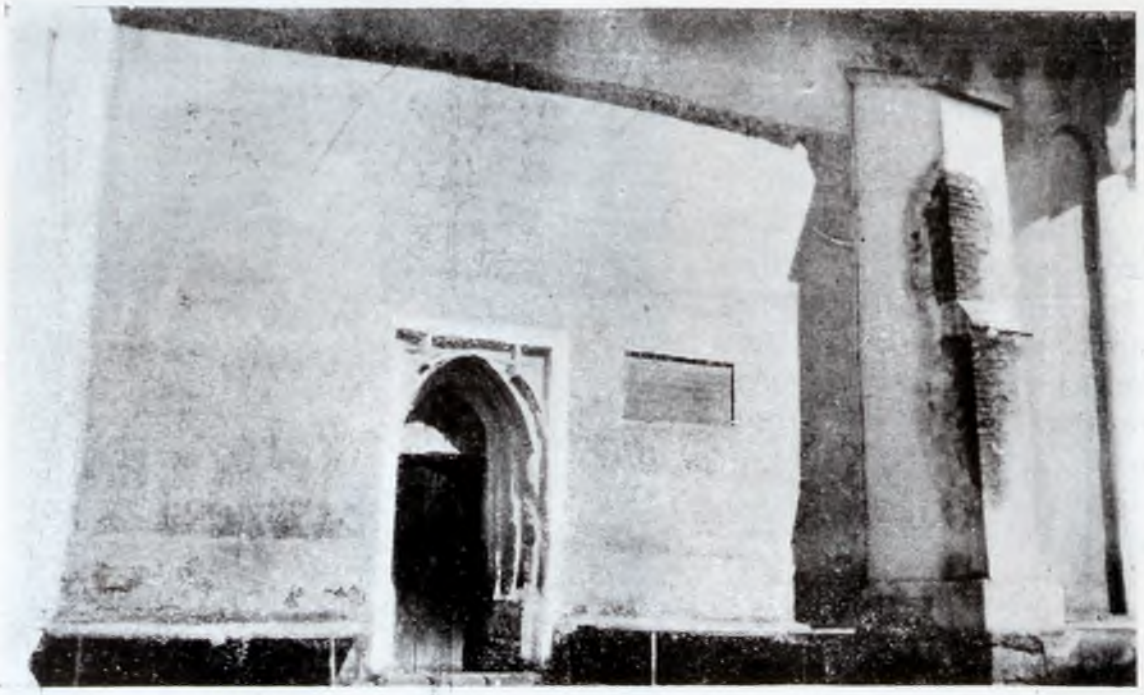

Fig. 26. Milișăuți. Intrarea bisericei

Cărămizile aparente smălțuite sunt verzi, galbene, brune și albastre. Dimensiunile sunt în general 28 × 13 × 5,5 cm. și rosturile dintre ele cam de 2 cm.

Profilul soclului actual pare a fi fost schimbat precum și tabletele contraforturilor, care nu mai pre-

primelor arcuri. Cu ajutorul altor patru pendentivi mai mici se închee al doilea cerc pe care se înalță tamburul turlei boltită în calotă semisferică.

Un alt arc spre răsărit face legătura cu altarul semicircular. La miază zi și miază noapte sunt cămăruțele — mai mult nișe — ale proscomidiei și diaconicului.

Pronaosul e patrat. Arcurile egale ce încadrează baza cupolei semi-sferice cad pe niște console de piatră de o formă specială.

Ușile sunt după tipul obișnuit; cea dintre naos și pronaos cu chenarul dreptunghiular, iar cea de intrare, care e în axa bisericii, de formă ogivală. Ferestrele toate sunt mici cu chenarul dreptunghiular.

Exteriorul bisericii prezintă particularitatea că rândul de ocnițe mari ce vin deasupra firidelor absidelor, în loc ca să fie, ca de obicei, în prelungirea lor, le încalecă, căzând picioarele lor pe vârful arcurilor firidelor. Tot așa și cu al doilea rând de ocnițe.

Fig. 27. Sf. Ilie

zintă profilele obișnuite. Sunt două perechi de aceste contraforturi și unul mic la altar.

Pereții pronaosului, în afară, au fost tencuiți și mai sunt încă zugrăviți. Se vede acolo chipul «arhiepiscopului Varlaam, Mitropolit de Suceava» care a păstorit între 1632 — 1653. Acest lucru e interesant pentru că ne arată că și în această vreme se mai zugrăvea uneori bisericile pe din afară.

In părțile superioare, se vede un rând de ocnițe mici cu arcuri de cărămizi smălțuite, care au fost umplute pentru a câștiga o singură suprafață de zugrăvit.

Turla e așezată pe trei baze, una pătrată, de sigă pentru a fi mai ușoară, una oblică — și de asupra o altă stelată — cu 8 vârfuri. Sf. Ilie fiind una din cele mai vechi biserici cu turlă ce ne au parvenit și cea mai veche cu baza stelată, este interesant de notat cum sunt construite aici aceste baze, căci ne deslușesc asupra genezei acestor soclari în formă de stea. (Vezi fig. 285)

Fie-care latură a acestei stelei are câte două ocnițe mici. Actualmente, din nefericire, aceste baze sunt înecate în învelitoare de unde nu ese de cât parțial baza superioară.

Tamburul turlei are douăsprezece laturi însemnate fie care de o firidă lungă și câte două ocnițe. D'asupra lor se vede un brâu format de plăci de pământ ars smălțuite în verde închis, așa cum e de altmintelea și pardoseala altarului.

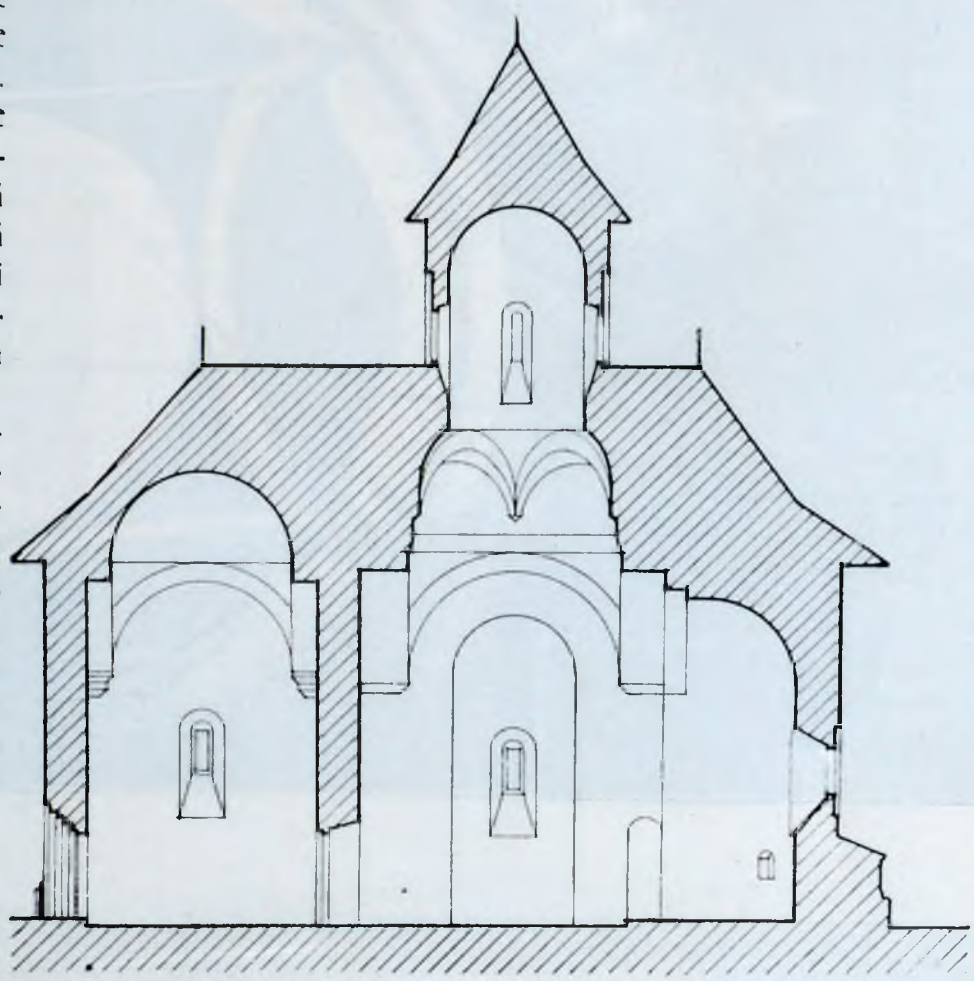

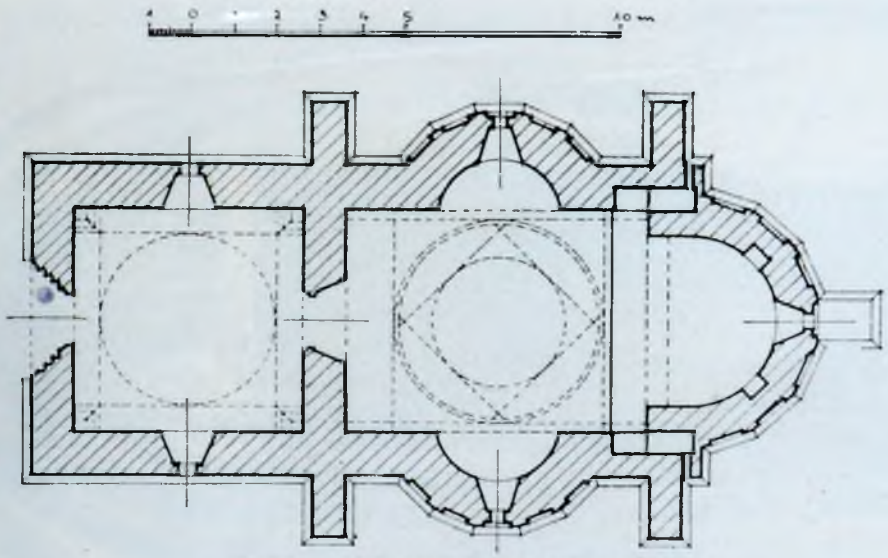

Fig. 28. Sf. Ilie, Secția longitudinală
Fig. 29. Sf. Ilie, Planul bisericei

In interior, sub stratul actual de picturi se găsește în câte va părți o tencuială cu o zugrăveală imitând cărămizi aparente. Acelaș lucru se vede și în alte biserici, ca Bălinești, Tăzlau, Humor, și pare a fi fost obișnuit când nu se putea zugrăvi imediat biserica.

Pictura votivă reprezintă pe Ștefan Vodă însoțit de Sf. Ilie, prezintând biserica Mântuitorului; pe lângă dînsul se văd alți doi voevozi, probabil doi din fii lui, și Doamna. Capetele au fost însă scoase și refăcute ulterior.

Biserica reprezintată are acoperișul asemănător tipic, cu fie-care parte a clădirei învelită deosebit.

Acoperișul altarului și al pronaosului, precum și al turlei e roșu, pe când acela al șinurilor laterale e cenușiu albastru; acela al bazei

Fig. 30. Sf. Ilie. Bolţile naosului

Fig. 31. Sf. Ilie. Uşa exterioară

superioare a turlei e alb și al bazei inferioare galben. Culoarea deci nu ne dă nici o indicație asupra materialului întrebuințat.

Printre frescurile exterioare este de însemnat o scenă pe care se vede reprezintată o biserică tot cu acelaș fel de acoperiș.

Mai găsim la Sf. Ilie, pe lângă ornamentele cu motive vegetale de stil oriental și motivul de caracter romanic, largele frunze îndoite, care le găsim și pe mormintele de la Rădăuți și în numeroase alte biserici, de obicei la ocnițe și în timpanele arcaturelor.

Pisania de piatră de asupra ușei de intrare are o ramă frumoasă; e de 1,05 m. lungime și 0,40 înălțime și e scrisă în foarte frumoase caractere[1]).

«Ioan Ștefan Voevod, fiul lui Bogdan Voevod Gospodar al țărei moldovenești a zidit acest hram în numele Sfântului prooroc Ilie. S'a început în anul 6996 luna Mai 1 și s'a săvârșit în acelaș an Octomvrie 15». (1488).

VORONEȚ

Voroneț este una din bisericele din vremea lui Ștefan care s'a păstrat mai bine în interior, cu toate că în vremea lui Iliaș Vodă, mitropolitul Grigore Roșca i-a adăogat un exonartex și a zugrăvit odată cu aceasta noua clădire și toată biserica pe din afară, cea ce i-a acoperit podoaba de materiale aparente ce o are de sigur.

Și resturile celor l'alte clădiri mănăstirești ce mai există, și dintre care turnul clopotnița e aproape singurele de seamă, sunt de o epocă mai recentă.

Biserica, cu hramul Sf. Gheorghe, a fost clădită la 1488. Ea posedă despărțiturele obișnuite. Naosul, cu altarul și cu două abside laterale semicirculare, are boltirile tipice suportând turla cam scundă. In unghiurile pendentivilor se găsesc oale de rezonanță.

Pronaosul, despărțit printr'un perete gros de naos, cu care comunică printr'o ușă cu chenarul gotic cunoscut cu vergele încrucișate, este de un plan aproape pătrat și boltit printr'o calotă ceva turtită.

Ușa de intrare are un frumos chenar de colonete ce se întâlnesc în arc frânt. Mularele

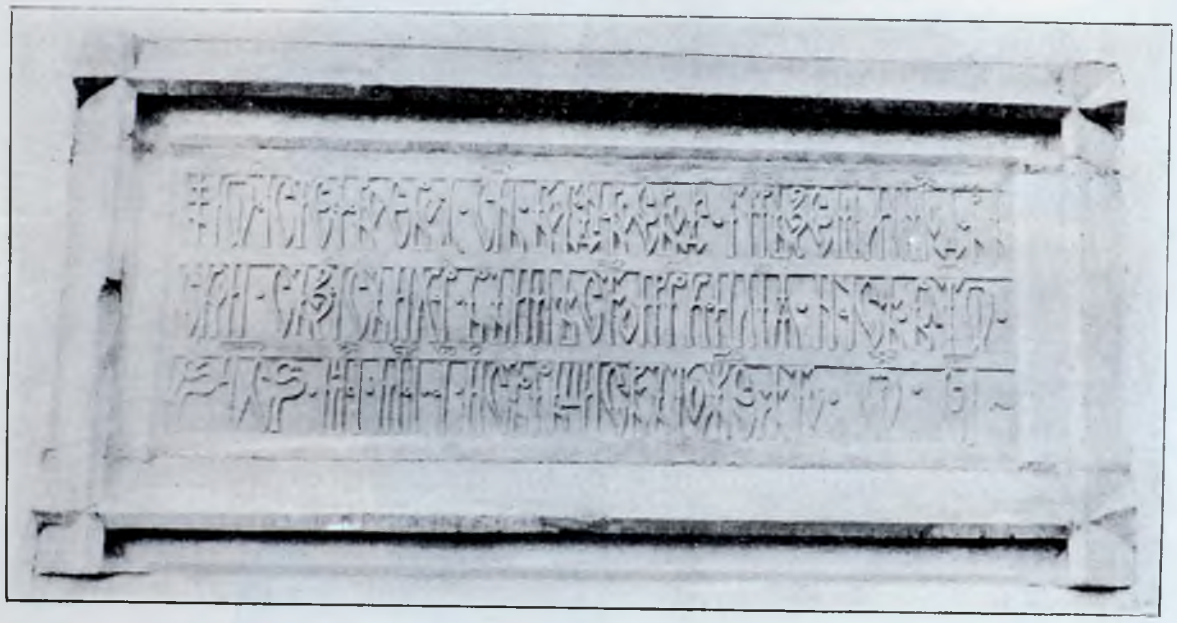

Fig. 32. Sf. Ilie. Pisania

se întretae la vârf, iar jos resar dintr'un mic plan înclinat fără mijlocirea bazelor mici ornate, care în această biserica nu se văd nicăieri.

Exonartexul, adăogat în 1547, e boltit în semicilindru (berceau) cu câte o frumoasă fereastră gotică împărțită în două printr'un menou și așezată deasupra ușelor de intrare în părțile de miază zi și miază noapte (aceasta acuma zidită) a pridvorului.

Două contraforturi întăresc arcul cel mare al naosului dinspre altar, iar alte două așezate piezis la 45° proptesc unghiurile de apus ale bisericei. Ferestrele toate ale părței vechi ale bisericei sunt mici cu chenarul dreptunghiular de baghete încrucișate, și sunt toate la fel.

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

Turla are acum bazele ei înecate în acoperișul de șindrilă. Șasesprezece firide și un rând de ocnițe o împodobesc, și e luminată prin patru ferestre așezate în axele naosului și la fel cu cele ale restaului bisericei. Acuma turla apare cilindrică, dar această înfățișare este probabil datorită tencuirei, poligonul având un mare

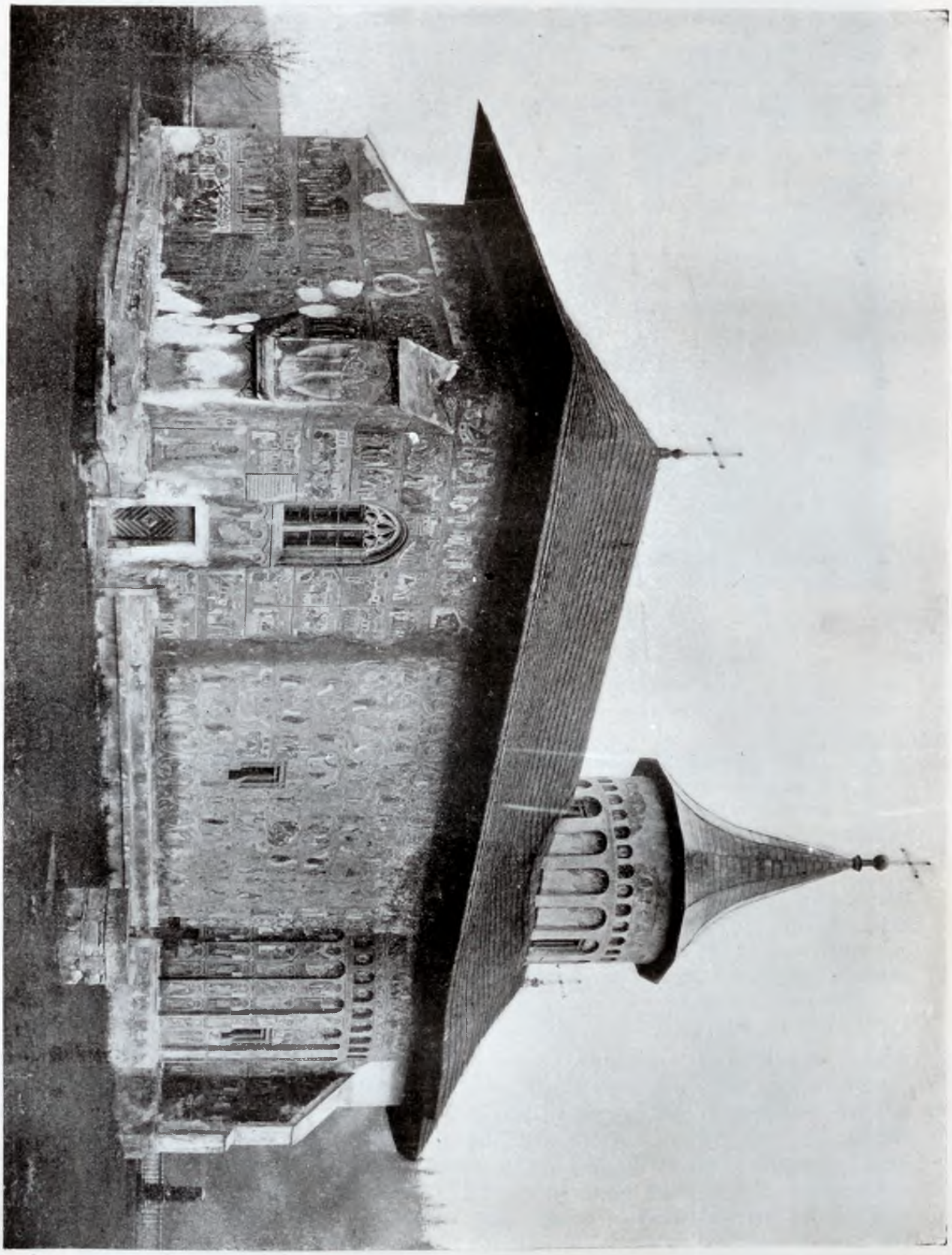

Fig. 33. Voronet

număr de laturi, adică nediferând mult de cerc.

Absidele sunt împodobite și ele prin lan-

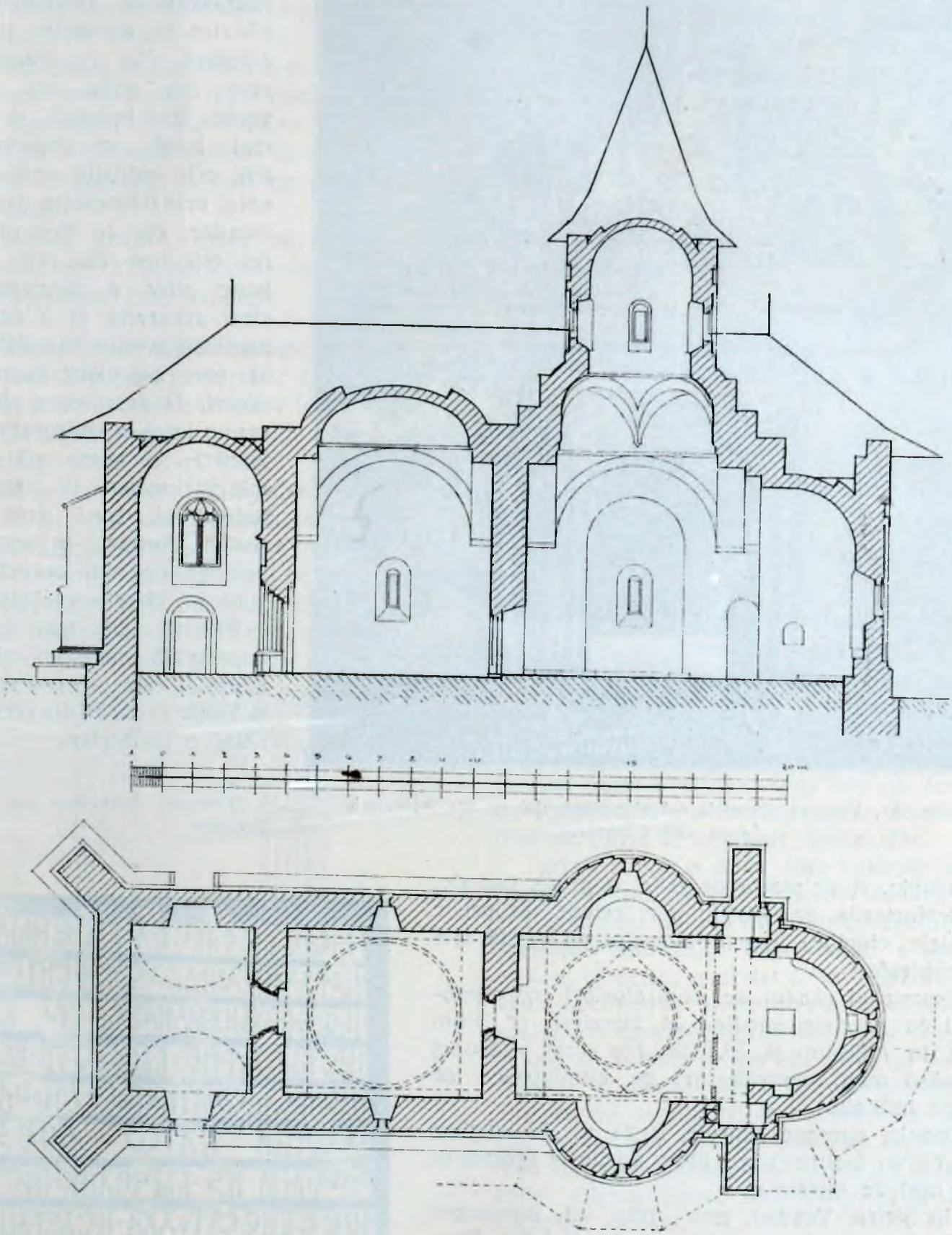

Fig. 34. Voroneț. Secțiune longitudinală (după Romstörfer)
Fig. 35. Voroneț. Planul bisericei (după Romstörfer)

gitele firide cunoscute, (adică nouă la altar și șapte la sînurile laterale). și cu un rând de ocnițe. Să fi fost un al doilea rând de ocnițe și pe din afara pronaosului ? Nu se poate cunoaște din cauza tencuielei pictate ce acoperă toată biserica. Tot din această pricină nu se poate vedea dacă au fost cărămizi sau rotocoale smălțuite.

Soclul, puțin pronunțat, are un profil destul

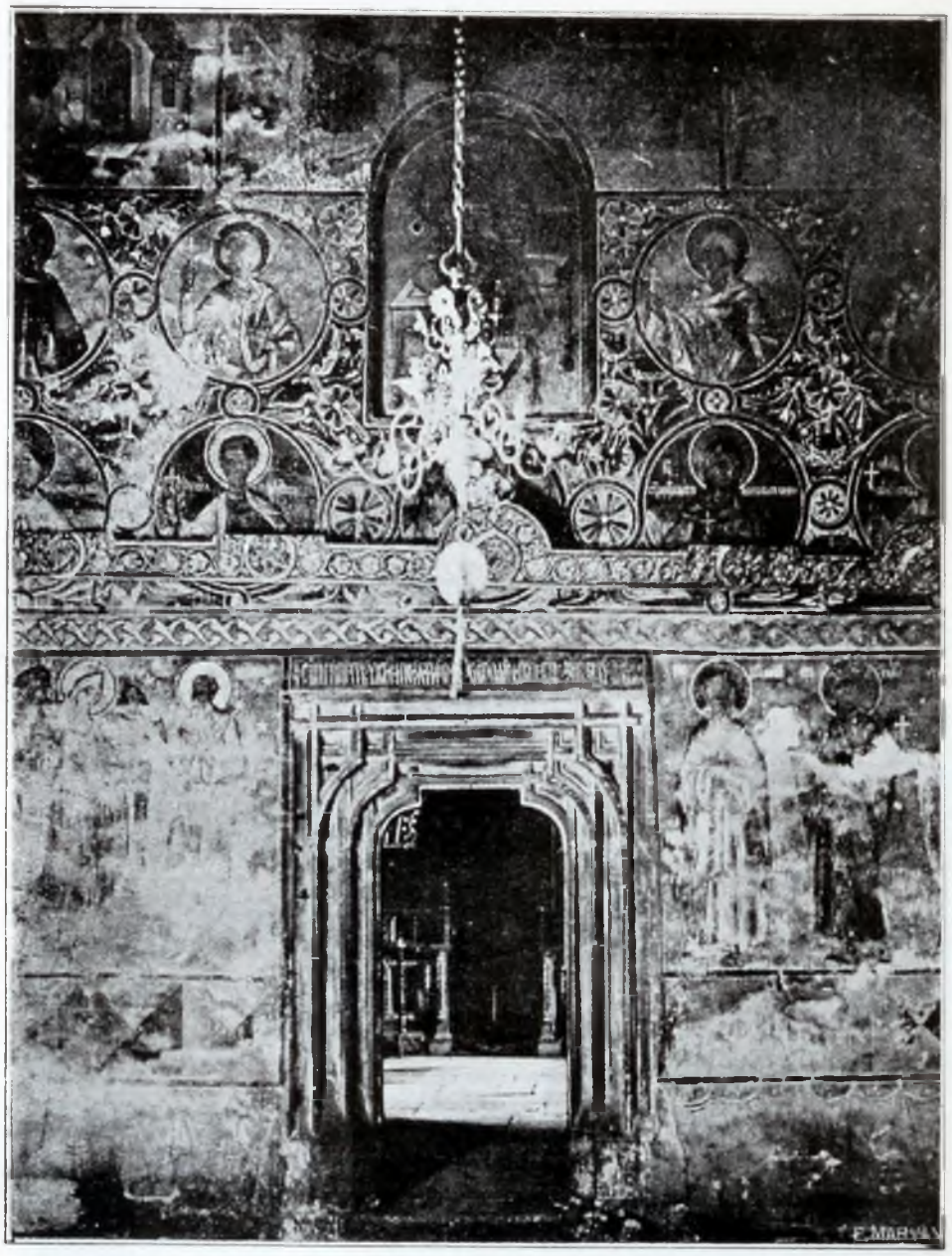

Fig. 35. Voroneț. Peretele est al pronaosului cu ușa interioară după «l'Art Roumain»

an în luna Septembre 14». (1488) [1]).

Cea ce face farmecul cel mare al Voronețului este zugrăveala ce împodobește biserica pe dinăuntru și pe dinafară. Mai cu seamă aceea din naos, cea mai veche, fără îndoială, și cea mai bună, se deosebește atât prin calitățile execuției cât și prin frumusețea expresiunilor, cât ca efect general este una din cele mai bune pilde a minunatului efect decorativ și a dulcei tonalități acestor împodobiri, la care au ajuns zugravii noștri. O descriere a picturei nu intră în cadrul acestei lucrări; de aceea mă voi mărgini numai la câte-va indicațiuni, fiind mai cu seamă Voroneț, în această privință cea mai caracteristică din bisericele lui Ștefan.

Precum am mai spus, zugrăveala naosului și a altarului este cea mai veche și foarte probabil din vremea chiar a lui Ștefan.

[1]) Kozak, Inschriften aus der Bukovina.

de simplu. E de piatră de talie, o gresie cenușie. Contrafortările au părțile lor eșinde acoperite cu dale cioplite; în axa altarului nu există nici un contrafort.

Lipsește și rândul de contrafortări corespunzând cu peretele median al bisericei ce l-am găsit la Milișăuți și Sf. Ilie (cu care Voroneț seamănă mult), contrafortări de altmintrelea de puțină utilitate.

Pisania, aproape patrată, (0,71 m. în lungime și 0,74 m. înălțime), cu litere aurite, e așezată în axa ușei de intrare :

«Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu Gospodar al țărei moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, a început a zidi acest hram la mânăstirea Voroneț, în numele sfîntului și slăvitului și mare mucenicului și biruitorului Gheorghe în anul 6996 în luna Mai 26, Lumi după pogorîrea Sfîntului Duh și s'a săvârșit în acelaș

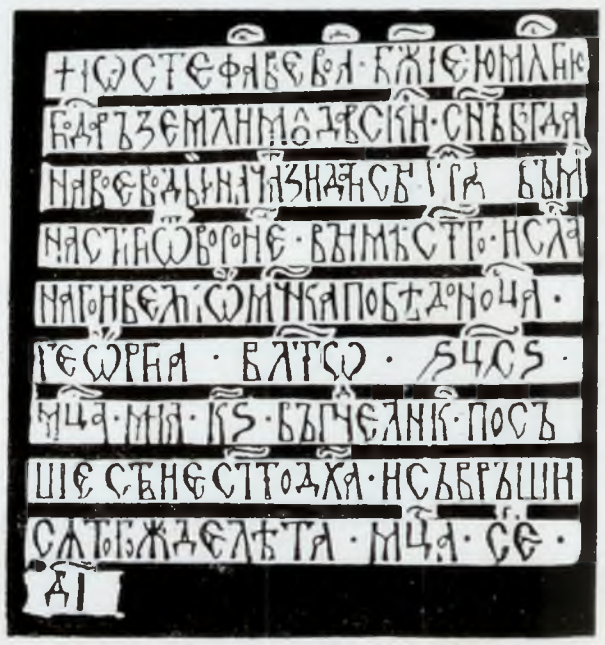

Fig. 36. Voroneț. Pisania (după Kozak)

Altă pictură sub cea actuală nu este; și se deosebește prin diferite detalii și prin calitatea ei de zugrăveală pronaosului datată printr'o inscripție de asupra ușei pronaosului, care arată că mitropolitul (arhiepiscopul) Teofan a făcut'o la 1550.

Zugrăveala exonartexului și a exteriorului, precum arată o altă inscripție, a fost făcută de Mitropolitul Grigore Roșca în 1547.

După o inscripție pictată în afară s'ar putea crede că zugravul a fost un anumit Marko «pristav».

Această pictură apare de o calitate mai slabă de cât cea din naos și de cât cea — aproape contimporană — din pronaos.

Tabloul votiv care se găsește la locul obișnuit, adică în naos pe peretele dinspre pronaos și la mâna dreaptă celui care intră, reprezintă pe Ștefan cel Mare dus de Sf. Gheorghe spre Christos stând pe un tron.

Lângă domnitorul e Doamna lui Maria și două fete, una mare și una mai mică.

Costumele sunt de o rară bogăție, brocatele cu motive orientale sunt acoperite cu aur.

Această pictură prezintă cel mai mare interes înfățișându-ne portrete probabil contimporane și permițând și studiul costumelor,

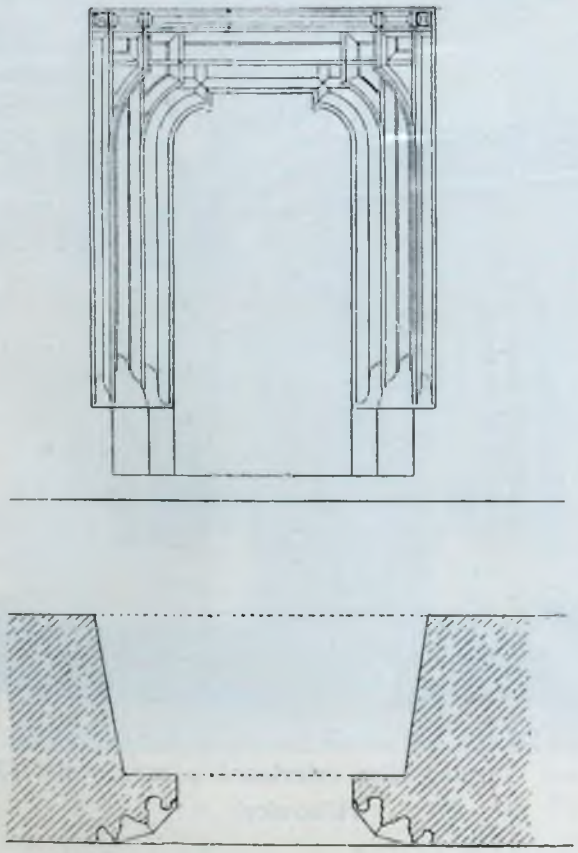

Fig. 37. Voroneț. Ușa interioară (după Romstörfer)

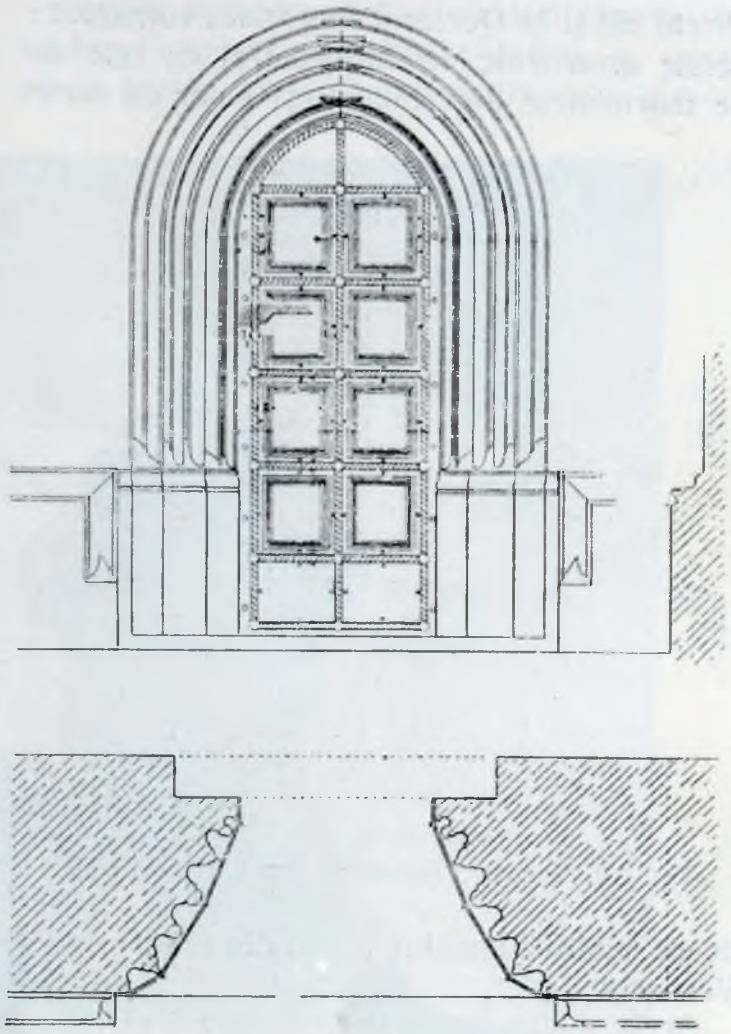

Fig. 38. Voroneț. Ușa exterioară (după Romstörfer)

Ștefan ține în mâinile sale modelul bisericei unde forma acoperișului se vede foarte bine, fie-care parte a bisericei fiind învelită deosebit cu pante repezi; și forma solzilor de șindrilă (sau de țiglă) se cunoaște foarte clar.

Turla cu baza a doua sunt colorate în albastru cenușiu, car cele l'alte învelitori cu roșu.

E greu deci de tras de ici vr'o concluzie în privința materialului întrebuințat; e aproape evident că același material a fost utilizat pentru toată învelitoarea; culoarea pare deci a fi fost pusă după fantezia zugravului, cea ce o s'avem ocazie să vedem și într'alte părți (și cum se vede și în manuscripte). Din forma solzilor, din pricina acestui fel de apendice ce le au, s'ar putea mai curând conchide la șindrilă, fiind obiceiul respândit și acum de a da șindrilei diferite forme decorative prin tăerea colțurilor de jos.

Pictura decorativă este de un caracter pronunțat oriental; sunt peste tot motive vegetale, car în unele locuri aduc aminte a unor ornamente din manuscripte.

In unele ocnițe însă și în jurul lor se găsește un ornament care se găsește atât în

Orient cât și în Occident în vremea romanică; aceste ornamente se înrudesc și cu cele de pe mormintele din Rădăuți și chiar cu acele

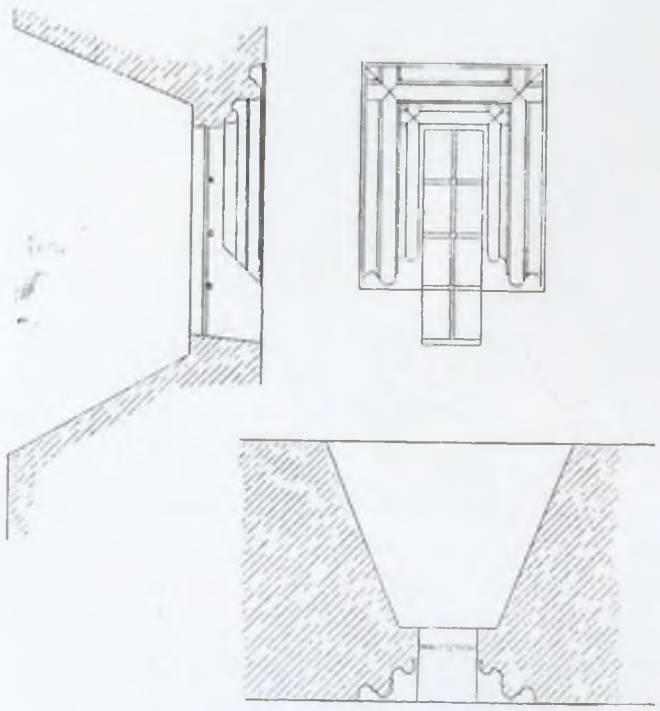

Fig. 39. Voroneț. Fereastră (după Romstörfer)

de pe piatra Sfântului Daniil din pronaosul Voroneţului.

Acest motiv foarte vechiu, care îl găsim și în manuscripte, arată o persistentă remarcabilă în ornamentaţia specială a ocniţelor interioare și a timpanelor unor arcuri și în tot cursul veacului al XVI-lea. Care o fi cauza acestei specializări, care se vede și în Balcani?

Și în privinţa mormintelor, Voroneţ e bogat și păstrează unele pietre de o decoraţie demnă de luare aminte, printre care aceea a Sfântului Daniil care e din vremea lui Ştefan cel Mare.

Două clopote din 1488 au fost dăruite mânăstirei de către Ştefan.

Ear ca mobilier, ce găsim mai vechiu, sunt stranele naosului care poartă numele lui Grigore Mitropolitul.

Mai sunt și tetrapoade frumoase și în pronaos rămășiţele unui iconostas colorat și poleit, fără indicaţie de dată, dar care pare în orice caz mai recent.

SF. NICOLAE (Dorohoi)

Sf. Nicolae din Dorohoi, zidit în 1495, a fost restaurat acuma câţi-va ani ca și Popăuţi și Sf. Gheorghe din Hârlău.

Se compune dintr'un naos cu altar semicircular cu anexele sale, proscomidia și diaconicul. Sînurile laterale sunt semicirculare înăuntru și în afară ca și absida cea mare.

O ușă îngustă stabilește comunicarea prin zidul ce separă naosul de pronaos, singurul zid de despărţire din toate bisericile orășenești care a mai scăpat de mania distrugătoare a vandalilor. Chenarul, însă, lipsește.

Naosul e boltit cu boltirile cunoscute, iar pronaosul cu o calotă sferică; arcurile transversale sunt mai late ca cele longitudinale ca și la naos.

In afară, pronaosul e mai lat ca naosul (abstracţie făcând, de absidele laterale).

O pereche de contraforturi proptesc arcul transversal de lângă altar.

Turla e circulară și în exterior. Are 12 firide lungite din care cele patru din axele principale sunt cu ferestre; e așezată pe două socluri; cel inferior e un octogon neregulat iar cel superior înfăţișează o stea cu opt

Fig. 40. Voroneţ. Ușa exterioară a pronaosului (după Milkowicz)

vârfuri; sunt împodobite cu câte trei ocniţe pe fiecare latură. Contraforturi mici nu sunt.

Soclul clădirei a fost prelucrat când s'a restaurat clădirea, și este ceva deformat.

Fațada este una din cele mai tipice din

Imediat deasupra soclului vin trei rânduri de cărămizi aparente smălțuite galben — ocru, verde închis, albastru închis. De asupra ușei,

Fig. 40. Sf. Nicolae din Dorohoi

această vreme. E de piatră brută aparentă, cu colțurile și contraforturile de piatră de talie, o gresie cenușie tare.

la jumătatea înălțimei ferestelor absidelor vine a doua fâșie din 3 rânduri. Mai sus o a treia, urmată de două rânduri de ocnițe, la rândul

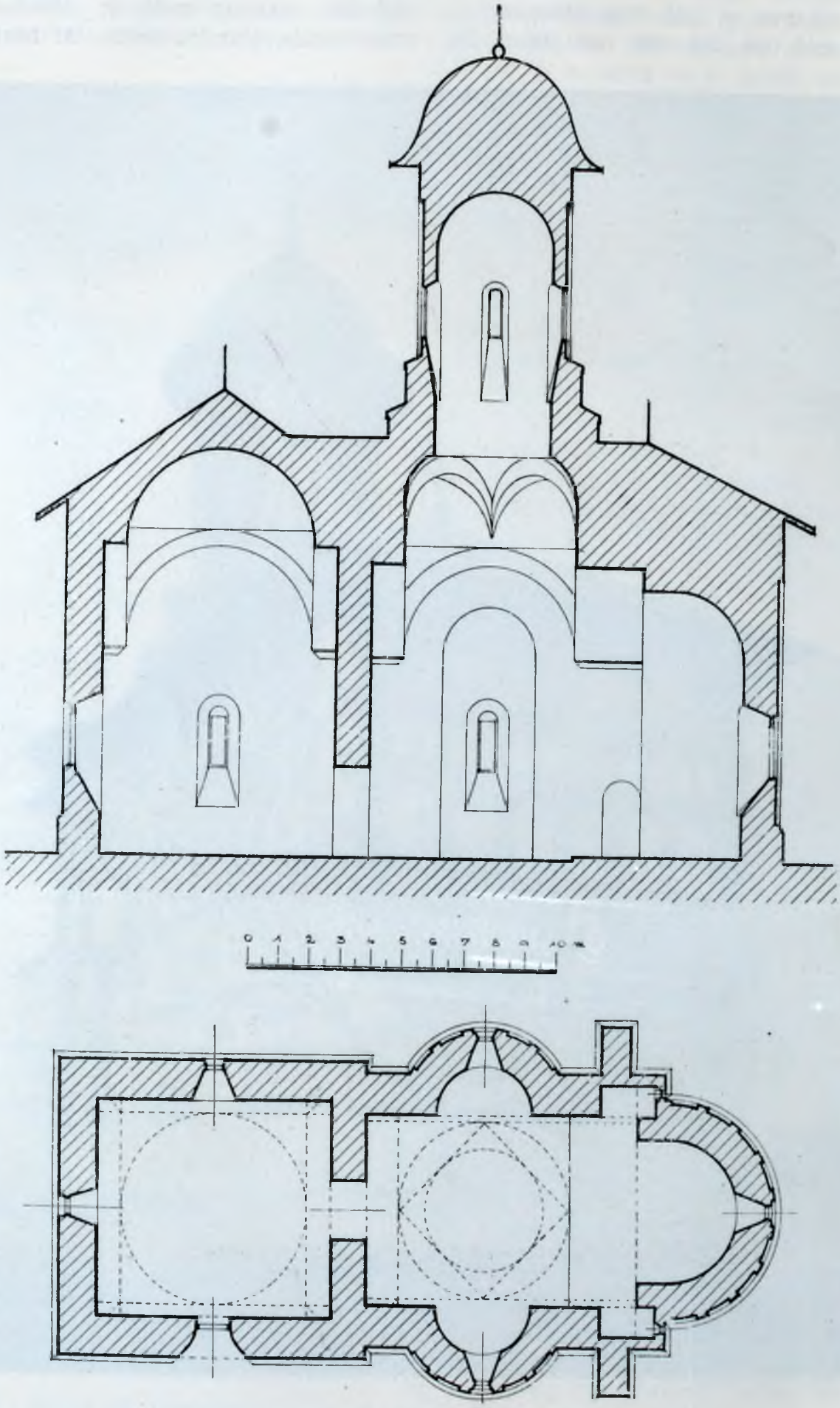

Fig. 42. Sf. Nicolae din Dorohoi, Secțiune longitudinală
Fig. 43. Sf. Nicolae din Dorohoi, Planul bisericei

inferior mai mari, ear mai mici la cel superior, două ocnițe mici corespunzând cu una mare.

La abside, de la soclu până la rândul de ocnițe se înalță arcade oarbe, ca niște firide lungite. O particularitate, deja văzută la Sf. Ilie, consistă în faptul că ocnițele nu sunt așezate în axa firidelor, ci din contra axa lor corespunde cu pilastrii dintre firidele.

Atât pilastrii cât și arcaturele sunt cu cărămizi smălțuite ear în timpane apar rotocoale smălțuite și colorate cu ornamente în relief.

De asupra rândului superior de ocnițe, sub streașină, vin așezate trei rânduri de astfel de discuri și tot astfel sunt și la turlă două.

Pe aceste discuri, în mare parte refăcute cu ocazia restaurării, găsim următoarele reprezentări:

Un leu, un patruped înaripat cu cap uman, încoronat, — un cap de zimbru cu un personaj alături și cu două personaje, o sirenă cu coroană în cap și cu două cozi de pește ce le ține în mâini, în fine o rozasă cu razele încovoiate.

Fig. 44. Sf. Nicolae din Dorohoi, Vedere dinspre Sud

Culorile întrebuințate sunt galben, bistru deschis și închis, galben-ocru de diverse nuanțe, verde de trei patru feluri, verde-gălbui.

Cornișă nu există sub strașină.

Cărămizile întrebuințate sunt destul de groase, semănând cu cele ce le avem azi. Rosturile sunt relativ subțiri. In medie o cărămidă și cu rostul vecin fac șapte centimetri.

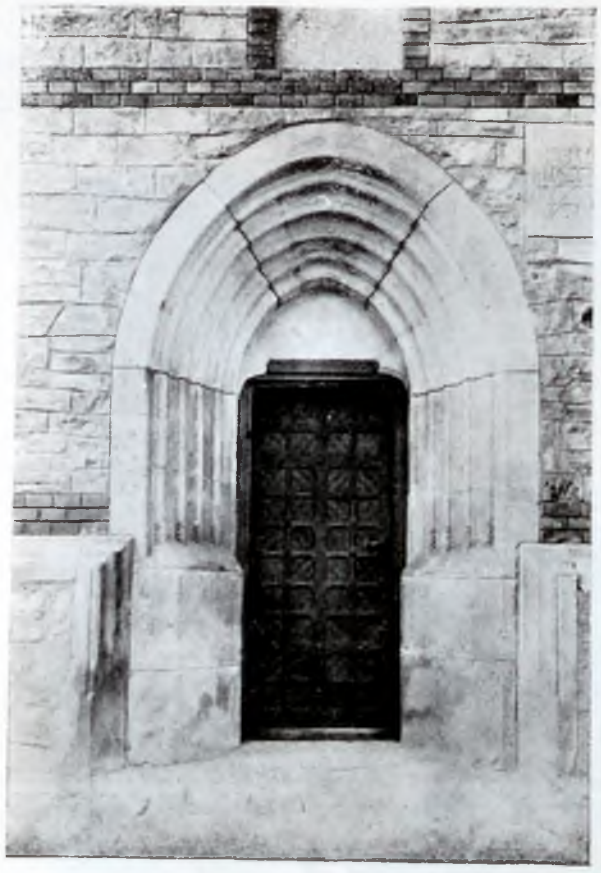

Fig. 45. Sf. Nicolae Dorohoi, Ușa exterioară

Ușa de intrare e în arc frînt (ogivală) și are frumoase și caracteristice mulure separate prin canelure. Cele patru colonete astfel formate sunt rezemate pe mici baze ornate, diferite la fiecare stâlpișor. Timpanul e umplut lăsând ușei un chenar în linii frânte cu colțurile rotunjite.

De asupra ușei este o ocniță.

Ferestrele pronaosului, una spre nord și una spre vest, sunt și ele ogivale și au frumoase mulari întretăiate.

Ferestrele turlei au chenarul dreptunghiular lungit cu baghetele cunoscute încrucișate la partea superioară. La abside sunt acuma ferestre cam la fel ca la pronaos.

Fig. 46. Sf. Nicolae Dorohoi
Fereastra Vest a pronaosului

Toate ferestrele sunt larg evazate spre interior. Deschizăturile proscomidiei și a diaconicului, îndreptate spre răsărit, sunt mici, ogivale și fără ornamente.

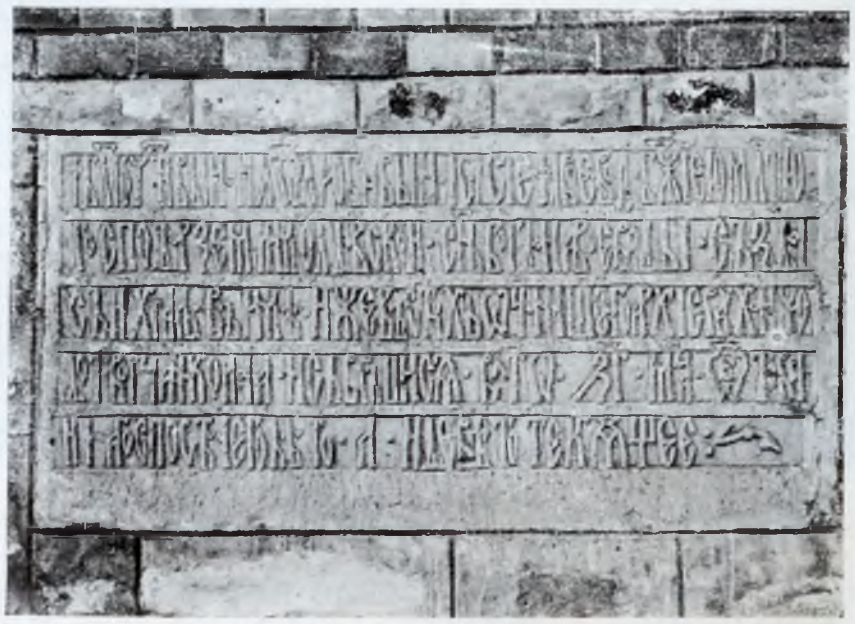

Fig. 47. Sf. Nicolae Dorohoi, Pisania

Pisania lungită în sensul orizontal, de 1,25 m. pe 0,60 m. și așezată sus în dreapta ușei sună astfel:

«Blagocestivul și de Hristos iubitorul Io Ștefan Voevod, cu mila lui D u m n e z e u, Domn al țării m o l d o v e n e ș t i, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit acest hram în numele sfântului nostru părinte arhierarhului și făcătorului de minuni Nicolae, și s'a sfârșit la anul (7003 = 1495) luna Octombrie 18 și-a Dom-

niei lui anul al trei zeci și noualea cargător».[1])

Pictura, rămasă numai în naos, este foarte interesantă și este foarte probabil cea de la început, cu toate că a fost retușată și chiar în unele părți refăcută. Capetele unora dintre sfinți au fost scoase, pe urmă s'a refăcut veliтori înalte și ascuțite care lasă turla cu bazele ei degajată. Pe lângă Ștefan e Doamna sa Maria, Bogdan Voevod, Ștefan Voevod, Petru, — Sf. Nicolae e așezat între Christos și Ștefan.

Unii sfinți sunt de o foarte frumoasă înfățișare și arată o mare frăgezime de factură.

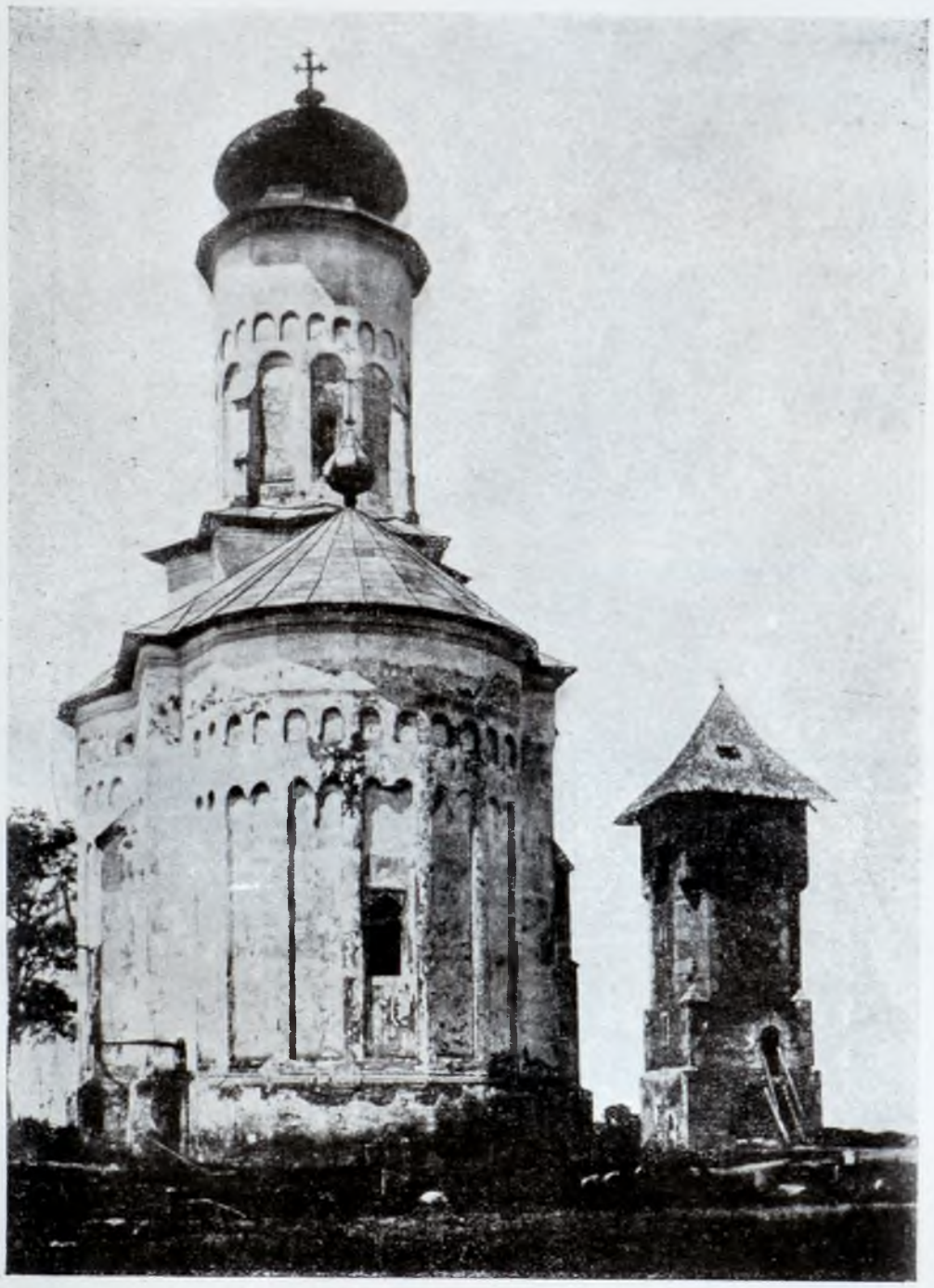

Fig. 48. Sf. Nicolae Popăuți, înainte de restaurare

tencuiala și zugrăveala la o epocă mai târzie.

Capul lui Ștefan cel Mare pe tabloul votiv e în parte refăcut; se poate observa că arată o barbă blondă de abia însemnată, părul e blond. Biserica ce o ține are forma cu în-

In general, cu toate că este cam inegrită și întunecoasă, biserica are în interior proporții frumoase și dă o impresie de relativă svelteță.

Pe jos este pardosită acum cu lespezi de piatră pătrate, în fața iconostasului ea prezintă o treaptă joasă.

Nu se văd oale de rezonanțe în bolți și par

[1]) Comunicat de Părintele D. Furtună.

să nu fi fost. In arcul mare transversal al naosului spre zidul despărțitor este o grindă de lemn ca tirant.

Iași, Sf. Ioan din Vaslui și Precista din Bacău.

E zidită la 1496 ca hramul Sf. Nicolae.

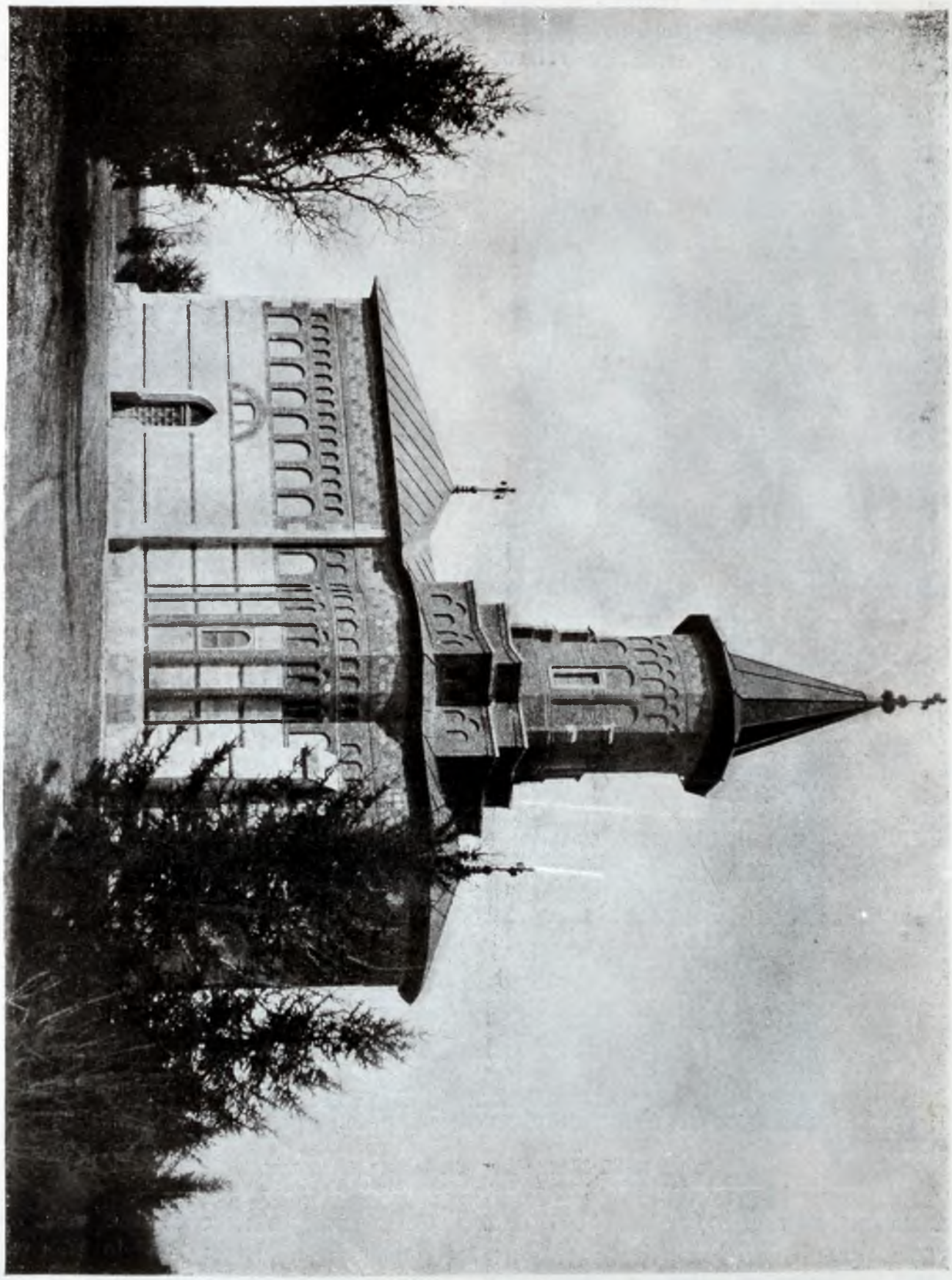

Fig. 48. Sf. Nicolae Popăuți

POPĂUȚI

Biserica din *Popăuți*, lângă *Botoșani*, aparține aceluiaș tip ca și Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf. Nicolae din

A fost la început biserică de mir și numai în veacul al XVIII-lea a devenit mănăstire [1]).

Ca la Dorohoi, intrarea e acuma pe partea de

[1]) Bul. Com. Mon. Ist. II p. 135.

miazăzi a pronaosului; o a doua intrare la miază-noapte e acuma zidită; are în jurul ogivei o ramă dreptunghiulară. Era probabil întrarea principală. De asupra ușelor este câte o ocniță. Nimic mai de seamă nu deosebește restul interiorului bisericei de cele l'alte de același tip. In exterior însă sunt mai multe diferențe. De asupra soclului profilat se ridică fațada

Fig. 49. Sf. Nicolae Popăuți (Botoșani), Vedere spre altar

Naosul e cu bolțile clasice. Peretele despărțitor din spre pronaos e acum suprimat. Nervuri gotice împodobesc bolta pronaosului. de piatră aparentă cu colțurile și contraforturile de piatră de talie. Trei benzi o împodobesc, de câte trei rânduri de cărămizi

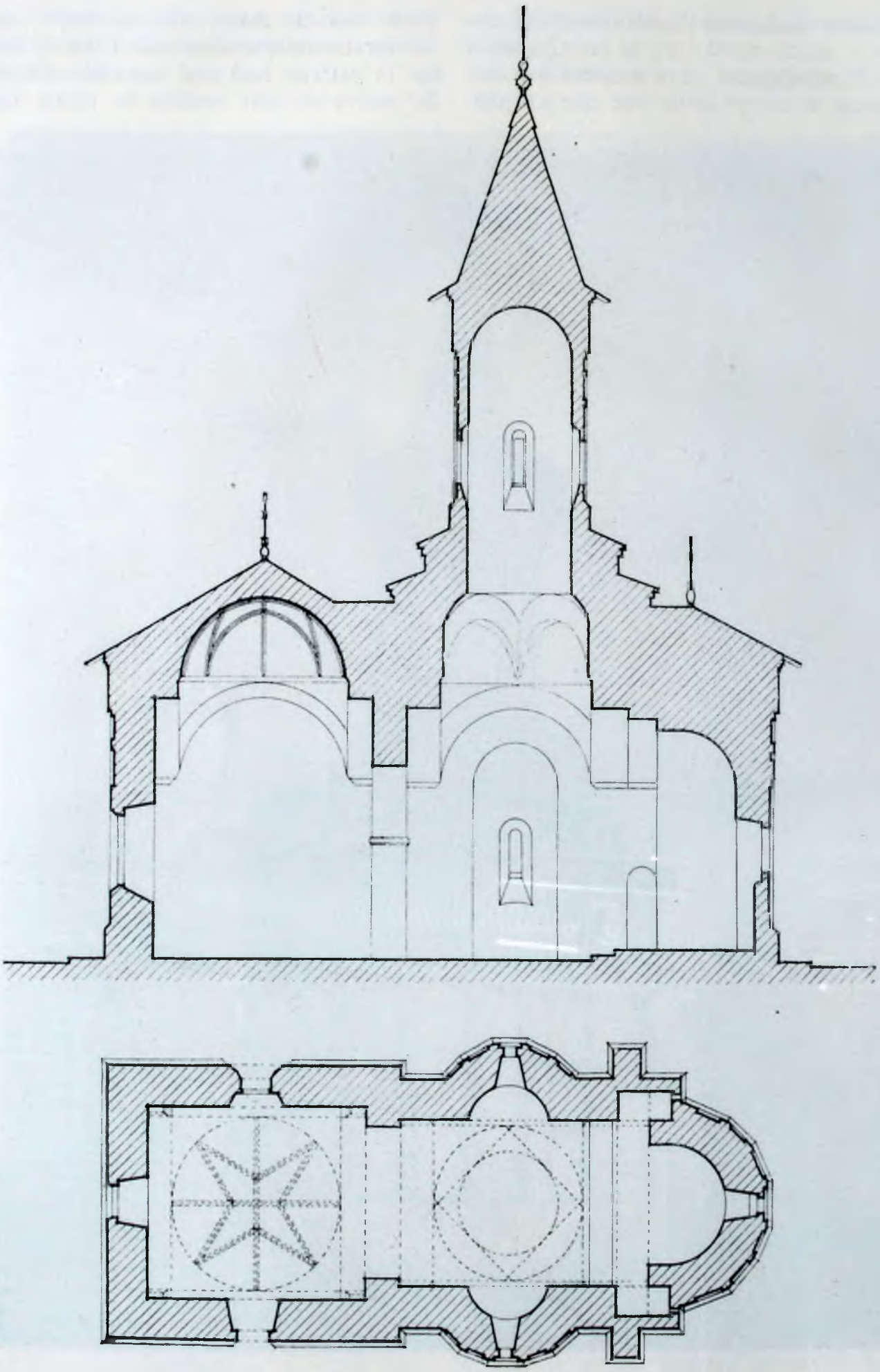

Fig. 51. Sf. Nicolae Popăuți, Secțiune longitudinală
Fig. 52. Sf. Nicolae Popăuți, Planul bisericei

Fig. 53. Sf. Nicolae Popăuți, Bolțile pronaosului

Fig. 54. Sf. Nicolae Popăuți. Ușa Nord

Fig. 55. Sf. Nicolae Popăuți, Fereastra absidei

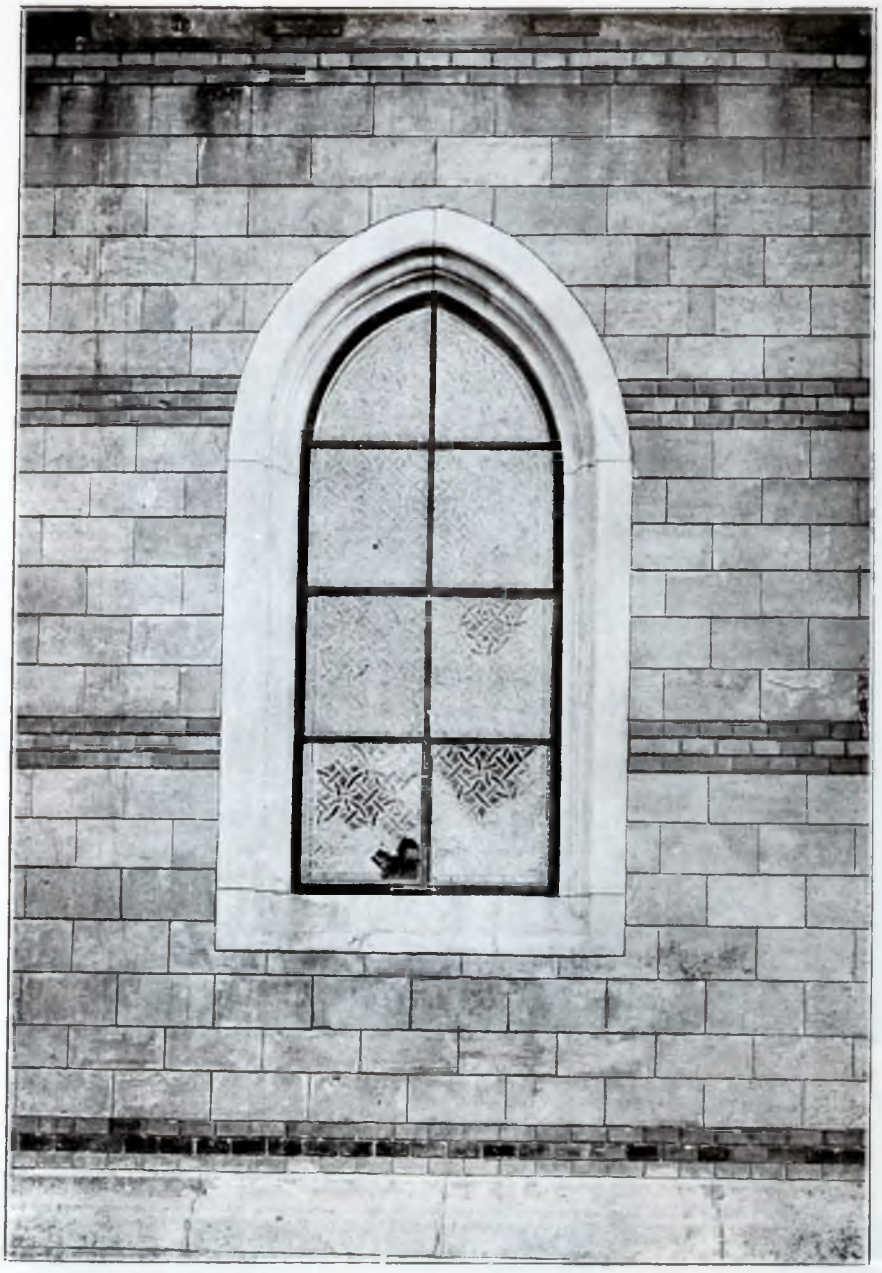

Fig. 56 Sf. Nicolae Popăuți. Fereastra pronaosului

aparente, din care cele din mijloc sunt smălțuite galben și verde de diverse nuanțe. Pe urmă vin două rânduri de ocnițe ca cele deja cunoscute. Firidele lungi ale absidelor se încheă însă prin câte două arcade; piciorul din mijlocul lor se oprește la nivelul inferior al rândului de ocnițe mari; un mic arc deasupra arcaturilor unește cheile lor. Absida mare are șapte asemenea arcade, iar cele laterale câte cinci.

Ca la Iași, la Dorohoi, la Hârlău sunt și aici rotocoale care împodobesc arcaturile și formează brâu sub streașină; ele sunt de culorile deja văzute și ne prezintă aceleași subiecte ca la Dorohoi, lipsind doar capul de zimbru cu două personaje.

Turla e rezemată pe două baze stelate cu câte opt vârfuri; cea inferioară are pe fie care latură câte două ocnițe cu un mic arc care le încalecă de asupra. Turla are douăsprezece laturi, patru ferestre și patru mici contraforturi. Fie care latură se închee printr'o singură arcatură; de asupra lor sunt înșirate două rânduri de ocnițe și o friză de rotocoale.

Pronaosul e eșit în raport cu naosul. O fereastră mare, în arc frînt cu mulure, îl luminează despre apus.

Ferestrele naosului, înguste și lungite, sunt mici ca și ale turlei și simple ca ornamentație; la turlă sunt dreptunghiulare iar la sînuri ogivale într'un chenar dreptunghiular.

Cărămizile ce le vedem în interior la arcurile pronaosului, unde tencuiala căzută lasă zidăria goală, sunt de format mare.

In pendentivi se poate observa că rândurile de cărămizi sunt așezate vertical, iar nu orizontale după obiceiul curent bizantin.

In proscomidie au $5^1/_2$ cm. grosime.

O grindă de lemn de 16 pe 23 cm. unește recăderile arcului de răsărit al pronaosului. Oale de rezonanță nu sunt.

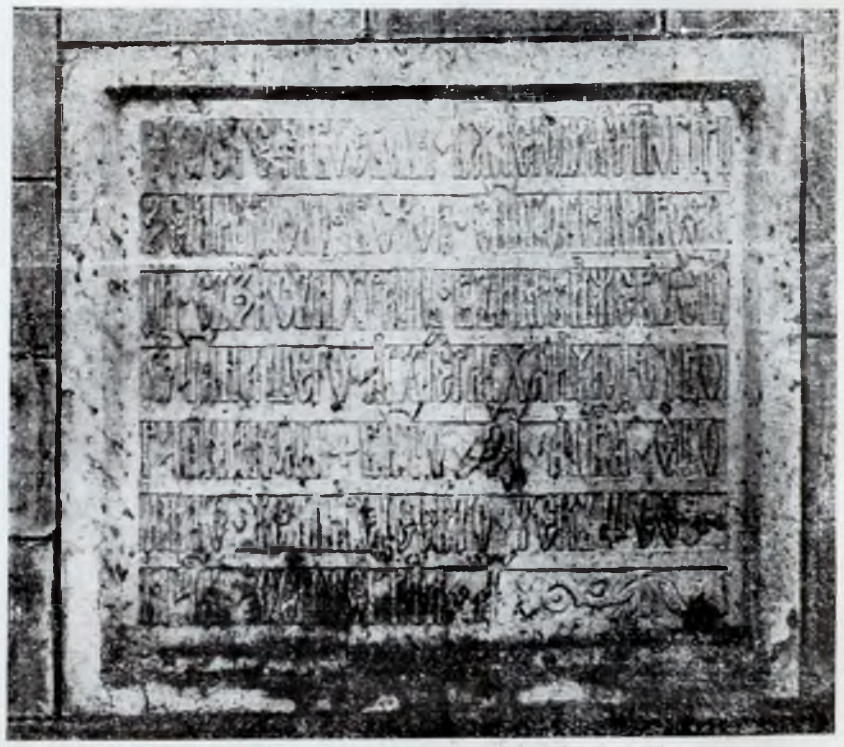

Fig. 57. Sf. Nicolae Popăuți. Pisania

Zugrăvelile, foarte șterse în multe părți, lasă o îndoială asupra vârstei lor.

Grafite se găsesc în pronaos: «Iohanes Mihalky», în caractere latine, — e probabil un soldat din armata lui Sobieski; în sînul sud al naosului găsim data: 1590. Pictura ar fi deci cel puțin din sfârșitul veacului al XVI-lea. Un studiu mai detaliat și mai cu seamă al iconografiei ar putea lămuri chestiunea.

Din pricina dărâmărei zidului din mijloc, tabloul votiv a dispărut. Pardoseala este acuma de lespezi de piatră.

In altar este însă de dale romboidale de pământ ars asemănătoare cu cele dela Sf. Ilie. Asemenea dale se văd și pe partea unde a fost zidul median.

S'ar putea de aci conchide că pardoseala de piatră e mai veche ca aceea a altarului care a fost făcută când s'a dărâmat zidul dintre naos și pronaos, — cu toate că asemănarea dalelor de pământ ars cu cele dela Sf. Ilie (care sunt acolo și la turlă) ar fi un argument pentru vechimea lor mai mare.

Pisania e așezată pe partea de Nord a pronaosului lângă colțul bisericei. Marginea așezată în planul zidului e ceva mai în afară de suprafața scrisă: «Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, am zidit acest hram în numele Sfântului părintelui nostru arhierarhul și făcătorul de minuni Nicolae, în anul 7004 (= 1496) iar al Domniei mi al patrazecelea cărgător, luna Septembre 30» [1]).

Fig. 58. Sf. Nicolae Popăuți, Bolțile naosului

Popăuți este una din rarele biserici din această vreme care și-a păstrat clopotnița; este așezată spre Nord-Vestul bisericei și are o oare care asemănare cu aceea de la Piatra.

SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU

Sf. Gheorghe din Hârlău este, cu Tazlău,

[1]) Iorga, Inscripții.

cea mai mare din bisericile lui Ştefan cel Mare, după Neamţul şi Dobrovăţul. Ca faţadă şi oarecum şi ca plan, se aseamănă mai cu seamă cu cele din Popăuţi şi Dorohoi, dar are totuş unele deosebiri care-i fac un loc special în acest grup, — mai întâi prin faptul că pronaosul nu e supralărgit, o a doua pereche de contraforturi apărând în local acestei eşiri; — este o revenire, o reminiscenţă, a dispoziţei de la Sf. Ilie. — Pe urmă, naosul e luminat prin patru ferestre mari, deci într'un mod mai larg ca la cele două biserici arătate.

Naosul, cu clasicele arcuri cunoscute, poartă o turlă elansată. Trecerea spre altar e bine desvoltată prin trei arcuri largi: atât naosul cât şi altarul sunt luminate prin ferestre mici: un arc frânt într'un chenar lungit dreptunghiular.

Zidul despărţitor dinspre pronaos e acum desfăcut şi înlocuit printr'un arc scund.

Pronaosul, care arată pentru prima dată arcurile diagonale combinate în acelaş plan cu alte patru arcuri paralele cu axele principale, e luminat prin patru ferestre la fel, cu lucrătură gotică, mai mari ca de obicei. Ele au câte două menouri ferm profilate care împart fereastra în trei câmpuri; partea superioară, pe lângă obişnuitele împodobiri gotice, arată trei cercuri întretăiate care umplu partea superioară.

Şi chenarul uşei de intrare e mai bogat lucrat ca la mai toate cele l'alte biserici.

Dreptunghiul uşei are un mic chenar pentru sine, încadrat printr'o frumoasă profilatură ogivală, care la rândul ei e coprinsă într'o altă ramă dreptunghiulară.

Se poate compara dintr'o parte cu Milişăuţi, Tazlău, Popăuţi, iar dintr'altă cu portalul de la mânăstirea Neamţului.

Ca la Popăuţi, putem observa în pendentivii pronaosului că rândurile de cărămizi nu sunt orizontale, ca de obicei, ci verticale. Am putea vedea aici o aplicare la pendentivi a modului gotic de a acoperi spaţiurile dintre nervurile bolţilor. Dimensiunile cărămizilor e aici de 29 cm. pe 13 — 15 şi 6 cm. grosime.

Faţada este, poate, cea mai ornamentată din toate cele ce le vedem azi (dacă cumva Neamţul, acoperit acuma de tencuieli, n'ar întrece-o).

De asupra unui soclu cu profil de piatră cioplită se ridică un parament de rânduri de cărămizi aparente din care unele sunt smălţuite în felurite culori: galben, verde, brun, vânăt, aproape negru. Aceste benzi, alcătuite jos de trei rânduri, mai sus de patru şi pe urmă de şase, sunt separate prin suprafeţe de piatră aparentă, — acuma cioplită regulat. Nu era aşa înainte de restaurare, ci erau pietre neregulate de dimensiuni mici.

Mai sus vin cele două rânduri de ocniţe mari şi mici, două mici de sus potrivindu-se la una mare. Sunt tot de cărămidă aparentă şi sunt separate prin rânduri de cărămizi roşie şi smălţuite galben şi verde. In timpanele arcaturilor se vede câte un disc. Sub streaşină sunt trei rânduri de asemenea rotocoale smălţuite, separate în rândul inferior, prin cărămizi în picioare. Triunghiurile dintre discuri sunt umplute prin nişte mici piese smălţuite în trei colţuri cu un vârf uscuţit în mijloc; sunt aşezate astfel ca culorile verzi şi galbene să alterneze cât se poate.

Discurile, din care majoritatea au fost refăcute când s'a restaurat biserica, prezintă cea mai mare varietate de tipuri.

Vedem: capul de zimbru cu un personaj, acela cu două personaje, patrupedul androcefal, două feluri de lei, sirena cu două cozi, o stea cu raze încovoiate, un grifon, un alt fel de grifon, doi balauri încolăciţi. Aceste două din urmă motive sunt foarte rare. Culorile sunt foarte variate, cu toate că verdele şi galbenul domineză alternând; găsim şi toate variaţiunile acestor culori, brun, verde albastru, vânăt şi alte.

Absidele poligonale au şapte laturi la altar şi cinci la cele laterale. Arcadele oarbe — firidele — au arcurile lor mai complicate fiind alcătuite, ca la Popăuţi, de o dublă arcatură în arc frânt, piciorul mic intermediar fiind rezemat pe o mică consolă; pe cheile arcaturelor se reazămă un alt arc mic, tot ca la Popăuţi şi tot ogival, în dreapta şi în stânga căruia apare un disc smălţuit.

Deasupra încep rândurile de ocniţe şi de rotocoale deja descrise.

In dreapta şi în stânga sînurilor găsim câte un contrafort de piatră cioplită cu copertinele cu profilele cunoscute. Contraforturile din spre Răsărit sunt însă de o complicaţiune mai mare de cât la celelalte biserici din această vreme. Au în fiecare parte a lor câte un alt picior de sprijin mai mic, aşezat perpendicular în raport cu contrafortul cel mare şi lipit de zidul clădirei. Colţurile clădirei sunt făcute cu pietre de talie după regula generală. Se văd şi aci, ca şi la turnul — clopotniţă din Piatra, semnele instrumentului cu care

au fost ridicate la locul lor. Absidele au ferestre mici cu baghete și cavete simple, fără baze. Intradosul e ușor ogival.

Pronaosul are cele patru ferestre mari des-

Paramentul fațadelor e acum de o gresie moale conchiliferă. Părțile noi se deosebesc ușor de cele vechi prin urmele sculelor întrebuințate. Semne lapidare nu se văd.

Fig. 59. Sf. Gheorghe, Hârlău

pre care am vorbit; înainte de restaurare erau astupate cu zidărie.

Piatra întrebuințată e o gresie cenușie verzue destul de tare; părțile înlocuite sunt de o piatră mai moale și mai grosolană.

Turla, în întregime de cărămidă aparentă, se ridică pe două baze stelate cu opt vârfuri, care amintesc Popăuți. Baza inferioară prezintă un octogon cu o eșitură la fiecare colț; la soclul de sus partea dreaptă dintre

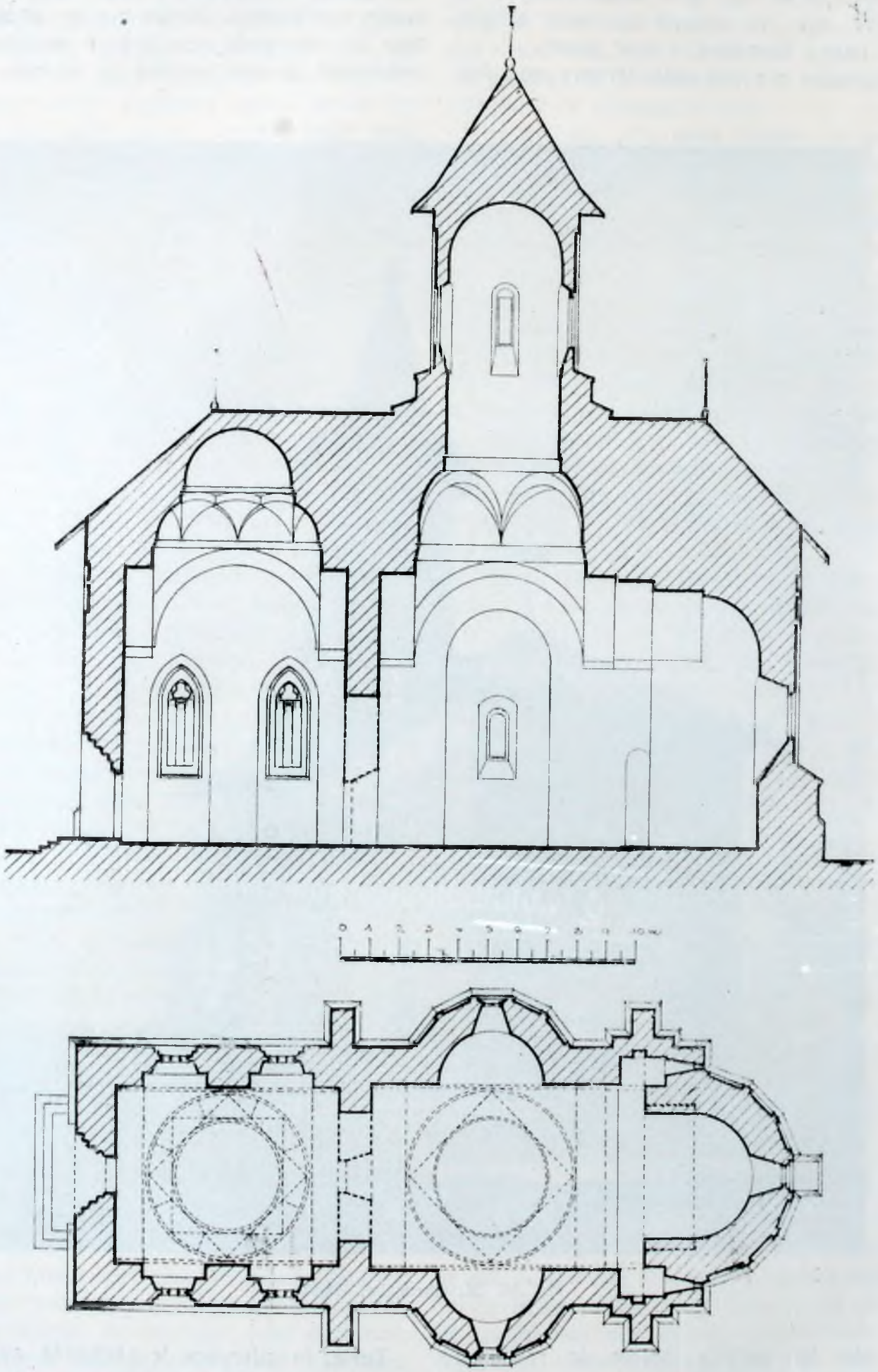

Fig. 60. Sf. Gheorghe din Hârlău, Secţiune longitudinală
Fig. 61. Sf. Gheorghe din Hârlău. Planul bisericei

aceste vârfuri dispare rămânând steaua curată.

Ocnițe, două pe fiecare parte dreaptă, împodobesc aceste baze precum și rotocoale smălțuite. Aici vedem și o cornișă cu cărămizi în zimți; sunt însă motive paternice de a crede că nu e dela început.

baza lor, vedem câte o friză de ocnițe. Sus în fine, sub strașina, sunt trei rânduri de rotocoale separate prin asize de cărămizi aparente roșie și smălțuite, cari axele sunt însemnate prin cărămizi galbene în picioare.

Biserica e acuma învelită, ca și turla, cu tablă de aramă. Tabloul votiv, fiind dispărut

Fig. 62. Sf. Gheorghe, Hârlău, înainte de restaurare

Turla propriu zisă e octogonală; are, în axele principale, patru ferestre dreptunghiulare într'un chenar la fel, cu mulure simple. In diagonale sunt patru contraforturi mici; copertina lor superioară diferă de cele văzute până acuma: prezintă în față un fel de mic fronton triunghiular. Pe fiecare față a turlei vine câte o arcatură dublă. Deasupra lor și la odată cu luarea peretului median al bisericei, nu avem, în acest caz, indicațiuni asupra formei primitive a acoperișului, dar e evident că nu era altfel de cât celelalte.

Inscripția se găsește, pe latura de apus, la colțul clădirei din spre miază zi. E aproape pătrată, are 65 cm. înălțime pe 70 lungime și coprinde șapte rânduri:

„Blagocestival şi de Hristos iubitorul Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a făcut acest hram pe numele sfîntului şi slăvitului marelui mucenic şi purtătorului de biruinţă Gheorghe, care a început a se zidi la anul (7000=1492) luna lui Mai şi s'a săvârşit în acelaş an, luna lui Octombre 28, iar al Domniei lui, în anul al treizeci şi şaselea cărgător". [1])

Aceiaşi inscripţie, în caractere mai înflorite, se repetă în luneta uşei de intrare, mai lungăreaţă, având numai patru rânduri.

Interiorul bisericei şi-a păstrat în bună stare, podoaba de frescuri şi e foarte probabil că sunt cele de la început. Alt strat pictat sub cel actual, în tot cazul, nu se găseşte. Numai la proscomidie se poate zări o tencuială sub cea actuală pe care e zugrăvită o imitaţie de cărămizi aparente.

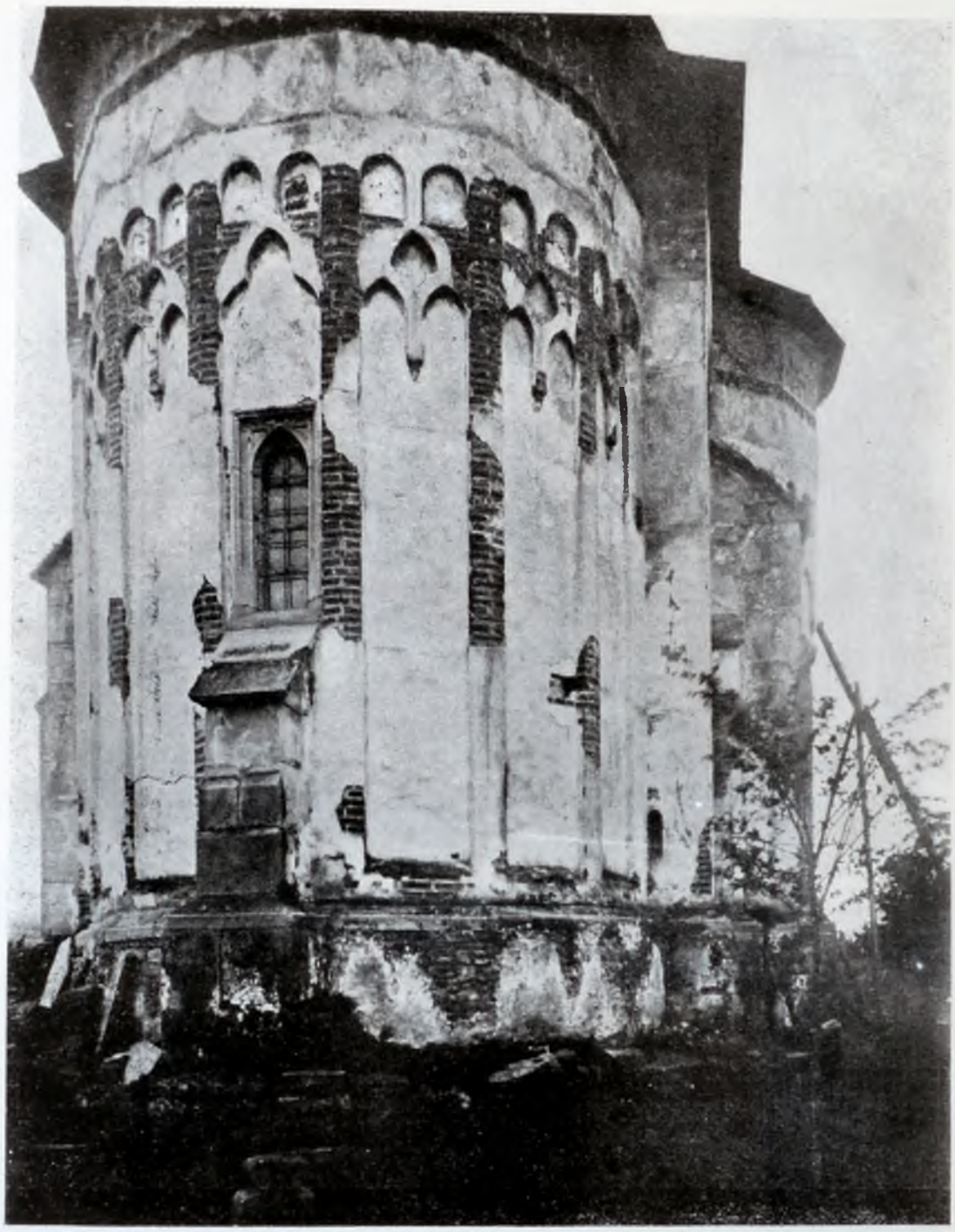

Fig. 63. Sf. Gheorghe, Hârlău, Altarul bisericei înainte de restaurare

Stilul picturilor şi împărţirea lor aduce aminte cu Dorohoi şi Voroneţ şi e cu desăvârşire deosebit de acel al epocelor ce au urmat.

Zugrăveala este de o frumoasă calitate şi de un reuşit efect decorativ.

Din nefericire, peretele despărţitor dintre naos şi pronaos a fost dărâmat şi tabloul

[1]) Iorga. Inscripţii.

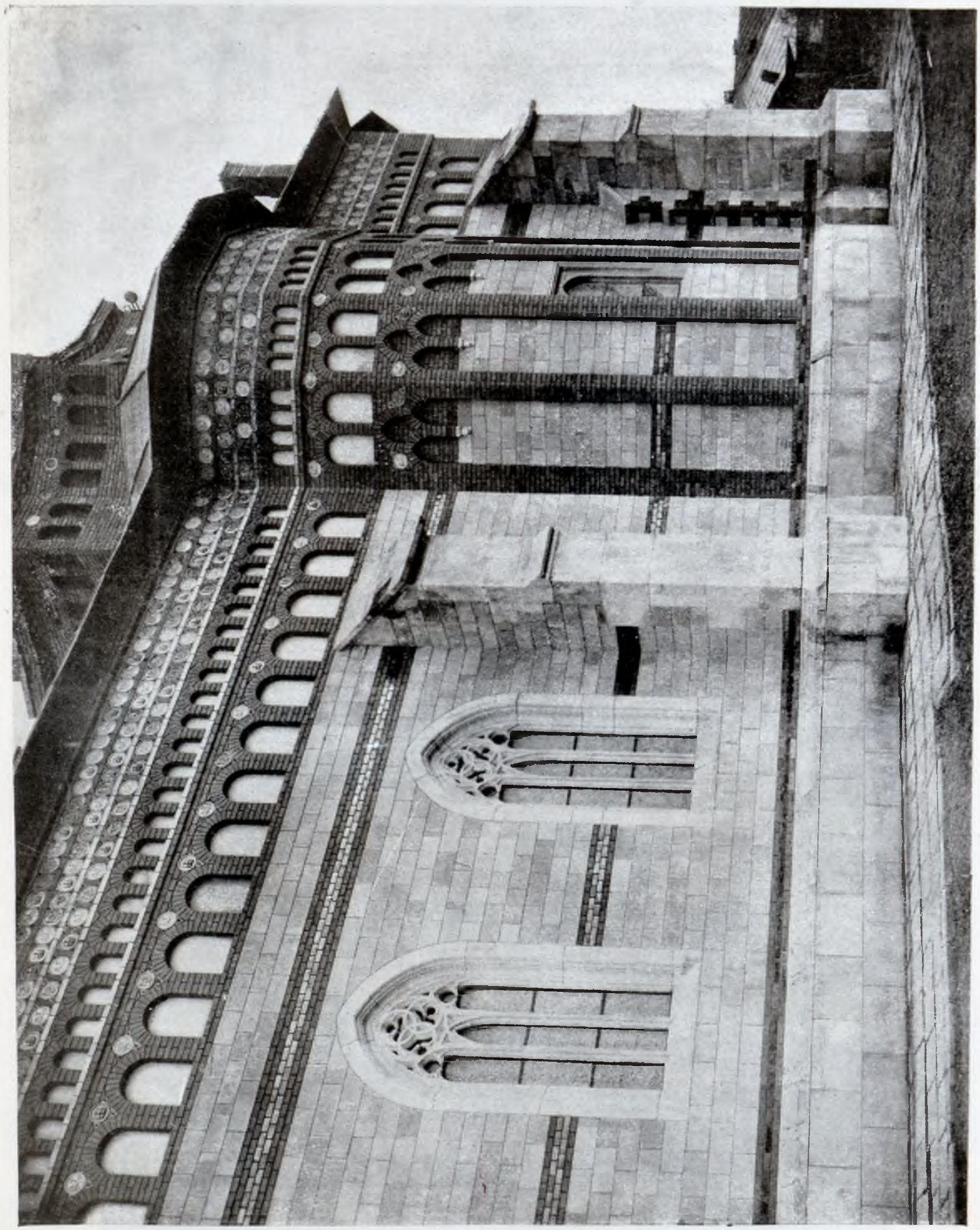

Fig. 64. Sf. Gheorghe, Hârlău, Vedere sud

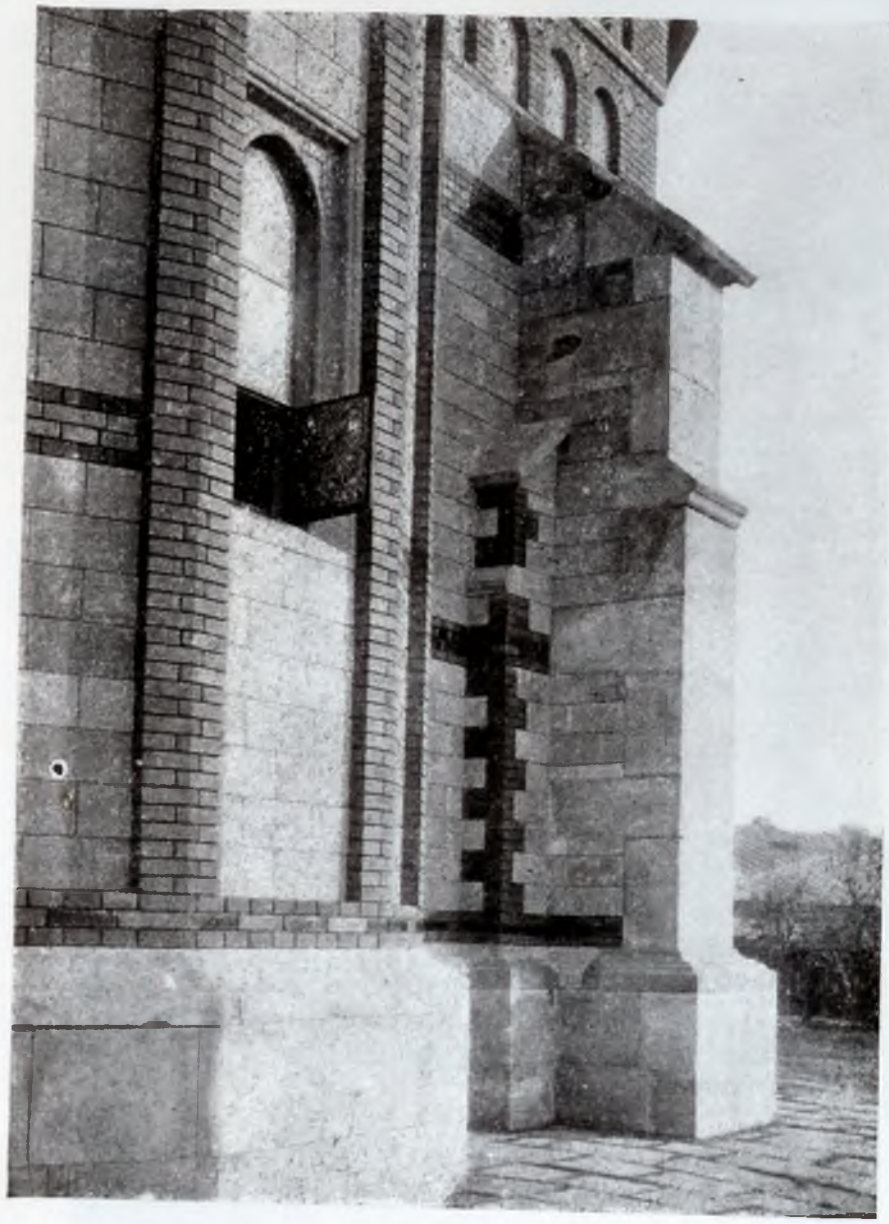

Fig. 65. Sf. Gheorghe, Hârlău, Un contrafort

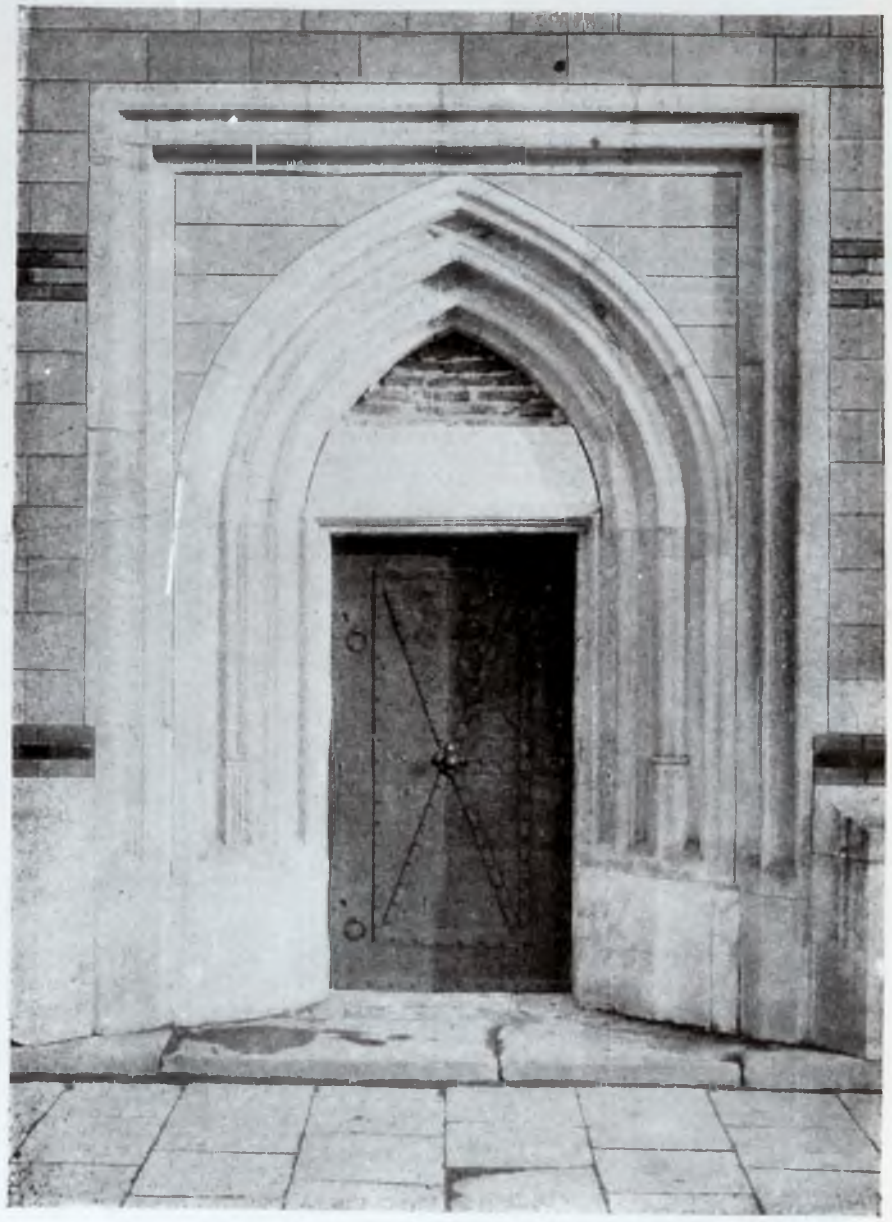

Fig. 66. Sf. Gheorghe, Hârlău, Ușa exterioară

etitoricește a dispărut rămânând numai chipul unei domnițe cu coroana pe cap așezată peste o maramă. O îmbracă o manta de brocat cu

gradată și tencuelele căzute ceea ce permite să se vază îngrijita construcție a zidăriei.

Pe arcul întors în peretele despărțitor acuma

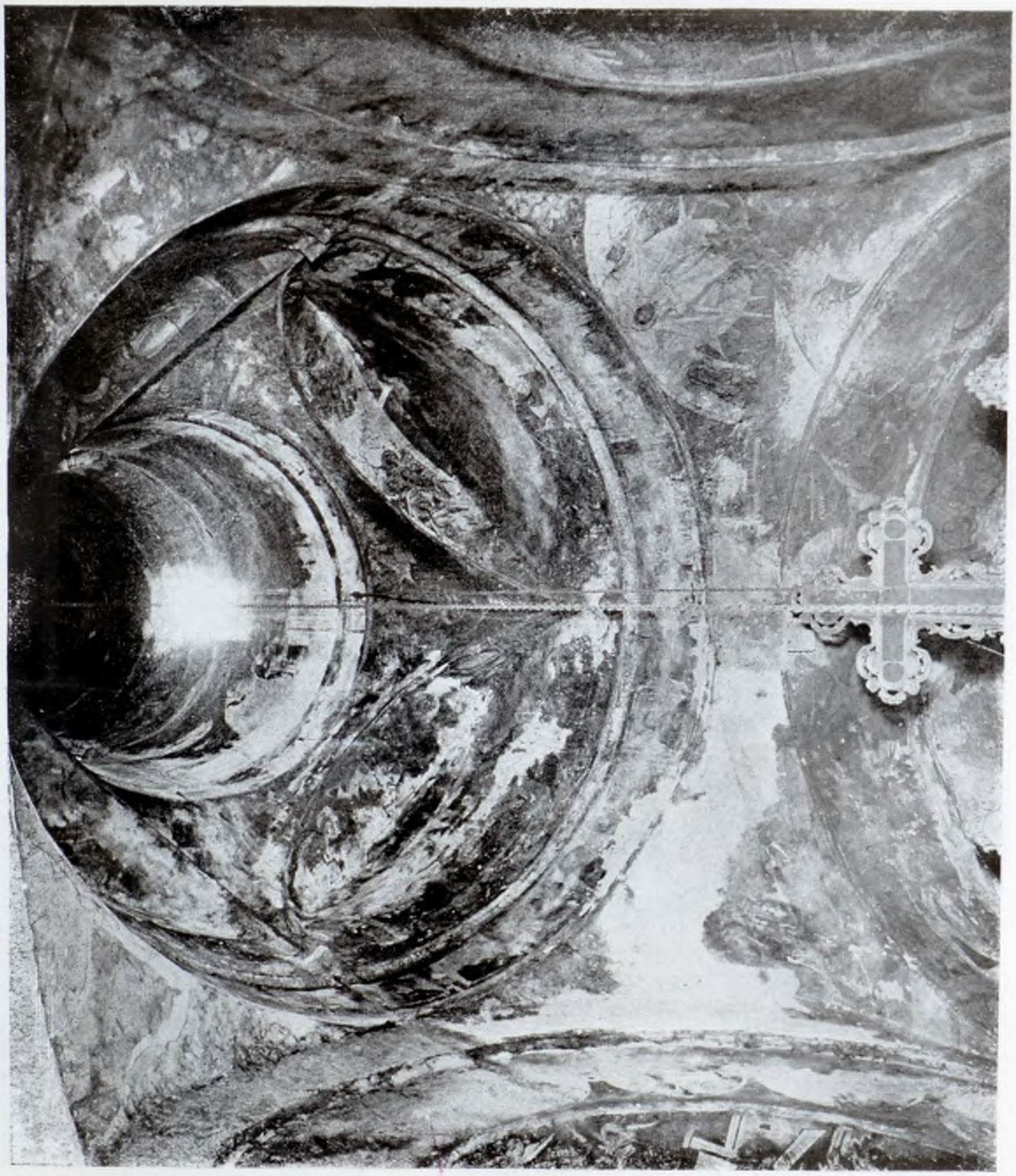

Fig. 67. Sf. Gheorghe, Hârlău, Bolțile naosului

guler de blană din care es largi mânece brodate, strînse la mâini.

In bolțile pronaosului pictura este ceva deschis sunt picturi recente, după stil din veacul al XIX-lea, care s'au făcut și pe partea inferioară a peretului sud din pronaos.

E probabil deci ca peretele a fost scos în prima jumătate a veacului trecut, căci restul bisericei fiind zugrăvit e de crezut că n'a fost lăsată această parte albă. Dintr'altă parte în, 1852, Asache descrie biserica cu arcul nou deja făcut și pomenește de tabloul ctitoricesc distrus.

Regăsim pe zidurile bisericei ornamentele florale de la Popăuți, de la Dolhești, din Bucovina.

La o consolă din pronaos și în proscomidie se află și aceste rinsouri înrudite cu ornamentele mormintelor din Rădăuți, ce le regăsim în mod constant și mai târziu.

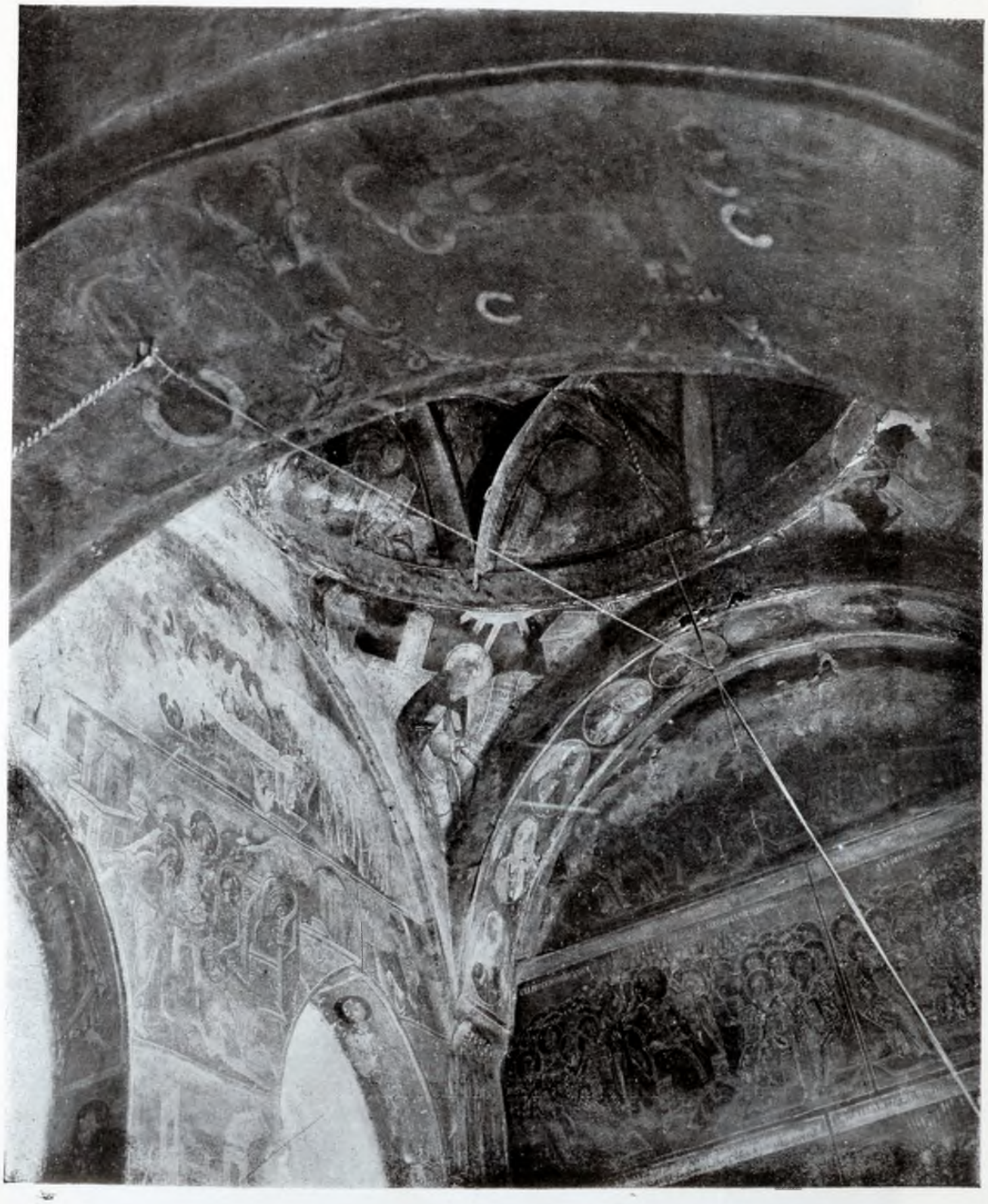

Fig. 68. Sf. Gheorghe, Hârlău, Bolțile pronaosului

Partea inferioară a pereților e împodobită cu două rânduri de patrate imitând pietre sau panouri de marmore colorate. De desubt sunt draperiile care nu lipsesc mai niciodată din bisericile noastre.

Sf. NICOLAE DOMNESC DIN IAȘI

Până la ce punct actuala biserică Sf. Nicolae din Iași este la fel cu ceeace ne-a lăsat Ștefan cel Mare, e greu de precizat. Știm că Lecomte du Nouy a dărâmat vechia biserică până la fundație. Nu se regăsește din releveurile ce desigur le-a făcut decât o față laterală ce ne arată aceeași dispoziție ce o vedem pe tablou votiv actualmente păstrat la Sf. Gheorghe (Mitropolia veche). Acest tablou votiv este cel făcut de Antonie Vodă atuncea când a restaurat biserica. (fig. 295).

Fig. 69. Sf. Gheorghe, Hârlău, Pisania

Planul nu se mai găsește, încât nu știm de cât cu o oare care îndoială dacă biserica ce o vedem a respectat vechia dispoziție.

Să știe — și releveul lui Lecomte du Nouy o arată destul de clar — că, în dreapta și în stânga pronaosului vechei biserici se zidise două anexe, două paraclise, la stânga al S-ftului Ștefan, la dreapta al sfintei Varvara, iar pe latura vestică s'a înălțat un turn clopotniță, prin care era intrarea.

Fig. 70. Sf. Gheorghe, Hârlău, Ferestrele pronaosului

Dar, pe când pe pictura votivă, turla bisericei e înaltă și așezată pe două soclari suprapuse, pe când acoperișul e țagaiat și învelește prin ape deosebite diferitele părți ale clădirei, biserica ce ne-o arată releveul dinaintea dărămărei, are o turlă scundă și evident refăcută, pe un singur soclu, și o singură învelitoare joasă pe toată partea veche a bisericei. De asemenea trapul clădirei pare a fi fost înălțat ceva deasupra rândului superior de ocniță, sub streșină.

Biserica arată la absidе firide lungite și iar împrejur două rânduri de ocnițe. Sunt nouă firide la altar cu opt ocnițe în primul rând și șasesprezece la cel de sus; la sînurile laterale sunt cinci firide cu patru și opt ocnițe.

Baza ce se vede a turlei e octogonală cu câte două ocnițe pe fie care latură. Pronaosul e ceva eșit iar în dreptul proscomidiei e un contrafort. Ferestrele erau și ele transformate. Se vede câte un rotocol în fiecare timpan al arcaturelor, iar o friză întreagă între cele două rânduri de ocnițe.

Lecomte du Nouy a restabilit al treilea rând de ocnițe ce se vede pe tabloul votiv, și care exista probabil sub tencuială, și a așezat alte rânduri de rotocoale. A schimbat ceva distribuția ocnițelor. La turlă a restabilit baza inferioară ce se vede pe tabloul votiv, soclul octogonal a primit din nou cele trei ocnițe pe fiecare latură. In fine s'a înălțat o turlă octogonală cam pare a fi fost după același tablou. In linii generale deci se poate conchide că actuala biserică reprezintă destul de bine vechia clădire, diferențe existând însă în detalii.

Pe lângă modificarea în distribuirea ocnițelor, despre care am vorbit mai sus, s'au și suprimat contrafortarile laterale și cel al absidei altarului. S'a dat ușei de intrare o formă în plin cintru ce de sigur n'a avut-o. S'a înlocuit vechea pisanie (ce mai există în cartea bisericei Trei-Erarhi) printr'una nouă de bronz. Las la o parte alte schimbări mai mărunte.

Planul bisericei este de același tip ca Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuți, Precista din Bacău, Sf. Ioan din Vaslui.

Deosebirea este că peretele despărtitor al pronaosului despre naos, perete cu o ușă îngustă (acolo unde n'a fost suprimat la o epocă mai târzie), e înlocuit printr'un perete cu trei arcade și două coloane de secțiune circulară.

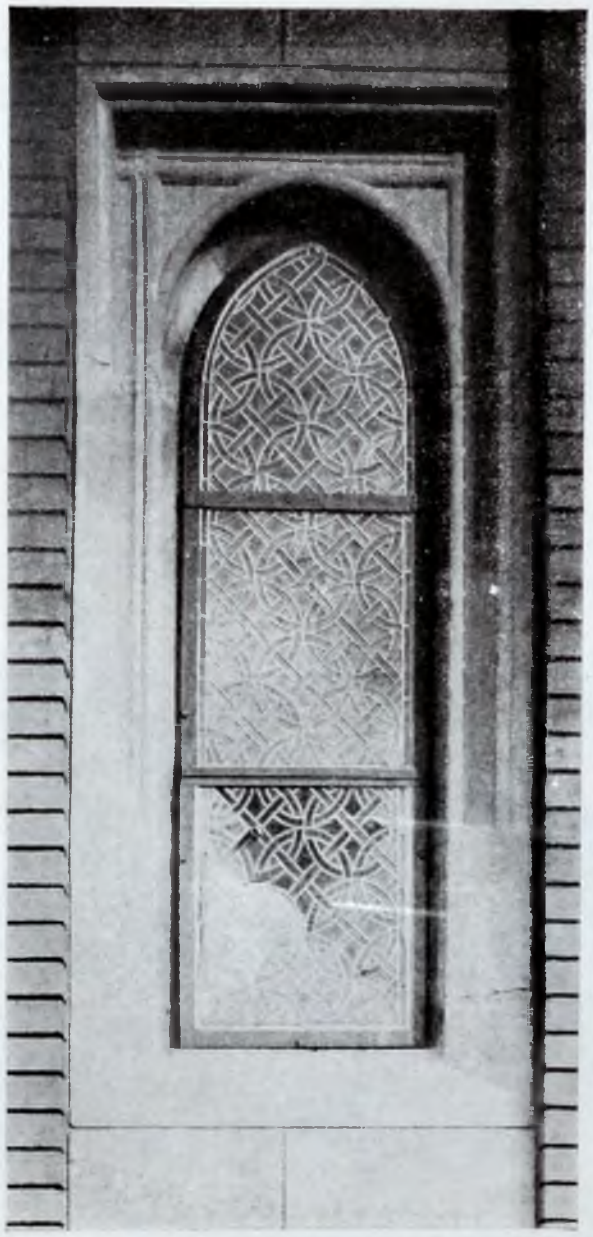

Fig. 71. Sf. Gheorghe Hârlău
O fereastră a naosului

Nu avem nici un exemplu de această dispoziție în vremea lui Ștefan și numai, mult mai târziu, prin veacul al XVII-lea se găsesc asemenea exemple.

Ar mai fi de observat că arcurile piezișe ale naosului, aceste arcuri caracteristice moldovenești, nu sunt în semicerc ca de obicei ci numai în segment de cerc, adică mai întinse, rămânând pe primul tambur un spațiu relativ mare până la nașterea acestor arcuri.

Nu voi vorbi de detaliile ușelor și ale ferestrelor, ele fiind noi.

In privința discurilor smălțuite însă — cu toate că sunt refăcute, știm că reproduc cele vechi. Culorile sunt tot verzi și galbene, cu toate variațiunile lor, la care se adaogă albastrul vânăt. Subiectele sunt cele cunoscute.

Vechia inscripție păstrată la Trei Erarhi sună astfel:

„In numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Ioan Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu domnitorul țărei Moldovei, fiul Domnului Bogdan Voevod, voi și zidi acest templu întru pomenirea și rugu sfântului

Fig. 72. Sf. Nicolae Domnesc din Iași

Ierarh și făcător de minuni Nicola, spre desa-
fleția reposaților moși și părinți și a fratelui
anul 6999 luna Iunie 1 și s'a sevârșit în 7
mii și un an luna Augusl".[1]) (1491—1493)

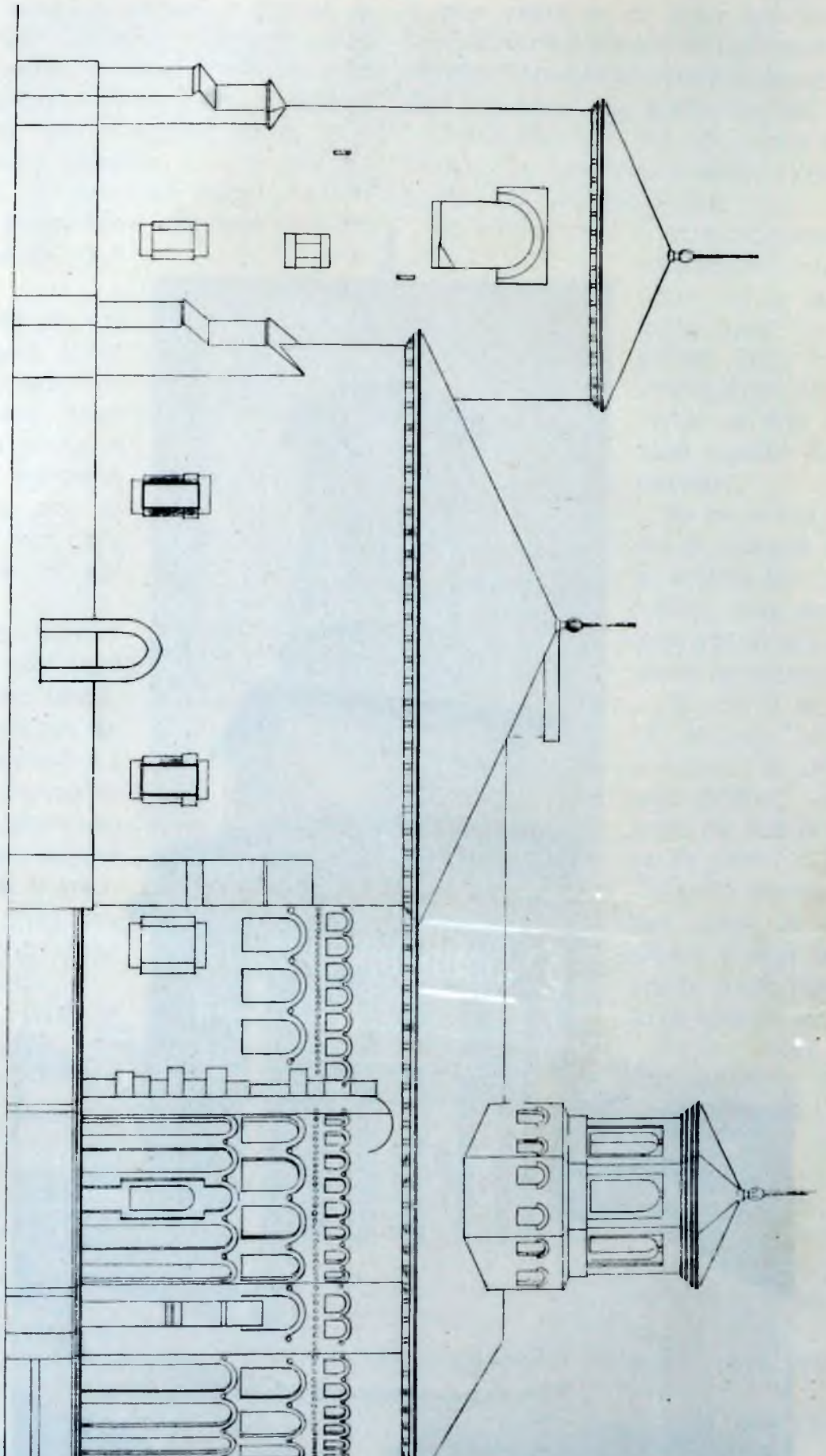

Fig. 73. Sf. Nicolae Iași, Elevație înainte de restaurare, după Lecomte du Nouy

nostra, și pentru sănătatea Domniei noastre
ș'a fiilor noștri. Și am început a zidi în

[1]) Melchisedec. Notițe istorice și archeologice

Resturi de fresceuri din vremea lui Anton Raset, care a restaurat și a mărit biserica, se află, precum am arătat, la Sf. Gheorghe a Mitropoliei. Sunt de o frumoasă factură și că sunt țigle sau șindrile mari, — dar aceste picturi fiind de obicei destul de schematice, nu se pot lua în seamă decât pentru liniile principale.

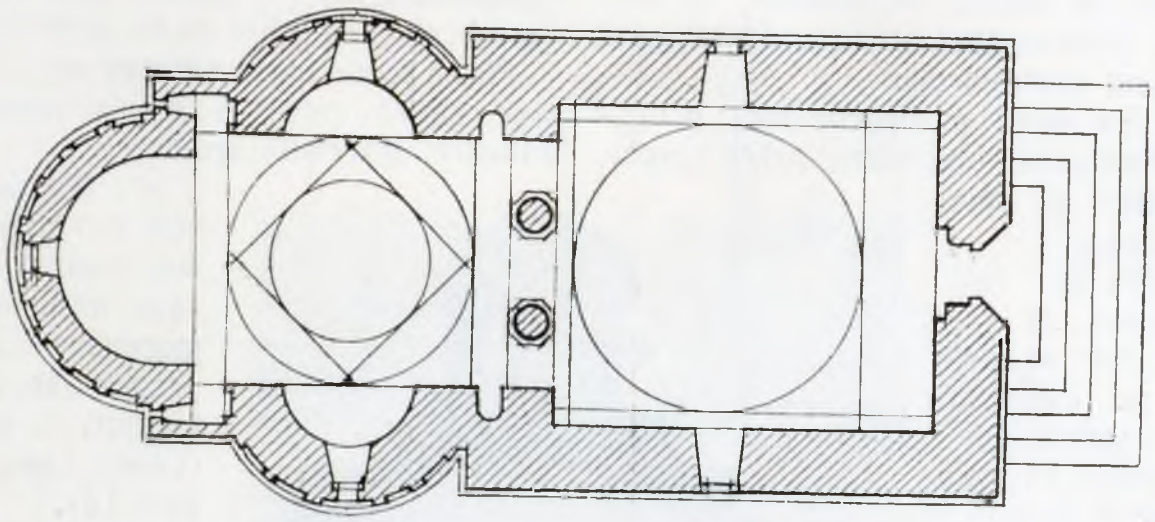

Fig. 74. Sf. Nicolae Iași, Planul bisericei

unele capete de sfinți sunt de mare interes.

PRECISTA DIN BACĂU

Anton Vodă zugrăvise și vechea biserică și se refăcuse chiparile lui Ștefan, lui Bogdan, fiul său, și al Doamnei lui Evdochia.

Biserica a fost construită în 1491, de Alexandru Vodă, fiul lui Ștefan cel Mare, care era orânduit peste partea de Miază-zi a Moldovei.

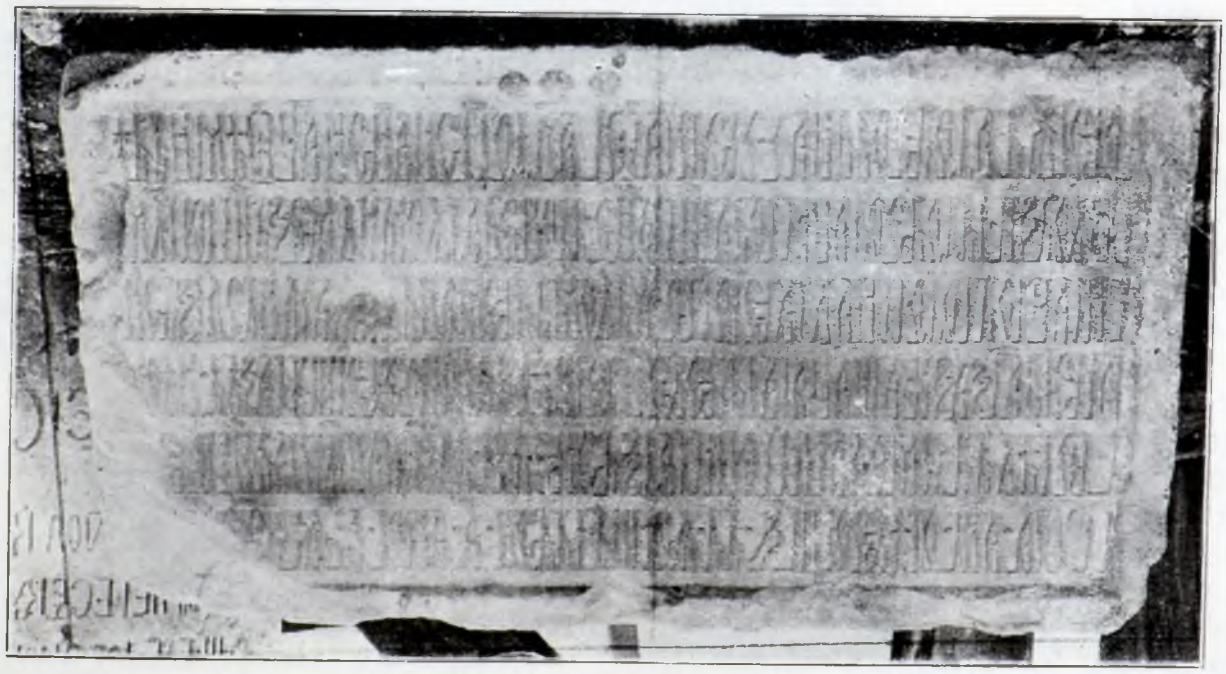

Fig. 75. Sf. Nicolae Iași, Pisania

Tabloul votiv, care ne înfățișează familia noului ctitor, ne arată și biserica. E greu de judecat după această pictură cu care material era acoperită clădirea. S'ar putea crede

Biserica are un naos cu altar și două sinuri — și un pronaos boltit în calotă sferică. Boltirile naosului sunt cele obișnuite moldovenești.

Peretele despărțitor dintre naos și pronaos, a dispărut, fiind înlocuit printr'un mare arc. Deasemenea așa exterioară este refăcută. Pe pronaos se înălțase în veacul al XIX-lea, un turn clopotniță, care urmează a fi desființat. Turla naosului fusese refăcută în exterior într'un stil clasic ca și toată fațada.

In afară, pronaosul apare ceva lărgit ca la Dorohoi, la Vaslui, la Popăuți, la Iași. In dreptul proscomidiei și diaconicului, sunt așezate două contraforturi.

Absida cea mare și sînurile sunt poligonale în afară având obișnuitele firide lungite, nouă la altar și câte cinci la sînuri.

De asupra lor sunt două rânduri de ocnițe mici, care se continuă și pe pereții drepți ai bisericei, cum vedem acuma că s'au dat tencuielile jos.

Socul este de piatră brută cu un profil simplu de piatră de talie. Coronamentele contraforturilor sunt și ele de piatră cioplită profilată cu formele cunoscute. Piatra e frumos și regulat lucrată.

Paramentul pereților e de piatră brută, afară de picioarele firidelor lungi și de ocnițe. Cornișă nu este. Nu se văd urme de cărămizi smălțuite sau de discuri.

Baza turlei cea de jos e pătrată și e de zidărie de piatră, iar a doua, stelată cu douăsprezece vârfuri, e în întregime de cărămidă.

Actualmente se află un pridvor modern pe partea de Vest a bisericei, și pronaosul a fost înălțat cu 0,60—0,70 m. în raport cu restul clădirei.

Ferestrele au rame de piatră fără nici o mulură și nici un ornament, numai ferestruica mică a proscomidiei are muchile regulat teșite. Nu se găsesc semne lapidare nici grafite interesante.

Pictura interioară e refăcută pe la 1854; făcând două—trei sondaje, nu s'a găsit alta de desubt; este probabil că la această rezugrăvire s'au dat jos toate tencuielile, refăcându-le în întregime.

In pendentivii naosului se văd găurile unor oale de rezonanță.

Actualmente biserica e pardosită cu scânduri, dar erau în vechime, pardoseli de cărămidă și de piatră [1]).

In pronaos s'a găsit mormântul făcut de Alexandra, fiul lui Ștefan, unul necunoscut, care ar putea să fi fost un fiu al lui [2]): (vezi fig.)

Piatra foarte frumos lucrată are o ornamentație gotică unică la noi în această întrebuințare. Inscripția spune:

Fig. 76. Precista Bacău

«Io Alexandru Voevod, fiul lui Ștefan Voevod domnul țării Moldovii înframuseță acest mormânt ....., care s'a prestăvit spre vecinicile locașuri în anul 7004 (1496) Luna Septembrie 16».

Pisania de piatră, de 1.10 m. lățime și 0.43 m. înălțime, este așezată în afară pe zidul de intrare sus la stânga ușei. Ea glăsuește astfel:

«Cu voința Tatălui și cu conlucrarea Fiului și cu sevârșirea Sfântului Duh, evseviosul și iubitorul de Christos Ioan Alexandru Voevoda, fiul lui Ștefan Voevod, Domnitorul Moldovei, a zidit acest templu în numele Adormirei preacuratei Născătoarei de Dumnezeu și pururea Fecioarei Mariei. Și s'a sevârșit în anul 7999 luna Genar 1». (= 1491) [3]).

Cu toate că biserica Precistei arată a fi fost de o execuție simplă, fără ornamentație, este de dimensiuni relativ mari și face o impresie destul de impunătoare; este însă relativ ceva mai joasă ca cele l'alte biserici orășenești din această vreme, fiind și cea mai veche (după Vaslui).

Fost'a zidăria aparentă sau tencuită?

Piatra de talie, unde există, e frumos lu-

[1]) V. Drăghiceanu. Bul. Com. Mon. Ist. 1911.
[2]) V. Drăghiceanu, ibid.
[3]) Melchisedec. Notițe istorice și arheologice.

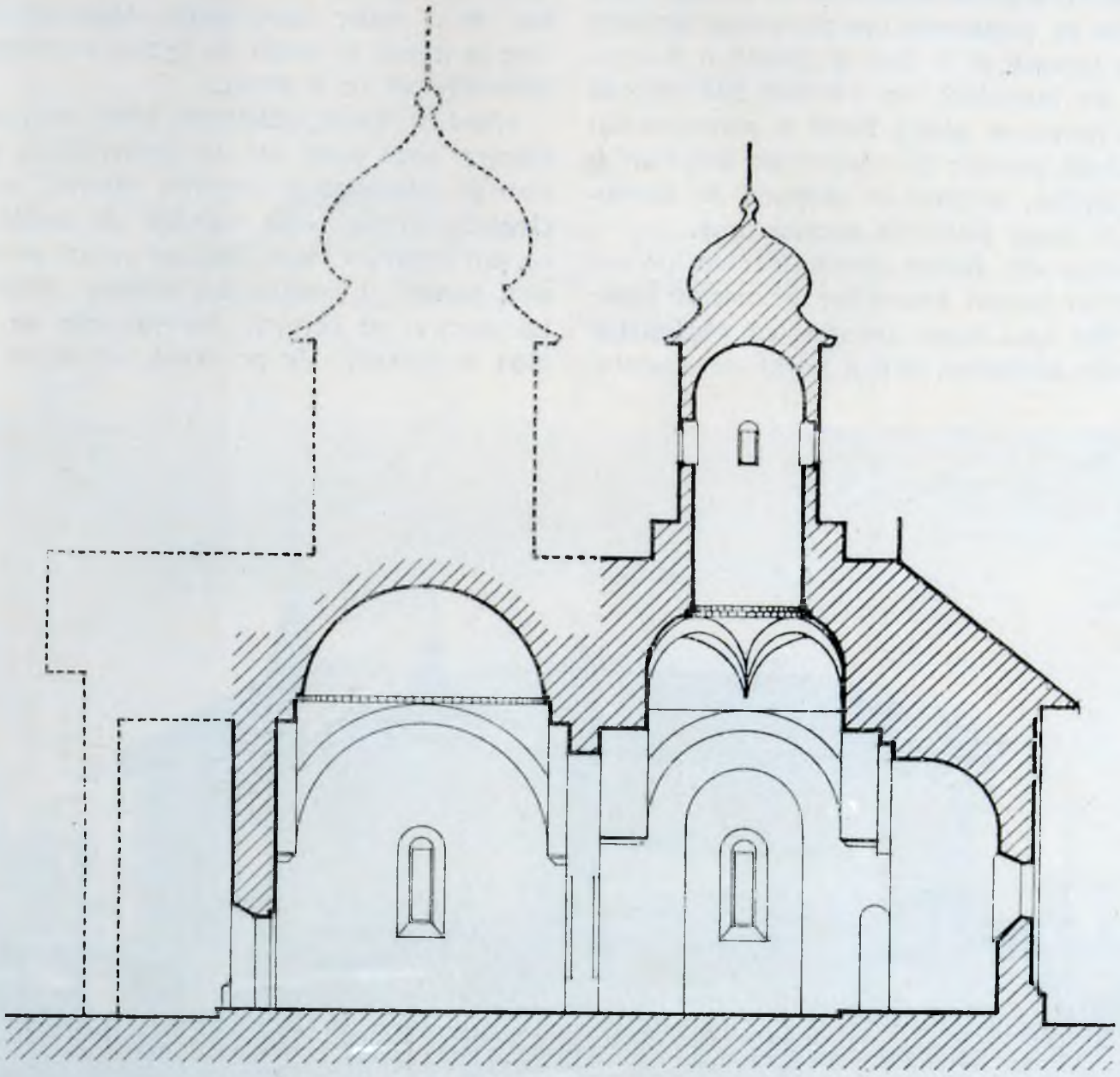

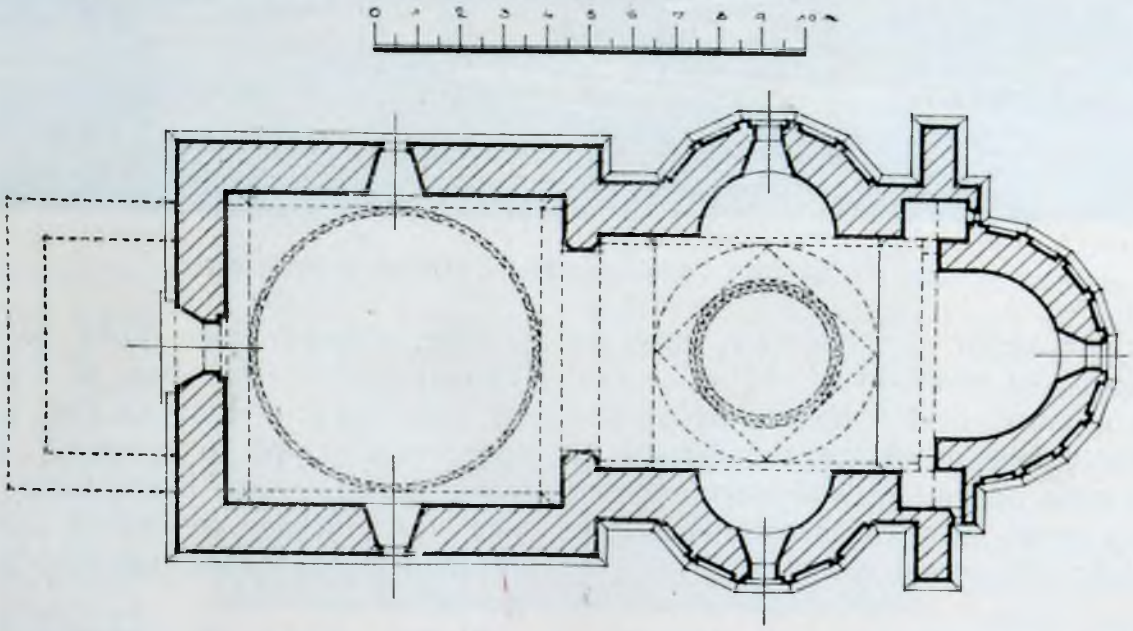

Fig. 77. Precista Bacău, Secțiunea longitudinală
Fig. 78. Precista Bacău, Planul bisericei

crată și restul zidăriei este în același plan. Cum nu se poate concepe că piatra de talie îngrijit lucrată să fi fost destinată a fi acoperită cu tencuială, nu rămâne altă ipoteză de cât aceea ca piatra brută a paramentului era văzută precum și cărămizile firidelor și ale ocnițelor, precum se obișnuia de altmintrelea la toate bisericile acestui timp.

Precista din Bacău ocupa deci un loc mai modest în grupul bisericilor de același plan; cele l'alte sunt bogat decorate cu cărămizi și rotocoale smălțuite, fără a vorbi de scalptalatului lui Ștefan cel Mare, care pare a fi fost de o mare importanță. Paul de Alep, care a trecut în 1650 la Vaslui, vorbește cu admirație de ce a văzut:

»Aici în Vaslui, palaturile, băile, locurile de plăcere sunt toate ale lui Ștefan Vodă, precum și magnifica și superba biserică cu o elegantă cupolă *peste măsură de înaltă*. In ea, jur împrejur, sunt bolți și arcuri pe cari sunt picturi și imagini ale tuturor sfinților. La intrare, pe peretele din jos, este un tablou al judecății de pe urmă, lucrat în aur

Fig. 79. Sf. Ioan Vaslui în cursul lucrărilor de restaurare

rile gotice ale ușelor și ferestrelor, care au existat poate aici până la o vreme. — Dar lăsând la o parte aceste lipsuri decorative datorite, poate faptului că meșterii iscusiți ai lui Ștefan erau ocupați în altă parte pentru Domnitorul însuși, biserica se aseamănă bine cu cele l'alte din aceași categorie.

BISERICA DOMNEASCĂ DIN VASLUI

Biserica Sfântului Ioan din Vaslui, zidită la 1490, făcea parte din tot complexul pași azur. Reprezintă pe Moise conducând pe Domnul nostru, pe Ana și Caiafa, și pe cei l'alți Ovrei. Persoanele sunt zugrăvite cu o expresie tristă. In urma lor este o altă trupă: acestea sunt figuri turce, cu șaluri albe și cu turbane cu caftane lungi și verzi târâindu-se, cu mâneci atârnate și cu haremurile lor....

Ei sunt însoțiți de dervișii lor. In urma și în mijlocul lor sunt draci împingându-i și înfruntându-i. Kașidbari este în frunțea lor, cu cealmaua în cap; unul

dintre draci se acață pe umerii lui, trântinda-i ceaimaua jos.

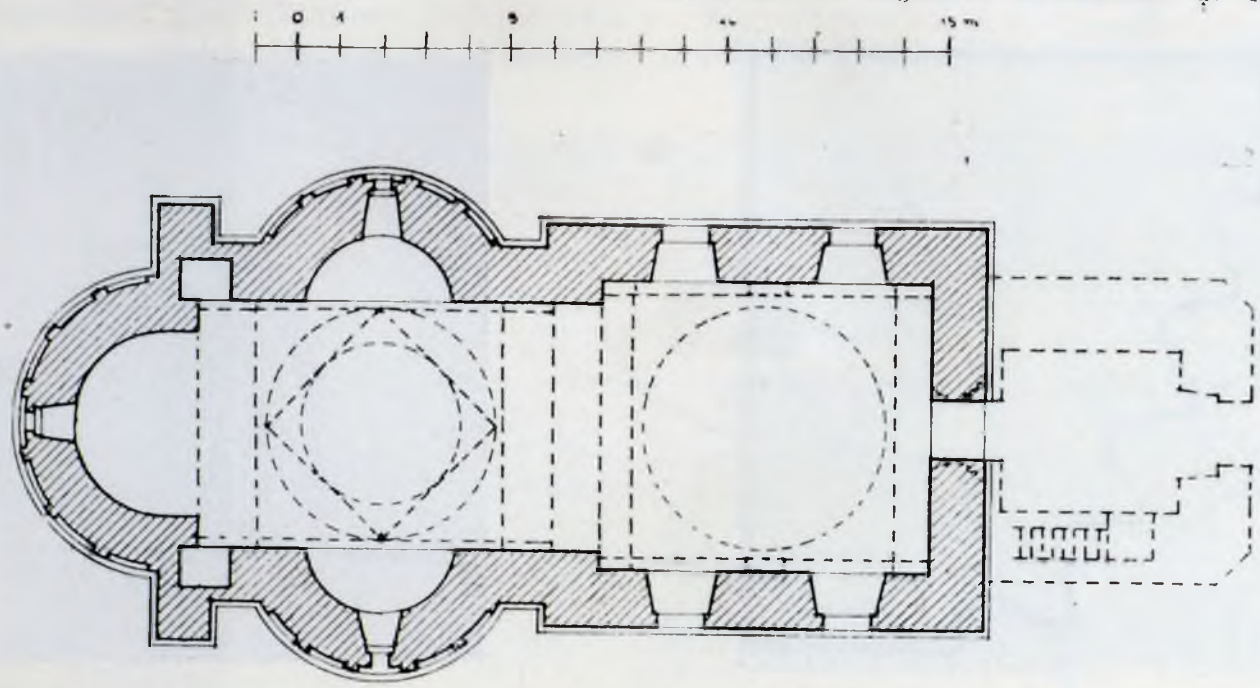

Fig. 80. Sf. Ioan-Vaslui, Planul bisericei (după releveul Com. Mon. Ist.)

Biserica peste tot în interior e acoperită cu picturi — arhitectura este foarte frumoasă. In vârful interior al cupolei, sau în baldachin, sub care se află tronul Beiului este imaginea Domnului nostru Messia.

In partea din afară a tinzei e un mare clopot [1]).

Actualmente biserica e cu total prefăcută ; „răsăpindu-se“ cea veche, a fost zidită din nou în 1820 de către Maria Cantacuzino, soția marelui logofăt Costache Ghica. Ce a rămas de la Ștefan este numai soclul de piatră cu profil și poate primul rând de cărămizi ce au dimensiuni mari, 29-30 pe 12-14 și pe 6 cm. grosime. Mai sus, toată zidăria e refăcută dar s'a reintrebuințat o parte din vechiul material; se regăsesc amestecate și cărămizi

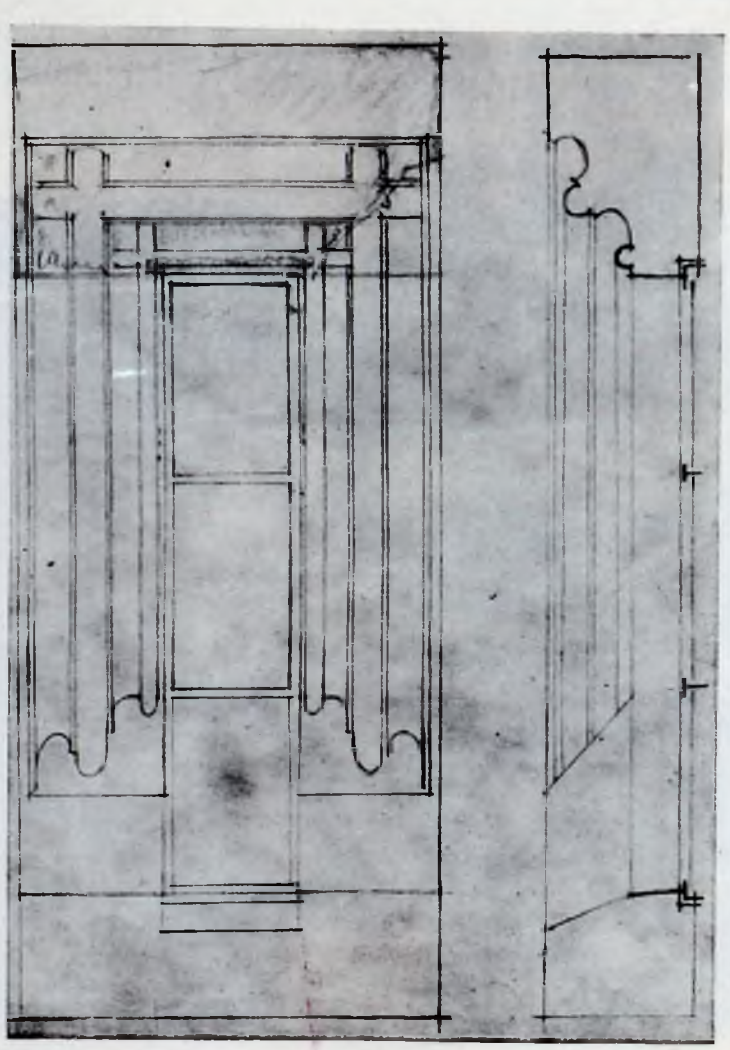

Fig. 81. Sf. Ioan-Vaslui, Fereastra mică reconstituită (Com. Mon. Ist.)

din când în când câte una smălțuită verde.

Contrafortarile sunt de piatră cioplită de dimensiuni mari.

Cu ocazia lucrărilor de restaurare începute s'au găsit prinse în zidul pridvorului adăogat, fragmente de piatră cioplită care provin de la ușa principală, de la ușa interioară, de la ferestrele mari ale pranaosului și de la cele mici din naos; aceste fragmente permit să se reconstitue aceste deschizături. Ușa ogivală era cam în felul celei de la Dorohoi, iar ferestrele mici erau în felul celor de la Sf. Ilie și Voroneț, având partea superioară a golului dreptunghiular și nu ogival.

Planul este acela al Sf. Nicolae din Bacău, Sf. Nicolae din Iași, Popăuți și Precista

[1]) Călătoriile patriarhului Macarie de Paul de Alep — traducere de E. Cioran.

din Bacău, cu sînuri laterale, contraforturi în dreptul proscomidiei și diaconicului și pronaosul supralărgit. Acest plan corespunde cu acel cu turlă pe naos, cea ce e confirmat de descripția lui Paul de Alep, care vorbind de „eleganta cupolă peste măsură de înaltă" nu lasă nici o îndoială în această privință.

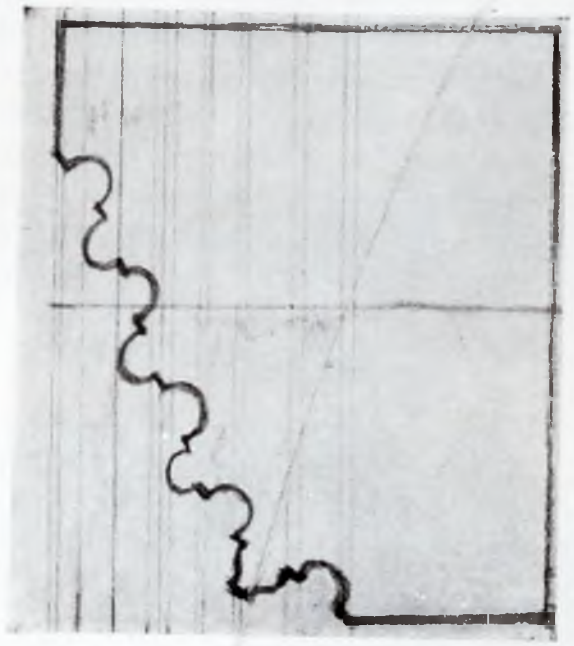

Fig. 82. Sf. Ioan din Vaslui
Profilul chenarului ușei exterioare
(com. Mon. Ist.)

Fig. 83. Sf. Ioan din Vaslui
Bolțar al ușei exterioare

Și inscripția pe piatră dispăruse sub tencuelile prefacerei bisericei până acuma vre'o cinci zeci de ani, când a fost descoperită și scoasă la iveală de D. T. Barada.

Fig. 84. Sf. Ioan din Vaslui
Chenare de ferestre

Fig. 85. Sf. Ioan din Vaslui
Cheea chenarului ușei exterioare

Glăsuește astfel:

„Ioan Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țărei Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit acest templu în numele

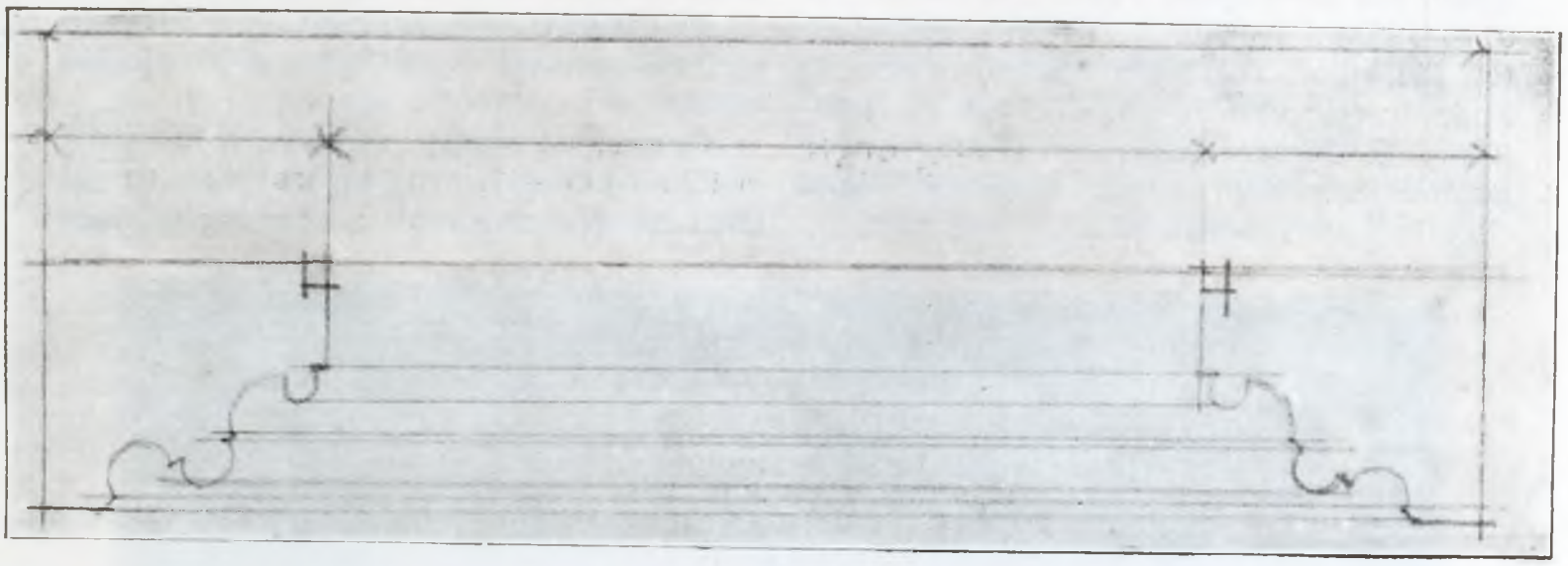

Fig. 86. Sf. Ioan din Vaslui, Profilul ferestrei pronaosului (ciuntit spre interior).
(Com. Mon. Ist.)

tăerei cinstitului cap al Sfântului și slăvitului prooroc și înainte mergător și botezător Ioan. S'a început în anul 6998 luna Aprilie, și s'a sevârșit în acelaș an Septembrie 20[1])» (= 1490).

HUȘI

Biserica episcopală, cu hramul Sfinților Apostoli Petru și Pavel, a fost zidită în 1495.

Fig. 87. Sf. Ioan din Vaslui, Pisania

Biserica Sf. Ioan este cea mai veche din grupul bisericilor orășenești.

Dar a fost așa de des transformată și refăcută — ultimele ori în 1793 și 1910 — în cât nu se mai poate recunoaște nimic din biserica lui Ștefan cel Mare. E cu putință ca planul (adică fundațiile) să fie cele vechi; se mai vede un altar poligonal în afară, cu șapte fețe și abside laterale cu cinci. Dar sunt caractere prea vagi pentru a putea trage vr'o concluzie.

[1]) *Melchisedec*. Notițe istorice și archeologice.

Inscripția de piatră de la Ștefan mai există și este așezată deasupra ușei; „Evseviosul și iubitorul de Christos Ioan Ștefan Voevod cu mila lui Damnezeu Domnitorul țărei Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a început și a zidit acest templu, în numele sfinților și tot lăudaților corifeilor apostoli Petru și Pavel, carele este în Huso ce este pe Drisliveța. Și s'a săvârșit în anul 7003, iar al Domniei Sale anul 38-lea cărgătoriu, luna Noembrie 30" (1495) [1]).

de piatră cioplită simplă. Această construcție e relativ recentă.

In colțul nord-vest este un al doilea turn de zid pe care s'a ridicat o construcție de lemn. Și aici, ferestrele au rămas de piatră de talie simplă, și cadrul ușei de intrare, cu partea superioară în plin cintru, are muchia teșită.

Biserica, cu hramul Precistei, a fost înălțată în 1496—97. Are un naos cu altar și două sînuri semicirculare, și un pronaos

Fig. 88. Huși, Pisania

TAZLĂUL

Biserica se găsește în curtea dreptunghiulară a mănăstirei. Zidul înconjurător e de piatră brută cu contrafortari pe din afară; partea superioară e mai subțire și cu metereze. Intrarea se face prin turnul clopotniței care posedă ferăstraiei mici gotice. — Boltă acuma nu mai are. Pe latura de miazăzi, mai se văd ruinele clădirilor călugărești construite pe pivnițe. Zidăria e tot de piatră brută cu puțină cărămidă. Chenarele ferestrelor sunt

[1]) Melchisedec. Notițe.

boltit printr'o calotă sferică, pe când boltirile naosului sunt cele moldovenești cunoscute.

Peretele despărțitor a fost desființat, iar ușa mutată la intrarea pridvorului mai nou de pe fața de apus, — precum se vede foarte bine în afară din întreruperea soclului cel vechiu, care continuă în pridvor pe zidul cel vechiu și prin întreruperea rândurilor de oenițe; se și vede o crăpătură de sus până jos la îmbinarea celor două zidari pe cele două fețe nord și sud.

Naosul are o pardoseală de exagone de alabastru alb; în axa Pantocratorului, plăcile

sunt așezate în pătrat. In pronaos, pardoseala e de pătrate de gresie.

Frumosul chenar dreptunghiular al ușei din peretele despărțitor acuma desființat ne înfățișează cunoscutele baghete încrucișate, câte trei pe fiecare latură, pornind de pe niște baze gingaș săpate și ornamentate.

Ușa dintre pronaos și pridvor, ce a fost la început portalul de intrare, are chenarul format din patru baghete separate prin canelure și întâlnindu-se în axă în arc frânt, alcătuind așa zisa ogivă. La rândul lor sunt prinse într'o ramă dreptunghiulară ca la Milișăuți, la Popăuți, la Hârlău, la Mănăstirea Neamțului. — Intrarea propriu zisă, dreptunghiulară, are în lunetă o icoană pictată a Maicei Domnului, iar canatul de lemn de tisă foarte frumos sculptat poartă și o inscripție care o datează: „Această ușă a făcut'o și împodobit'o călugărul Mihai în zilele Domnului Nostru Io Ieremia Movilă Voevod și sub egumenul chir Ghenadie de la mânăstirea Tazlău, la anul 7104 [1596] luna lui Martie 30 de zile: Cozma maistru“ [1]) (prescurtat pe inscripție: Kozm mitru). Această ușă însă nu este de o factură unitară; pe când panoul central este de cel mai frumos gotic „flamboyant“, cele l'alte sunt de un stil floral foarte deosebit și de o înrâurire mai mult orientală. — Spre comparare reproducem unii panouri foarte asemănători a unei mese din ospelul comunal din Bartfeld (Ungaria de sus) din 1510; o stofă ce se găsește la Hervarto e cam de aceiași inspirație [1]).

Totuși nu se poate presupune că aceste

Fig. 89. Mănăstirea Tazlău, Vedere generală

panouri provin din diferite părți și că au fost împreunate pe același canat, căci colțarile părței de sus care e dintr'o singură bucată, sunt tot de același stil ca panoul central, și amândouă motive părând bine a fi de aceiași mână pe toată ușa. De altmintrelea și inscripția e o probă.

Pe partea de sus figurează stema țărei împodită în stilul renașterei și închisă într'un chenar pătrat cu fiecare latură lărgită printr'un segment de cerc.

[1]) Iorga — Inscripții.

[1]) Mizkowsky. Kunstdenkmale in Ungarn pl. 6 și pl. 90.

In afară biserica se prezintă cu altarul semicircular ceva lungit, iar sînurile laterale

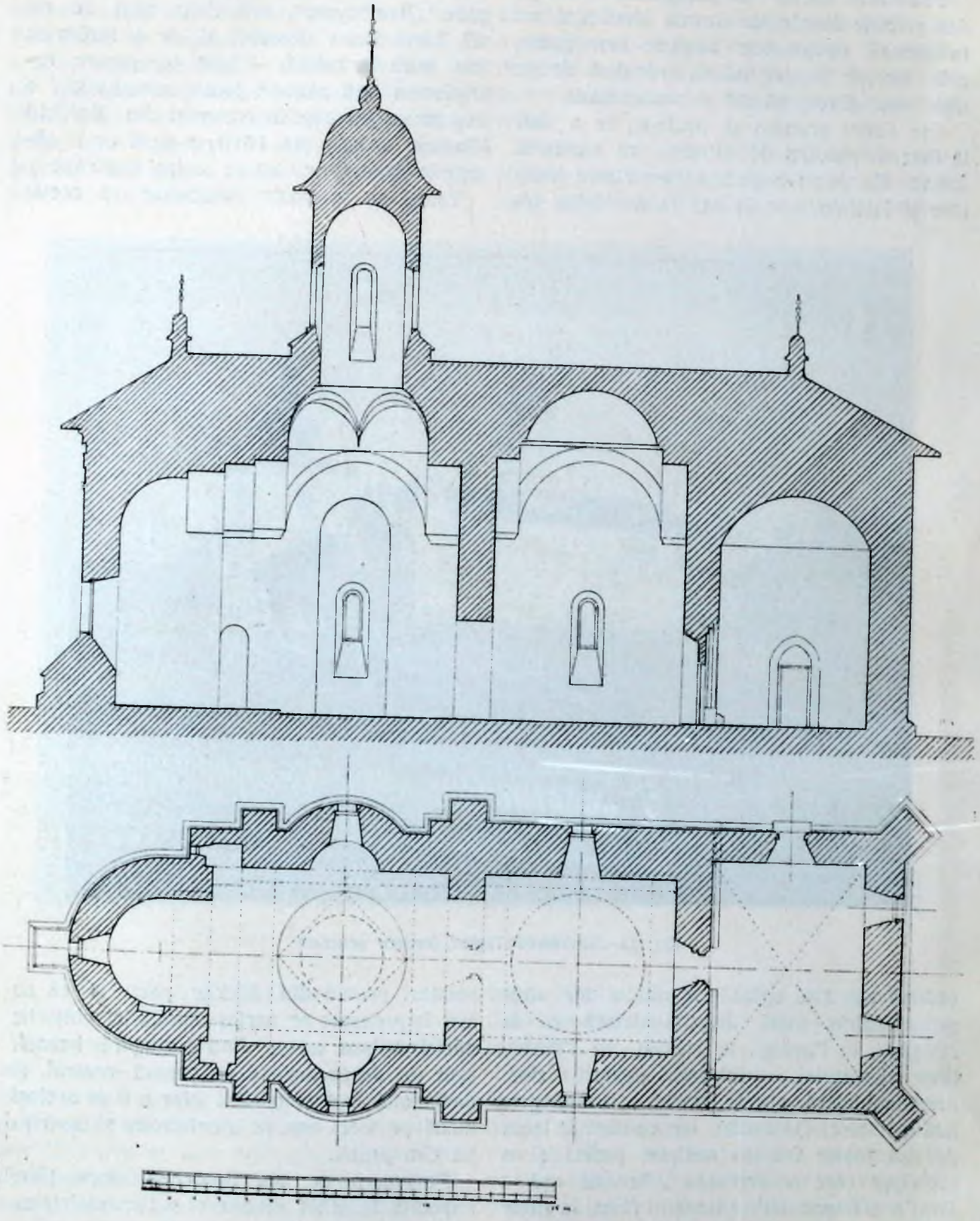

Fig. 90. Tazlău, Secțiune longitudinală
Fig. 91. Tazlău, Planul bisericei

sunt în segment de cerc. Au firidele lungite obișnuite, de asupra cărora este un rând de ocnițe; pe restul zidului sunt două frize de ocnițe, cele mari de jos având centrele lor pe aceiași orizontală ca și centrele arcaturelor firidelor. Două nișe din rândul de sus

Fig. 92. Tazlău

corespund cu una din cei de jos, dar numai aproximativ; astfel, pe când la absida altarului sunt nouă firide, sunt numai șasesprezece ocnițe; la absidele laterale la cinci firide corespund opt, iar pe peretele pronaosului treisprezece mici la șase mari.

Sunt contrafortari lângă sînurile laterale spre altar, iar alte sprijinesc zidul pronaosului ceva eșit. Și acest punct este de notat căci toate cele l'alte biserici cu pronaosul supralărgit, nu au contrafortari în această parte.

Sub fereastra altarului este un contrafort mic, iar alte oblice la colțurile pridvorului adăogat. Soclul de piatră de talie are un frumos profil.

Tot de piatră cioplită sunt și contrafortarile care și-au pierdut însă vechile coronamente profilate. Turla, cu fațada refăcută în veacul al XIX-lea, e așezată pe două baze. Cea de jos e octogonală, iar cea de sus în formă de stea cu opt colțuri eșind dintr'un octogon. Ca la Popăuți, fiecare latură e împodobită prin câte trei ocnițe. Zidăria turlei trebue să fie însă tot cea veche căci mai are ferestrele ei dreptunghiulare cu chenarul interior în arc de cerc foarte ușor frânt la chee, și mulure gotice încrucișate la colțuri. Turla e poligonală cu două sprezece lături; contrafortari mici nu are.

Fig. 93. Tazlău, Bolțile naosului

Fațada toată e acuma tencuită. Paramen-

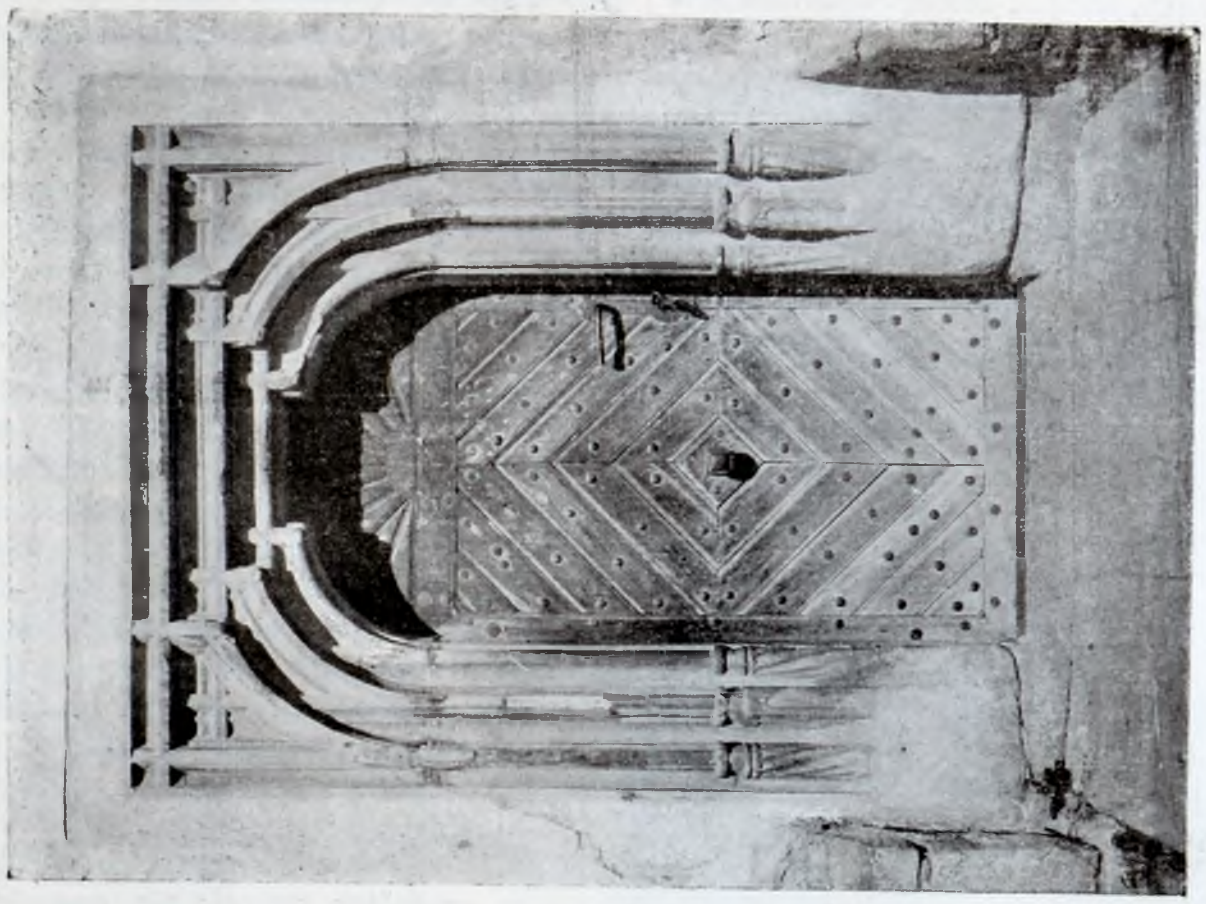

Fig. 94. Tazlău, Ușa interioară (acuma în exterior)

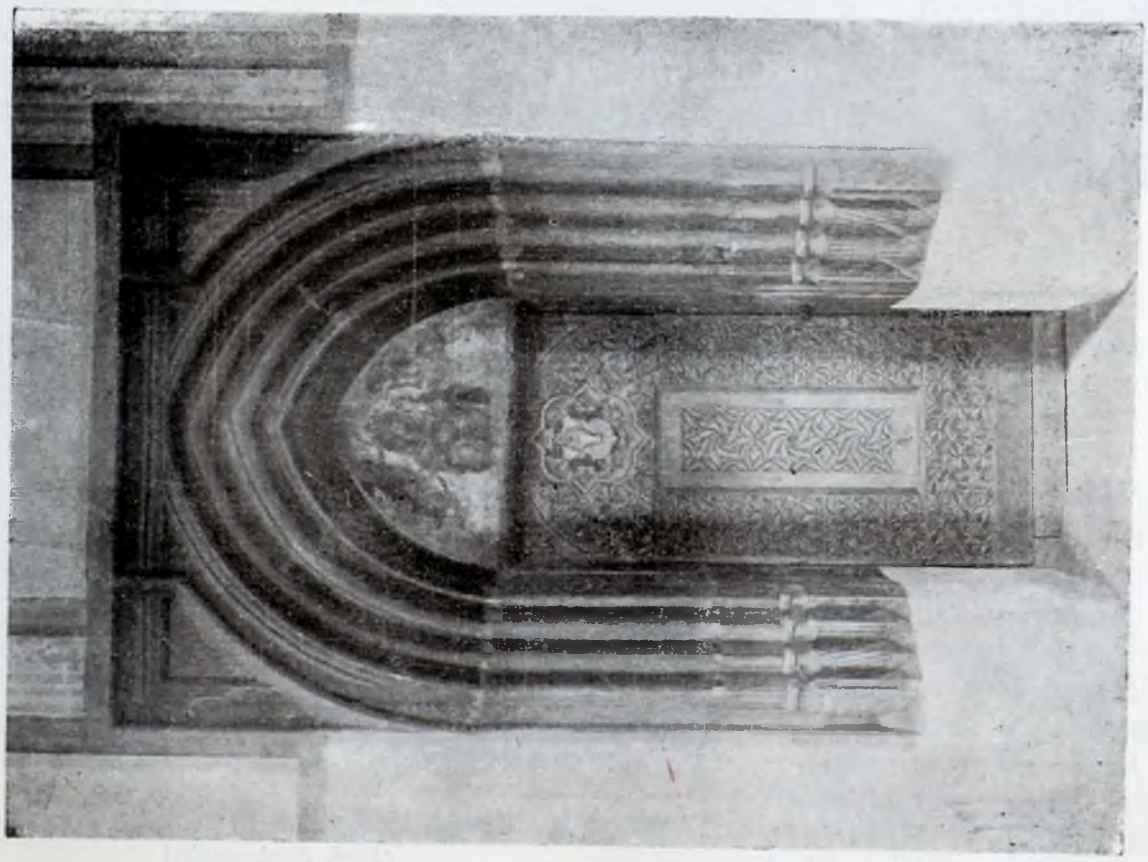

Fig. 95. Tazlău, Ușa exterioară

tal este însă de piatră brută dar se văd și cărămizi. Astfel, imediat deasupra soclului sunt

Fig. 96. Tazlău, Ușa exterioară

trei rânduri, ca la Popăuți, de pildă, dar nu se văd să fie din ele unele smălțuite. Dacă mai sunt alte rânduri mai sus, azi, nu se mai poate vedea.

Ar fi de asemenea foarte interesant de a cercetа ce se găsește pe această zonă largă deasupra rândurilor de ocnițe mici și până sub streașină. Cornișă nu se vede.

Ferestrele sunt înguste și lungărețe și toate în felul cum le am descris la turlă; la proscomidie și diaconic sunt simple deschizături cu ramă de piatră, dar fără nici o împodobire. Actualminte, acoperișul e de șindrilă și destul de jos; totuși ascunde cam mult baza inferioară a turlei. Crucile sunt așezate pe niște mici ridicături în forme de cupole în miniatură.

In rezumat, această biserică este una din cele mai elegante și mai elansate. Cu toate că este o biserică mănăstirească, prezintă particularitatea supralărgirei -- foarte mică într'adevăr — a pronaosului, care nu se găsește altmintrelea de cât la bisericile orășenești. Nu pare a avea podoaba smălțuită a lor, dar, ca formă, e mai evoluată de cât multe din ele și poate fi pusă alături, din acest punct de vedere, de Popăuți sau Hârlău, fiind de altmintrelea chiar mai lungă și mai înaltă, fără totuși a se apropia de dimensiile bisericei mănăstirei Neamțului.

Rândul inferior de ocnițe ale pronaosului, așezate la înălțimea părței superioare a firidelor, nu se regăsește de cât la Sf. Nicolae din Iași.

Și ferestrele sunt de un tip asemănător cu cele ale naosului din Hârlău sau Popăuți, car pronaosul nu are ferestre mari ca cele l'alte biserici din această vreme; acest caracter amintește grupul mai vechiu de biserici mănăstirești din Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie și Voroneț.

Tazlăul are deci caractere amestecate din aceste două categorii de biserici, dar, pe lângă aceasta, arată, ca un caracter special, o

Fig. 97. Panoul unei mese din ospelul comunal din Barthfeld (după Myskowszky)

mai mare elansare și o mai mare eleganță de forme.

Pictura actuală dinăuntru a fost refăcută în 1859, așa cum glăsuește inscripția de asupra ușei interioare. „La anul 1859 s'a refăcut tencuiala și pictorisirea acestei mânăstiri". Intr'un sondaj făcut sub acest strat, s'a găsit o tencuială cu o zugrăveală imitând un parament de cărămizi, cum e și la Bălinești în pronaos și la Sf. Ilie. Intr'alte sondaje nu s'a mai găsit nici un alt strat.

Pisania, foarte frumos săpată, e așezată în dreapta ușei pronaosului.

„Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a înălțat acest hram întru numele Preacistei Născătoarei de Dumnezeu și cinstitei ei Nașterei, ca să fie pentru rugăciunea sa și a soției sale Maria, și a fiilor lui, Alexandru și Bogdan; care a început a se zidi la anul 7004 [1496] luna lui Iulie 4, și s'a săvârșit la anul 7005 [1497] iar al Domniei lui al 41-lea cărgător, în luna lui Noembrie în 8" [1]).

In pridvorul adăogat se găsesc pietre de mormânt destul de șterse. Ele poartă o împletitură ornamentată floral în jurul cărora

Fig. 98. Tazlău, Pisania

se desfășoară inscripția; sunt din veacul al XVII-lea.

[1]) Iorga Inscripții.

RĂZBOENI (VALEA ALBĂ)

Biserica de la Războeni, cu hramul Sfântului Mihail, a fost ridicată în 1496 de Ștefan cel Mare în amintirea celor cari au căzut în lupta de la Pârâul Alb.

Fig. 99. Războeni, Vedere generală

Frumoasa pisanie, așezată în zid pe peretele din miazăzi, în dreapta ușei, spune:

„In zilele blagocestivului și de Hristos iubitorului Domn Io Ștefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, în anul 6984 [1476] iar al Domniei lui al douăzecelea cărgător, ridicatu s'a paternicul Mahmet Impăratul turcesc cu toată puterea sa răsăritană, încă și Basarab Voevod, căruia i se zicea Laiot, a venit cu dânsul cu toată țara lui basarabească, și au venit să prade și să ieà țara Moldovei și au ajuns până aici, la locul ce se zice Pârâul Alb. Și eu Ștefan Voevod și cu fiul meu Alexandru ieșit'am înaintea lor, unde am și făcut mare război cu dânșii în luna lui Iulie 26, și cu voia lui Dumnezeu, au fost biruiți creștinii de către păgâni, și au

căzut acolo mulţime mare dintre ostaşii Moldovei. Tot atuncea şi Tătarii au lovit Ţara Moldovei din acea parte. Drept aceia a binedan şi pentru pomenirea şi de sufletul tatarilor bine credincioşilor creştini care au perit aici; în anul 7004 [= 1496] iar al Domniei

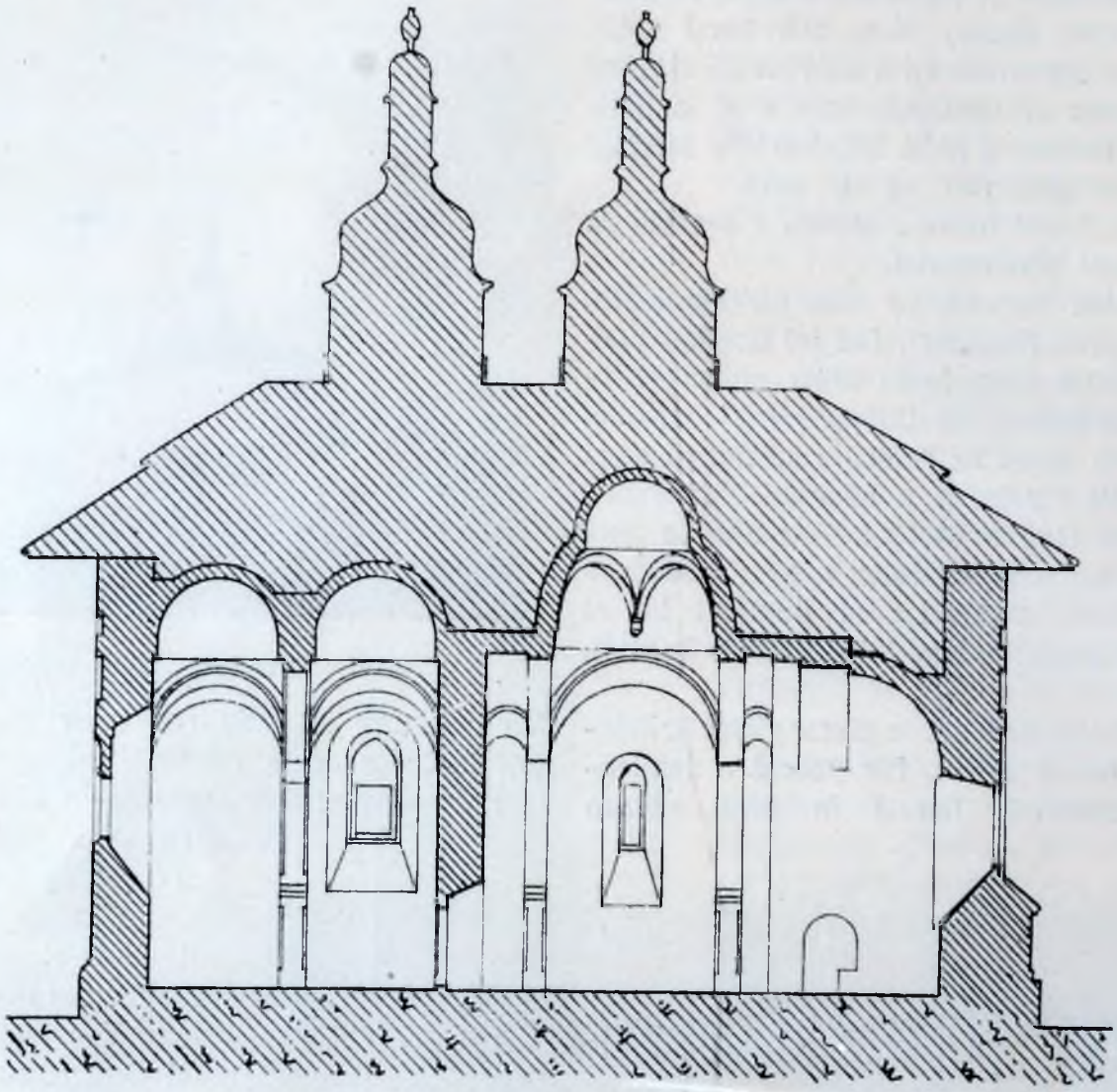

Fig. 100. Războeni, Secţiune longitudinală, (releveul „Arta Românească")

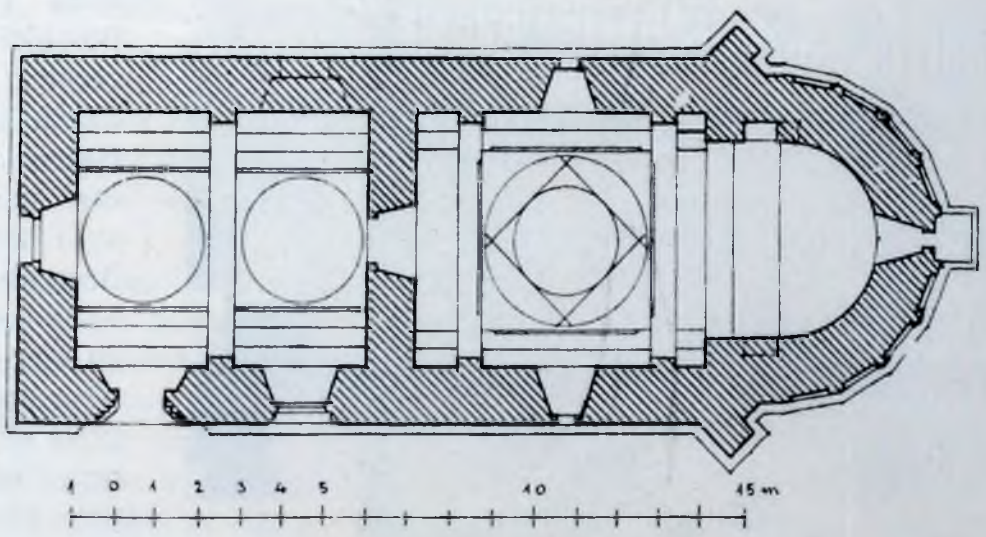

Fig. 101. Războeni, Planul bisericei, (releveul „Arta Românească")

voit lo Ştefan Voevod cu buna sa vrere şi a făcut acest hram întru numele arhistratigului Mihail, şi pentru rugăciunea sa şi a Doamnei sale Maria şi a fiilor săi Alexandru şi Bogsale al patruzecelea curgător, luna lui Novembre 8". [1]).

[1]) Iorga. — Inscripţii

Biserica se aseamănă ca plan și elevație cu aceea din Piatra-Neamț și aceea din Borzești, cu care pare a forma un grup mai deosebit.

Ca și la cele două biserici pomenite, Războeni ne prezintă un plan mai complicat al

Fig. 102. Războeni, Vedere

naosului; cupola, prin mijlocirea celor patru arcuri piezișe cunoscute, este rezemată pe

un sistem mai desvoltat de arcuri; cele longitudinale sunt câte două la fiecare zid, unul mai sus ca cel l'alt; cele dăblouri nu sunt rezemate de arcurile altarului și de zidul

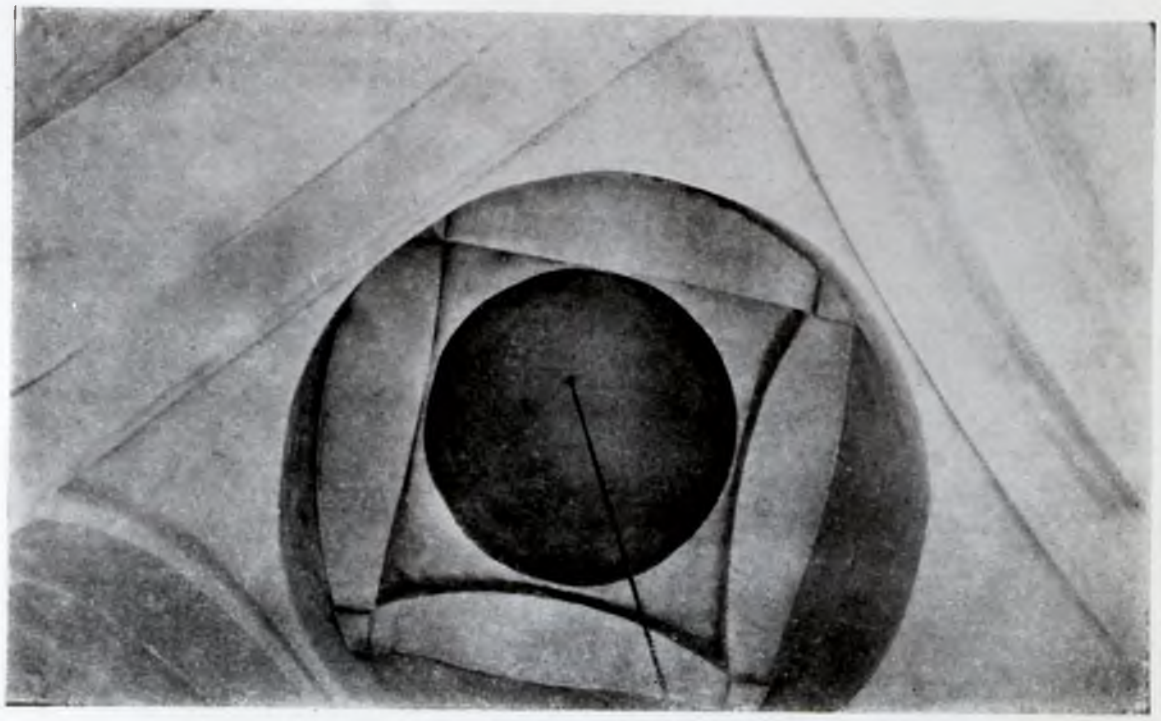

Fig. 103. Războeni, Bolțile naosului

pronaosului ca de obicei, ci sunt separate de ele printr'un mic spațiu boltit și el în cilindru („berceau",) care se reazămă la nord și sud pe două mici arcuri etajate.

Dublourile cad pe pilastri cari prin retrageri succesive, în formă de console, ajung până jos ca un stâlp angajat cu muchiile teșite.

Această combinație de boltiri și această etajare de console, care mărește stabilitatea zidurilor exterioare, contribuind ca rezultanta împingerilor să nu easă din bază, sunt demne de a fi însemnate. Se deosebesc și de solațiile gotice, care așează contraforturi în afară, și de cea pură bizantină care pune pilastri sau coloane înăuntru (Fig. 104). Constitue o perfecționare de același gen ca și aceea gotică care proptește zidul prin contraforturi crescând spre jos, față de zidul plin romanic.

Ca și la Borzești, naosul n'are sînuri. — Pronaosul, ca la Piatra și la Borzești, are două bolți în calote sferice separate printr'un arc dublou rezemat, ca cele din naos, pe o serie de console etajate, care susțin trei serii de arcuri longitudinale de a lungul zidurilor exterioare.

Aceste boltiri cu două calote a pronaosului se pot compara și cu acele dela Baia și cu acele din mănăstirea Neamțului și pe urmă cu acele de la Sf. Gheorghe din Suceava precum și cu acele ale mai multor biserici din vremea lui Rareș.

Altarul e relativ lung; proscomidia și diaconicul lipsesc cu totul; sunt numai două mici nișe în zid fără nici o ferestruică spre afară.

Zidul de separație între naos și pronaos e gros. Ușa de comunicație e după tipul

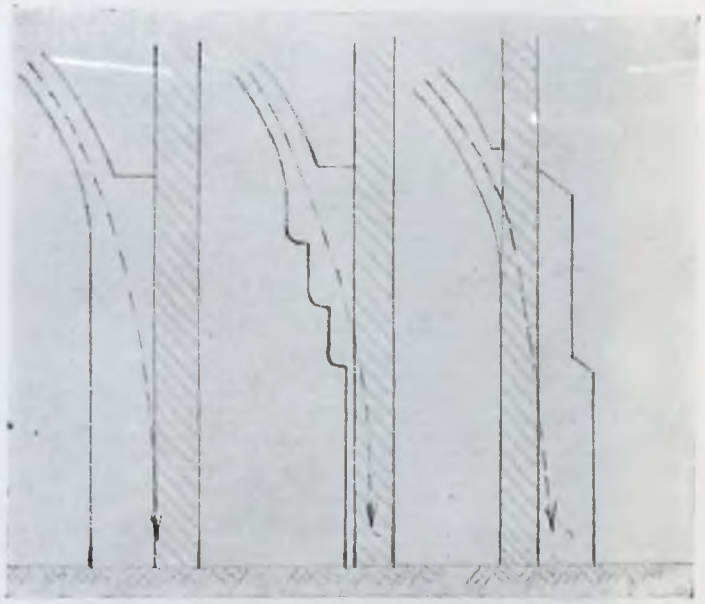

Fig. 104. Schema împingerei arcurilor

curent cu chenar dreptunghiular și cu baghete încrucișate, pe baze mici ornate.

Ușa de intrare, în arc frânt, cu toruri și cavete după tipul obișnuit, e pe peretele de

miazăzi; — sunt vaze mici împodobite. In lunetă, în loc de vr'o icoană, era o piatră cu ornamente gotice „raionante" cum se vede și la Piatra. Aceste ornamente sunt numai în relief adânc și piatra nu e în întregime perforată cum se obișnuește; aceași observație se aplică și la ferestre.

Pe acelaș perete al pronaosului se vede o fereastră mare cu ornamente gotice; ca mai totdeauna, menoul ce o împărțea în două lipsește, fiind scos la o reparație ulterioară. O altă fereastră simetrică pe partea de miazănoapte a fost zidită. Pietre sculptate se vedeau acuma câți-va ani prin curte și au fost zidite în pridvorașul adăogat în 1913.

O altă fereastră de acelaș fel luminează pronaosul din spre apus.

In afară, biserica zidită de piatră e în întregime tencuită. Socul de piatră cioplită are un profil simplu. Sus sunt două rânduri de ocnițe; ca de obicei, la rândul superior sunt două ocnițe pentru una din rândul inferior. Absida altarului e poligonală și are nouă firide lungi.

O particularitate rară e prezența

Fig. 106. Războeni
Ușa exterioară

Fig. 105. Războeni, Ușa interioară

unor contraforturi, oblic așezate la începerea acestei absida, poziție care nu prea are rațiune de a fi. Aceste contraforturi de piatră de talie au profilele obișnuite, iar sub fereastra altarului se mai găsește un mic picior de sprijin.

Afară de ferestrele mari de care am vorbit, mai sunt două ferestre mici, la altar și la naos; a treia, cea de miazăzi e schimbată. Aceste ferestre sunt cu chenar dreptunghiular îngust, cu baghete încrucișate la colțurile exterioare iar înăuntru închise sus în ogivă. Sculptura în piatră a acestei biserici nu este în general prea frumos executată; de altmintrelea straturile de spoială, de care n'a scăpat, mai contribue la aspectul lor mai puțin elegant.

Ca la Piatra și la Volovăț, se

află răsuflătoare, câte două în fiecare parte, care aerisesc spațiul deasupra bolților; diametrul lor e de cam 20 centimetri.

Nu se poate vedea, din cauza tencuelei, dacă se află cărămizi smălțuite sau rotocoale, care are același profil ca copertinele mediane ale contraforturilor.

Cornișă sub streșină nu se vede. Acoperișul e înalt și învelit cu șindrilă; poartă două turnulețe de lemn adăogate în veacul al XIX-lea.

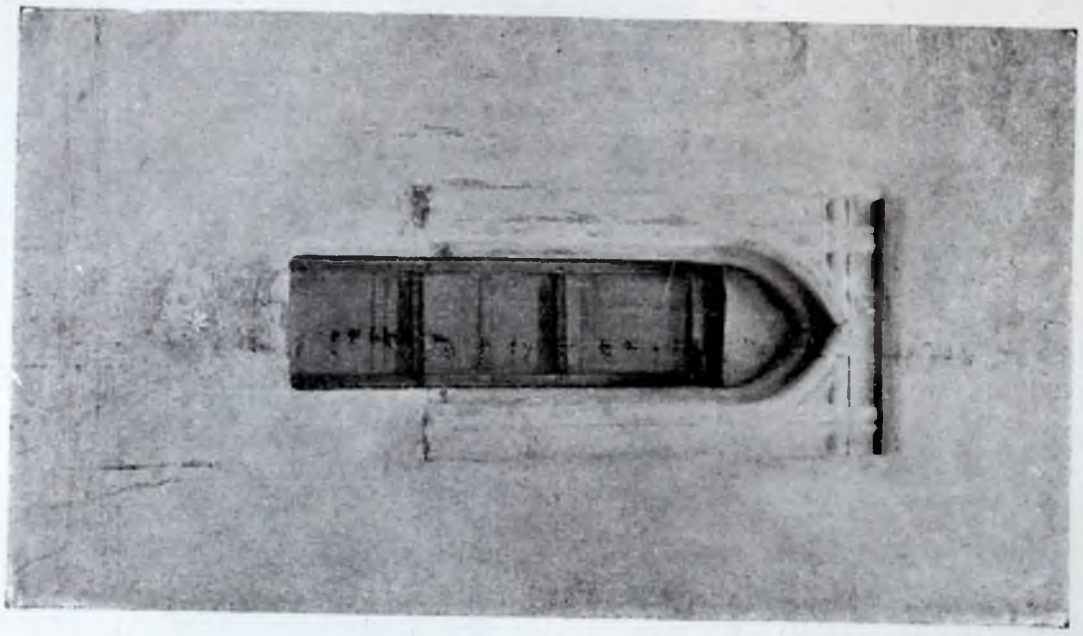

Fig. 107. Războeni, O fereastră a naosului

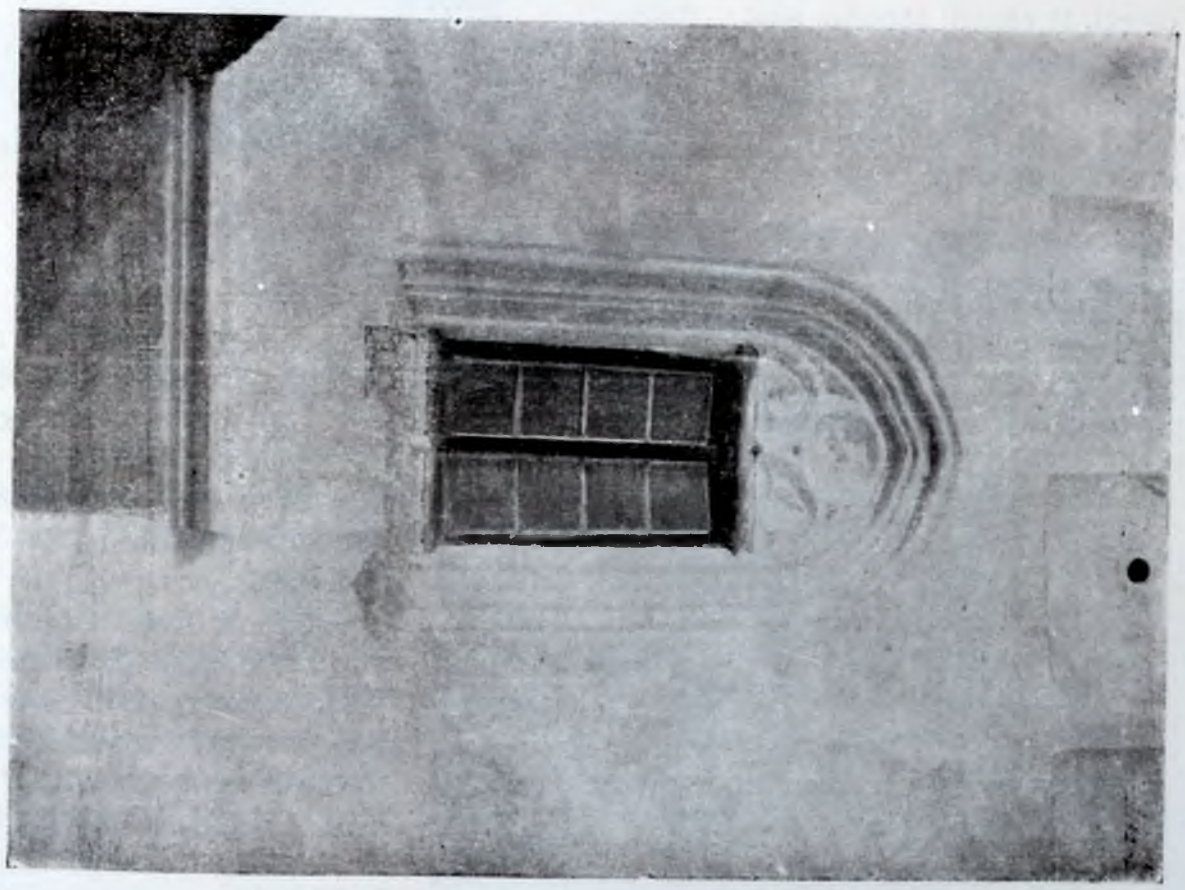

Fig. 108. Războeni, Fereastra pronaosului

cum e foarte probabil că sunt, fiind dată marea asemănare a bisericei noastre cu cele din Piatra și din Borzești.

Pisania despre care am vorbit e acoperită, pentru a o feri de ploae, de o mică cornișă

In interior nu se văd urme de pictură.

Acuma câți va ani (în 1913), s'a făcut o urâtă zugrăveală cu șablon. Cei care au prezidat la această artistică reparație au crezut de cuviință să-și imortaliseze numele, pună-

du-le, precum și ale antreprenorilor, pe o placă de marmoră așezată în pronaos, de asupra ușei naosului, astupând firida icoanei.

Ștefan cel Mare, mai modest, și-a așezat în afară pisania, aceasta așa de frumoasă și de mișcătoare pisanie.

BORZEȘTI

Biserica din Borzești, cu hramul Adormirei Maicei Domnului, a fost zidită în anii 1493 — 1494.

E de un tip care pare, pe din afară, mai simplu neavând nici sînuri laterale, nici contraforturi, nici tarlă. Seamănă cu bisericele din Piatra și din Războeni; este totuși, în simplicitatea ei, elansată și elegantă, atât în afară cât și înăuntru. Se compune dintr'un naos cu altar și un pronaos separat printr'un zid.

Fig. 109. Războeni, Fragment al ușei exterioare

dreaptă înainte de carbura poligonală a absidei.

Jur împrejur sunt două rânduri de ocnițe, iar la absidă treisprezece firide lungite. Picioarele ocnițelor care sunt patrusprezece, nu corespund cu ale firidelor, iar la rândul de sus sunt câte două nișe pentru una la rândul de jos.

Fațada e de piatră brută, iar picioarele și arcurile firidelor lungi și ale ocnițelor, de cărămidă; împrejurul toatei clădiri sunt câte trei rânduri de cărămizi sub ferestrele mari ale pronaosului, și câte trei rânduri deasupra lor, imediat sub rândul inferior de ocnițe. Aceste cărămizi sunt smălțuite verde, în două sau trei tonuri.

De asupra ocnițelor mari mai vine un rând de

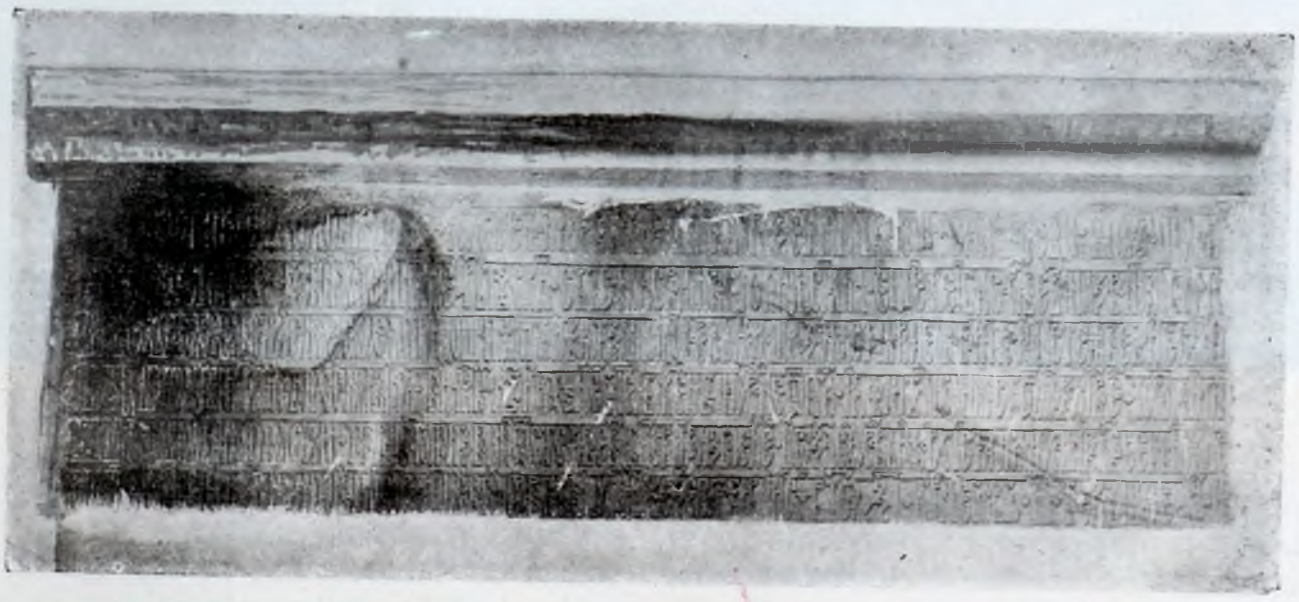

Fig. 110. Războeni, Pisania

Proscomidia și diaconicul nu există, ci simple nișe mici în zidul altarului, fără ferestre.

In afară, în dreptul pronaosului și al naosului, zidul merge drept până la absidă; după o mică retragere, urmează o scurtă parte cărămizi smălțuite. In timpanele arcurilor sunt așezate câte trei discuri smălțuite de o formă simplă, ca niște farfurii ceva adâncite cu un bumb la mijloc, așa cum se vede și la Piatra, la Neamț și la Sf. Gheorghe din Suceava.

Sunt verzi, galbene, cafeniu deschis și portocalii. Intre ele se găsesc mici piese în trei colțari care umplă locul gol și care sunt tot colorate ca și rotocoalele.

Un soclu, cu un profil de o piatră tare cenușie, înconjoară biserica. Fie care colț e însemnat printr'o piatră cioplită mai mare. De la soclu în sus colțarile sunt alcătuite de pietre cioplite regulat afară de coada lor care rămâne neregulată. Sub streașină e o cornișă de piatră simplă.

și ușor ogival înăuntru, are cunoscutele baghete încrucișate. Sunt la fel ca cele de la Războeni, de la Piatra și asemănătoare cu cele de la Popăuți, Hârlău, Dorohoi.

Intre naos și pronaos este o ușă, ca de obicei cu chenarul dreptunghiular și mulurele încrucișate. Sunt de un tip ceva mai simplu, dar foarte asemănător cu ușa interioară de la Războeni, cu toate că nu sunt aici baze mici la colonete.

Bolta naosului nu prezintă arcurile diagonale

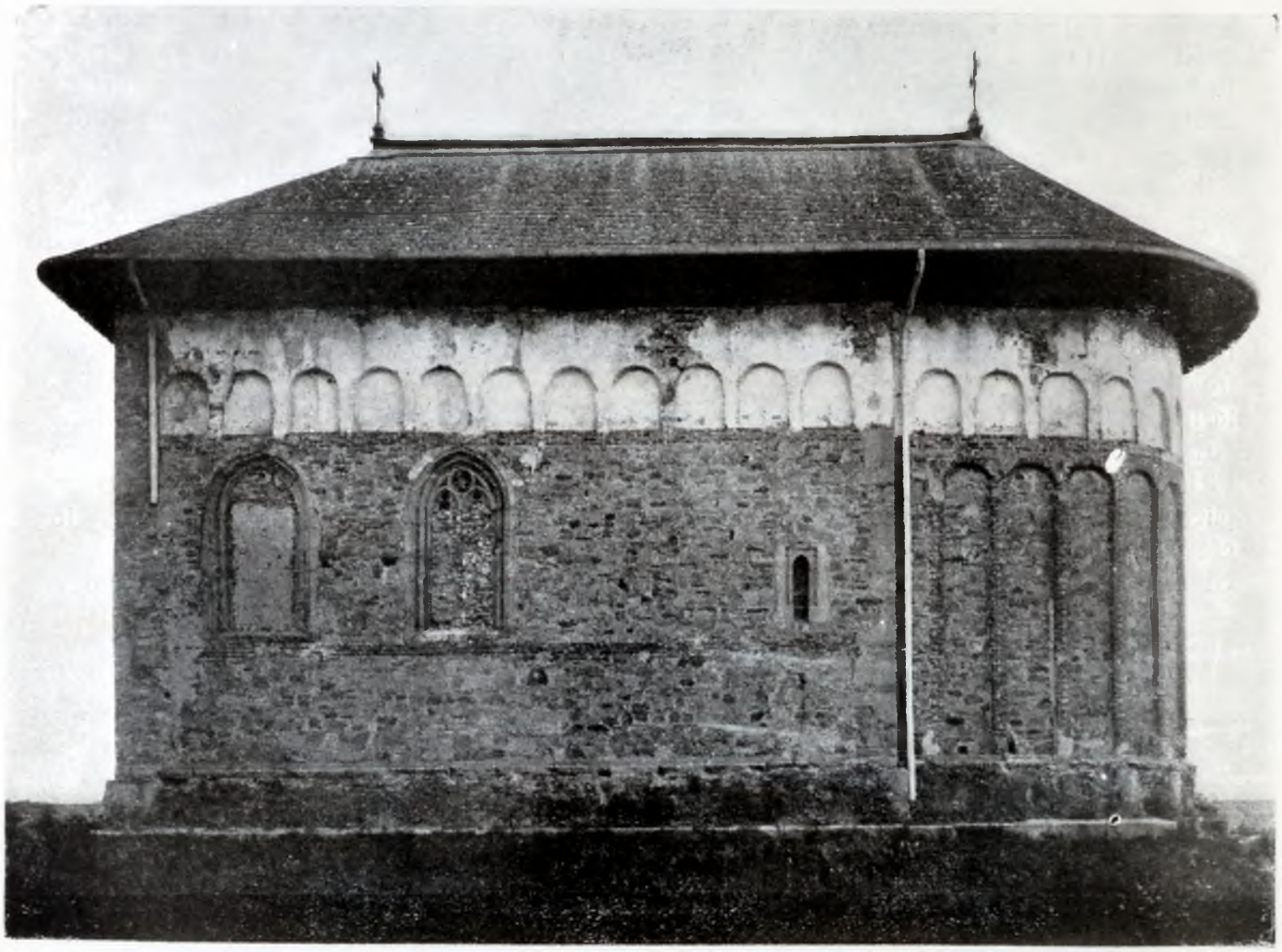

Fig. 111. Borzești

Ușa de intrare în axa bisericei, pe latura de apus, are mulure gotice în arc frânt, care se oprese jos pe un plan înclinat fără baze mici; de asupra ei este o ocniță în plin cintru. Ferestrele mari ale pronaosului sunt în număr de patru, au în partea lor de sus o ornamentație „raionantă" cu cercuri încrucișate; aveau câte un menou care le împărțea în două. Scalptura e destul de mediocră. Ferestrele naosului și a altarului sunt înguste și lungite. Chenarul, dreptunghiular în exterior

obișnuite în această vreme peste arcurile mari, iar bolta e în calotă sferică.

Este de observat că, în loc ca arcurile dublouri să fie alipite spre răsărit de acele ale absidei, iar spre apus de zidul median despărțitor, cum se vede la mai toate bisericile din timpul ce ne ocupă, se mai intercalează arcuri transversale care cad pe un mic arc lipit pe pereții nord și sud ai naosului. Se formează așa câte un fel de mic compartiment la Est și la Vest al naosului.

Acest adaos contribue la lungirea bisericei precum și împărțirea boltelor pronaosului printr'un arc transversal.

Fiecare dreptunghiu astfel format este redus, prin câte două arcuri largi în fiecare parte, la un pătrat boltit cu o calotă.

Picioarele arcurilor transversale (dubloari), plicitatea lui aparentă, ca un tip mai evoluat față de bisericele bucovinene și de cele orășenești ca Bacău, Dorohoi, Popăuți, Hârlău, și mai bine gândit în privința combinațiilor de echilibru. Marele ferestre ale pronaosului sunt și ele o indicație în același sens.

Surprinde lipsa arcurilor transversale piezișe

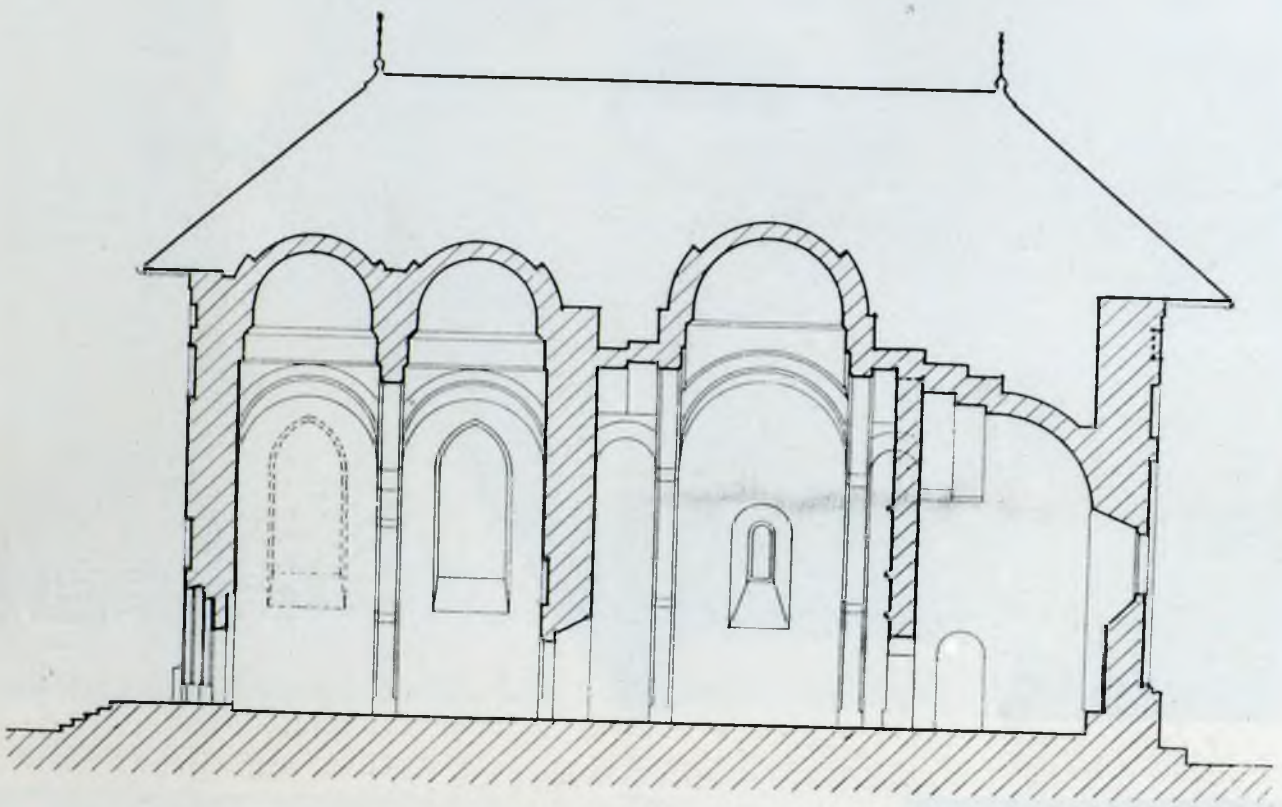

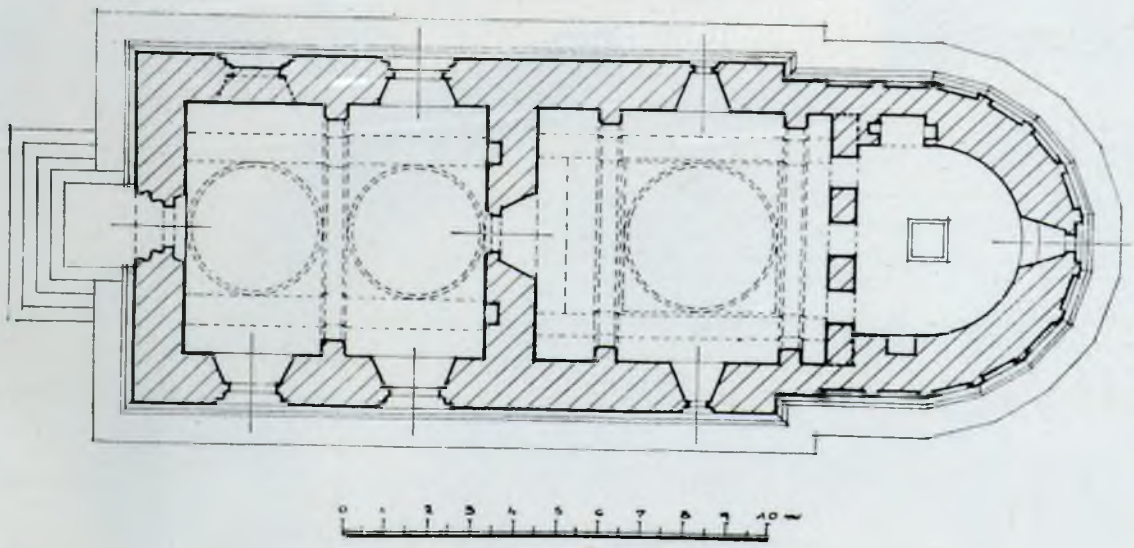

Fig. 112. Borzești, Secțiune longitudinală
Fig. 113. Borzești, Planul bisericei

atât în naos cât și în pronaos, sunt de piatră frumos cioplită cu muchiile teșite și ajung până jos printr'o succesiune de console de forme diverse, reducând astfel lărgimile de boltit. O combinație la fel se vede la Războeni și la Piatra.

Borzeștii se prezintă astfel, cu toată simale boltei naosului, caracteristice moldovenești Poate să fi fost și să fi dispărut? Numai un studiu amănunțit al acestor bolți ne ar putea da un răspuns. Este totuși de observat că, în general bisericile lui Ștefan cel Mare ce au avut turle au avut și sînuri laterale și contraforturi. Putem deci admite cu siguranță

Fig. 114. Borzești. Vedere din spre Vest

Fig. 115. Borzești, Vedere din spre Est

Fig. 116. Borzești, Ușa exterioară

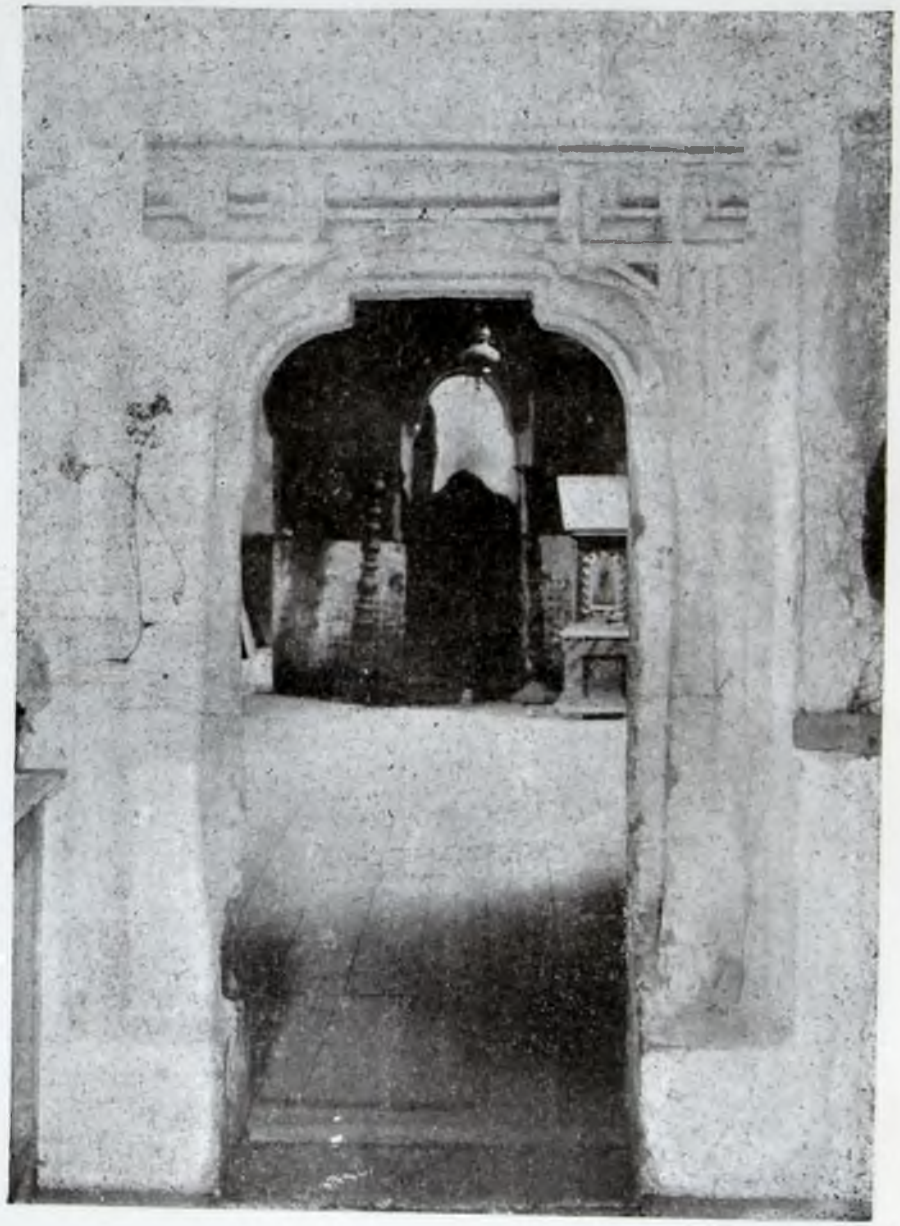

Fig. 117. Borzești, Ușa interioară

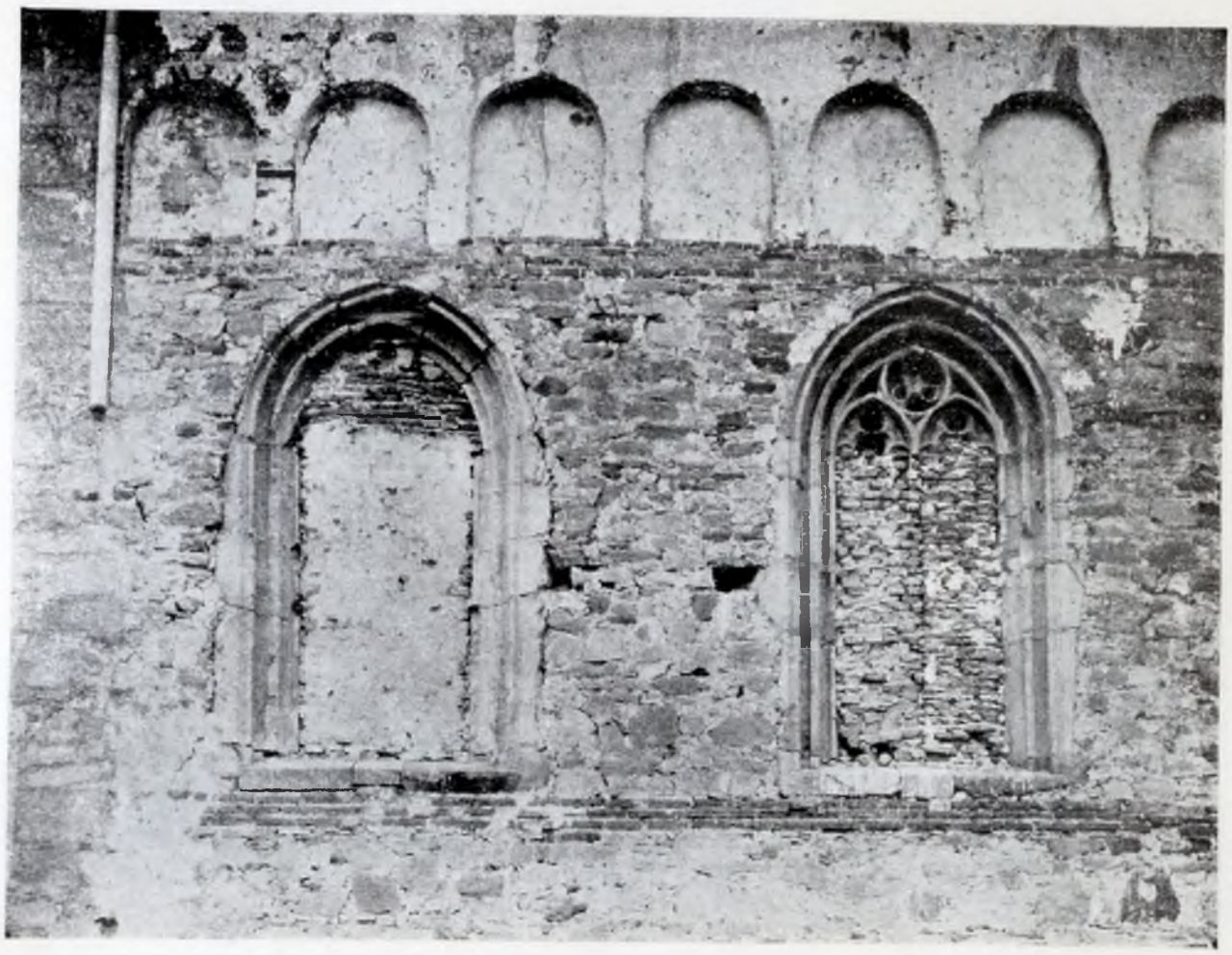

Fig. 118. Borzeşti, Ferestrele pronaosului

Fig. 119. Borzeşti, Pisania

că Borzeștii nu a avut turlă și deci constructorul nu a simțit nevoia să reducă mai mult diametrul calotei ușoare, oblicitatea împingerilor fiind în deajuns compensată prin arcurile laterale și consolele pilastrilor.

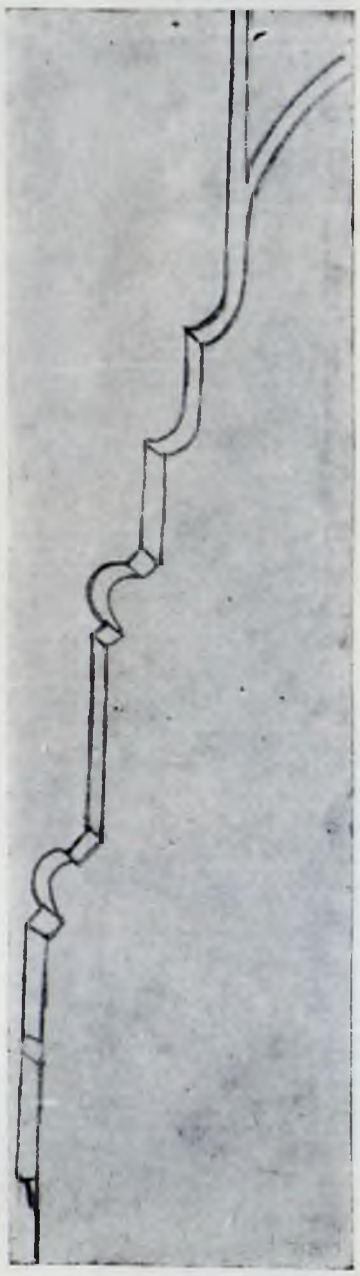

Fig. 120. Borzești, Pilastru interior

Pe asciorii intrărei se văd niște semne care sunt probabil semne lapidare; asemenea și pe un stâlp din înăuntru. Pe zidurile exterioare sunt și multe grafite și însemnări de nume cu date: 1680-1702; sunt și caricature.

La dreapta intrărei, sus, pe zidul de apus se vede pisania cu o mică cornișă de apărare și care spune: „Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, și cu prea iubitul fiu al său Alexandru, a zidit acest hram, care este în Borzești pe Totruș, Adormirea Preistei de Dumnezeu Născătoare, pentru rugăciunile sale și pentru pomenirea sfânt răposaților moșilor săi și părinților săi; și care a început a se zidi în anul 7001 (= 1493) iulie 9 și s'a săvârșit în anul 7002 (= 1494) iar al Domniei lui anul al treizeci și opta-lea curgător luna lui Octombrie 12". [1])

N'au rămas urme de pictură în biserica care e albă înăuntru numai două icoane de o dată mai recentă sunt zugrăvite în dreapta și în stânga ușei naosului; se mai vede și pictura tâmplei, care este de zid. Mai sunt în biserică pietre de mormânt de o vârstă mai nouă.

[1]) Iorga. — Inscripții.

PIATRA (NEAMȚ)

Biserica din Piatra, cu hramul Sfântului Ioan Botezătorul, este una din rarele biserici din vremea lui Ștefan cel Mare care să ne fi ajuns cu paramentul ei intact. A fost zidită în anii 1497—8.

Cu bisericile din Borzești și din Războeni, formează un grup aparte, precum am mai arătat când am vorbit de aceste clădiri, din pricina sistemului de pilastri angajați cu console etajate care servesc a primi împingerea bolților, și din pricina distribuțiunei speciale din interior care e aproape la fel la cele trei biserici. Naosul are, numai în interior, mici abside laterale care nu există la celel'alte două biserici. E acoperit printr'o calotă sferică suprapusă sistemului de arcuri piezișe bine cunoscut.

Pronaosul are acelaș împărțeală în două, printr'un arc mare transversal, ce am văzut'o, și e boltit prin două calote sferice. Atât în pronaos cât și în naos, găsim două etaje de arcuri longitudinale dealungul zidurilor și rezemate pe consolele pilastrilor.

Acești pilastri cu console sunt de piatră de talie bine lucrată, cu muchiile teșite și sunt în general ceva mai simpli ca cei de la Borzești și Războeni.

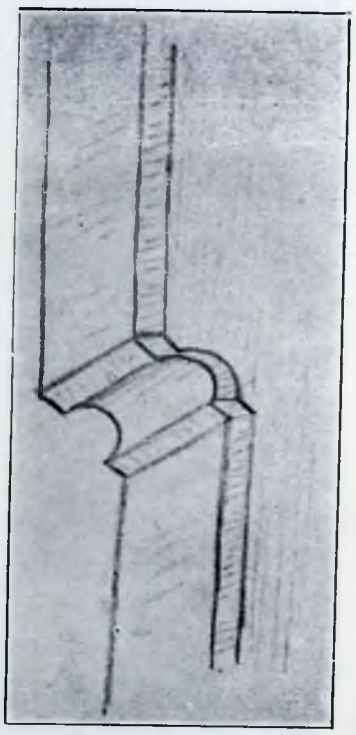

Fig. 121. Borzești, O consolă

S'au mai găsit pe părțile neacoperite de vopsea, semne lapidare. Zidul despărțitor a fost scos la o epocă ce n'o cunoaștem; ușa cu chenarul dreptunghiular se găsește acuma reîntrebuințată în mica clădire adaosă în fața ușei de intrare.

Ușa de intrare, în arc frânt și cu cunoscutele toruri și cavete eșind de pe mici baze ornate, e așezată pe zidul de miazănoapte. Altarul e însoțit aici de anexele sale obișnuite. Proscomidia are o mică ferăstruică spre răsărit, dar diaconicul a fost transformat și întrebuințat spre a se face o intrare pe latura sudică, într'o vreme

modernă. Tot așa s'a făcut o scară (care duce la un amvon), semicirculară în plan, săpată în zidul de nord al naosului. Pe din afară, biserica diferă de cele lalte cunoscute: în dreptul naosului zidul e de o grosime mai mare până la înălțimea nașterilor bolților și e încadrat între două contraforturi, eșitura toată fiind acoperită de o copertină de piatră de talie.

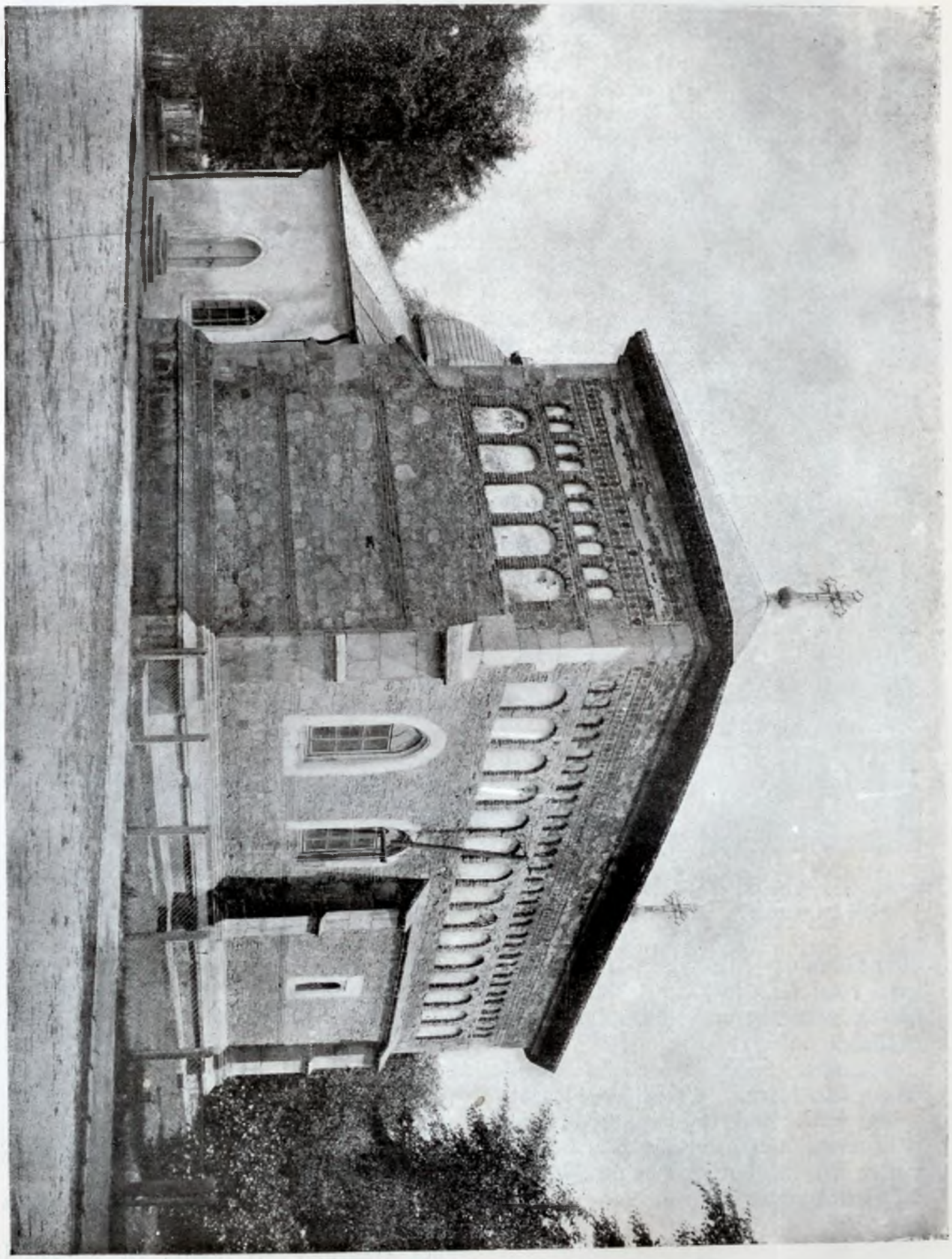

Fig. 122. Sf. Ioan din Piatra

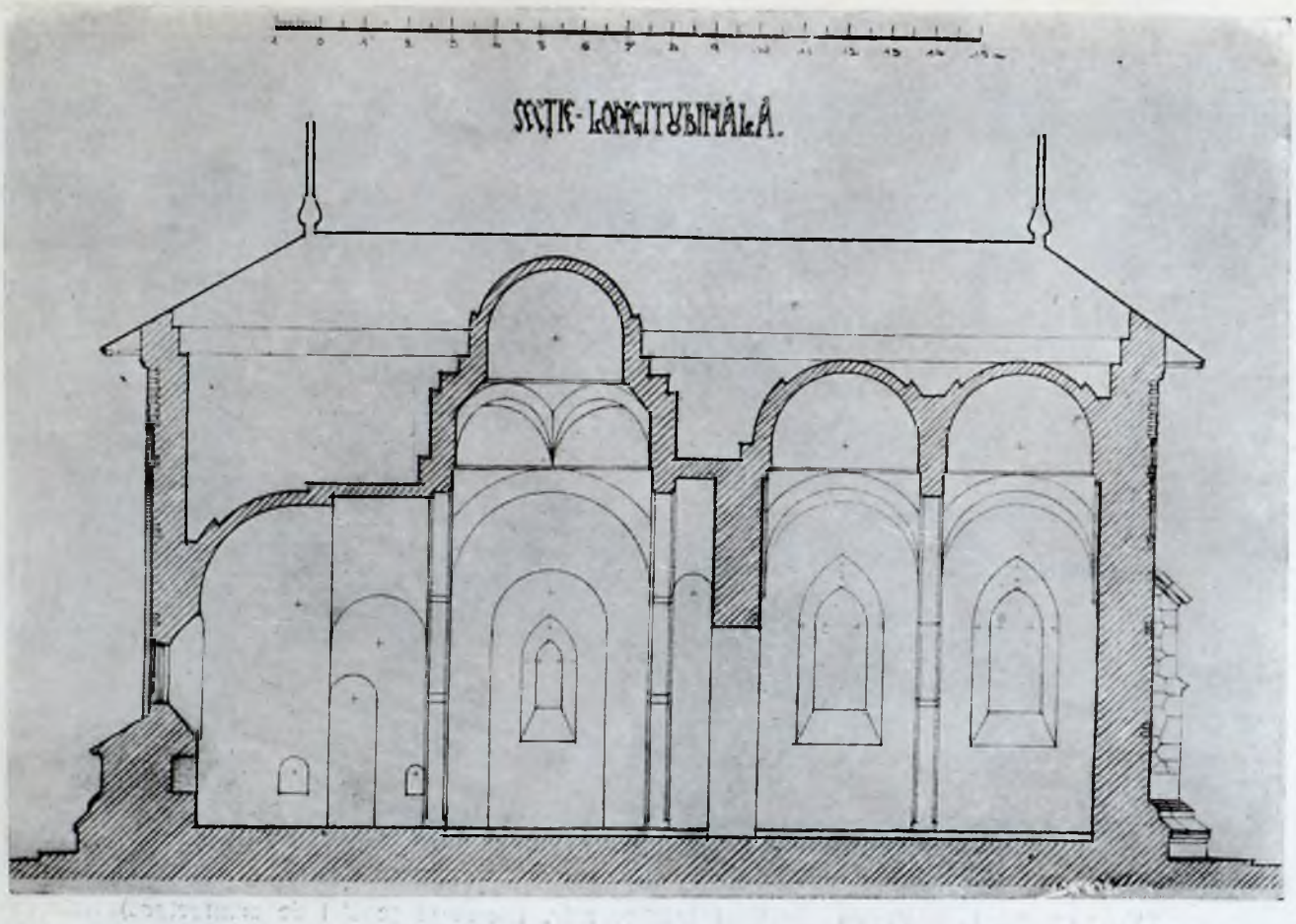

Fig. 123. Sf. Ioan-Piatra, Secțiune longitudinală (Releveul școalei de arhitectură)

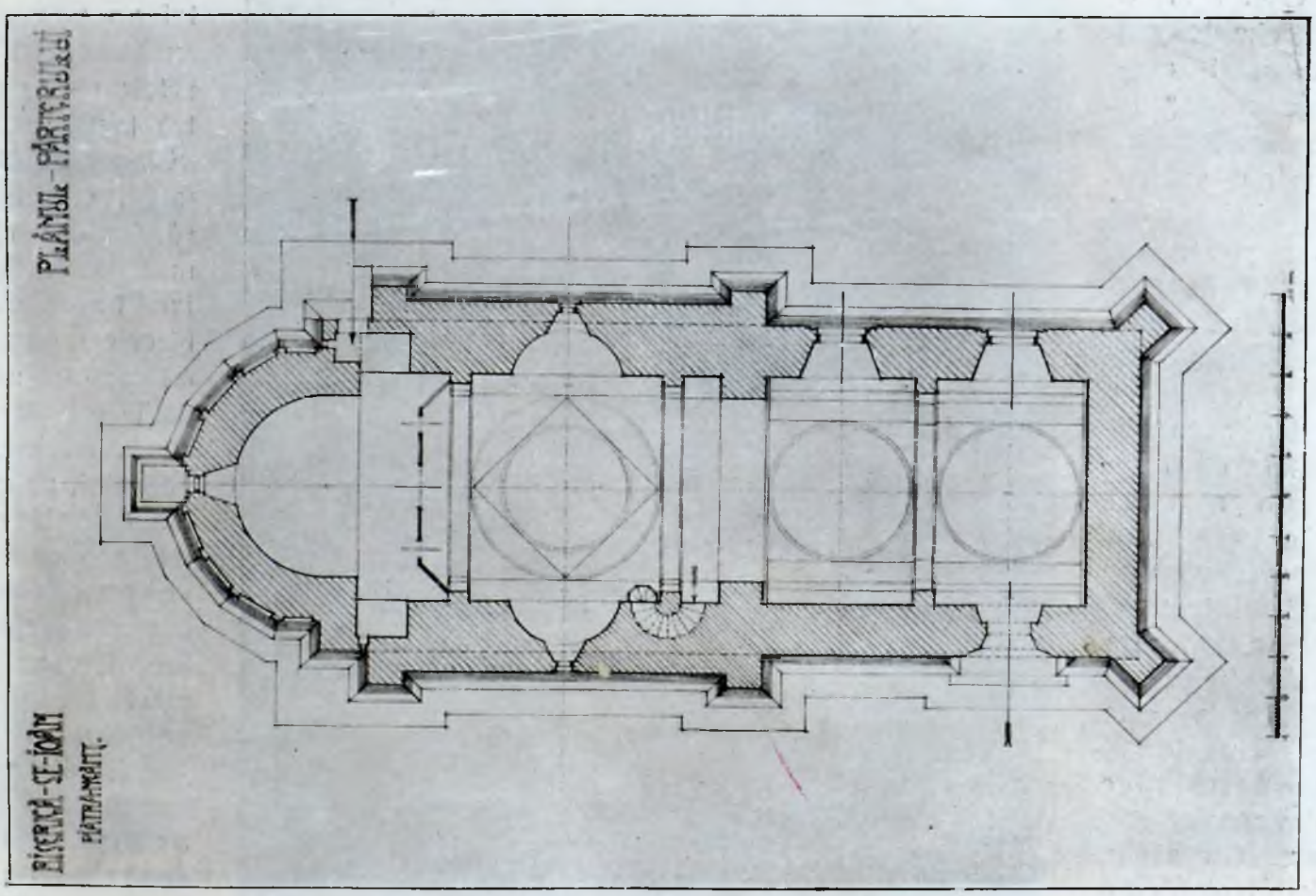

Fig. 124. Sf. Ioan Piatra, Planul bisericei (Releveul școalei de arhitectură)

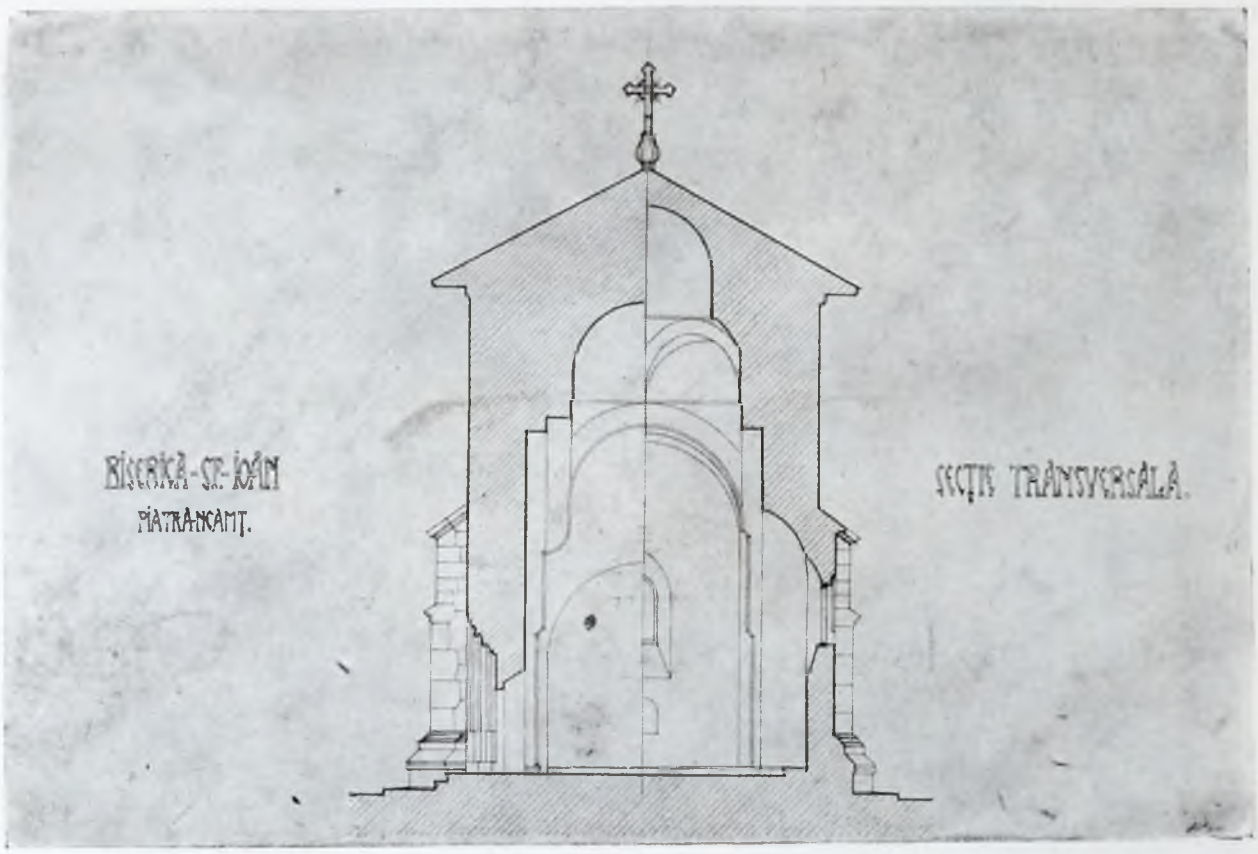

Fig. 125. Sf. Ioan Piatra, Secțiuni transversale. (Releveul școalei de arhitectură)

Găsim și o pereche de contraforturi așezate la 45° la unghiurile de apus ale pronaosului și un alt mic picior de sprijin în axa altarului. Judecând după aceste criterii, am putea avea bănuiala că biserica a avut când-va o turlă. Aceasta rămâne o simplă ipoteză, nefiind nici un alt indiciu.

Fațada este una din cele mai caracteristice din această vreme. Un soclu, larg tratat, cu o frumoasă profilatură formează

Fig. 126. Sf. Ioan Piatra, Ușa interioară (acuma mutată la noul pridvor)

în jurul edificiului un paternisubasment. Peretele e de piatră brută ; din distanță în distanță, câte trei rânduri de cărămizi alcătuesc, jur împrejurul bisericei, o bandă continuă : odată sub ferestrele mici ale naosului, pe urmă deasupra lor, cea ce corespunde cu nașterea arcurilor ferestrelor mari ale pronaosului și în fine imediat sub întâiul rând de ocnițe. Sunt două rânduri de aceste ocnițe ; după obiceiul

Fig. 127. Sf. Ioan Piatra, altă vedere

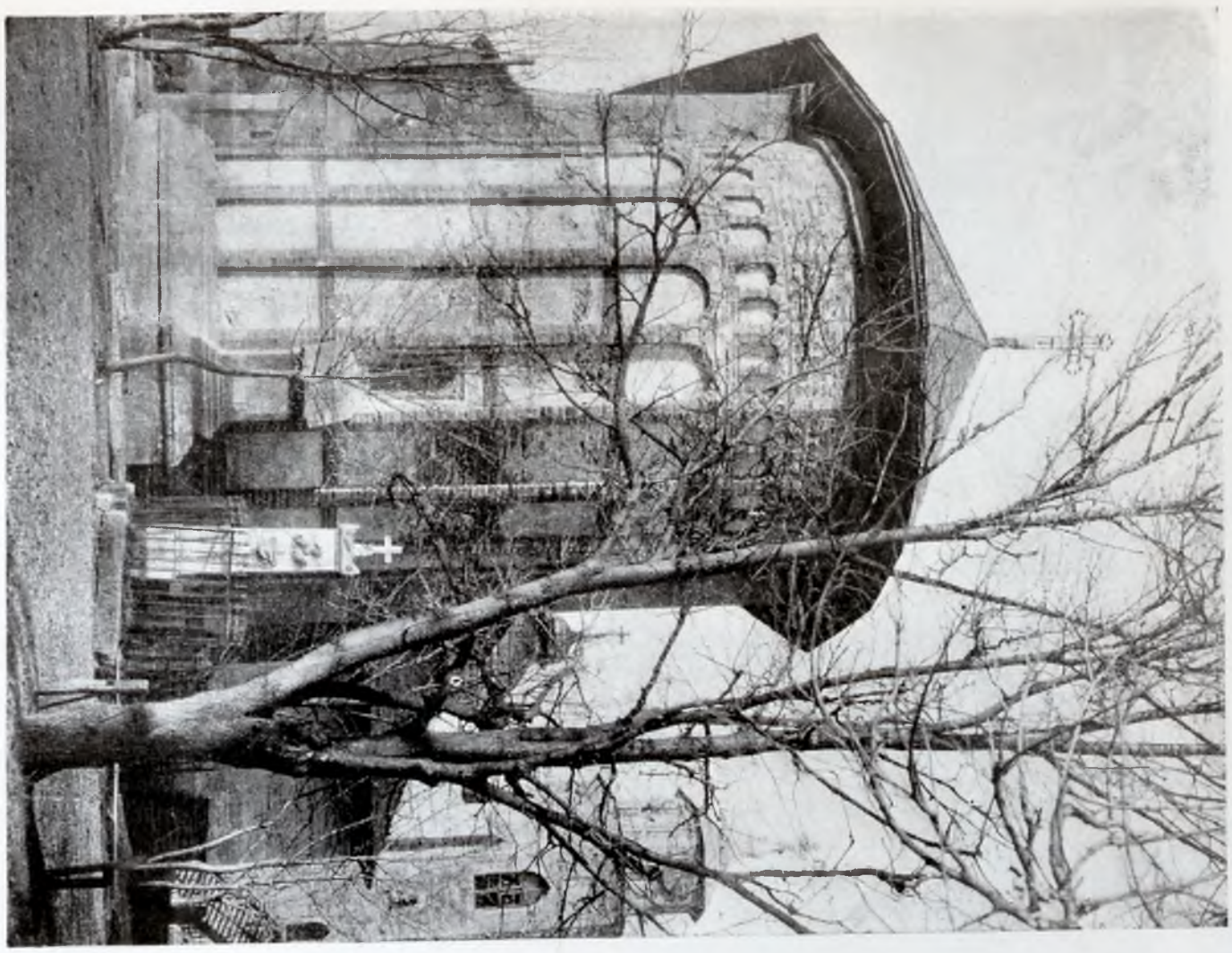

Fig. 128. Sf. Ioan Piatra, Vedere spre altar

Fig. 129. Sf. Ioan Piatra, Detalii

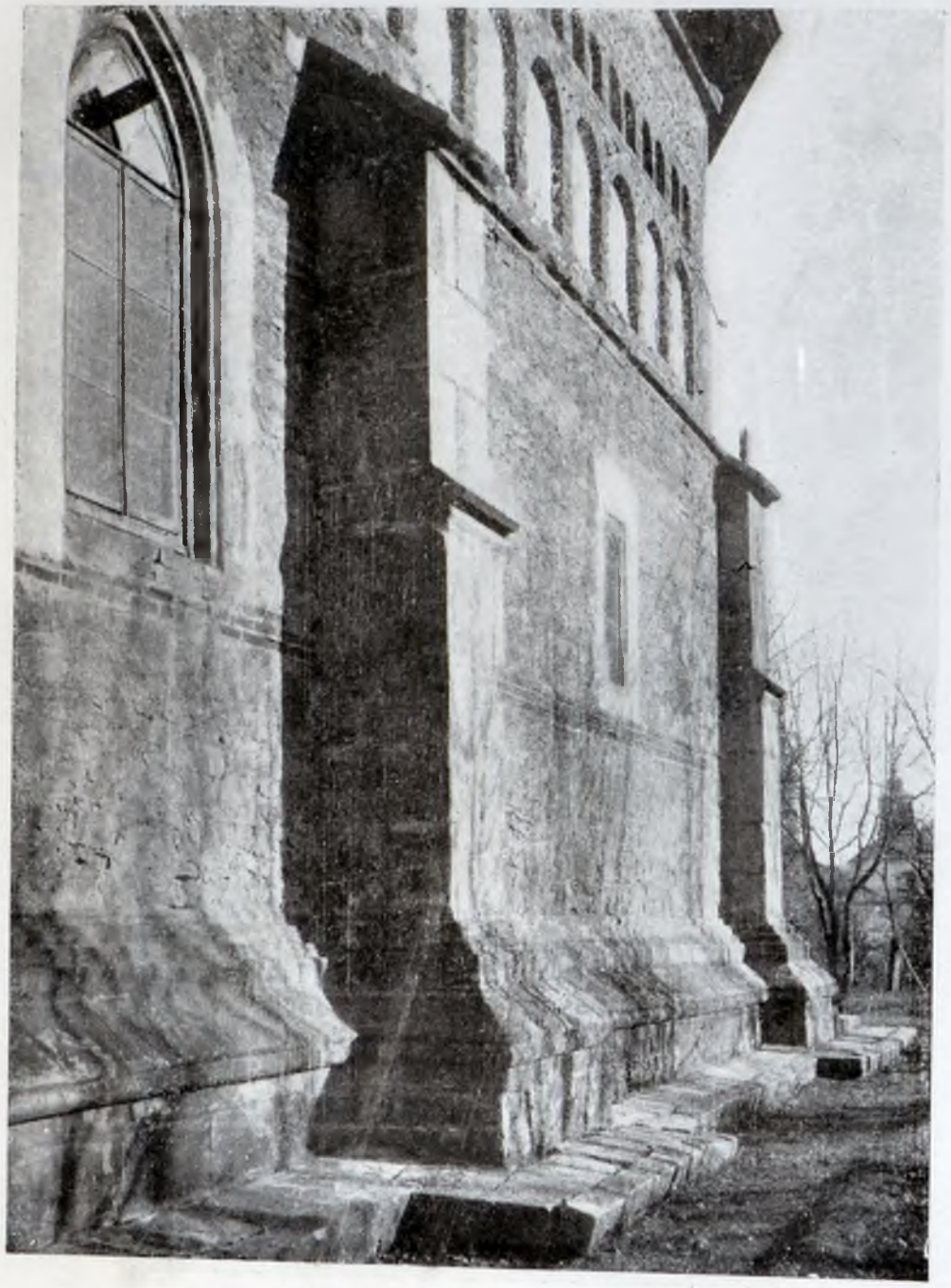

Fig. 130. Sf. Ioan Piatra, Contraforturi

Fig. 131. Sf. Ioan Piatra, Fereastră mică

Fig. 132. Sf. Ioan Piatra, Pisania

Vezi alt. pagină cu pisania dela Turn.

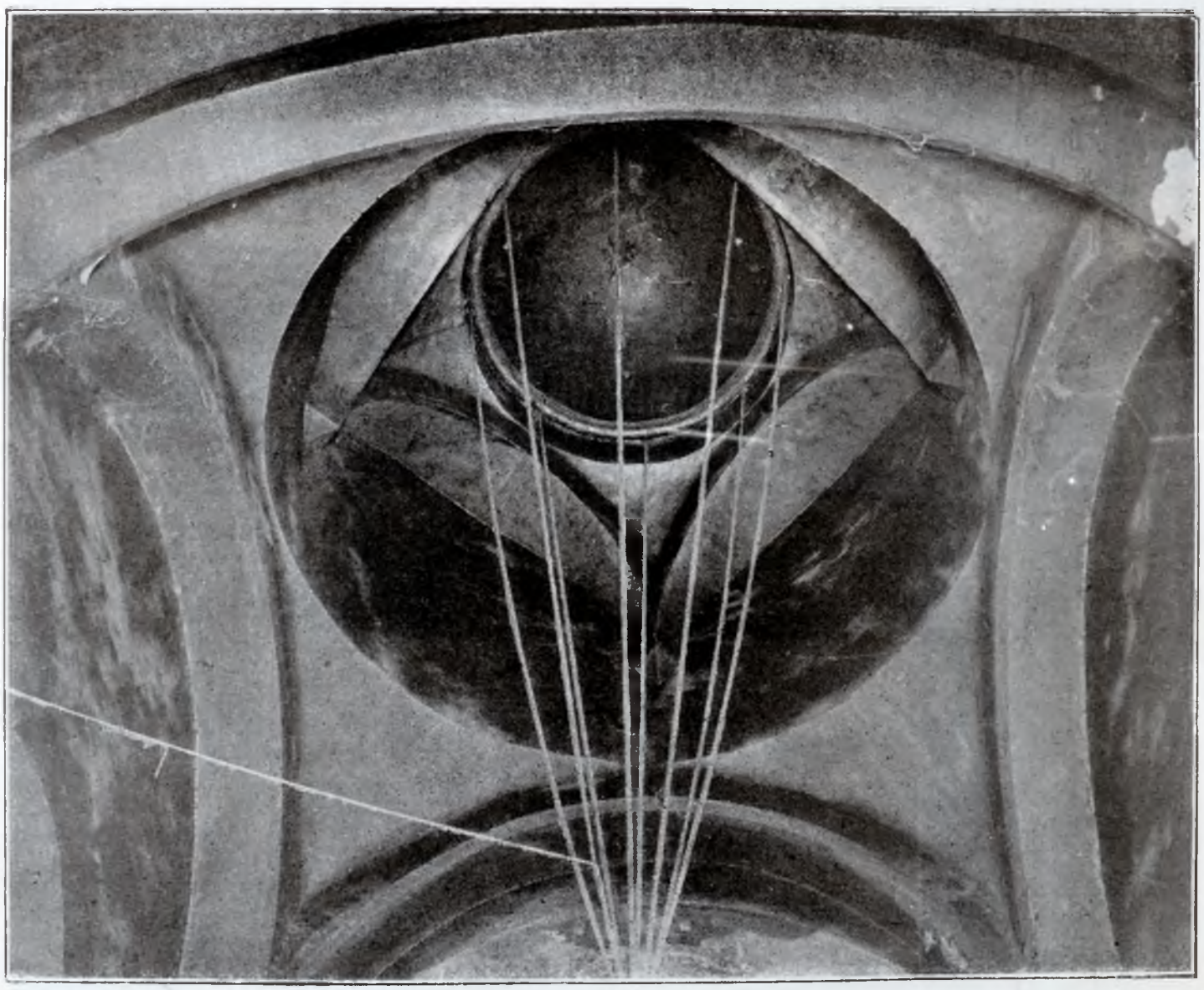

Fig. 133. Sf. Ioan Piatra. Bolţile naosului

constant, cel inferior e mai mare și pentru o oniță de jos avem două din rândul de sus.

In timpanele arcaturelor se găsesc rotocoale smălțuite de acelaș tip ca la Borzești (și la mănăstirea Neamțului). Sunt câte trei rotocoale în rândul inferior de ocnițe, iar numai câte unul în timpanele rândului de sus. Pe urmă vine o friză compusă de două rânduri de discuri, alternativ verzi și galbene, cu câte un rând de cărămizi de desubt, între ele și deasupra lor. Nu vedem aici aceste mici triunghiuri smălțuite ce le găsim la Borzești și la Hârlău. — Deasupra frizei smălțuite mai vin câte-va rânduri de cărămizi și o cornișă de piatră profilată, imediat sub streașină.

Fig. 134. Sf. Ioan Piatra. Fereastră la pronaos

Cărămizile aparente smălțuite sunt verzi și galbene de diferite tonalități. Se vede grija de a alterna în mod regulat colorile.

Aici se zice că-și ascuțiau săbiile ostașii, ca să fie cu noroc la lupte.

Este o chestiune de a se ști dacă au fost și cărămizi aparente roșii de la început, așa cum e acuma, sau dacă au fost toate colorate și le a căzut smalțul.

Unghiurile clădirei sunt de o piatră cioplită cu grijă; coada lor însă e neregulată, liber. Aceași observație se poate face și la Borzești.

Faptul că paramentul pietrelor cioplite și a cărămizelor și rotocoalelor smălțuite sunt în planul zidăriei, arată că nici părțile neîmpodobite nu au fost tencuite, căci în acest

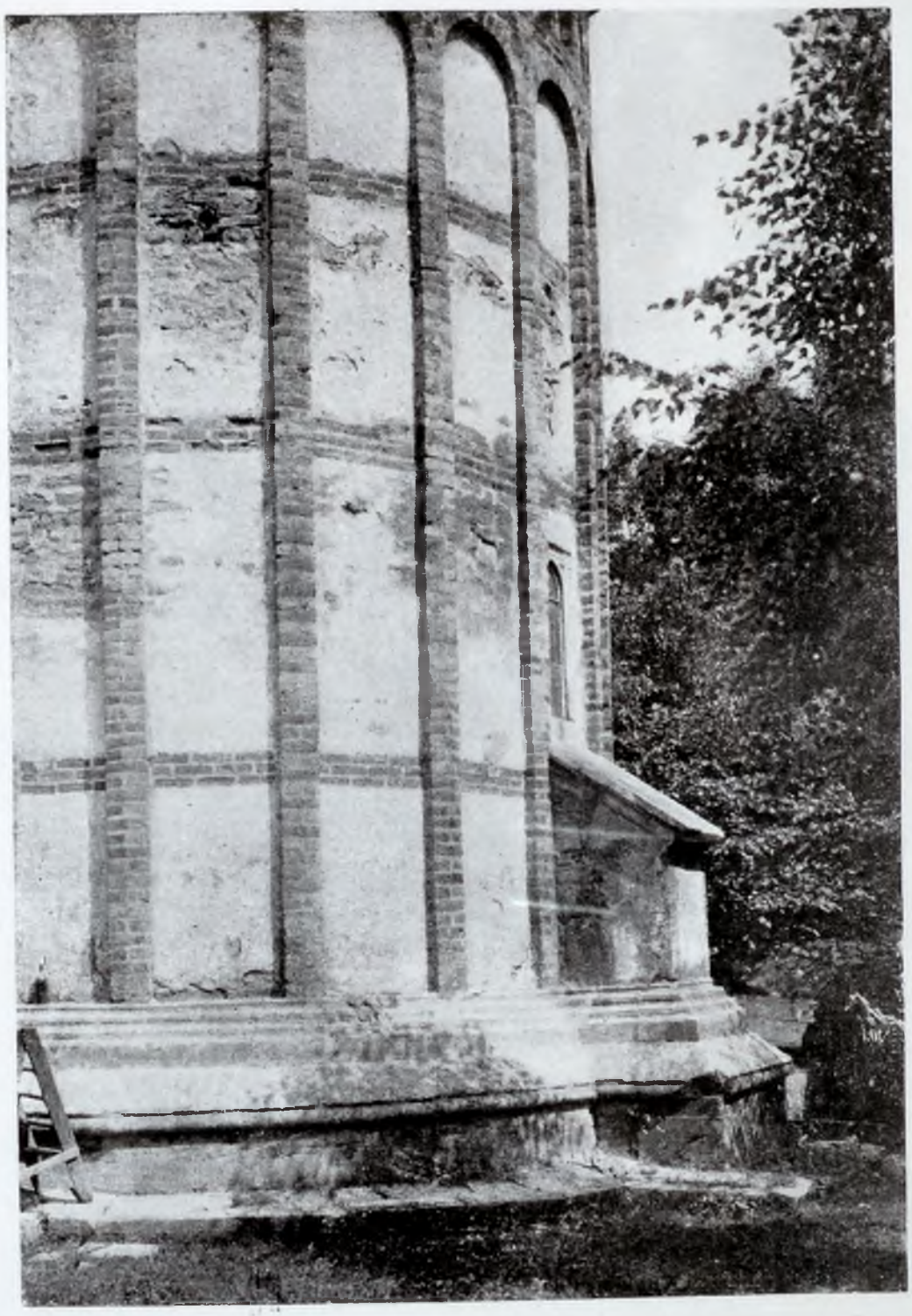

Fig. 135. Sf. Ioan Piatra. Contrafortul mic al altarului

și avem aici o probă că aceste neregularități nu prezentau nici un inconvenient pentru constructorii din această vreme, căci vedem cum rotocoale smălțuite sunt așezate până la piatră cioplită, vârându-se prin neregularitățile cozilor pentru a întrebuința tot spațiul caz ar fi fost ținute ceva în retragere, așa ca suprafața tencuelei să fie cel puțin în planul paramentului aparent.

Contrafortarile despre care am vorbit sunt lucrate cu îngrijire; partea lor superioară e acoperită printr'o tablă de piatră profilată

după profilele cunoscute. De asemenea, resalitul median are acest profil de piatră cioplită ce'l întâlnim, aproape fără excepție, la contraforturi.

Absida mare are nouă firide lungite, care nu întrerup rândurile orizontale de cărămizi aparente ce fac înconjurul bisericei. Aceasta este un argument în contra presupunerei că aceste arcaturi oarbe erau zugrăvite.

La altar și la naos avem ferestre mici cu chenarul dreptunghiular și cu baghete mijloace decorative, fără nici un artificiu înșelător, totul fiind potrivit cu clima țărei, biserica Sf. Ioan este o excelentă pildă de rațiunea și de adevăratul bun gust de care au dat probă arhitecții din vremea lui Ștefan cel Mare.

Interiorul, din nefericire, și-a pierdut podoaba de zugrăveli ce de sigur a avut-o; azi nu mai regăsim nimic sub arâta vopsea înnegrită ce acoperă toate zidurile.

Semne lapidare să găsesc pe ici pe colo.

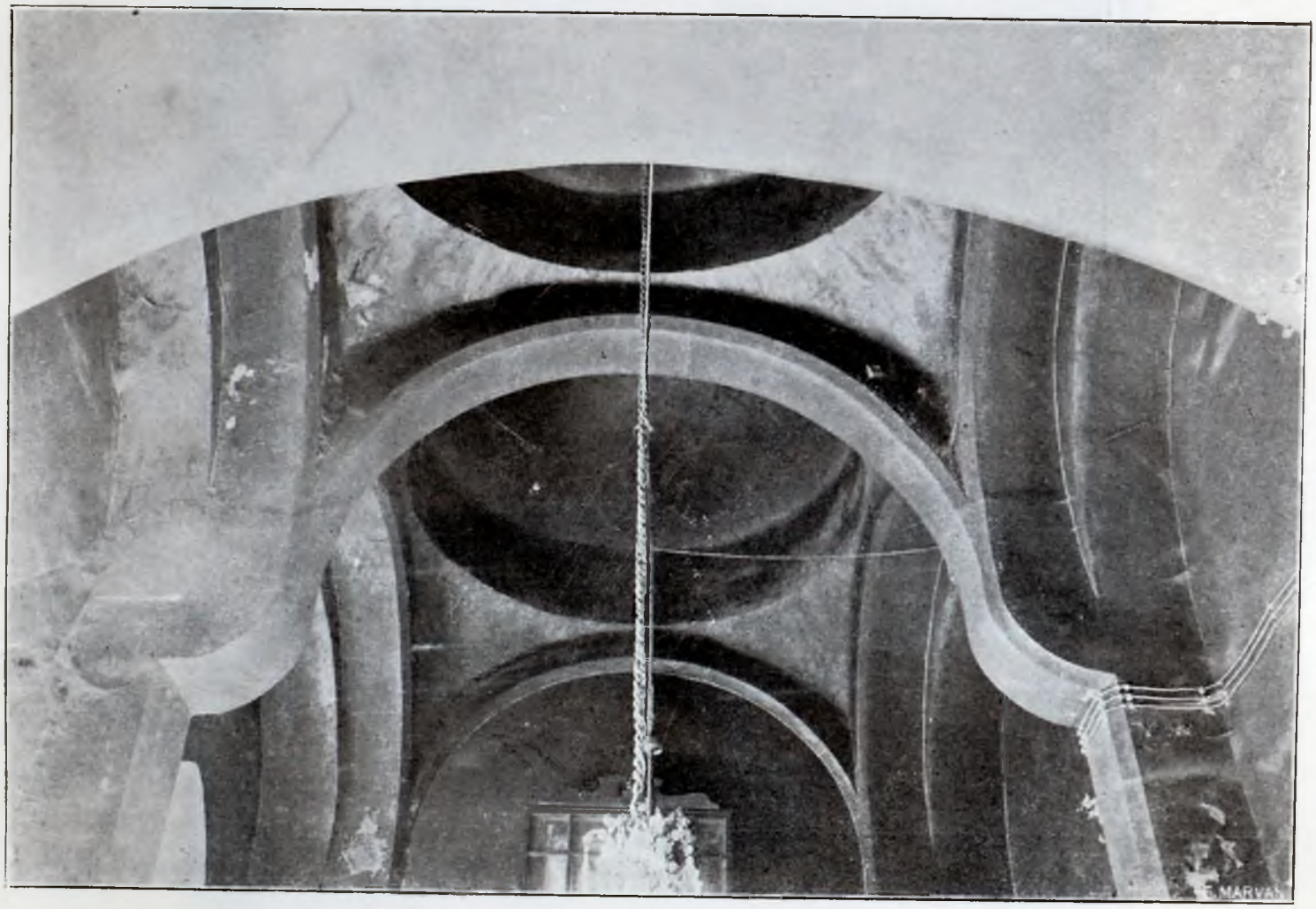

Fig. 136. Sf. Ioan Piatra. Bolțile pronaosului

încrucișate care formează înăuntru un arc ușor frânt ca la Borzești și la Războeni.

Pronaosul are pe latura de miazăzi două ferestre mari cu mulure, însă fără ornamente (cel puțin în ziua de azi); pe partea de Nord, pe lângă ușă, nu mai sunt deschideri în pronaos.

In nișele ocniților mari se văd câte-va găuri, așa numite răsuflători, care ventilează podul bisericei.

Elegantă în simplicitatea ei de linie și de

Afară de cele ce am semnalat pe pilastrii interiori, mai sunt și pe soclu, ca și câte-va grafite fără dată.

Pisania e așezată pe peretele de Nord lângă ușa de intrare:

„Evseviosul și iubitorul de Christos Ioan Ștefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țării Moldovei fiul lui Bogdan Vodă, a început a zidi și a sevârșit templul acesta în numele nașterei cinstitului și slăvitului prooroc și înainte — mergător și botezătorului

Ioan, spre ruga şie şi Doamnei sale Mariei şi iubitului lor fiu Bogdan. Carele a început a se zidi în anul 7005 Iulie 15 (= 1497) şi s'a sevêrşit la 7006; iar al Domnirei lui, anul al 42-lea curgător, luna Noembrie unsprezece zile". (= 1498) [1])

MÂNĂSTIREA NEAMŢULUI

Biserica mare a Mănăstirei Neamţului se deosebeşte de toate celel'alte din vremea lui Ştefan cel Mare prin dimensiunile ei mai mari, prin înălţimea ei, dar mai cu seamă prin noua distribuire în plan.

Fig. 137. Sf. Ioan Piatra. Uşa exterioară

Şi Piatra ca şi Popăuţi şi-a păstrat clopotniţa, despre care vom vorbi mai la urmă. pag. 151.

Intr'adevăr nu mai găsim aici simpla împărţire în naos (cu altar) şi pronaos.

Găsim o încăpere intermediară unde sunt aşezate mormintele, încăpere care era separată de naos printr'un perete acuma dispărut şi înlocuit printr'un arc mare. Aceasta dispoziţie este aceea a bisericilor din vremea

[1]) Melchisedec. — Notiţe istorice şi arheologice,

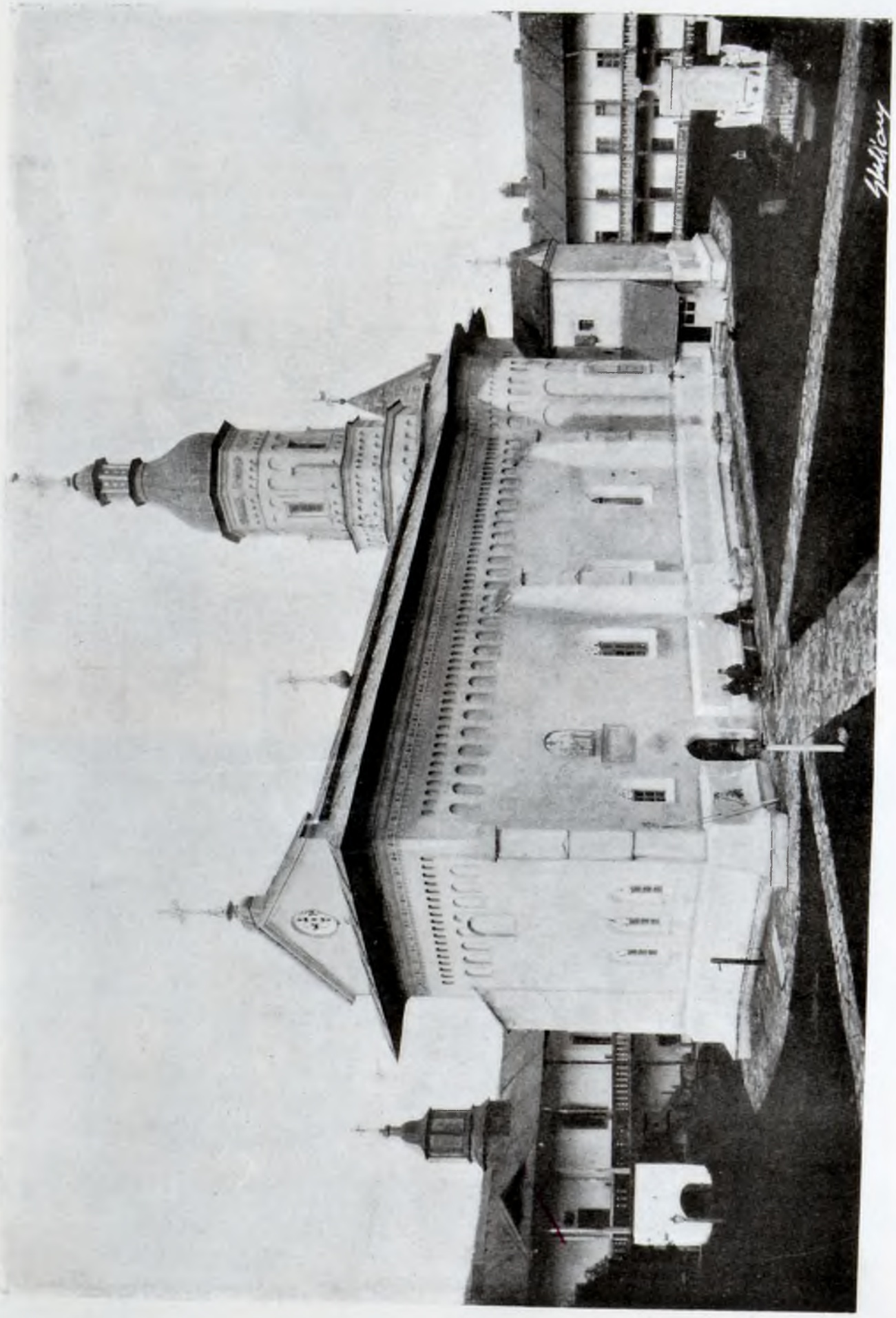

Fig. 138. Biserica Mănăstirei Neamțului

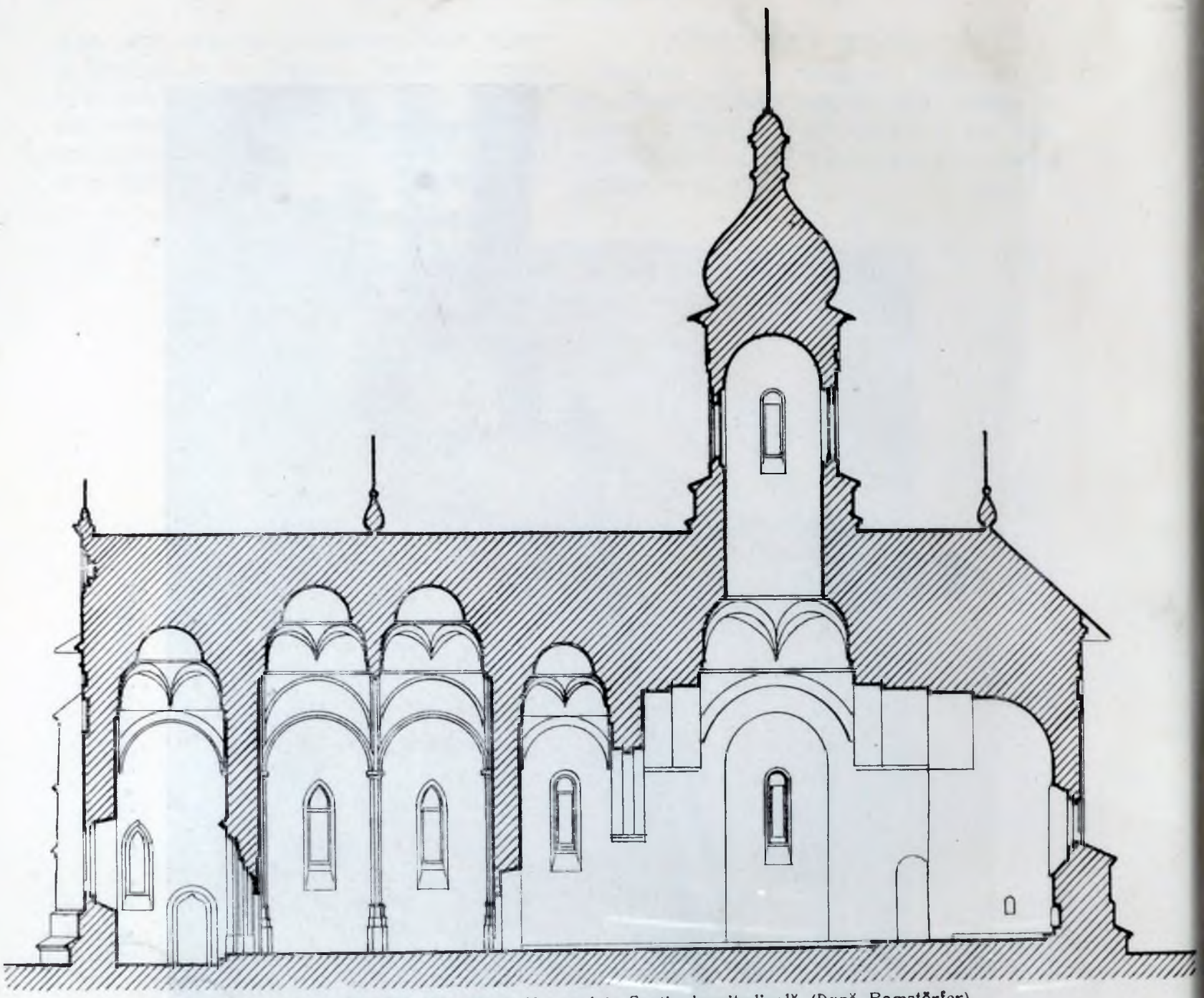

Fig. 139. Biserica Mănăstirei Neamţului, Secţie longitudinală (După Romstörfer)

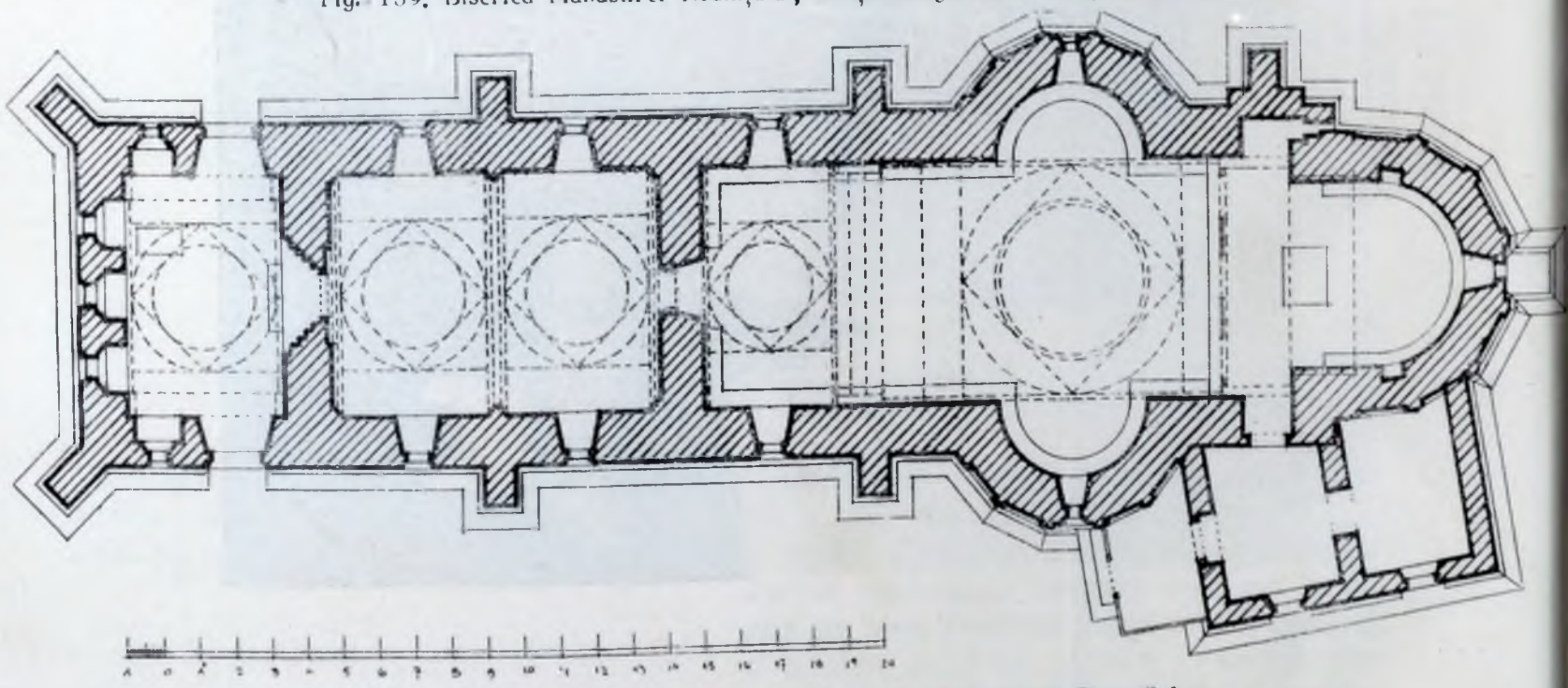

Fig. 140. Mănăstirea Neamţului, Planul bisericei (După Romstörfer)

Fig. 141. Mănăstirea Neamţului, Ferestrele Sud ale pronaosului

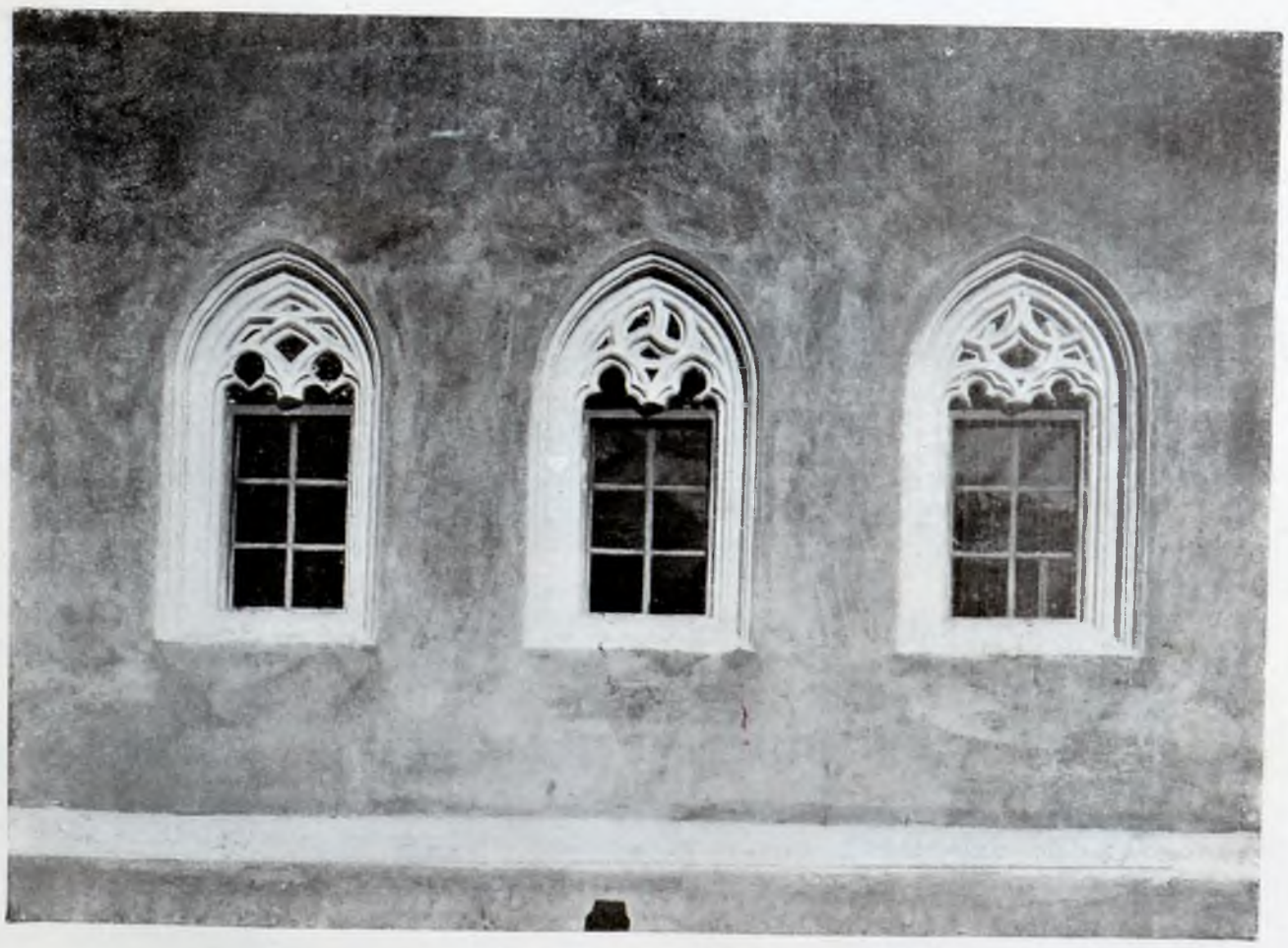

Fig. 142. Neamţ, Ferestrele Vest ale exonartexului

Fig. 143. Neamț, Fereastră

Fig. 144. Neamț, Fereastra Sud a exonartexului

lui Petru Rareș și dacă considerăm planul bisericei cu pridvorul adăogat ulterior și îl comparăm cu planul Probotei, care poate fi considerat ca planul tip al epocei lui Rareș, vom constata o asemănare perfectă, diferențele ne mai fiind decât în detalii.

Iar comparațiunea secțiunilor longitudinale și a elevației — a vederei — clădirei ne va confirma în această impresie.

Adăogirea compartimentului mormintelor — care o considerasem odinioară ca una din caracteristicile vremei lui Rareș — s'a înfăptuit deci la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare. Ceal'altă mare clădire a uneivremi mai apropiate, Sf. Gheorghe din Suceava — asemănătoare ca mărime — nu are această dispoziție, cu toate că are și dânsa caracteristici nouă ; lărgirea foarte mare a arcurilor mari din Est și Vest ale naosului în locul succesiunei de arcuri mai înguste ce o găsim la Neamț, și care au aceeași menire, aceea de a lungi nava. De altmintrelea și Sf. Gheorghe are mai multe puncte de apropiere cu Neamț, și împreună cu Probota, formează un grup care — studiat deosebit — ne permite să urmărim transformarea ce s'a operat în acest restimp de cam treizeci și cinci ani.

Avem deci, în rezumat, un naos mai lung ca în bisericele până acuma studiate și un altar de asemenea mai lungit; absidele laterale sunt în semicerc complet. Boltirile și nașterea turlei sunt cele obișnuite. Pe urmă vine compartimentul mormintelor boltit cu o singură calotă așezată pe arcuri oblice și pe două largi arcuri longitudinale rezemate de pereți.

Fig. 145. Neamț, Fereastra absidei Sud

Pronaosul e împărțit în două, ca la Piatra, la Borzești, la Războeni, printr'un arc cu nervare sprijinit, prin mijlocirea unui capitel, pe un mănunchiu de colonete angajate. Arcuri longitudinale largi reduc și aici spațiul care e boltit prin calote sferice ca în compartimentul de alături.

Arcurile longitudinale cele mai dinăuntru sunt rezemate pe nervurele transversale prin ajutorul unor console împodobite cu mici scuturi. Aceași dispoziție o vom găsi la Probota. Biserica se termină actualmente, spre apus, prin pridvorul adăogat probabil de Lăpușneanu [1]).

Această opinie este întărită prin faptul că ușa de intrare despre Sud este în acoladă, fără altmintrelea de nici o ornamentație. Ar fi fost de altmintrelea destul de straniu ca la o biserică — cea mai mare din câte le-a făcut Ștefan — să fie rămasă ușa de intrare așa de

[1]) *Iorga* — Mănăstirea Neamțului pag. 86.

simplă. Este mult mai firesc de a crede că somptuosul portal în ogivă care dă în pronaos și care e mai ornamentat și mai mare decât cele ale celorl'alte biserici, a fost făcut ca intrare principală despre exterior. Arcul în acoladă nu'l găsim nicăeri în vremea lui Ștefan cel Mare și de abia după moartea lui Petru Rareș, îl vedem la Episcopia din Roman (1550), pe urmă la Bistrița (1554), la Slatina (1558) așezat tot la intrarea în pridvor.

E adevărat că pisania se găsește așezată lângă ușa pridvorului, dar față de probele celel'alte nu încape nici o îndoială că pisania a fost mutată din locul ei primitiv. Doar la Vaslui și la Huși am regăsit pisaniile lui Ștefan pe ziduri noi sau refăcute.

S'ar mai putea presupune că pisania nu e contimporană cu construcția bisericei. D-nul Iorga [1]) observă că forma literară e neobișnuită, alta de cât cea întrebuințată până atuncea și sub o formă retorică nouă.

Fig. 146. Neamț, Ușa interioară

Are și un chenar de frunze stilizate, de un motiv cunoscut într'adevăr atât în secolul al XV-lea cât și în al XVI-lea, dar cum nu găsim la nici o altă pisanie din vremea lui Ștefan.

Un alt element actual al planului e vestminteria care comunică cu diaconicul și are o intrare directă din afară.

Această vestmintărie este adăogată sub domnia lui Iliaș și refăcută mai târziu[2]).

Melchisedec spune:

„Lângă biserica a doua a Sfântului Gheorghe, s'a găsit, îngropată în pământ, o bucată de piatră cu o inscripțiune frumos lucrată, ceal'altă parte ruptă s'a perdut. Din partea conservată se vede că ea fusese pusă la vechea eclisarhie de cătitorul ei; dar refăcându-se aceea eclisarhie, peatra cu inscripția ei s'a negrijit. Partea rămasă din inscripțiune sună așa:

«(Cu voința Tatălui) cu conlucrarea Fiului, și cu sevârșirea Sântului Duh, eată eu... am făcut aceasta clișiarnița în zilele evseviosului Domnului nostru Ioan (Iliaș, fiul lui Petru Voevod) cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țerii Moldovei în anul 7057 (=1549) luna Iunie 7".

Chenarul gotic al ușei, dreptunghiular cu baghete încrucișate dar fără curbura din colțurile interioare ce găsim totdeauna, nu se regăsește, în acest mod, într'altă parte.

Execuția însă a chenarului (cu toate că azi e îmbăcsit de culoare) e la fel ca la chenarele celel'alte; aceași decizie de factură, aceleași muchii ascuțite și nete, aceleași baze ornamentate.

Este deci extrem de probabil că acest chenar e din vremea lui Ștefan cel Mare, și este de asemenea probabil că provine din peretele ce separă naosul de camera mormintelor.

Arcul ce'l înlocuește azi e rezemat, pe pereții de Nord și Sud, pe largi console cu un profil, care nu are nimic gotic, dar e

[1]) Iorga — Mănăstirea Neamțului.
[2]) Melchisedec — Notițe istorice pag. 4.

executat după principiile renașterei italiane, aduse nouă tot prin Ardeal; asemenea înrîurire nu se dovedește sub Ștefan, dar sub Rareș în mai multe rânduri.

principală de intrare în pronaos pe peretele de Apus și în axa bisericei; e mai lată și mai înaltă de cât de obicei; ușa propriu zisă, cu rama ei dreptunghiulară, e prinsă într'un

Fig. 147. Neamț, Ușa principală a pronaosului

Trebue semnalat încă în interior foarte frumoasa ușă de trecere din pronaos în naos, care arată, pe lângă bogăția bazelor și a coloanetelor, o executare perfectă, și măreața ușă

chenar bogat mulurat în ogivă, evazat spre exterior; iar un al doilea chenar dreptunghiular cuprinde tot portalul. In lunetă este icoana zugrăvită a Maicei Domnului.

Pe postamentul ce suportă bazele frumos lucrate ale colonetelor, e săpată o ornamentație gotică, un rând superior mai mic și mai gingaș și un rând de jos mai mare; această împodobire compusă de semicercuri întretăiate și cu flori de crin la vârfurile lor, e de un motiv ce'l găsim pe turnul catedralelor gotice din Cluj, din Bistrița în Ardeal, și la turnul catedralei din Brașov; — nu'l mai vedem într'altă parte la noi.

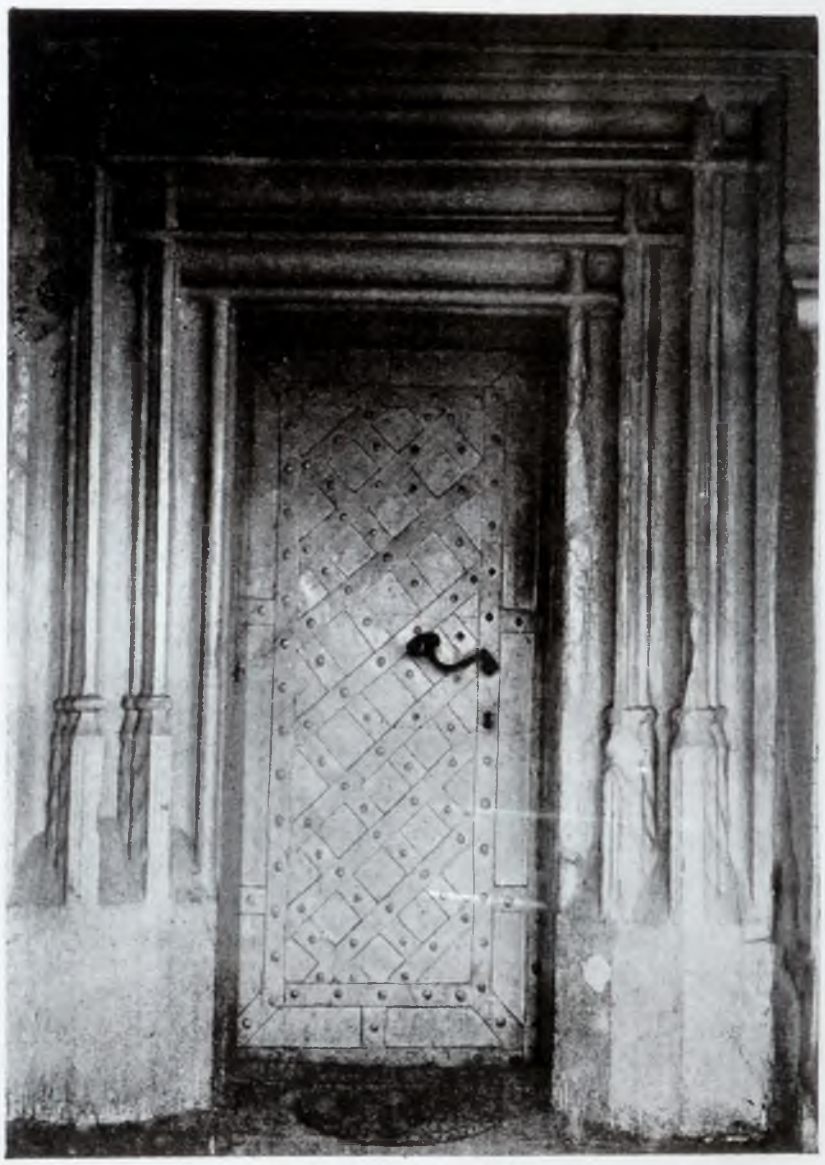

Fig. 148. Neamț, Ușa veștmintăriei

Pe din afară, biserica are o înfățișare mult mai i m p u n ă-toare decât toate cele ce le zidise Ștefan până atuncea, atât prin dimensiile planului mai mare, cât prin înălțarea ei. Unele prefaceri mai moderne — din veacul al 19-lea — i-au schimbat puțin înfățișarea prin adăogirea unui fronton cu o rozasă cu împodobiri gotice, prin acoperirea turlei cu o învelitoare bulbucată încoronată de un lanternou, și prin o ornamentație nouă sub cornișă.

Aceste prefaceri, însă, nu strică decât puțin aspectul general și impresia generală de măreție.

Fațada este acuma în întregime tencuită. Într'unele locuri, însă, unde această îmbrăcare a început a se degrada și cade, se văd cărămizile smălțuite, verzi, galbene, brune, ale picioarelor arcadelor sînurilor și rotocoalele dela turlă. Soclul puternic și cu o a doua eșitură mai aproape de pământ este și el acoperit de o tencuială, care îi ascunde în mare parte profilul. Sînurile poligonale au rândurile obișnuite de firide, șapte la altar și câte cinci la absidele laterale. De asupra lor, și jur împrejurul bisericei, vin două rânduri de ocnițe, cel inferior mai mare, cele de asupra mai mici, două mici pentru una mare.

Contraforturi înalte se ridică în trepte, în dreapta și în stânga sînurilor; construcția veștminteriei a suprimat unul din ele. Alte două proptesc arcul median al pronaosului — precum se va vedea și la Sf. Gheorghe din Suceava — și încă alte două piezișe sunt așezate la colțurile pridvorului adăogat.

In fine, sub fereastra altarului, un alt picior de sprijin scund e așezat în axa bisericei.

Cele patru ferestre ale pronaosului sunt de o frumoasă ornamentație gotică (raionant în t r e c e r e spre flamboiant); menoul despărțitor este din nefericire scos, așa cum se întâmplă mai totdeauna în Moldova. Ferestrele camerei cu morminte au suferit și mai mult, toate ornamentele fiind scoase.

De altmintrelea, golurile dintre încolăcăturile și razele de piatră ale acestor rozase au fost sistematic umplute, probabil pentru a evita dificultatea de a fixa geamuri în ele, atuncea când — pentru a așeza cercevele dreptunghiulare — s'a scos și menoul din mijloc, așa cum am arătat mai sus.

Ferestrele celor trei abside au fost adăogate

ulterior, așa cum se vede din faptul că marginile lor tae picioarele firidelor în mijlocul cărora sunt așezate. Când s'a făcut acest adaos, s'a scos și ferestrele vechi, care erau de sigur mici, cu chenare dreptunghiulare așa cum bit și care poartă în mijlocul seu o rozasă cu ornamentație gotică. Asemenea și la turnul de intrare în mănăstire, în partea exterioară.

N'ar fi deci exclus ca — tot atuncea —

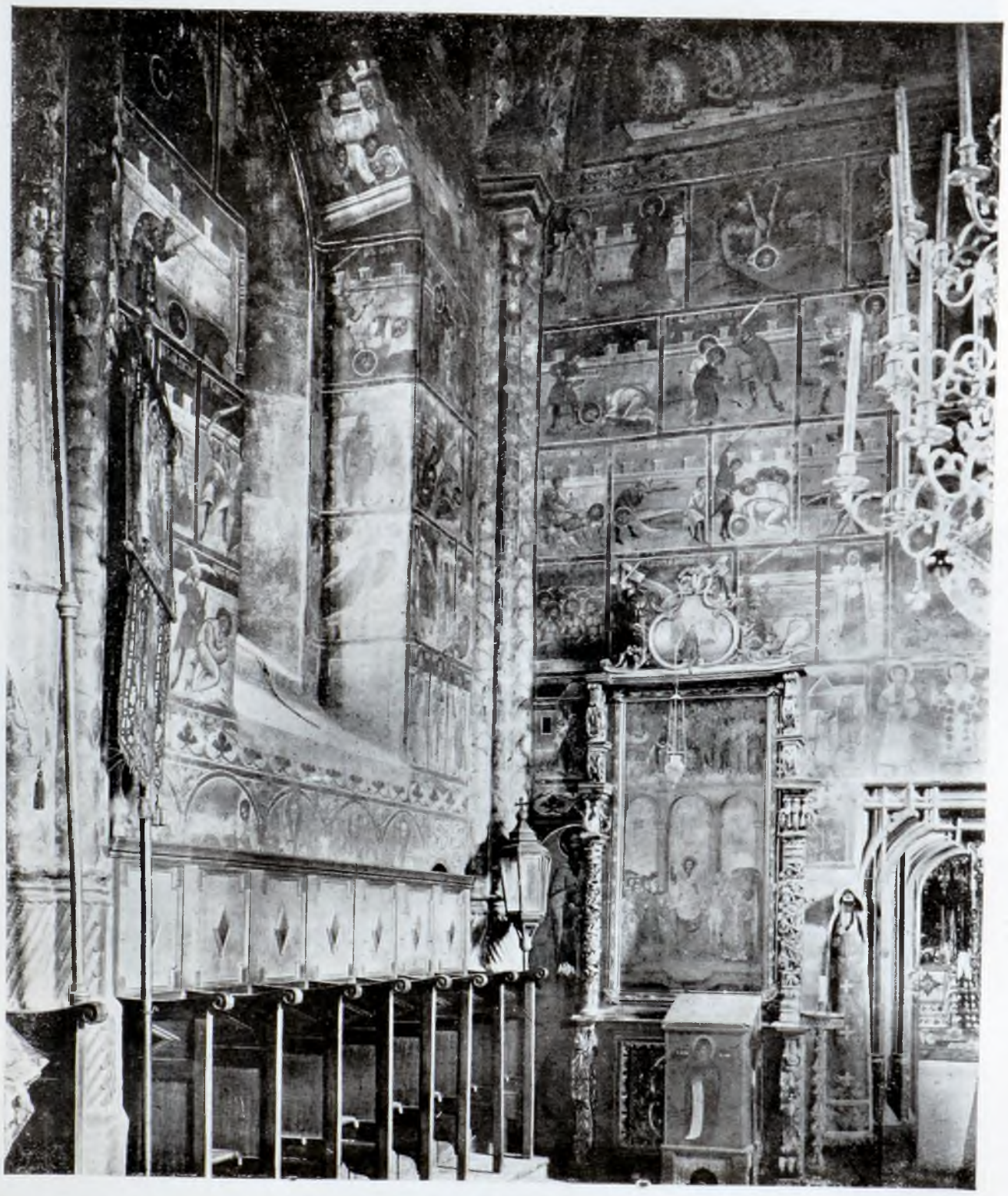

Fig. 149. Neamț. Vedere în pronaos

le au toate bisericile lui Ștefan și așa precum le au și bisericile făcute și mai în urmă, de pildă Sf. Gheorghe din Suceava, Probota și alte.

S'a așezat în anul 1824, pe partea de Apus al acoperișului, frontonul despre care am vorsă se fi așezat și aceste ferestre mai mari și mai largi la sînurile naosului. Sunt numeroase exemple, în veacul al XIX-lea, de această tendință de a lumina mai mult interiorul bisericilor.

Mai este de observat că aceste ferestre

sunt foarte bine lucrate, cu multă regularitate și mai corect decât celel'alte. Și proporțiile sunt altele, centrul cercului cu care s'a descris ogiva, cade pe verticala opusă a

Această formă mai largă, cu ogiva mai puțin pronunțată, corespunde cu sfârșitul goticului, în tranziție spre renaștere. Din contra «tiers point» adevărat este caracteristica a

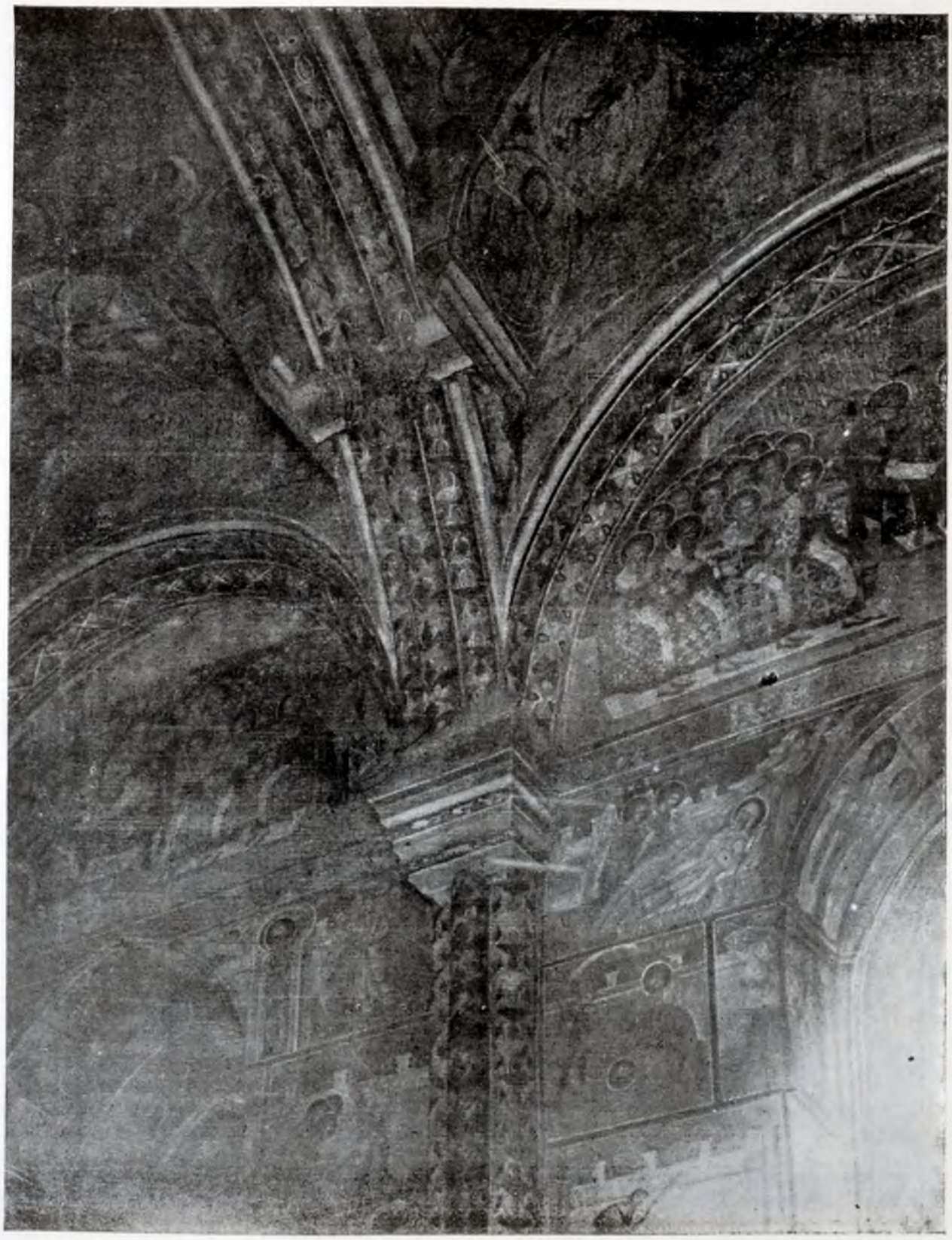

Fig. 150. Neamț, Arcuri în pronaos

ferestrei, pe când la celel'alte ferestre sunt aproximativ în «tiers point», adică centrul se găsește aproximativ la 2/3 din lărgimea deschizăturei.

epocei cele mai pure — am putea zice — a goticului.

In decursul veacului al XIX-lea, în momentul când goticul a revenit la modă și când

Fig. 151. Neamț, Biserica mare Pisania

a început a fi studiat cu deamănuntul, s'au executat în Occident, în Austria și la noi, unele lucrări în acest stil cu multă știință și corectitudine precum și cu o mare abilitate de execuție. Vedem astfel încă azi, frumoasele pietre, unele cioplite gata, altele numai începute, ale bisericei în stil gotic începută la Florești (Tutova) pe la anul 1850.

Și, bine înțeles, se cauta să se lucreze în modul ce părea a fi goticul cel mai clasic.

Ferestrele absidelor de la Neamț sunt executate în stilul raionant pe când cele l'alte ferestre sunt de o epocă mai înaintată și unde fantezia cioplitorilor își dădea mai liber curs.

Nu este deci o ipoteză riscată de a presupune că ferestrele absidelor au fost făcute în veacul al XIX-lea odată cu rozasele frontonului și a tarnului de intrare.

Contraforturile sunt înalte și ajung până la rândul inferior de ocnițe; resalitele lor succesive sunt mai puțin pronunțate. Cel median are profilul obișnuit ce-l găsim pretutindeni la bisericele lui Ștefan, dar cel de mai sus prezintă o înfățișare mai deosebită și care nu se găsește într'altă parte, cel puțin

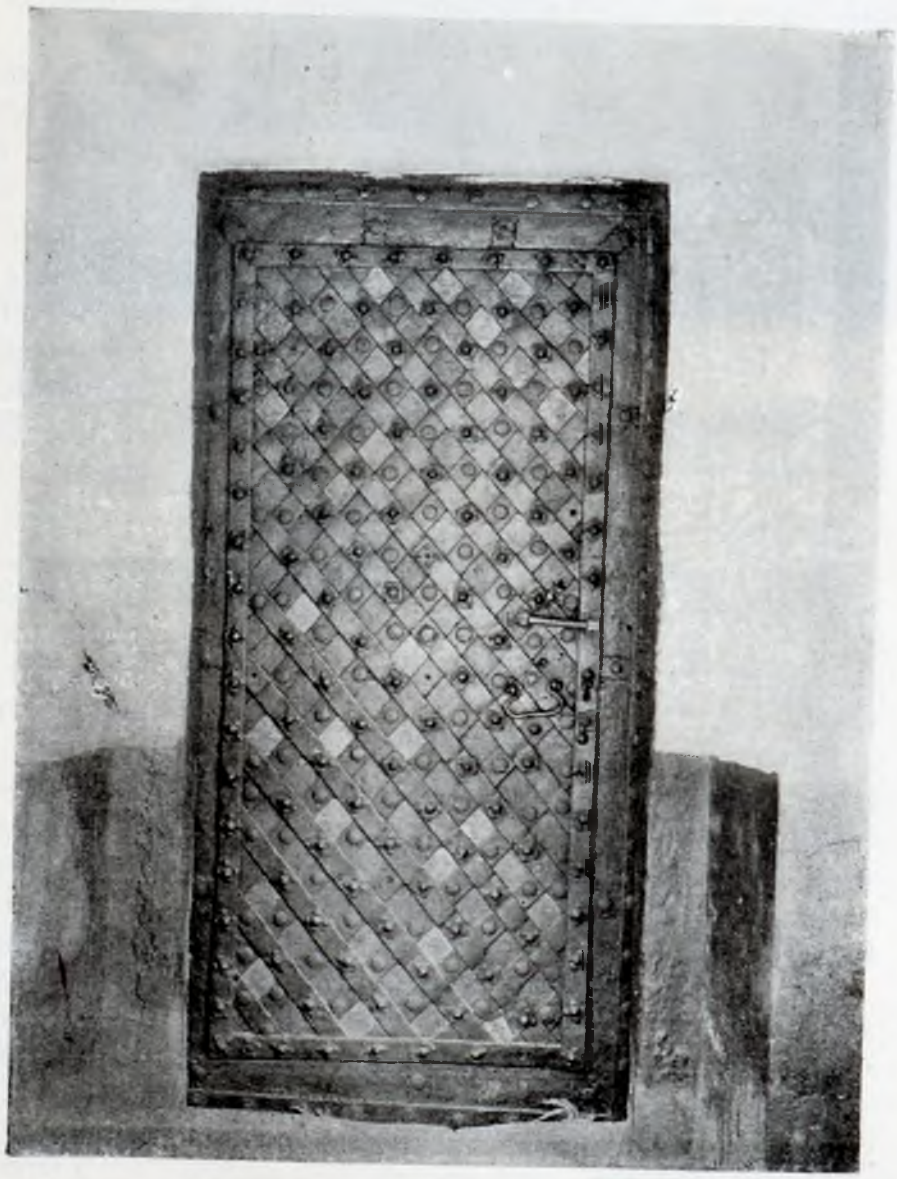

Fig. 152. Neamț. Ușă de fer

în această vreme. Piatra copertinei e ridicată in mijlocul ei în scop evident decorativ. In fine, acoperirea de sus e mai simplă ca cele obișnuite; se naște întrebarea dacă n'au fost cumva remaniate aceste contraforturi, dacă n'au fost înălțate și lărgite în partea lor superioară?

Cornișa e de piatră de talie profilată, după un tip destul de simplu.

Turla octogonală este așezată pe două baze, una inferioară tot octogonală și având câte patru ocnițe pe fie care latură, iar baza superioară e stelată, în formă de octogon cu fie care unghiu eșit, ca la Popăuți și la Tazlău. Aci sunt două rânduri de ocnițe câte patru jos și șase sus pe fie care latură. Turla are în axele principale patru ferestre dreptunghiulare cu mulure simple gotice care se întretae, ca la toate bisericele lui Ștefan cel Mare. Așa trebue să fi fost și ferestele naosului și ale altarului.

Pe laturile celel'alte sunt contraforturi mici; fie care latură e împodobită cu firide duble. Jos și sus mai e câte un rând de ocnițe, patru pe fie care latură. De asupra lor si sub streașină se văd patru rânduri de rotocoale smălțuite în felul celor de la Sf. Ioan din Piatra, adică în formă de taler cu un bumb la mijloc și fără figuri; la rândul de sus sunt așezate între ele cărămizi; la rândul de jos se văd între ele bucăți smălțuite triunghiulare (în felul celor de la Borzești) și alte cu patru laturi care umplă spațiurile dintre discuri, cum se vede și la Sf. Gheorghe din Suceava. — Rotocoalele sunt verzi și galbene.

Cărămizi smălțuite de aceleași culori se văd și la pilaștrii firidelor turlei și sub fereastre. Sunt și unele roșii, dar s'ar putea să fi fost și ele smălțuite și smalțul să fi căzut.

Actualmente învelitoarea e de tablă, cu pante mici, și degajează bine turla. Știm că pe la 1859 biserica a fost acoperită cu tablă de aramă și se proectase facerea a două turle de zid în locul unora de lemn. [1])

Dar și aici acoperișul trebue să fi fost de formă înaltă și învelind deosebit pronaosul și altarul, turla naosului rămânând degajată. In bolta turnului de intrare al mănăstirei, printre frescurile ce o împodobesc, se vede de două ori biserica înfățișată așa cum o vedem azi, dar cu acoperișul ascuțit așa cum l'am descris. Din aceste picturi nu se poate conchide însă nimic în privința materialului cu care era învelită biserica, fiind prea schematic însemnată, iar culoarea este într'o parte neagră și într'alta roșie, în cât nici de aci nu putem trage nici o concluzie. Un manuscris de la Neamț, arată aceași înfățișare tipică. [1])

Pictura dinăuntru e de dată recentă. De asupra ușei pronaosului, o inscripție zugrăvită arată că toată pictura a fost refăcută la 1830 în vremea lui Veniamin Costache.

Cu toată această epocă recentă unde meșteșugul de zugrăvire bizantin era în plină decadență, pictura pronaosului (un calendar) e departe de a fi lipsită de calități, și pare cert că a reprodus fidel subiectele cele vechi, respectând și costumele personajelor și toate detaliile, căci prea se aseamănă cu cele ale frescurilor din veacul al XVI-lea. Studiul iconografiei ar putea preciza acest punct.

Pictura naosului este de o calitate mai inferioară precum și aceea a altarului unde o parte chiar, în registrul mijlociu, nu mai este bizantină.

Au lucrat deci mai mulți zugravi de odată.

Modul cum această zugrăveală din veacul al XIX-lea seamănă cu aceea din secolul al XVI-lea ne face să presupunem că cea veche există încă de desubt, cea se s'a și constatat în unele locuri. O încercare de spălare ar putea să ne dea lămuriri în această privință.

Dintre multele pietre de mormânt ce se găsesc în biserica mănăstirei Neamțului, sunt două care sunt mai interesante din punctul de vedere al acestui studiu. Sunt aceea a pârcălabului Micotă și a lui Ștefan Vodă, fiul lui Alexandru cel Bun, amândouă puse de Ștefan cel Mare.

Pisania e așezată pe zidul de miazăzi

---

[1]) N. Iorga. Mănăstirea Neamțului.
R. Rosetti. Conflictul dintre guvernul Moldovei și Mănăstirea Neamțului.

[1]) Iorga. — Bul. Com. Mon. Ist. 1910.

lângă intrarea bisericei; piatra are un frumos chenar de frunze stilizate, amintind și piatra lui Bogdan cel d'întâiu de la Rădăuți și chenarul imaginei lui Sf. Marcu din evangheliarul din 1429 de la Neamț:

„Doamne Isuse Hristoase, primește acest hram care s'a zidit, cu ajutorul tău, întru slava sfintei și slăvitei de la pământ la cer Înălțarea ta, și tu, stăpâne, acopere ne cu mila ta, de acum și până în veac. Ioan Ștefan Voevod cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a binevoit și a început s'a zidit acest hram, pentru rugăciunea sa s'a Doamnei sale Maria s'a fiului său Bogdan și a celor l'alți fii ai săi și s'a săvârșit la anul 7005 (=1497), iar al Domniei Sale anul patrazeci și cel d'ântei cargător luna lui Noembrie în 14"[1]).

Mai păstrează Mănăstirea Neamțului și un clopot de la Ștefan cel Mare, dăruit la 1485, deci înainte de zidirea sau terminarea bisericei.

ARBORA ȘI REUSENI

Aceste două biserici sunt aproape identice și prezintă și o mare asemănare cu aceea din Dobrovăț, dacă se face abstracție de noul nartex al ei,

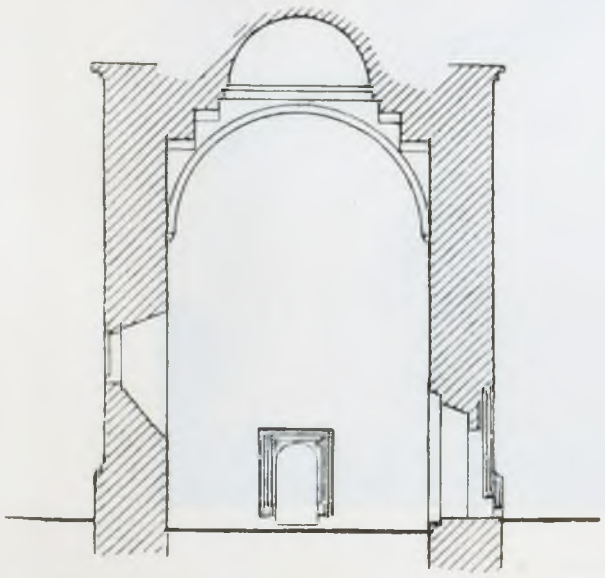

Fig. 153. Reuseni, Secțiune transversală (după Romstörfer)

[1]) Iorga. — Ștefan cel Mare și Mănăstirea Neamțului Bul. Com. Mon. Ist. 1910.

în cât aceste trei lăcașuri alcătuesc împreună un grup special în rândul celor din

Fig. 154. Arbora, Ușa exterioară

vremea lui Ștefan cel Mare. Sunt toate trei construite în 1502 și 1504, adică sunt cele din urmă din domnia lui Ștefan.

Bisericile sunt fără turlă și fără sînuri exterioare. Înăuntru, două scobituri în zidurile naosului arată locul lor; ele sunt încadrate prin câte două mănunchiuri de colonete angajate, de piatră frumos cioplită, cu bazele și capitele lucrate ca postamentele colonetelor ușelor din această epocă. Proscomidia și diaconicul lipsesc; în locul lor se găsesc mici nișe în zidul altarului. Naosul e boltit după metoda moldovenească, și de asupra arcurilor oblice vine o calotă sferică. Arcurile naosului și ale altarului sunt de piatră de talie bine cioplită.

La Arbora, zidul despărțitor dintre naos și pronaos are ușa după tipul obișnuit. La Reuseni chenarul e dreptunghiular în exterior, cu mulure încrucișate la colțul de sus și pornind de pe baze mici ornamentate:

Fig. 155. Arbora

Fig. 156. Reuseni

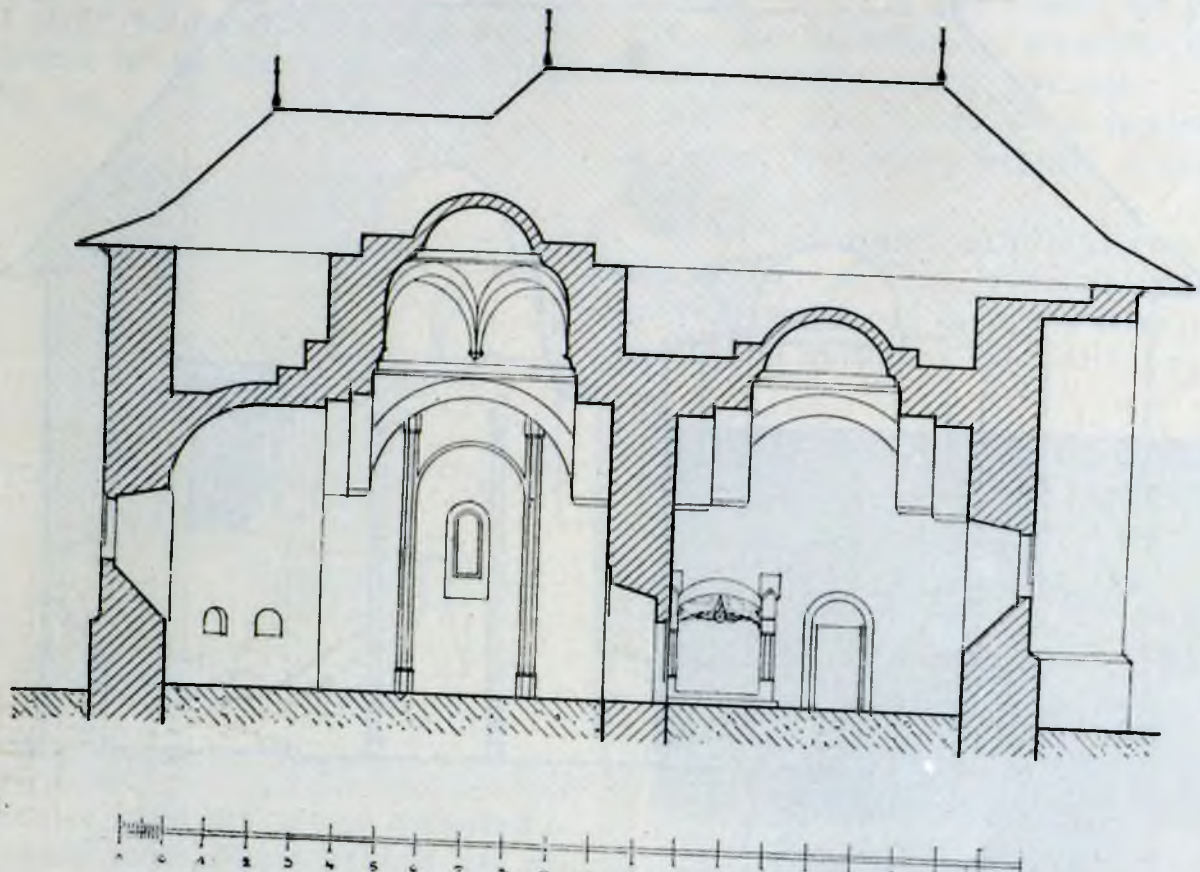

Fig. 157. Arbora, Secție longitudinală (după Romstörfer)

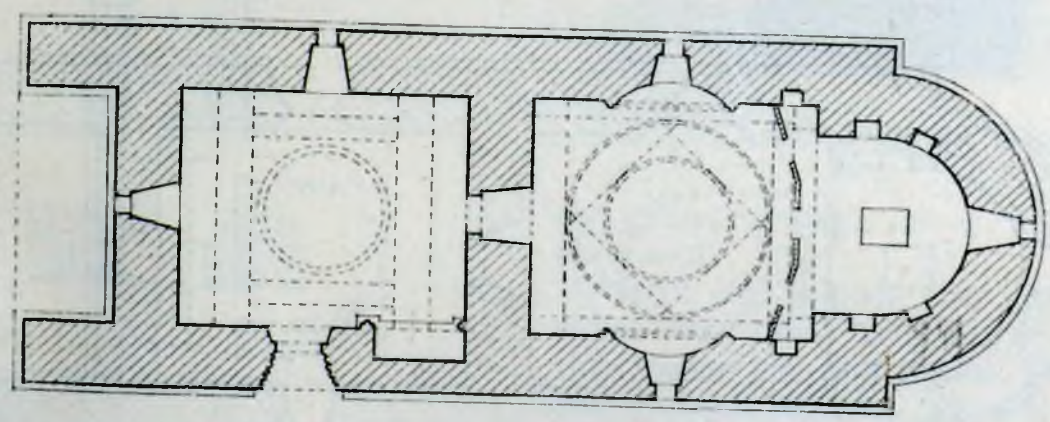

Fig. 158. Arbora, Planul bisericei (după Romstörfer)

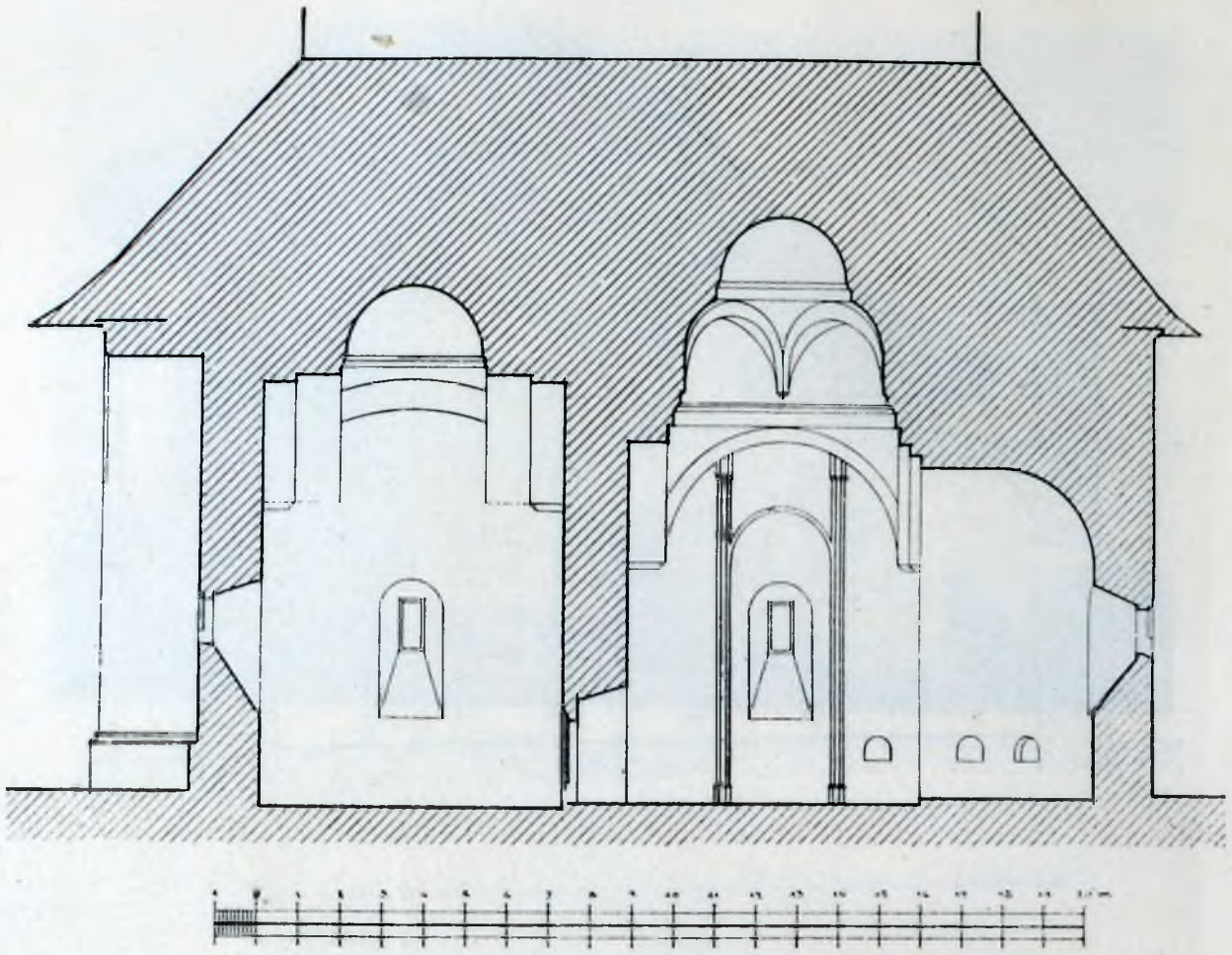

Fig. 162. Reuseni, Secţiune longitudinală (după Romstörfer)

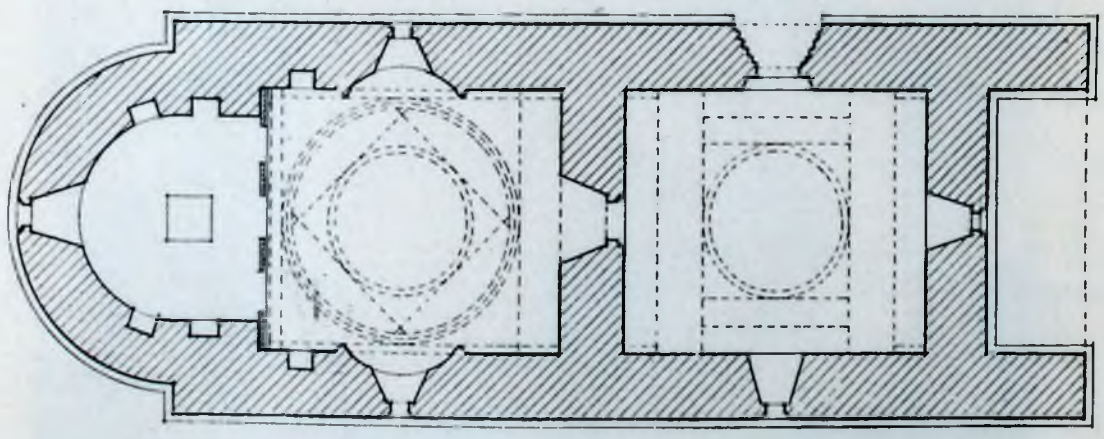

Fig. 163. Reuseni, Planul bisericei (după Romstörfer)

malura cea mai dinăuntru se desface în două închizând ușa într'un semicerc. Se poate simți aicea prima influență a renașterei. Ușa de intrare pe zidul Sud are mulure gotice paternice în ogivă. Insă la Arbora frântura arcului e puțin accentuată. Colonetele acestor uși de intrare nu au baze ci es de-a dreptul din soclul lor.

Fig. 159 Reuseni, Fereastră

Pronaosul e boltit într'un mod caracteristic printr'o calotă mică sferică așezată pe patratul obținut prin două perechi de arcuri late longitudinale sprijinite la rândul lor printr'o altă pereche de arcuri transversale.

Toate ferestrele sunt mici și cu chenarul dreptunghiular, având partea interioară în

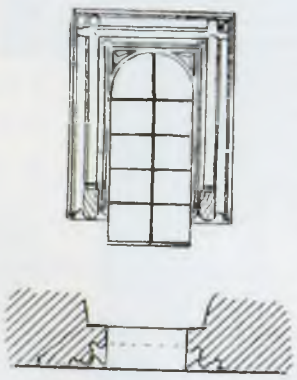

Fig. 160 Reuseni, Fereastră
(după Romstörfer)

semicerc ca la ușa interioară de la Reuseni. Toate sunt la fel sau aproape la fel, fiind mici diferențe numai la bazele colonetelor.

Zidurile longitudinale ale bisericei se prelungesc în afară de pronaos cu vr'o 2,50 metri și sunt unite printr'o boltă. Această parte servea până mai deunăzi de clopotniță, clopotele fiind atârnate de o grindă de lemn transversală.

Recăderile arcurilor oblice ale naosului sunt rezemate pe niște mici console destul de proeminente. Nu se văd oale de rezonanță.

Jos sunt dale pătrate peste tot, iar central naosului — precum este regula aproape generală, — este insemnat, în verticala Pantocratorului, printr'o lespede specială.

Soclul e tencuit, dar atât la Reuseni cât și la Arbore și'a păstrat profilul, dealtmintrelea destul de modest.

Nu se văd ocnițe, amândouă biserici fiind tencuite; dar pe când la Reuseni nu mai sunt urme de zugrăveli, Arbora a păstrat această podoabă și înnăuntru și în afară, cea ce i dă

Fig. 161. Reuseni, Ușa exterioară

un interes deosebit. Și o înfățișare foarte pitorească.

Pereții din pronaos sunt foarte șterși în partea superioară ; pe partea de miază noapte chiar nu se mai vede nimica. Zugrăveala bolților e foarte stricată ne mai fiind decât urme. Și în naos e foarte stricată și înegrită de fum ca și în altar. Interesant însă este peretele votiv unde se văd ctitorul Luca Arbore cu soția lui Ialiania și cinci copii, o fată și patru băeți. El ține biserica cu acoperișul tăgăiat. Arbore are o figură plină, o barbă scurtă, mustăți mici brun roșcat.

Biserica ce o ține hatmanul în mâini arată

o formă de acoperiș ceva deosebită de cea de azi. Invelitoarea e poleită, iar unde aurul a căzut se vede dedesubt într'o parte o culoare roșie și în altă galbenă.

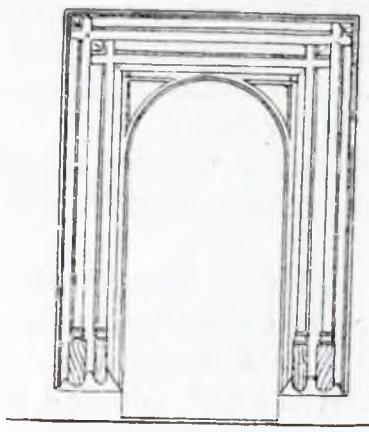

Fig. 164. Reuseni, Ușa exterioară (după Romstörfer)

E o nouă probă că nu ne putem lua după culoarea ce o dă pictorul învelitoarei pentru a trage concluzie în privința materialului cu care erau învelite bisericile. E evident că Arbora — care e o biserică destul de modestă n'a avut, nici odată un acoperiș aurit, așa cum sunt bunioară cupolele bisericilor rusești.

Mulți sfinți și înăuntrul bisericei și în afară au aureole în relief. Dealtmintrelea e mult aur întrebuințat în toată biserica.

Partea inferioară a pereților e ornată cu o friză compusă de două rânduri de pătrate colorate în roșu, galben și verde; de desubt atârnă draperiile cunoscute.

In pronaos, însă, se vede, foarte bine păstrat frumosul chivot de piatră ce acoperă lespedea mormintală a lui Arbore E lucrat în stil gotic terțiar. Intre doi stâlpi, ce sunt în dreapta și în stânga, se întinde acoperișul cu o bordură lucrată „à jour" de mâna unui meșter sigur de dalta lui. Deasupra, între două scutari cu stemă se desfășoară inscripția care pomenește, pe lângă ctitorul, hatmanul Luca Arbore pârcălab de Suceava, și pe tatăl său bătrânul Arbore, pârcălab de Neamț.

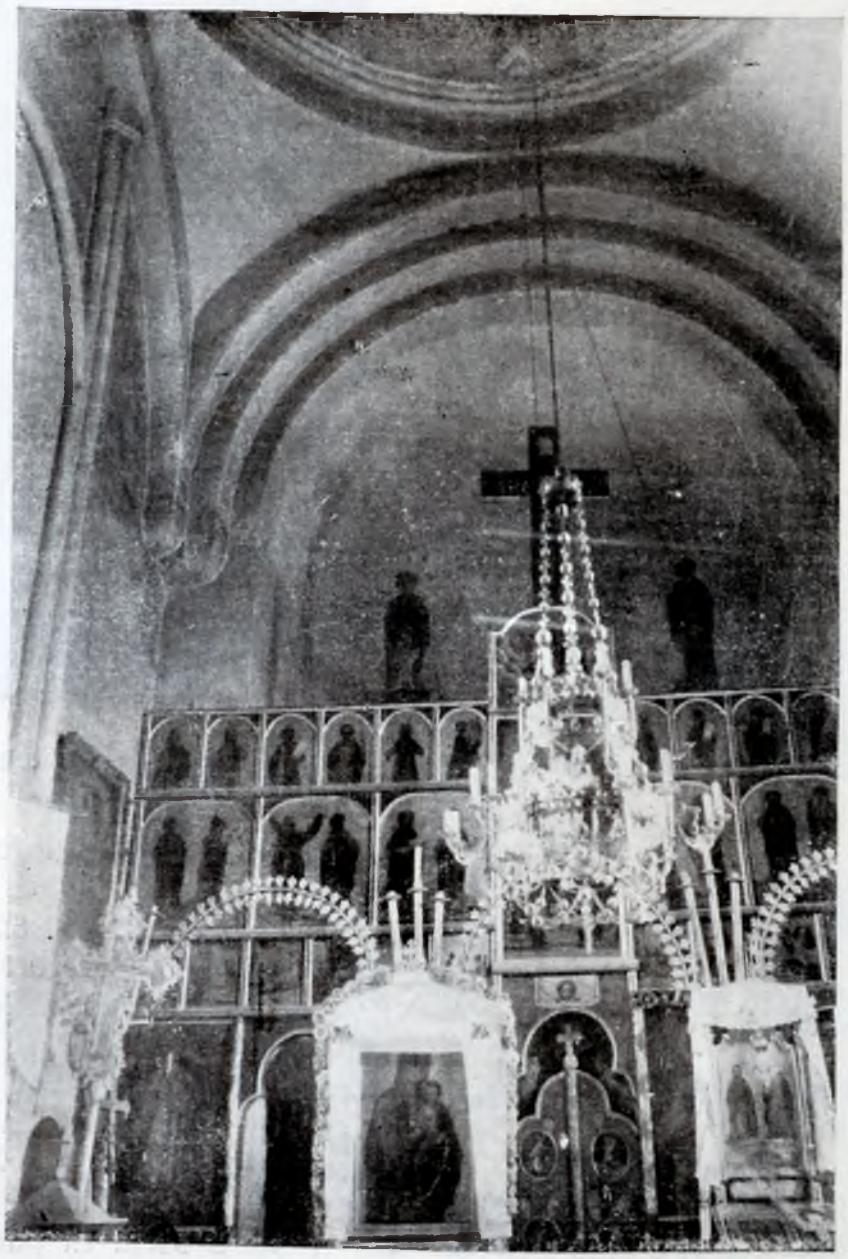

Fig 165. Reuseni, Vedere în naos

In fund, e zugrăvit un al doilea tablou votiv. Arbore prezintă lui Christos biserica; e precedat de Sf. Ion și însoțit de soția sa și numai de doi copii de astădată. Hainele sunt de o mare bogăție; Arbore are o manta de brocat verde cu flori de aur. Mânecele negre strânse ale hainei, es din aceasta manta ale cărei mâneci sunt scurte și larg deschise dela umăr.

Fig. 166. Reuseni, Profil de colonetă (după Romstörfer)

Soția lui Arbore poartă aceeași pălărie cu margini late și cu văl ce se regăsește pe chipurile de femei în toată vremea lui Ștefan cel Mare și a lui Petru Rareș și aceeași podoabă grea, ca niște cercei, îi atârnă până pe umeri. Fata, pe peretele din naos are un fel de diademă cu pendentivi lucrat la fel ca și la mama ei; băeții au, ca și tatăl lor, un fel de mică bonetă strânsă, o calotă simplă.

Toate figurile, afară de ale copiilor, au fost scoase și refăcute cu tencuiala cu tot. S'ar crede că — la o năvălire —

dușmanii au ținut să scoată armele care aduceau aminte de paternicii țărei și că, odată furtuna trecută, s'a reparat stricăciunea.

Dealtmintrelea figurele de pe cele două tablouri se aseamănă.

In naos, lângă ușă, s'a găsit o inscripție zugrăvită, arătând un nume de zugrav „Drăgoșie“ ? și data de 7049 (=1541) [1]).

E vorbă de sigur de o reparație, căci faptul că vedem pe tablourile votive familia lui Arbore, odată cu doi copii și o altădată cu cinci, arătați încă mici, probează grija de adevăr și că desigur zugraveala a fost terminată înainte ca acest copii să fie atins măcar vârsta adolescenței. — Fata lui Arbore, Ana, căsătorită cu Gavril Totrușan, a murit în 1521.

In 1541, copiii lui Luca Arbure, dacă trăiau trebuiau să fie cam de 40—50 ani, dacă ne gândim că tatăl lor apare deja în 1499, ca pârcălab de Suceava, adică cea mai înaltă funcție militară.

Este deci extrem de probabil că pictura cea dintâi este din vremea zidirei bisericei sau dintr'o vreme apropiată, și că lucrarea nu a fost făcută de o dată, sau că a fost parțial refăcută.

Zugrăveala este însă de o calitate, care nu ajunge aceea din bisericile ale Domnului, nici aceea din Dolhești sau Bălinești.

Pisania așezată deasupra ușei de intrare, pe peretele din afară, lungă de 1,24 m. și înaltă de 0,40 m. spune:

„Cu vrerea Tatălui, și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, în zilele blagocestivului și de Christos iubitorului Domn Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu, Gospodar al țărei moldovenești, pan Luca Arbure, pârcălabul Sucevei, fiul bătrânului Arbure, pârcălabul Neamțului, a bine voit cu buna sa vrere și cu cinstită și luminată inimă și cu ajutorul lui Dumnezeu și cu sprijinul Domnului său, a început și a făcut acest hram în numele tăerei capului cinstitului și slăvitului prooroc și înainte mergător și botezător Ioan; și s'a început în anul 7010 (= 1502) în luna Aprilie 2, și s'a săvârșit în acelaș an, în luna August 29“ [1]).

Iar la Reuseni, piatra așezată tot deasupra ușei de intrare și de 1,05 m. lungime

Fig. 167. Reuseni, Pisania

și 0,30 m. înălțime, zice: „In anul 7011, Septembrie 8. Io Ștefan Voevod prin mila lui Dumnezeu, Gospodarul țărei moldovenești, a binevoit și a început să zidească acest hram în numele tăerei cinstitului cap al cinstitului și slăvitului prooroc înaintemergător, botezător Ioan, în acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan Voevod și pe Ștefan Voevod l'a ajuns moartea—veșnica lui pomenire — și fiul său Bogdan Voevod a dus înainte ce fusese început de tatăl său și a săvârșit hramul în anul 7012 (= 1504) în luna Septembrie 18 [2]).

Construcția a ținut deci mai mult de un

) V. Grecu. — Eine Belagerung Konstantinopels — Byzantion 1925.

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.
[2]) Idem. Idem.

an, și a fost terminată de Bogdan, două luni după moartea lui Ștefan.

Piatra de mormânt a lui Bogdan al doilea care s'ar fi putut găsi aici, nu există și nu se vede acuma decât o lespede din veacul al XVII-lea.

DOBROVĂȚ

Biserica mare a Dobrovățului, cu hramul Pogorîrei Sfântului Duh, este penultima din cele zidite sub domnia lui Ștefan cel Mare și, precum arată inscripția, a fost isprăvită

Această biserică, cu aceea a Mănăstirei Neamțului, constitue o excepție în șirul celorl'alte lăcașuri din vremea lui Ștefan prin mărimea lor neobișnuită; toate celel'alte, — dacă se face abstracție de unele pridvoare adăogite ulterior — nu au decât cele două încăperi obișnuite: naosul (cu altarul) și pronaosul, dar Neamțul și Dobrovățul au trei.

Actualmente aceasta din urmă se prezintă cu trei turle, dar au fost adăogite într'o vreme mult mai recentă — în veacul al XVIII-lea.

In plan — dacă lăsăm de o camdată pro-

Fig. 168. Dobrovăț

două luni abia înaintea încetărei lui din viață:

„Bine cinstitoral Domn Io Ștefan Voevod, cu mila lui Damnezeu, Domn al țerii Moldovei, fiu al lui Bogdan Voevod, a înălțat acest hram intru numele Pogorîrii Sf. Duh; care a început a se zidi la anul 7011 (= 1503), luna lui Aprilie în 27 de zile, și s'a săvîrșit în anul 7012 (= 1504), iar al Domniei lui, anul patru zeci și o lună din al optulea cargător [1]).

[1]) Iorga, Inscripții

naosul — vedem o foarte mare asemănare cu Reuseni și cu Arbora, încât aceste biserici pot forma un singur grup.

Naosul este aproape identic și cu formă și cu dimensiuni. Sînurile laterale, de abia însemnate în grosimea zidului, sunt încadrate de aceleaș mănunchi de colonete, care pornesc de pe niște mici baze ornate.

Calota sferică așezată pe arcurile moldovenești cunoscute, a fost spartă pentru a se face turla actuală. Ferestrele ce luminează altarul naosului sunt aproape la fel ca cele dela Reuseni și dela Arbora.

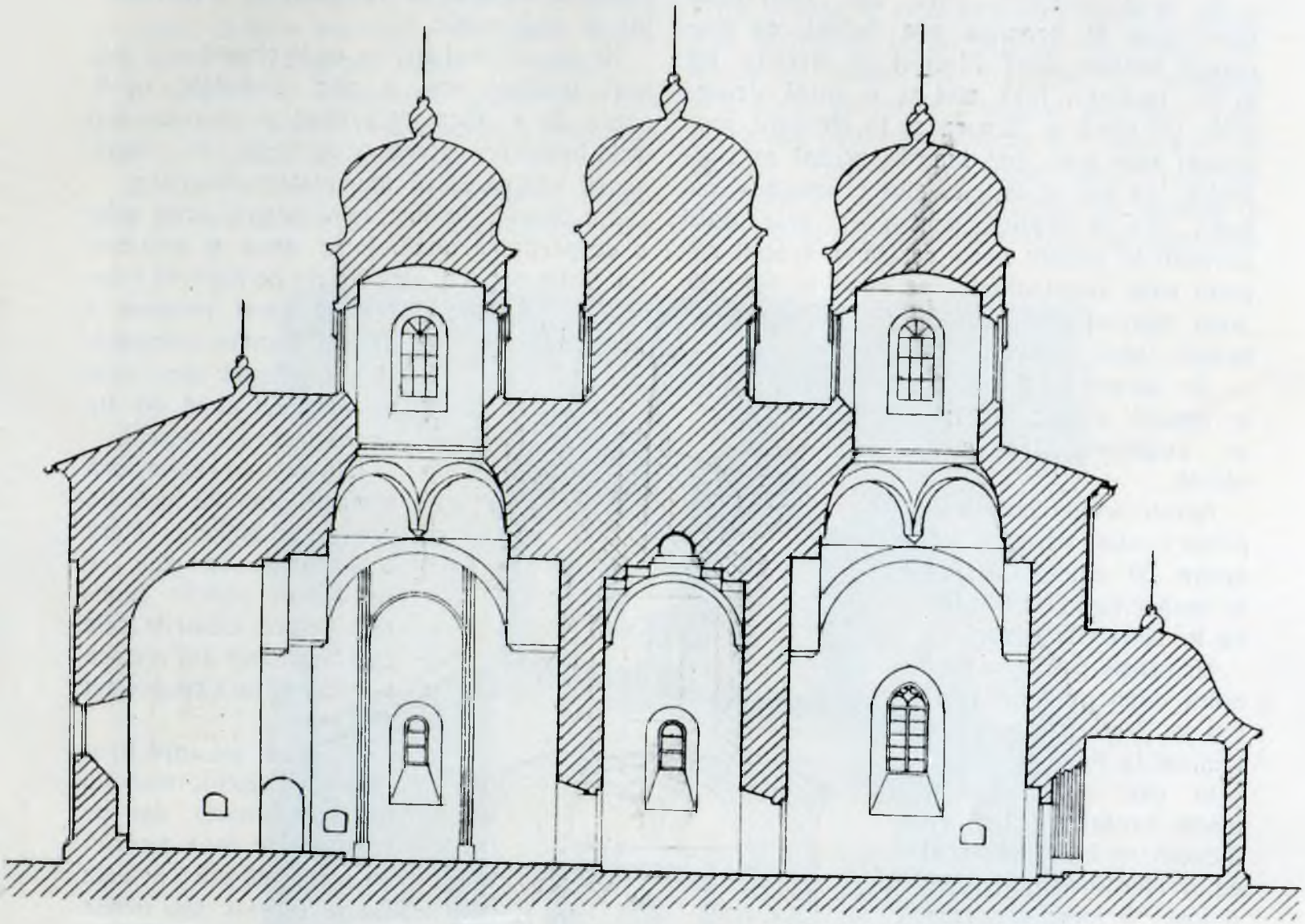

Fig. 169. Dobrovăț, Secțiune longitudinală (Releveul «Arta Românească»)

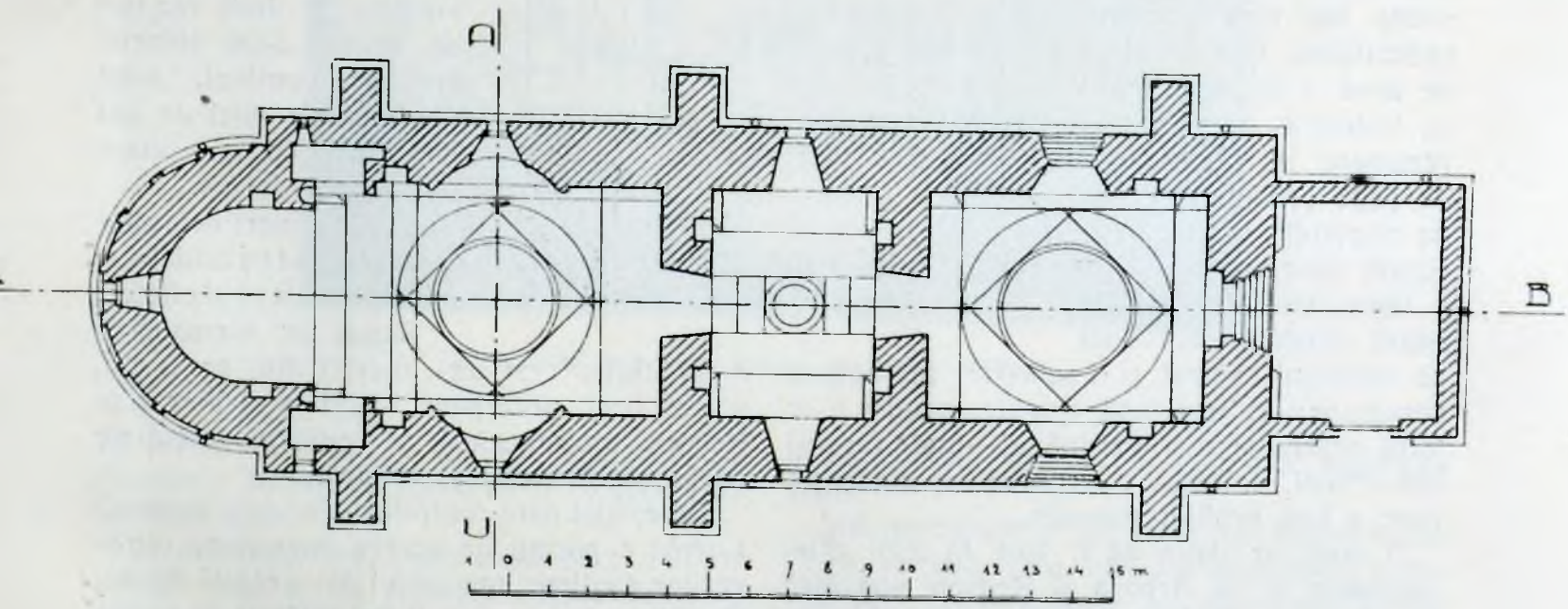

Fig. 170. Dobrovăț, Planul bisericei (Releveul «Arta Românească»)

A doua încăpere, care este intercalată între naos și pronaos are boltiri ca pronaosul acestor două biserici și ferestre iar la fel. Întâlnim însă aici și o mică deosebire. Pe când la Arbora și la Reuseni pronaosul este ceva mai lung în sensul axei bisericei de cât în lățime, aici e sensibil mai scurt, cea ce explică pentru ce cele două perechi de arcuri care restrâng spațiul cupolei sunt longitudinale, pe când la cele alte două biserici din aceași familie, sunt transversale — de oarece e evident că se așează aceste arcuri pe lungimea cea mai scurtă.

Aceste arcuri sunt unite printr'o altă pereche de arcuri și calota sferică ce închee bolta e mai mică ca la bisericile surori.

Urmează p r o n a o s u l boltit după tipul naosului (ca la Neamț), și care e luminat la Nord și la Sud prin câte o frumoasă și înaltă fereastră gotică cu menoul ei încă intact și cu o lucrătură gotică ce a fost "à jour" dar care e acuma astupată, cea ce-i strică cumva înfățișarea când o vezi pe din afară. Dinăuntru însă se poate vedea mai bine maestria execuțianei. Ușa în zidul de apus e în arc frânt cu colonete și scobituri rezămate pe aceleaș gen de baze ornamentate așa de respândite în toată această epocă.

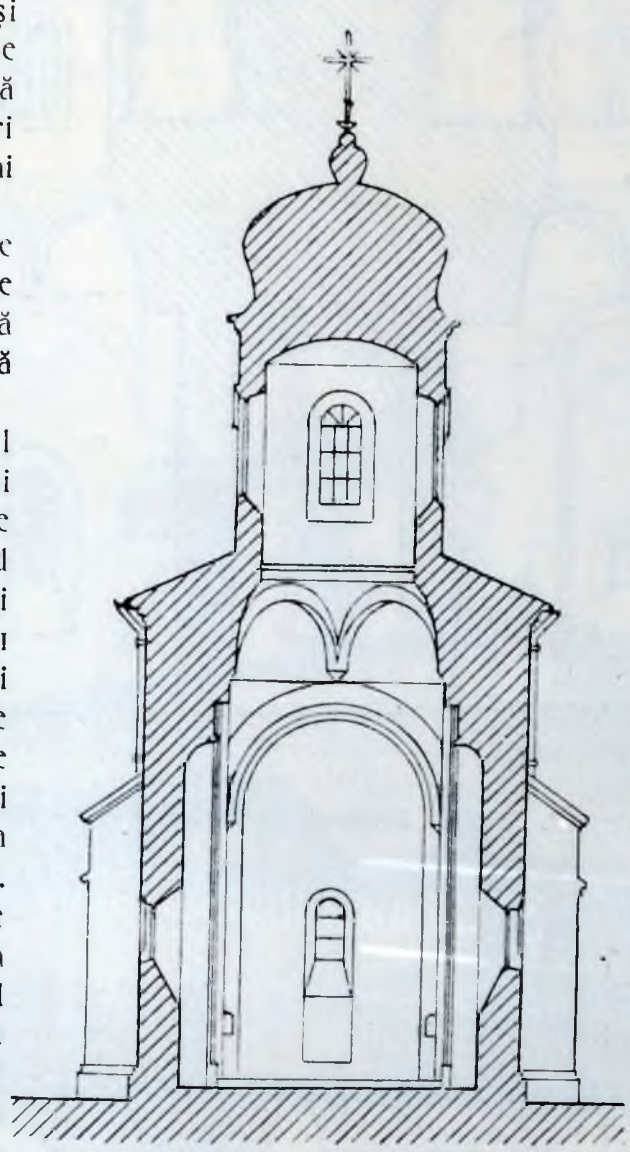

C - D

Fig; 171. Dobrovăț, Secțiune transversală (Releveu «Arta Românească»)

Ușile naosului și ale odăei mormintelor sunt cu chenarul pătrat și baghetele încrucișate cunoscute; au fost însă cioplite pentru a se lărgi deschiderea și a se înălța,—mai cu seamă cea d'întei — încât e greu să se ghicească care a fost profilul primitiv.

A doua ar putea să fi fost în felul celei interioare de la Arbora și Reuseni sau încă ca cea de la Neamț, mutată acuma la vestmintarie. Ce a rămas din rama s'ar potrivi, dar factura nu este așa de curată și cu muchiile ascuțite ca la Neamț, ci mai rotunjite și mai moale.

Ne găsim deci aici — ca la Neamț — în fața unei tendințe sau a unei trebuințe nouă, aceea de a avea între naos și pronaos o a treia încăpere, aceea ce servește, de obicei, ca să adăpostească mormintele ctitorilor.

La Neamț, s'a intercalat pentru acest scop o despărțitură nouă, între naos și pronaos. La Dobrovăț s'a ales un tip de biserică existent al cărei pronaos a devenit camera mortuară, și s'a adăogat spre apus un pronaos după un tip de asemenea cunoscut.

Iată deci cu aceste două biserici, stabilită încă din vremea lui Ștefan cel Mare o dispoziție de plan ce va deveni repede generală pentru clădirile cele mai însemnate din vremea lui Rareș, lui Lăpușneanu și altele.

In afară, tot după tipul Arbora-Reuseni, biserica nu arată șiruri; dar pe când aceste două biserici nu mai arată sub tencuiala lor nici firide nici ocnițe și nu au contrafortari, găsim la Dobrovăț și firidele lungite la altar, de cărămizi mari (29 cm. lungime), și două rânduri de ocnițe; după obiceiul aproape constant, două din ocnițele mici de sus corespund cu una mare din rândul de jos.

Ocnițele mari dela altar nu corespund cu firidele, ci sunt rezemate pe cheile lor.

Bazați pe asemănarea mare dintre cele trei biserici din acest tip, putem, deci, presupune că, și la Arbore și la Reuseni, sub tencuială, se regăsesc arcaturele oarbe ale firidelor și ocnițelor.

Au existat oare contrafortarile de la început? Lucrul e posibil de oarece copertinele retragerilor mediane au profilul din această vreme. Par, în ori ce caz, să fi fost refăcute în partea lor de sus, cea ce s'ar putea să se fie întâmplat la epoca facerei turlelor.

Soclul e de un profil simplu și de piatră de talie. Zidăria bisericei e de piatră brută, din acest fel de gresie moale a regiunei.

E acoperit cu o tencuială spoită care împiedică de a vedea dacă a avut o ornamentație de pământ ars smălțuit.

Înăuntru biserica este în întregime zugrăvită și pictura este de o bună calitate mai brun căzând în plete pe umeri. După d. Iorga, sunt Ștefan cu fii lui Bogdan și Petru; biserica ce întind lui Christos e înfățișată fără turle. Acoperișul țuguiat are linii care pot arată țigle sau șindrilă și e zugrăvit cu culoare roșie; am văzut însă, dintr'alte exemple, că nu se poate baza pe aceasta o judecată în privința materialului cu care erau

Fig. 172. Dobrovăț, Vedere din spre Sud-Vest

cu seamă în naos și camera intermediară. Fundurile au fost retușate cu o culoare care se spală ușor.

In pronaos, însă, pictura nu pare a fi de aceași mână și cel puțin în părțile de jos a fost refăcută sau făcută ulterior.

Pe peretele votiv se văd trei voevozi, toți trei tineri, cu coroana pe cap și cu părul învelite aceste biserici. O inscripție zugrăvită spune:

„Blagocestival și de Christos iubitoral Io Petru Voevod, prin mila lui Dumnezeu, domnul țărei moldovenești, fiul bătrânului Ștefan Voevod a zugrăvit și împodobit acest hram în numele pogorîrei sfântului Duh la Mânăstirea dela Dobrovăț la leat 7030 luna?“

Fig. 173. Dobrovăţ, Uşa exterioară

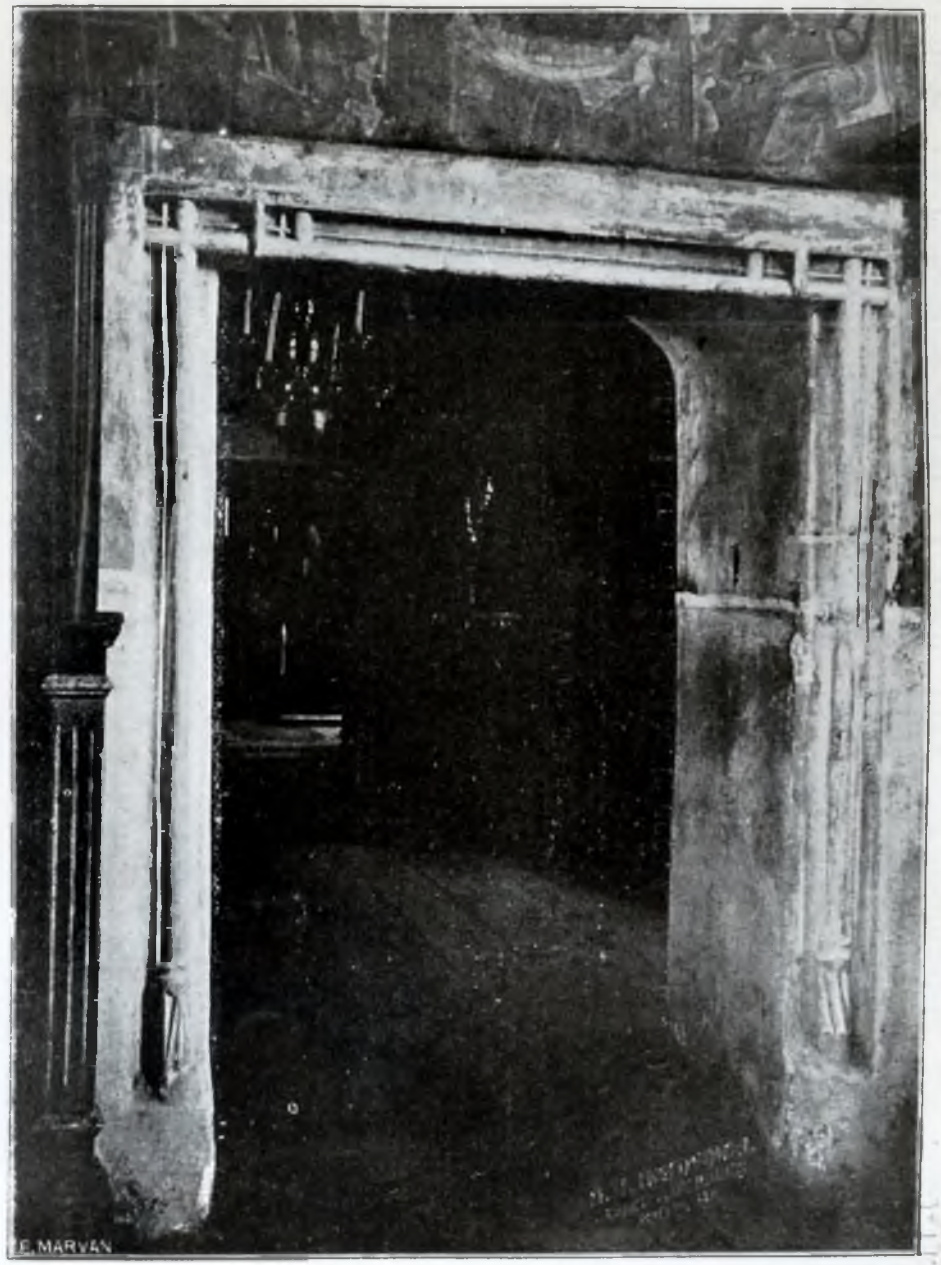

Fig. 174 Dobrovăţ, O uşă interioară

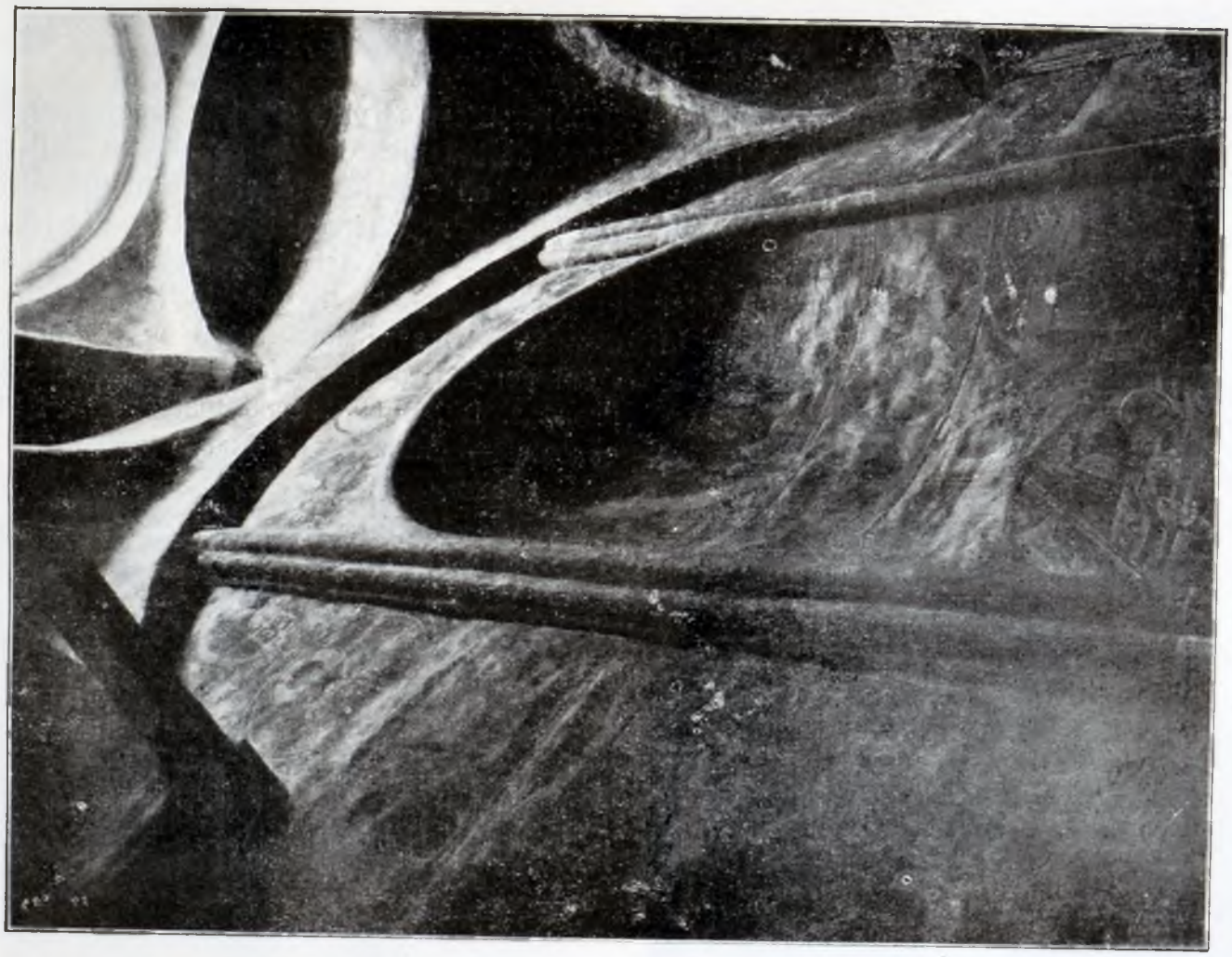

Fig. 176. Dobrovăț, Vedere în naos.

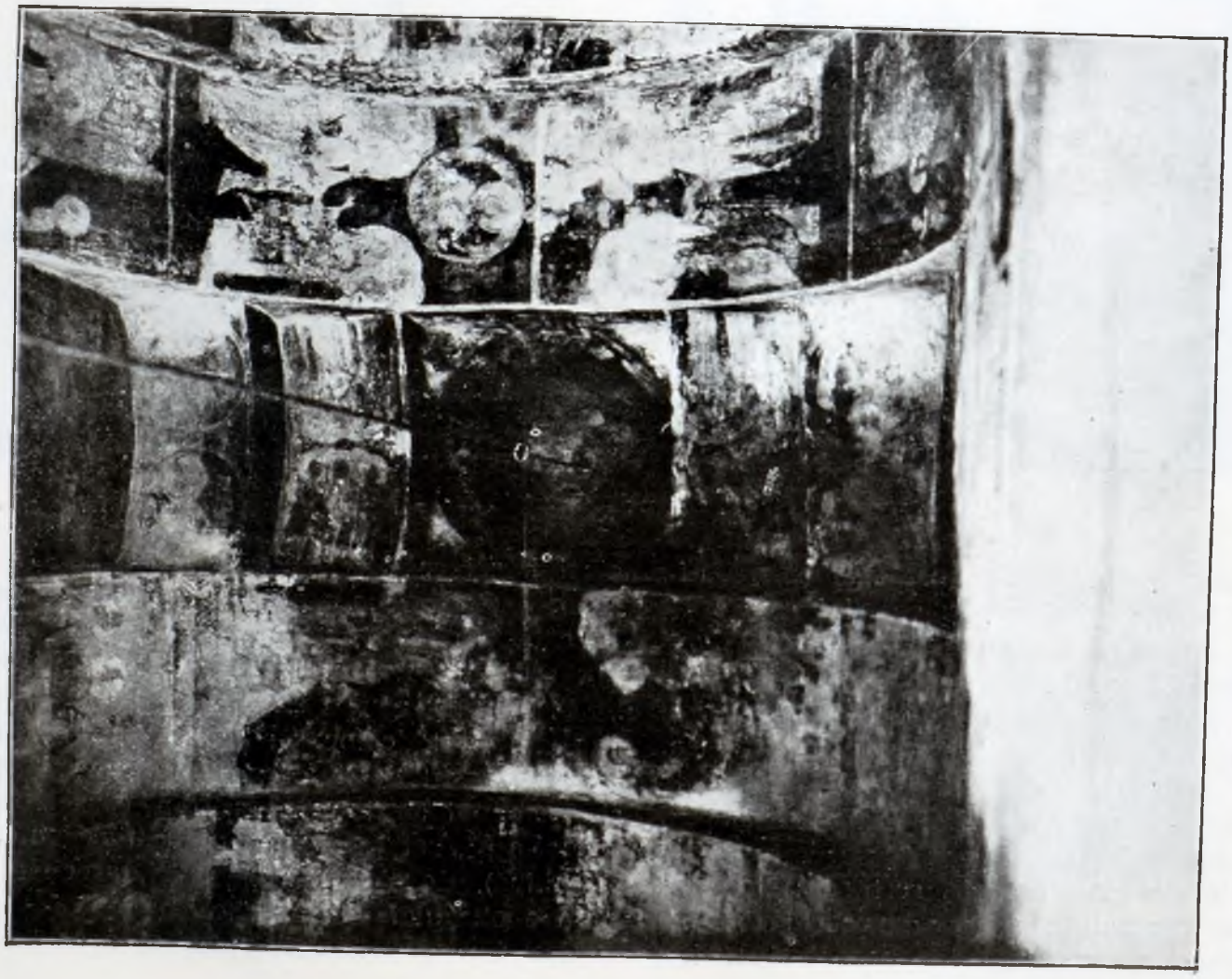

Fig. 175. Dobrovăț, Bolta încăperei din mijloc

Este deci o eroare, sau mai curând o cifră necomplectă, de oarece Petru Rareș a început a domni la 1527 și pictura va fi deci datată între 7035 = 1527 și 7039 = 1531.

Este de observat că nu vedem, ca de obicei, familia domnitorului ci cei trei voevozi arătați.

La dreapta ușei se văd sf-ții Împărați Constantin și Elena, așa cum se găsesc în acest loc, dacă nu totdeauna, în orice caz foarte des în aceasta vreme.

Aceste frescuri sunt pe primul strat de tencuială. Părțile inferioare sunt spoite. Ca în multe biserici moldovenești găsim grafite cu nume poloneze din armata lui Sobieski; așa banioară în pronaos, ceace ce arată că — dacă acest pronaos a fost rezugrăvit, — aceasta lucrare s'a făcut încă în veacul al XVII-lea.

In naos se găsesc mai multe pietre de mormânt frumos împodobite dela sfârșitul veacului al XVII-lea.

Celel'alte clădiri mânăstirești sunt toate mai recente. Turnul de intrare e din veacul al 18-lea iar biserica cea mică din veacul al 19-lea.

DOLHEȘTII MARI

Dolhești are ca plan și secție longitudinală o mare asemănare cu Volovăț și cu Bălinești cu toate că e mai mică și mai simplă. Principiile constructive sunt însă aceași: în loc de două arcuri dublouri și trei perechi de nișe în naos și un arc dublou și două perechi de nișe în pronaos sunt numai un dublou și două perechi de nișe atât în naos cât și în pronaos. Dublourile recad toate pe niște mici console. — Altarul are forma poligonală cu

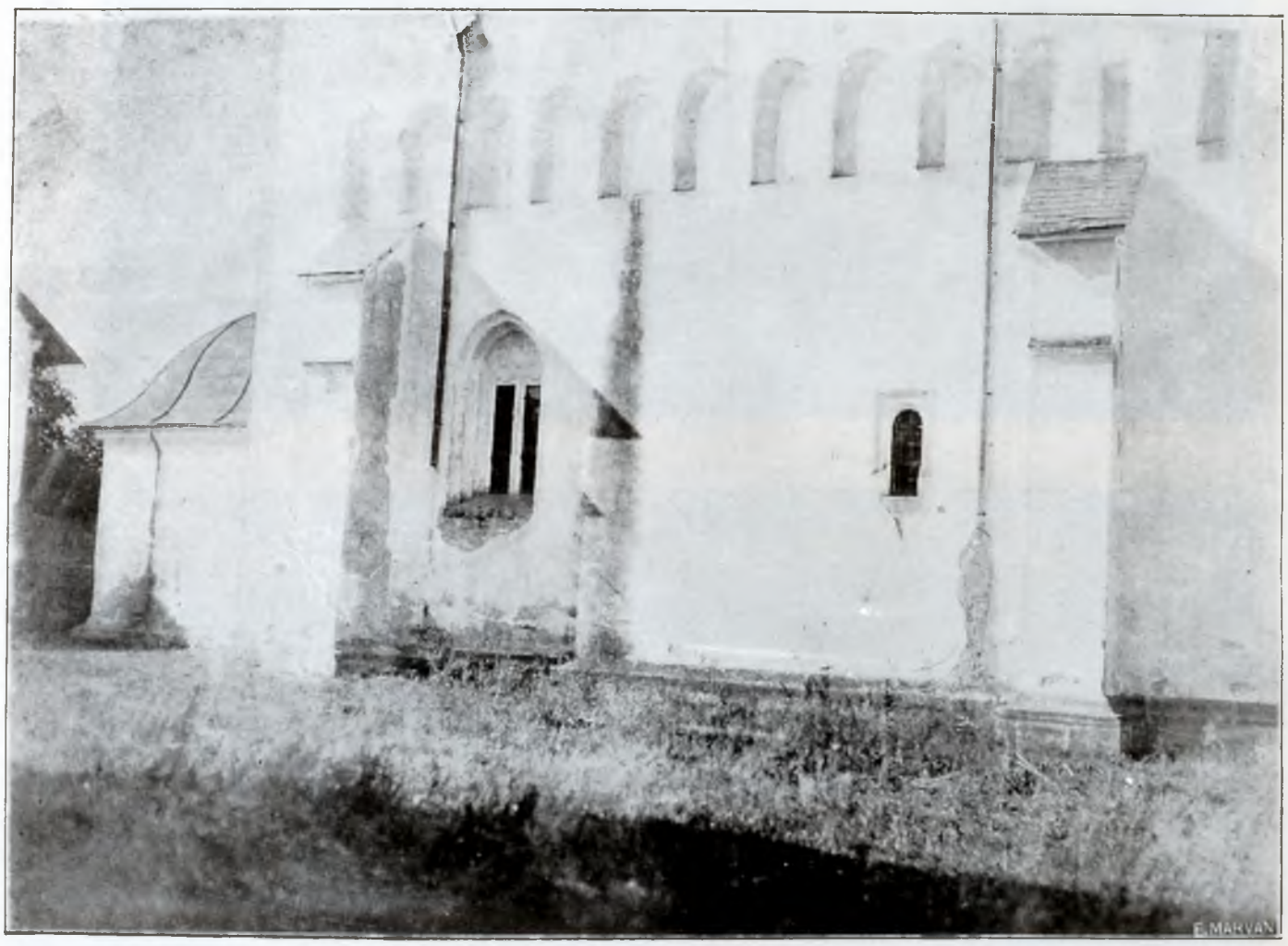

Fig. 177. Dobrovăț, Peretele Sud

cinci laturi ce o regăsim la Bălinești. Ca la Volovăț, pardoseala naosului e așezată mai jos de cât acea și a altarului și a pronaosului. Tot ca la Volovăț, se găsește o singură fereastră în naos spre miazănoapte și în pronaos nu sunt de loc spre Nord. Pe partea de miază zi sunt două ferestre mici în pronaos și două mai mari în naos, din care numai una și-a păstrat forma mai veche (dar nu cea primitivă). Celel'alte ale naosului, precum și acea a altarului sunt mărite.

Ușa din peretele despărțitor al naosului e

cu chenarul dreptunghiular cunoscut, dar foarte stricat. Mulura are o bază ornată. Ușa de intrare—în axa pronaosului—și-a pierdut forma primitivă; are acum un lintou de piatră simplă cu muchia teșită.

Tâmpla e de zid. Firidele proscomidiei și a diaconicului nu sunt deschise până jos (ca la Volovăț și la Bălinești), ci sunt niște simple nișe.

Bolțile «berceau» ului sunt construite de sigă pentru a-i da o mai mică greutate (cum e și la Rădăuți)

Fig. 178. Dobrovăț, Fereastră Nord a pronaosului

Biserica nu mai are zugrăveli de cât pe pereți pronaosului unde sunt mormintele familiei lui Sendrea, portar de Suceava și cumnatul lui Ștefan cel Mare. Aici s'au descoperit de curând sub straturile de spoială un frumos fresc care reprezintă un bărbat în haine de brocat de aur — probabil Șendrea — cu soția lui cu părul bălan, o fetiță și un copil. Maica Domnului îi arată lui Christos pe tron; la stânga e Sfântul Nicolae. Aceste frescuri sunt destul de vătămate; pe alocuri ochii și chiar o parte din obrajii lipsesc.

Fig. 179. Dobrovăț, Fereastră Sud a pronaosului

Fig. 180. Dobrovăț, O fereastră mică

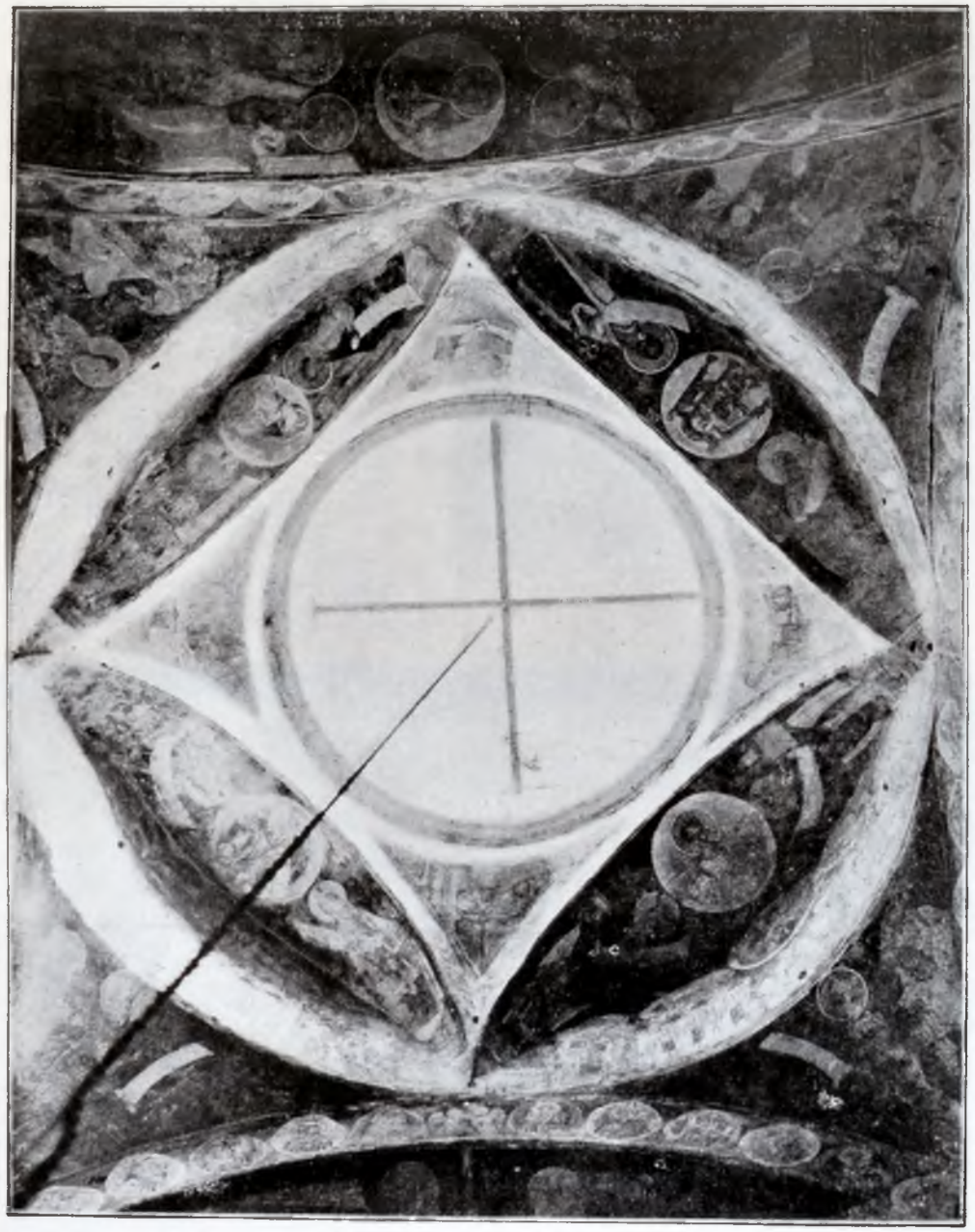

Fig. 181. Dobrovăț, Bolta naosului

Fig. 182. Dolheștii mari

Nici o inscripție n'a mai rămas. Alți sfinți se văd cu aureole poleite, cu cartele cu inscripției, și o ornamentație floral㠄 asemănătoare cu cea de la Hârlău și Popăuți, între alte.

Maria, soția lui Șendrea, e înfățișată cu o pălărie de sub care ese o măramă vărgată, precum sunt arătate pe alte picturi votive și soția lui Arbore, a lui Gavril Trotușan, a logofătului Tăutu, a logofătului Teodor de la Humor. Șendrea poartă un fel de beretă cu ornamente de aur.

Se văd și unele grafite — fără dată. Comparând aceste picturi cu cele l'alte cunoscute, se poate afirma — fără mare temere de a greși — că sunt din vremea facerei bisericei. De asupra ușei naosului se mai vede în lunetă un fresc înfățișând Maica Domnului.

S'a adăogat în fața bisericei la o vreme necunoscută, dar evident destul de recentă, un turn clopotniță, care ascunde probabil pisania deslușitoare.

Și exteriorul bisericei a suferit prefaceri; unele ferestre au chenare profilate care par a fi din veacul al XVII-lea; așa cele două din pronaos și una a naosului de pe latura de miazăzi, care arată un motiv de o vădită înrudire armenească; cele l'alte au fost mărite și mai târziu, scoțându-se și aceste chenare din care se mai văd bucăți în curte.

Zidăria e de piatră brută; la colțuri

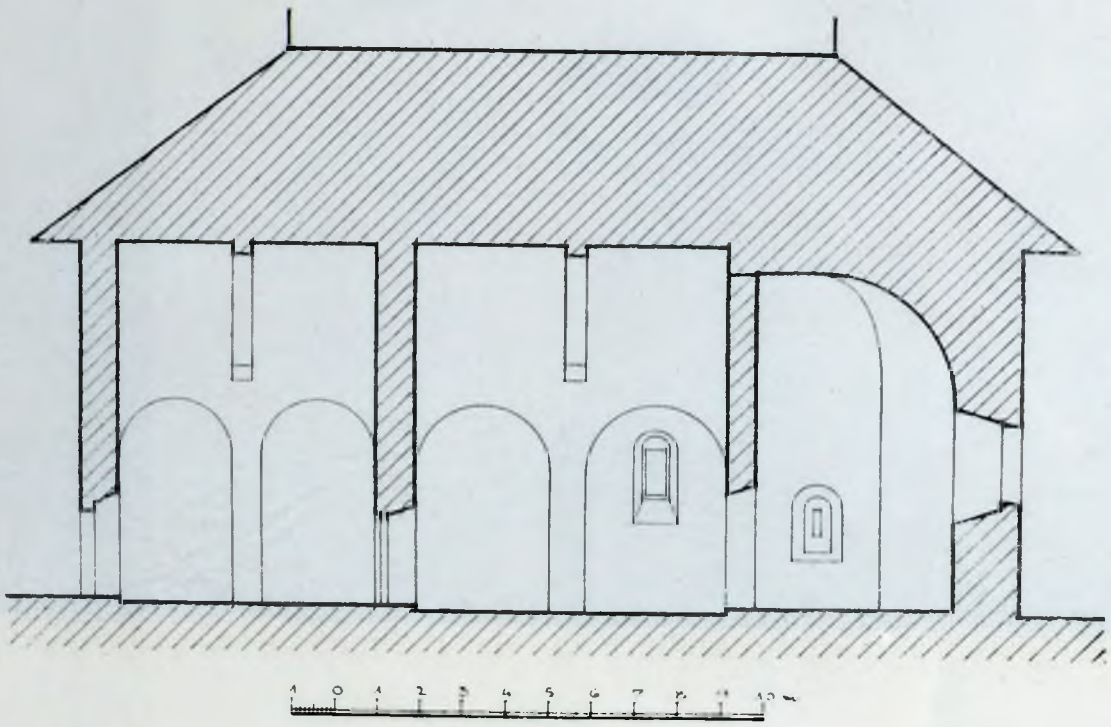

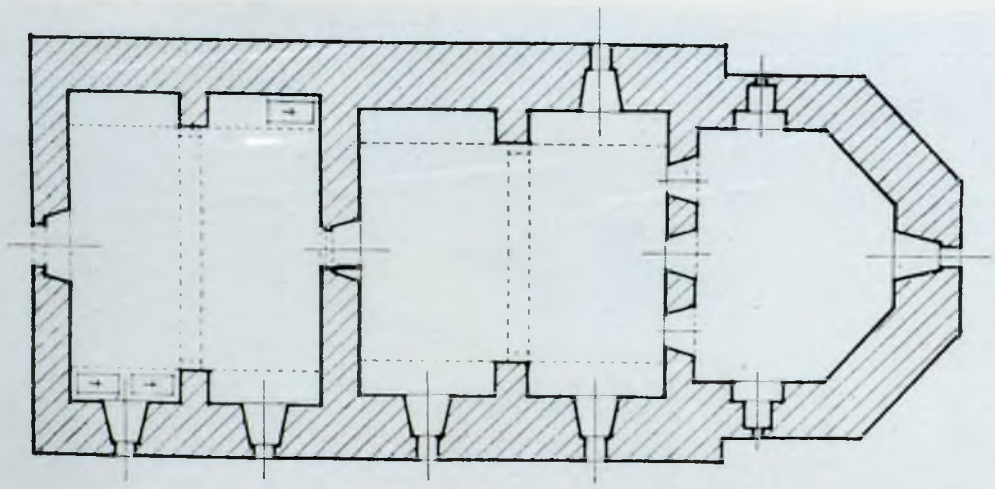

Fig. 183. Dolhești, Secțiune longitudinală
Fig. 184. Dolhești, Planul bisericei

Fig. 185. Dolheşti, Vedere interioară

Fig. 186. Dolheşti, Uşa interioară

sunt pietre mai mari și mai cu grijă așezate, dar nu sunt cioplite.

Dintre mormintele — printre care se presupune că sunt acele a lui Șendrea și a tatălui său, — piatra Mariei e foarte frumos săpată.

Data zidirei bisericei nu ne este cunoscută, dar să știe însă că Șendrea, ucis în bătălia de la Râmnic (1481) a fost înmormântat la Dolhești, unde era îngropat și tatăl său.

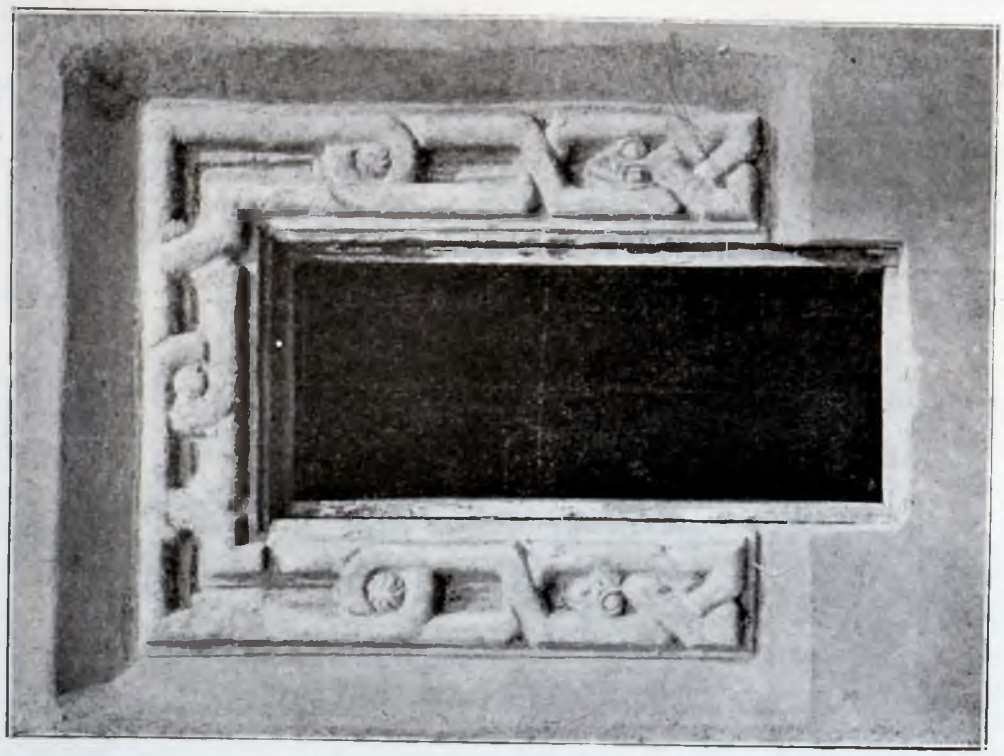

Fig. 188. Dolhești, Fereastră mare

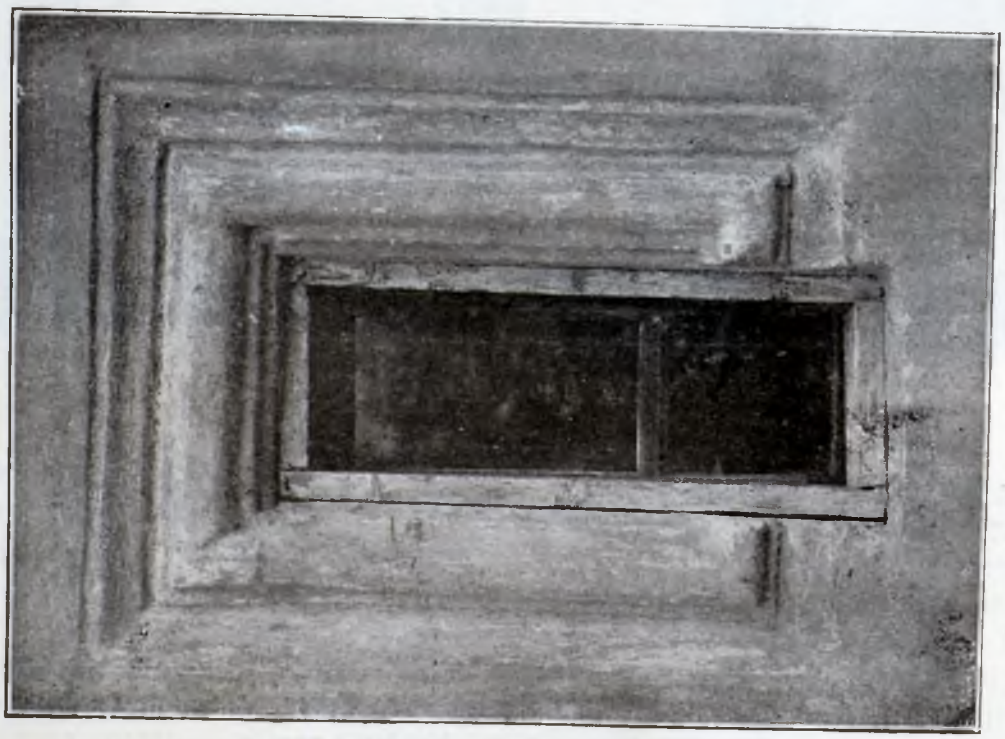

Fig. 187. Dolhești, Fereastră mică

Ar urma deci că Dolhești a fost zidită înainte de 1481 și ar fi deci cea mai veche din bisericile lui Ștefan, (după Baia?) dintre cele ce ne au rămas.

VOLOVĂȚ

Volovățul, cu hramul Înălțării Sfintei Cruci, zidit la 1500—1502, formează cu Bălinești și Dolhești un grup deosebit. Boltirile, dacă vroim să facem o comparație cu stilurile cunoscute, trebue denumite romanice.

Sunt într'adevăr boltite în semicilindre (berceau), întărite prin arcuri dublouri. Aceste trei biserici citate prezintă aceași dispoziție; și trebue căutată idea primitivă în biserica de la Rădăuți. Dacă facem abstracție de navele laterale (și bine înțeles și de pridvorul adăogat de Lapușneanu) vedem că este o foarte mare asemănare, — doar în locul boltelor în «berceau» transversale (ce se văd bine în secție vezi Rădăuți), sunt numai nișe adânci. Chiar și poziția contraforturilor absidei de la Rădăuți se regăsește la Volovăț, în cât filiațiunea pare foarte probabilă; și în acest mod vechia biserica de la Rădăuți nu mai apare așa de izolată în istoria arhitecturei din Moldova.

Fost-au alte monumente azi dispărute care ar stabili continuitatea? Sau să admitem că grija specială a lui Ștefan pentru mormintele din Rădăuți a atras din nou atenția asupra acestui locaș și a putut crea momentan un curent deosebit de cel obișnuit, curent de altmintrelea repede stâns. Dar comparația datelor facerei mormintelor și a zidirei probabilă a Dolheștilor și a Volovățului nu se potrivește cu această ipoteză.

Volovățul posedă tot cele două compartimente principale: pronaosul și naosul cu altarul; amândouă despărțite printr'un zid cu ușa dreptunghiulară. Câte trei firide înalte și late sunt înșirate pe fiecare parte din cele două încăperi, sau — mai bine zis, — câte

Fig. 189. Volovăț

două perechi de pilaștri angajați susțin arcade de asupra cărora începe bolta semicilindrică, întărită în dreptul pilaștrilor, de arcuri dublouri rezemate pe console.

Sînuri nu sunt.

Firidele proscomidiei și a diaconicului sunt destul de largi și au câte o ferestruică.

Notăm particularitatea care se mai regăsește la Dolhești, că pardoseala naosului e mai joasă ca aceea a altarului și a pronaosului, cu două trepte. Și chiar partea de apus a acestei din urmă încăpere e încă ridicată cu alte două trepte. Această dispoziție

are poate ca rațiune de a fi de a permite celor din fund să vază peste capetele celor din fața lor.

Toată pardoseala e de dale pătrate de piatră.

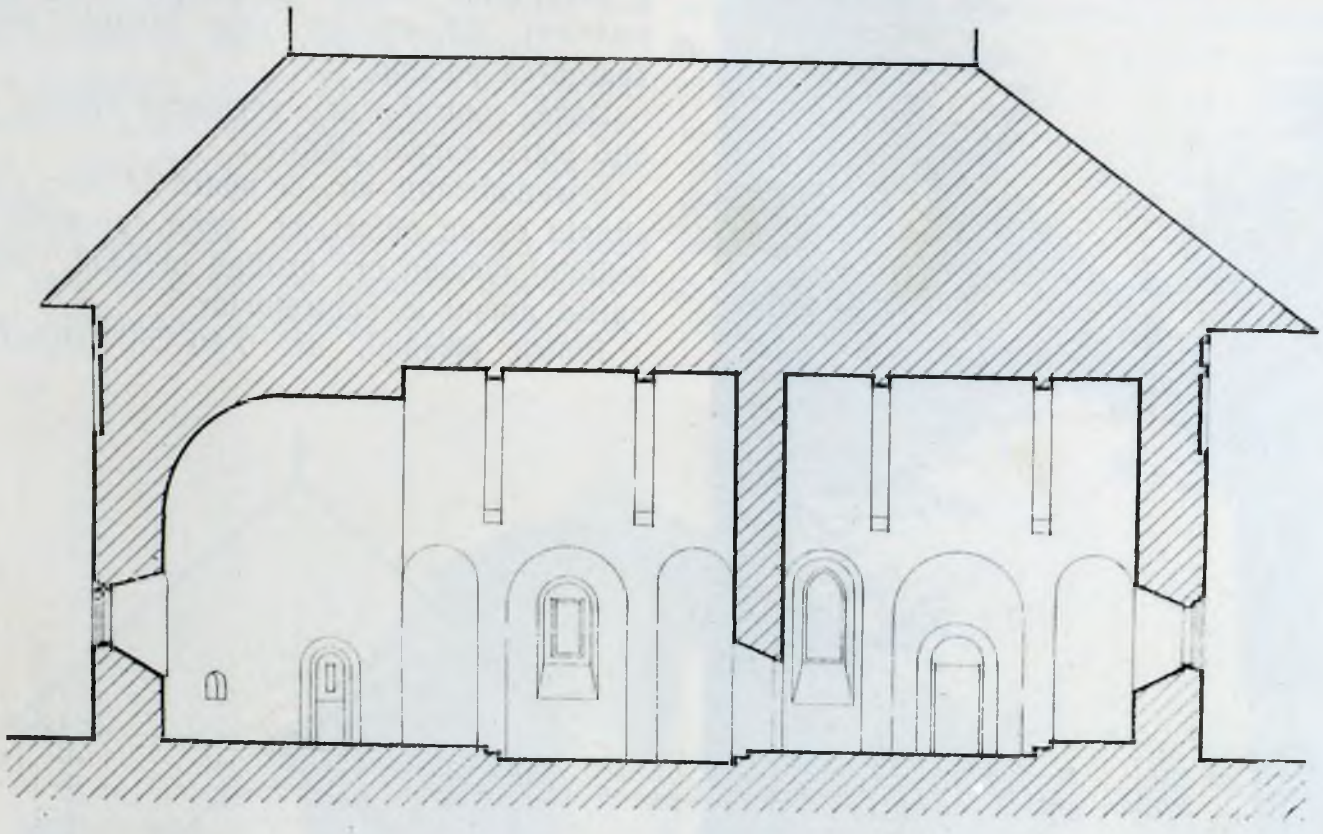

Fig. 190. Volovăț, Secțiune longitudinală

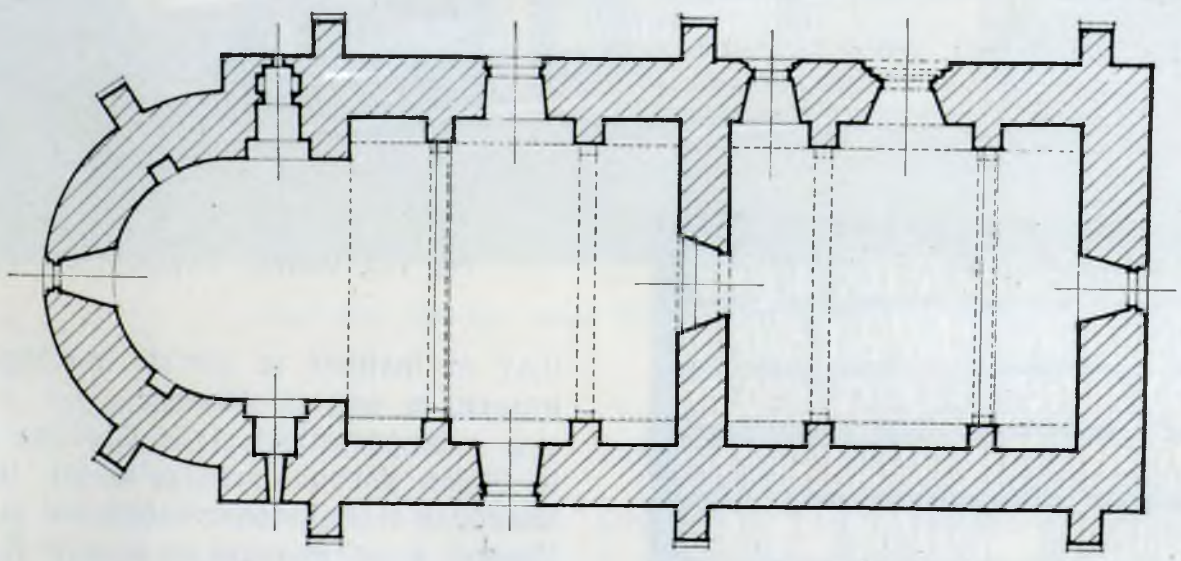

Fig. 191. Volovăț, Planul bisericei

In naos sunt două ferestre (acuma lărgite); în axa altarului e o fereastră mică cu chenar de piatră cu partea superioară semicirculară. In pronaos, pe latura sudică se vede o fereastră mai mare cu o ornamentație gotică, tot pe aceeași latură e ușa de intrare cu mulurele obișnuite în arc frînt, fără baze, care seamănă cu portalul de la Arbora. Pe partea vestică găsim o fereastră la fel ca aceea de la miazăzi; la nord însă nu e nici una.

Înăuntru nu se mai vede nici o zugrăveală, nici sondajele făcute nu au dat la iveală exis-

Fig. 192. Volovăţ, Vedere spre altar

Fig. 193. Volovăţ, Pisania (după Kozak)

tenţa vr'unui strat pictat sub actualele tencuieli. Totuşi Romstörfer spunea, acuma trei zeci de ani, că se mai zăreau resturi de picturi.

Sub streşina lată a acoperişului puternic şi înalt, două rânduri de ocniţe fac înconjurul bisericei. Răsuflătoare sunt aşezate pentru ventilarea podului.

Două contraforturi sprijinesc altarul, ear alte patru corpul clădirei.

Coronamentul lor, de piatră de talie, e mai simplu ca de obicei, pe când copertina resalitului median are profilul obişnuit. Soclul există numai la contraforturi

Piatra pisaniei, de 0.80 m. lăţime şi

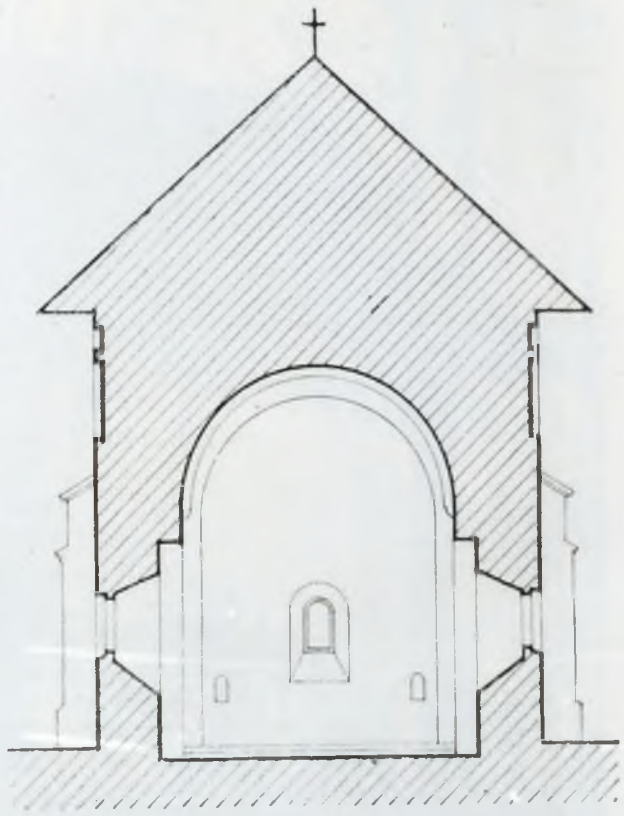

Fig. 194. Volovăţ, Secţiune transversală

0,67 m. înălţime se găseşte la stânga uşei de intrare, în sus, şi glăsueşte:

„ † Blagocestivul şi de Christos iubitorul Io Ştefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu Gospodar al ţării moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod şi cu Doamna sa fiica lui Radu Voevod şi cu prea iubitul lor fiu Bogdan Voevod au zidit acest hram în numele înălţărei cinstitei şi de viaţă dătătoare crucei. Şi s'a început în anul 7008 (=1500) şi s'a săvârşit în anul 7010 (=1502) şi a domniei sale în anul al patruzece şi şaselea curgător, în luna Septembrie 14“ [1]).

[1]) Kozak, Inschriften

BĂLINEȘTI

Biserica din Bălinești, cu hramul Sfântului Nicolae. a fost clădită de logofătul Tăutu și terminată în anul 1499, așa cum arată pisania așezată în zidul despre miazăzi.

S'a consacrat acestei biserici o monografie în buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice. (1911). Eată cum o descrie D-l N. Ghika-Budești.

„Planul bisericei prezintă particularitatea, de a avea poligonale pe dinafară atât altarul cât și pronaosul. Clopotnița este alipită de

Fig. 195. Bălinești, (după Bul. Com. Mon. Ist.)

biserică în fațada despre miazăzi și chiar la ușa bisericei, formând un fel de pridvor boltit la intrare. Bolțile atât la naos cât și la pronaos sunt cilindrice «berceaux» și întărite cu nervuri formând arcuri dublouri paralele între ele. Acest sistem de boltă derivă din cele medievale și prezintă asemănare cu boltele bisericei domnești din Rădăuți. Interiorul se compune din pronaos și naos despărțite prin un zid plin, cu o ușă de comunicație în axul lui. Altarul are in interior forma semicirculară obișnuită și este acoperit cu o boltă în sfert de sferă. Atât naosul cât și pronaosul au bolțile lor cilindrice, împărțite în câte trei travee egale, prin arcuri dublouri, cari se reazămă pe stâlpi de piatră angajați în zid și decorați cu capitele și socluri sculptate. In partea din spre apus a bolței pronaosului se află menajată o deschidere pe unde se poate pătrunde în pod și la camera clopotelor, prin o scară de lemn. Alt acces la clopotniță există prin o deschidere ce se vede în zidul clopotniței spre apus, desigur prin o scară mobilă. Aceasta este și dispoziția clopotniței dela biserica Popăuți din Botoșani, care nu este accesibilă decât prin o scară mobilă, probabil spre a feri clopotele de o comunicație directă cu exteriorul.

Fațadele sunt decorate după normele bisericilor lui Ștefan cel Mare. Soclul paternic în piatră de dimensiuni mari este foarte proeminent și cu fața teșită. Muchile verticale ale zidurilor sunt de asemenea de piatră cioplită; restul zidăriei pare a fi parte în piatră neregulată și parte în cărămidă. Cea mai mare parte a fațadelor este acoperită cu tencuieli foarte deteriorate, cari par a fi fost pictate pe toată suprafața lor la o epocă oare care; partea superioară a fațadelor este de cărămidă, formând două etaje suprapuse de

firide semicirculare; rândul inferior de firide mai mari, cel superior mai mic și de două ori mai numeroase.

Nicolae Domnesc din Dorohoi. Totul e încoronat cu o cornișă de piatră cioplită.

Partea cea mai caracteristică și cea mai

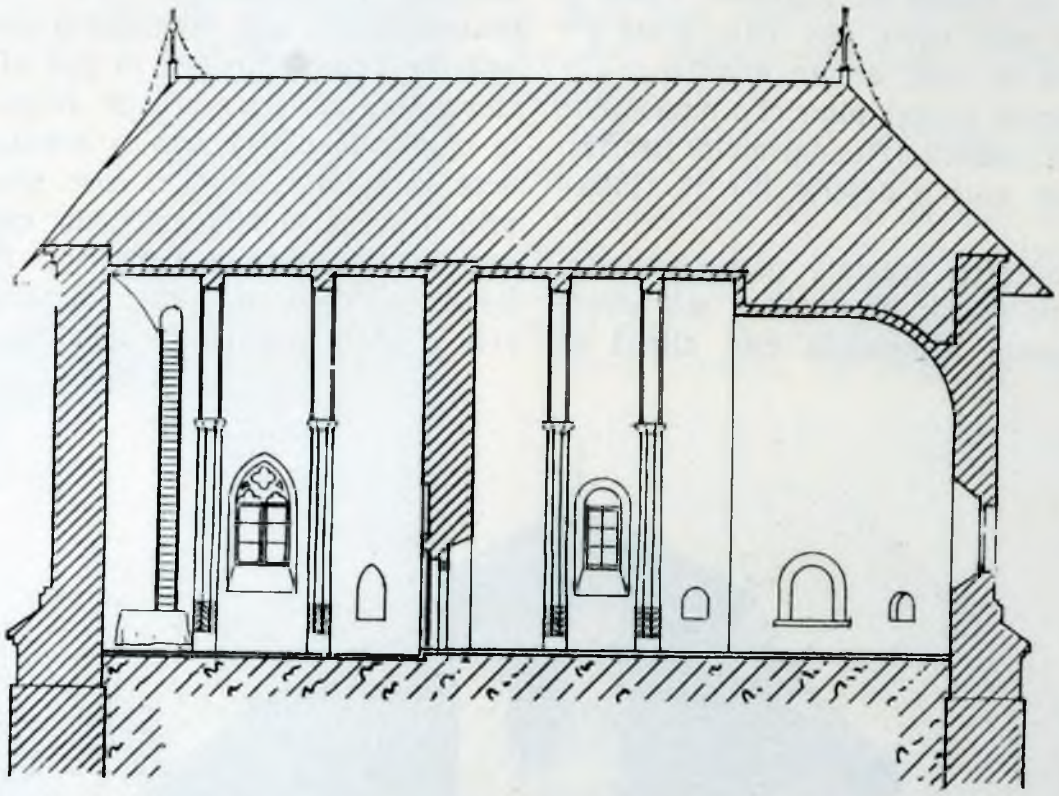

Fig. 196. Bălinești, Secțiune longitudinală (după Bul. Com. Mon. Ist.)

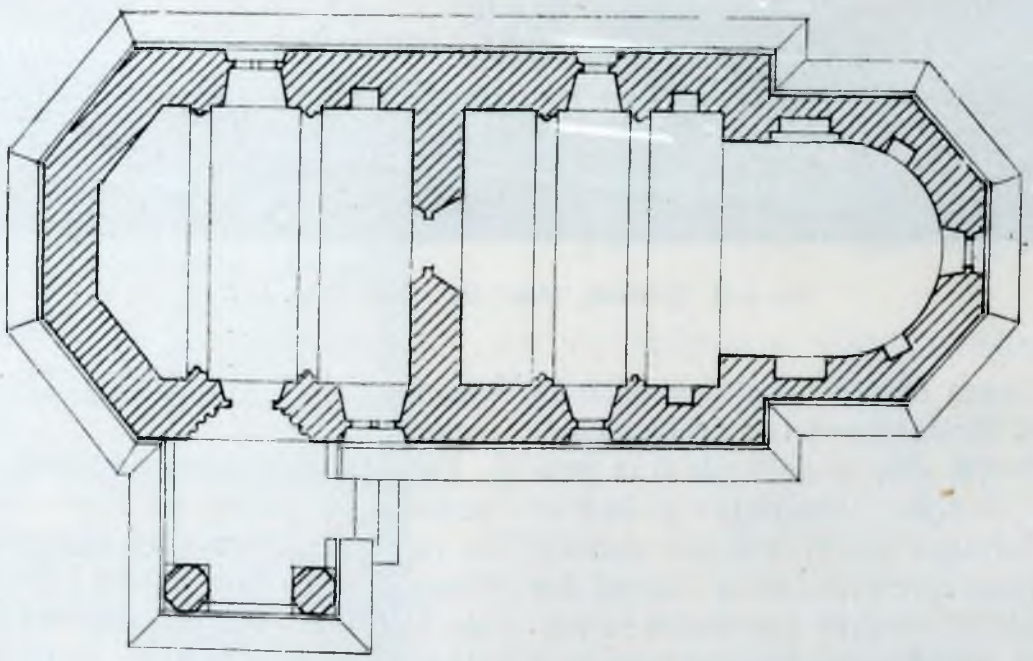

Fig. 197. Bălinești, Planul bisericei (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Peste aceste firide să întinde de jur împrejurul bisericii mai multe rânduri de discuri smălțuite, colorate în mai multe nuanțe și la fel cu cele dela Popăuți, Hârlău și Sf. bogată este însă clopotnița bisericii; ea este mai înaltă decât corpul bisericii și împărțită în două etaje printr'un brâu de piatră; este pătrată în plan și se reazimă pe o parte pe

zidul bisericii, iar pe de altă parte pe doi stâlpii de piatră paternici, de secțiune octogonală; arcuri de piatră cioplită și cu profilatură gotică transmit presiunele superioare pe cei doi stâlpi și pe zidul bisericii; aceste arcuri se reazimă pe console de piatră, cioplite și sculptate bogat.... Pridvorul format de clopotniță la intrarea bisericii este încoronat cu o boltă cu nervuri de piatră cioplită, decorate cu rozete tot de piatră si rezemate pe frumoase console situate la cele patru unghiuri ale bolții.

Soclul pridvorului este decorat pe trei fețe cu o balustradă de piatră în blocuri mari sculptate cu flori în stil gotic. In interior, pridvorul are, pe două din fețele lui, o bancă din piatră. Partea superioară a clopotniței, unde se află clopotele e deschisă prin trei mari ferestre ogivale de piatră pe deasupra cărora trece un brâu larg de discuri de teracotă, încoronat cu o cornișă de piatră».

La aceste rânduri n'o să am decât puțin de adăogat.

Boltirile bisericei, așa de rare în architectura moldovenească le mai regăsim, cum am văzut, la Dolhești, la Volovăț și la Radăuți, sub o formă foarte vecină.

Ca particularitate a planului, comună și la cele alte două biserici din aceași familie, se poate cita lipsa diaconicului și a prosecomidiei care sunt reduse la simple nișe în zidul altarului.

Se mai poate observa că pilastrii arcurilor dublouri sunt ceva modificate în raport cu cei dela Volovăț și Dolhești; sunt mai eleganți și ornați, fiind desfăcuți într'un mănunchiu de colonete angajate ca la Arbora.

Ferestrele naosului și aceea a altarului sunt de tipul dreptunghiular, și înăuntru și în afară, care se găsește la bisericile dela început al lui Ștefan, dar care dela Voronet nu se mai întâlnea. Sunt însă cu baze ornate. La Bălinești apar mai puțin lungite, mai largi. Și

Fig. 198. Bălinești, Vedere din spre Nord (după Bul. Com. Mon. Ist.)

cele două ferestre ale pronaosului, cu frumoasa lucrătură gotică și cu menouri, sunt largi. Ușa de intrare este cam de tipul celei dela Arbora, fără baze ornate; numai lintoul de sus e mai împodobit.

La absida, care are în afară cinci laturi ca la Dolhești, nu sunt arcade oarbe până jos, ci același fel de ocnițe mari ca și pe restul bisericii. Sunt însă, ca și cele mici din rândul de sus, mai lungite decât de obicei.

Au fost la o epocă ulterioară zidite și toată frumoasa fațada a fost tencuită și zugrăvită.

Se mai zăresc resturi din această zugră-

veală acolo unde tencuiala adăogată nu a căzut.

Discurile smalţuite au figurele celor dela Dorohoi; culorile sunt cele cunoscute. Cărămizi smălţuite însă nu se ved. Rosturile cărămizelor aparente sunt mai strânse decât celelalte; dimensiunile sunt in general de 27—28 pe 13 şi 5 până la 7 cm grosime; la soclu găsim însă cărămizi de un format mai mic 24—25 pe 11, 5—12 cm, dar foarte groase: 7 până la 7.5 cm.

Frumosul profil al soclului se înrudeşte cu cel dela Sf. Ioan din Piatra.

Turnul clopotniţei a fost adăogat după construcţia corpului bisericei, căci se vede foarte bine cum friza de rotocoale şi cărămizile aparente ale paramentului se continue sub zidăria turnului alipit.

Fig. 199. Bălineşti, Intrarea (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Aceasta construcţie nu trebue însă să fi întârziat mult, căci turnul poartă aceeaşi decoraţie de rotacoale smălţuite ca şi restul bisericii; să ştie că aceste discuri ornate nu

se mai întâlnesc mai târziu ; cele neornate după modelul dela Piatra se mai văd pentru ultima dată la Sf. Gheorghe din Suceava din 1514—1522.

căci afară de faptul cu felul picturei este ca cel dela Voroneț, Sf. Ilie, Dorohoi, ne reprezintă pe Anastasia fata lui Tăutu — (și viitoarea

Fig. 200. Bălinești, Bolta pridvorului (după Bul. Com. Mon Ist.)

Pe urmă, pe tabloul votiv vedem biserica cu acoperiș țuguiat arătată cu clopotnița ei. Ori nici această pictura nu poate fi târzie, soție a logofătului Toader al lui Rareș) — ca o fetiță mică precum și doi băeți și mai mici, Pătrașcu și Ion.

Tăuta a murit pe la 1511. A mai avut alți copii nearătați pe tabloul votiv, dintre cari doi feciori și două fete sunt îngropați în biserica din Bălinești și au murit între anii 1494 și 1500 [1]).

Se poate deci conchide ca și pictura votivă e aproape contimporană (între 1500 și 1511) urmând cu foarte puțin ani zidirea bisericei.

Frescurile naosului sunt de o foarte frumoasă calitate și trebue clasate printre cele ce avem mai de seamă în țară în această privință.

Fig. 201. Logia refectorului mănăstirei Franciscanilor din Cluj după «Archaeologiai Közlemenyek» (1873)

Tabloul votiv, despre care am mai vorbit, e foarte interesant din pricina chipurilor ctitorilor ce ni le înfățișează.

E compus aproape la fel cu tabloul votiv dela Arbora, dar diferența e foarte mare în privința execuției.

Partea inferioară a zidurilor ne prezintă patratele cu diagonale colorate în diferite tonuri despre care am vorbit, și sub care vin draperii.

Sunt multe grafite din care unele datate; așa bunăoară s'a găsit: Eremia biv. logofăt Grecul (?) 1598, — într'altă parte 1619 — 1630.

Sub stratul actual de pictari se găsește pe alocurea un alt strat tencuit cu o imitație de rânduri de cărămizi aparente, cea ce arată că biserica nu a fost imediat zugrăvită cel puțin în întregime, precum am mai văzut și într'alte părți.

Biserica din Bălinești, deci, construită după un plan neobișnuit și arhaic, are totuși, în cea ce privește împodobirea sa mai cu seamă, caracterele epocei sale, cu toate că sunt cam amestecate. Așa am regăsit mănunchiul de colonete din naos ce'l vedem și la Arbora, Reuseni și Dobrovăț, — ogivele lărgite și puțin accentuate ale ultimelor biserici lui Ștefan, dar regăsim sub o formă vecină și feres-

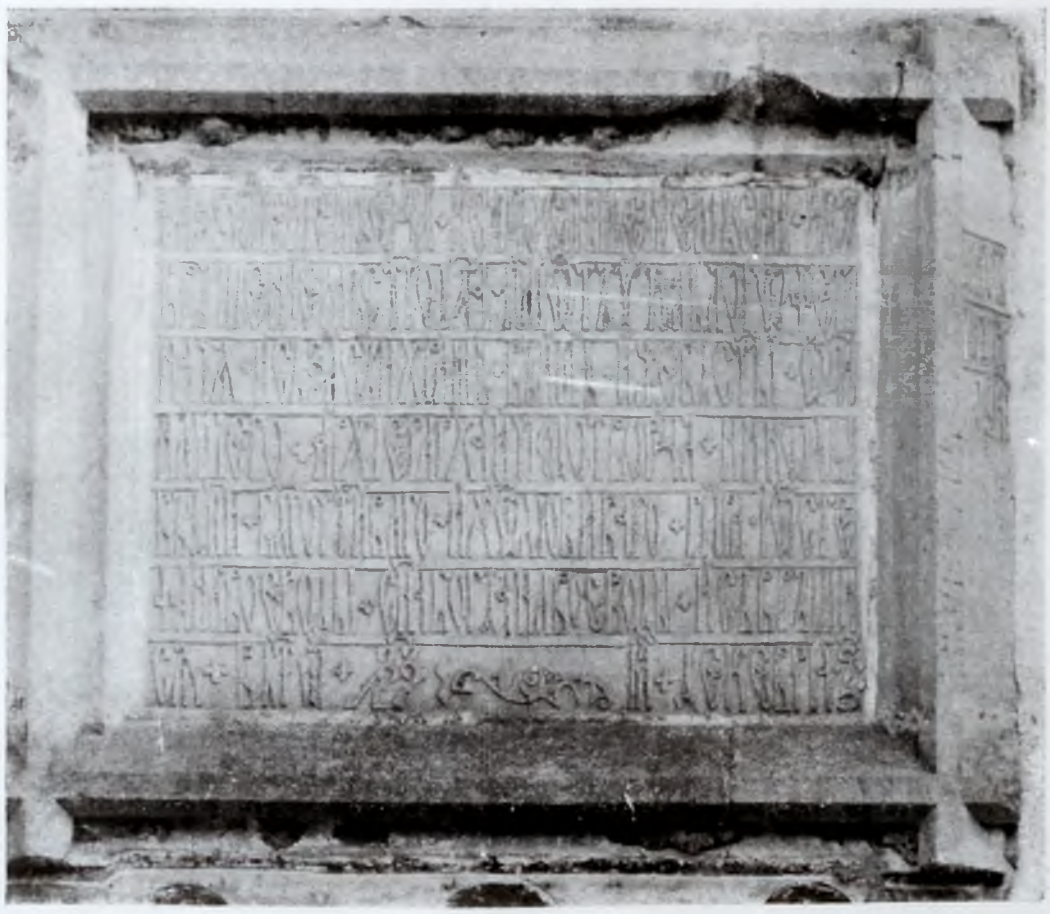

Fig. 202. Bălinești, Pisania (după Bul. Com. Mon. Ist.)

trele mici cu chenar dreptunghiular și înăuntru, părăsite deja de câți-va ani.

Dar mai presus, regăsim frumoasa împodobire de discuri smălțuite cu ornamente figurate, ce nu le găsim decât la biserici orășenești.

[1]) Lăpedatu, Bul. Com. Mon. Ist, 1911.

In fine, să adaogă elemente originale, pronaosul poligonal și turnul-clopotniță alipit de corpul bisericei, cu bogata ornamentație gotică mai accentuată de cât într'altă parte. Ornamentația balustradei se aseamănă mult cu aceea a logiei refectorului mănăstirei Franciscanilor din Cluj — (din veacul al XV-lea). [1])

Pe lângă mormântul logofătului ctitor sunt alte multe morminte ale familiei lui, cea ce ne arată că mult timp încă biserica a ținut de coborâtorii lui.

Pisania de piatră așezată mai departe de ușă, pe peretele de miazăzi, are un chenar alcătuit de o baghetă relativ groasă, și destul de proeminentă:

«Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, Damnealui Ioan Tăutul logofăt a început și a zidit acest hram întru numele celui între sfinți părintelui nostru arhierarhul și făcătorul de minuni Nicolae, în zilele bine credinciosului și de Hristos iubitorului Domn Io Ștefan Voevod, fiul lui Bogdan Voevod — și s'a săvârșit în anul 7007 (=1499) luna Decemvrie 6», — Pe margine: Dragota al Tautului. [2])

COTNAR

Biserica domnească din Cotnar, cu hramul Sf-ta Paraschiva, este una din bisericile cele mai simple din această vreme. Nu mai are (cel puțin vizibilă sub tencuiala ce o acoperă) nici o pisanie; este o tradiție că ar fi fost zidită de Ștefan cel Mare; iar analizând clădirea nu se văd motive ca să se contrazică această tradiție, cu toate — precum vom vedea — că așa și ferestrele par să fi fost schimbate într'o vreme mai recentă.

Planul cuprinde un naos fără turlă, însă cu arcurile moldovenești piezișe la 45° care

Fig. 203. Cotnar

susțin calota sferică a cupolei. Sînuri nu sunt; se văd două ferestre mici în axa transversală; evazarea interioară e ușor ogivală. Altarul e luminat printr'o fereastră la fel; nișe menajate în grosimea zidului servesc pentru trebuințele cultului.

Peretele ce desparte naosul de pronaos a fost dărâmat și înlocuit printr'un arc mare. Pronaosul e boltit în calotă sferică rezămată pe arcurile obișnuite, cele longitudinale înguste și cele transversale late. Și aici găsim două ferestre mici în genul celorl'alte.

Simplicitatea acestui plan se va regăsi ulterior la Șipote, la Vălenii lui Șarpe, la Baia lui Petru Rareș și alte.

---

[1]) Archaeologiai Közlemények. 1873 pag. 70 pl. I,
[2]) Al. Lăpedatu. — ibid.

In exterior, pe un soclu cu o simplă teşitură de piatră cioplită, în loc de obişnuitele mulure, — la fel ca cel dela Feleac —, se ridică peretele de piatră brută tencuită, în cât nu se mai poate vedea ce fel de parament a fost, nici dacă au fost ocniţe. Pe piatra soclului se găsesc câte va semne lapidare care chenarele uşei şi ale ferestrelor, se găsesc chiar numai în veacul al XVII-lea.

Mulurele nu sunt încrucişate la unghiurile de sus şi în loc să se oprească în partea lor de jos pe un plan înclinat — cu sau fără baze mici — se găsesc întoarse în jos ca pentru a forma a patra latură a chenarului, latură

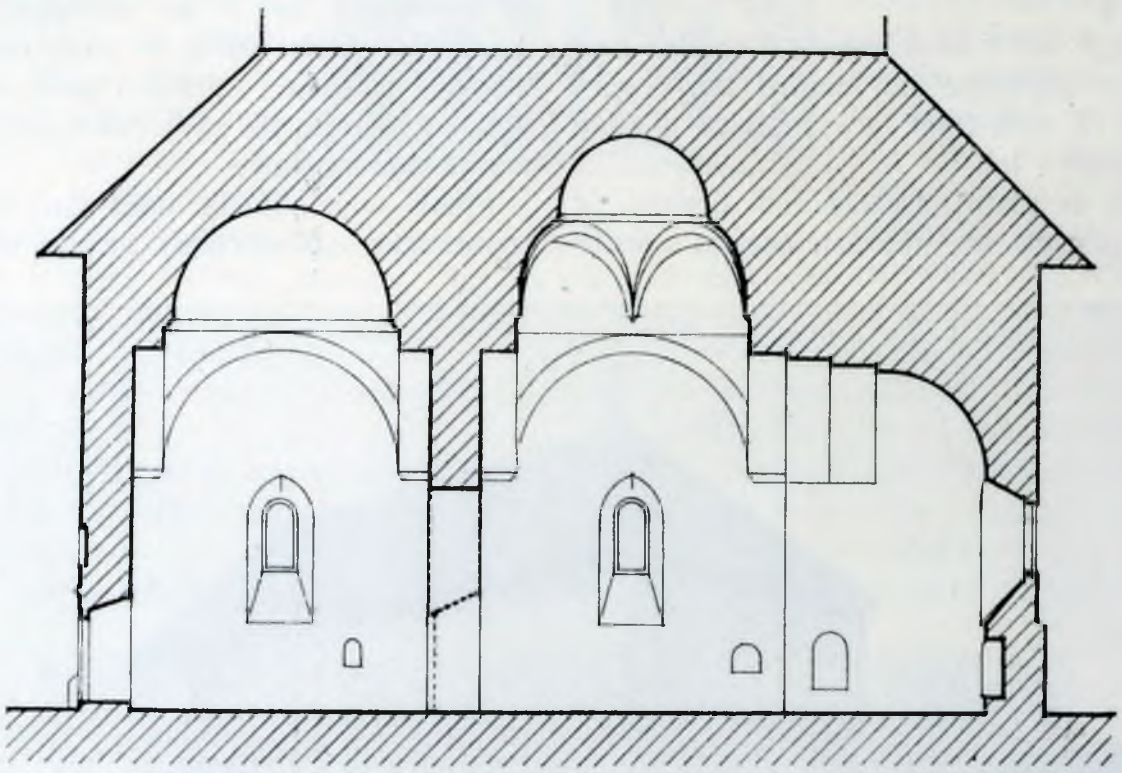

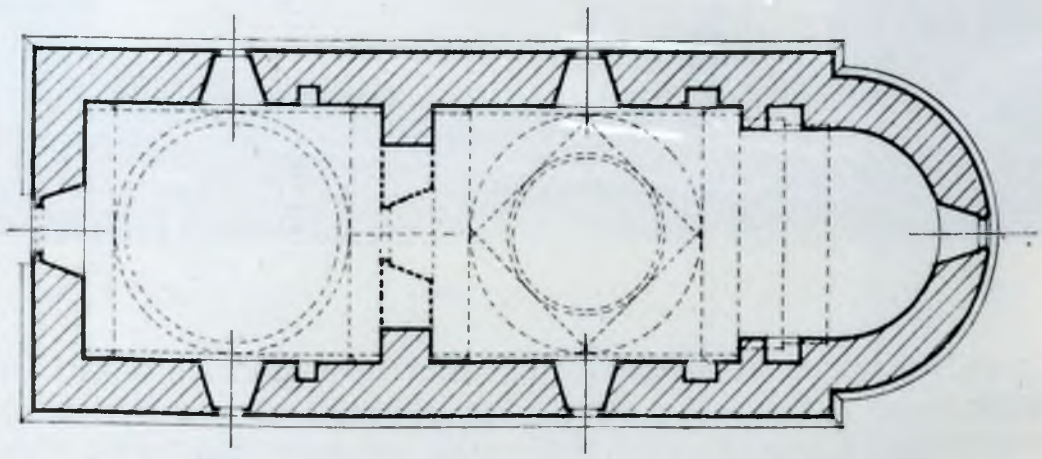

Fig. 204. Cotnar, Secţiune longitudinală
Fig. 205. Cotnar, Planul bisericei

se pot readuce la veacul al XV-lea sau al XVI-lea.

Uşa nu mai e cu profilul gotic, dar are o mulură fără caracter bine definit, cu un relief slab şi amintind clasicul. Deasupra e un lintou cu un profil de acelaş stil. Acest profil însă nu se găseşte la noi înainte de Petru Rareş iar întreruptă de deschiderea ferestrelor. Această dispoziţie n'o găsim decât mai târziu. Vedem în colţurile de sus ale ferestrelor dela Cotnar, mici ornamente care se regăsesc în secolul al XVII-lea (Barnovschi—Iaşi).

Trebuie să conchidem deci că uşa şi ferestrele au fost prefăcute cam la această epocă,

fără, bine înțeles, să fi fost nevoe pentru aceste ca toată biserica să se fi reconstruită.

Biserica, deci, se și aseamănă, mai mult sau

Fig. 206. Cotnar, Ușa exterioară

mai puțin, cu cele din Arbora și Reuseni; deosebirile principale sunt absența ușoarelor scobituri cu colonete ce se găsesc în locul sînurilor. Bolta pronaosului e de un alt tip și lipsește

Fig. 207. Cotnar, O fereastră

prelungirea zidurilor spre apus, dar ferestrele, oricare ar fi fost detaliile lor, au fost foarte probabil toate mici; lipsesc diaconiconul și prosecomidia.

Înăuntru, biserica e fără zugrăveală și simplu spoită în alb; sub această spoială nu se găsește urme de pictură.

Mai multe pietre de mormânt mai zac în jurul bisericei, unele cu ornamente florale de stil oriental destul de frumoase. Sunt pietre dela 1590, — 1637 și mai recente [1])

SCÂNTEIA

Biserica din Scânteia (Vaslui), cu hramul Sfinților Mihail și Gavril, este una din cele mai simple biserici din vremea lui Ștefan cel Mare sau din cele atribuite lui.

Se compune dintr'un naos cu absidă. Două sînuri laterale mici sunt însemnate în afară printr'un risalit care nu se urcă până la cornișă formând astfel un fel de larg contrafort, care nu'și găsește echivalentul în vremea lui Ștefan de cât la Baia sub o formă învecinată.

Bolta e semisferică și nu se văd arcurile caracteristice piezișe moldovenești, fie că n'au fost, fie — cea ce aș fi înclinat să cred — că o reconstrucție le-a făcut să dispare. Bolta e așezată pe un fel de cornișă circulară cam stângace.

Pronaosul, boltit la fel, este separat de naos printr'un perete cu o ușă care are un chenar dreptunghiular în exterior, în segment de cerc înăuntru, cu baghete încrucișate

Fig. 208. Scânteia

și îndoite în arc de cerc la unghiurile superioare.

1) Vezi Iorga. — Inscripții

In spaţiul liber de sus se văd nişte rozete care sunt caracteristice de veacul al XVII-lea.

A fost adăogat un pridvor; răspunde în pronaos printr'o uşă cu chenar aproape la fel ca la naos, dar însă fără rozete. Această parte a bisericei poartă o turlă joasă cu o încăpere de asupra pridvorului, la care se ajunge printr'o scară menajată în grosimea zidului de apus a pronaosului.

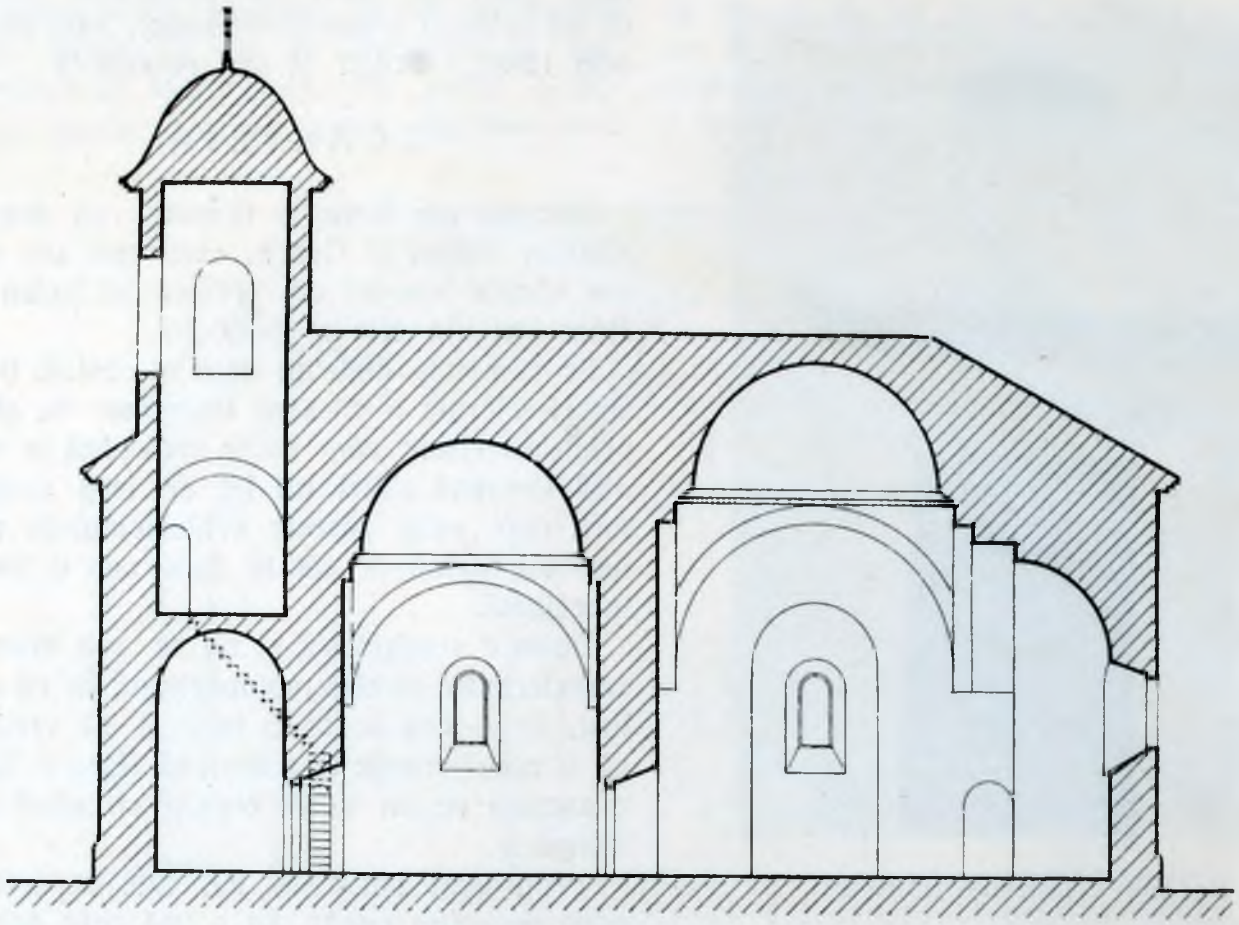

Fig. 209. Scânteia, Secţiune longitudinală

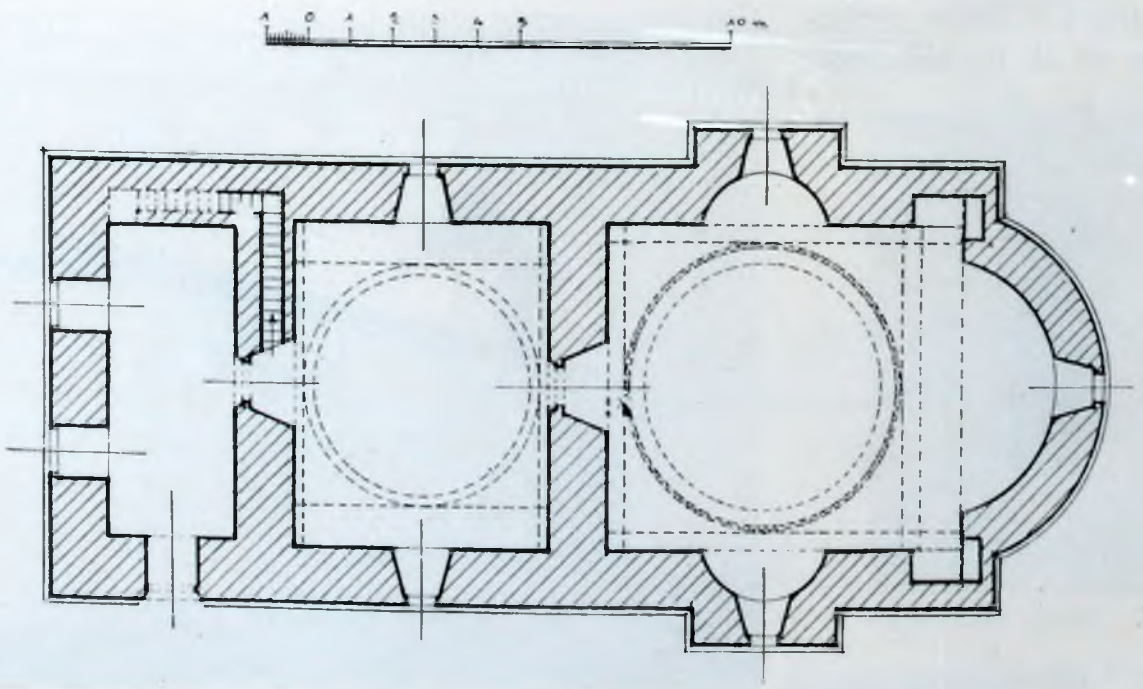

210. Scânteia, Planul bisericei

Uşa de intrare în pridvor are, după obiceiul bizantin introdus în Moldova de abia la sfârşitul veacului al XVI-lea, arcul de deasu-

pra în retragere din planul zidului. Soclul e simplu, fără profil, deasemenea nici ferestrele nici eșitarile sînurilor nu mai au nici un chenar.

Fațada e tencuită peste tot, afară de soclu care e de piatră brută. O cornișă simplă de tencuială o închee la partea de sus.

In interior a fost foarte urît rezugrăvită acuma câți-va ani,

O curioasă particularitate este repetirea celor două chenare ale ușelor interioare, în loc ca cea exterioară (sau care a fost exterioară până la facerea pridvorului) să fie ogivală.

Suntem deci adușî la convingerea că această biserică a fost adânc prefăcută. Bolțile naosului nu sunt cele de la început, scara turlei adăogată era greu de săpat într'un zid masiv și deci e probabil că zidul a fost refăcut. Eșiturile naosului se aseamănă cu acele ale unor biserici din veacul al XVII-lea.

Chenarele ușelor au fost schimbate, ferestrele de asemenea; în cazul cel mai bun nu

Fig. 211. Scânteia, Ușa pronaosului

pare a fi rămas din biserica veche de cât fundația și câte va părți din pereți.

O altă ipoteză ar fi că suntem în fața unei biserici mai nouă care nu are nimic comun cu aceea a lui Ștefan cel Mare, ci datează din veacul al XVII-lea.

Cea ce coroborează această părere este următoarea inscripție ce se citește pe un

Fig. 212. Scânteia, Ușa naosului

tablou pictat în ulei din interiorul bisericei:

„Acest sfânt locaș cu hramul sfinților mai mari voevozi Mihail și Gavril din temelie ridicat întâiaș de fericitul întru pomenire de Ștefan Voevod cel Mare și apoi de Duca Voevod înfrumusețat, iar acum în zilele de pre înălțatu Domn Mihail Grigorie Sturdza Voevod din nou întocmit și s'au împodobit din porunca prea fericitului patriarh al Ierusalimului Chirie Chirio Chiri fiind stăruitor și îngrijitor pre cuviosiea sa arhimandritul Paisie, Exarhu logofăt și cavaler, Alexandru Ghica efor și comisul Panaite Papazoglu epitrop asupra averilor sfântului mormânt în Moldavia; la anul 1846 Noembrie 13."

Înfrumusețarea din vremea lui Duca Vodă, despre care se vorbește, a fost mult mai radicală de cât o spune inscripția.

PUTNA

Biserica mănăstirei Putna a fost ridicată de Ștefan cel Mare între anii 1466—69 așa

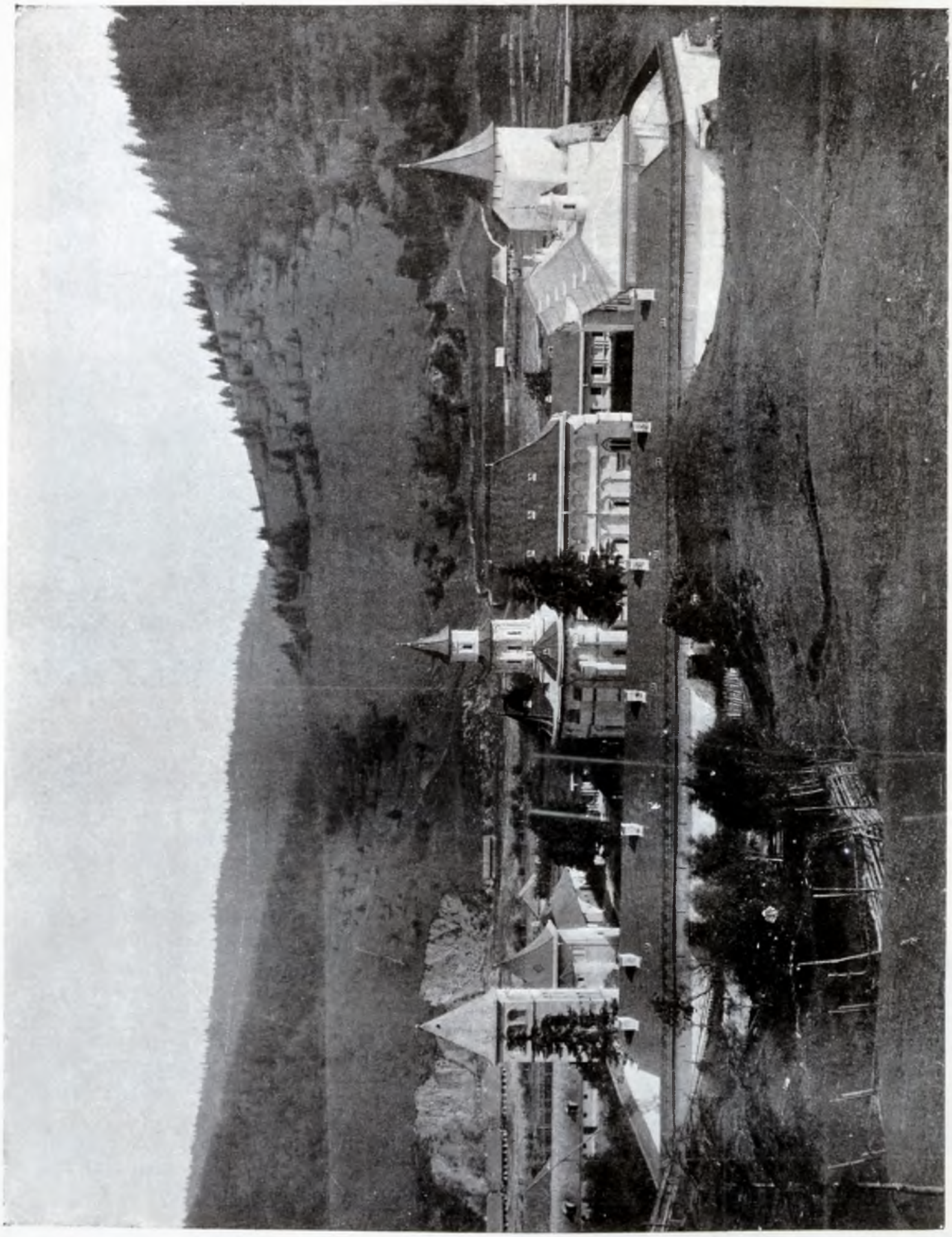

Fig. 213. Mănăstirea Putna, Vedere generală

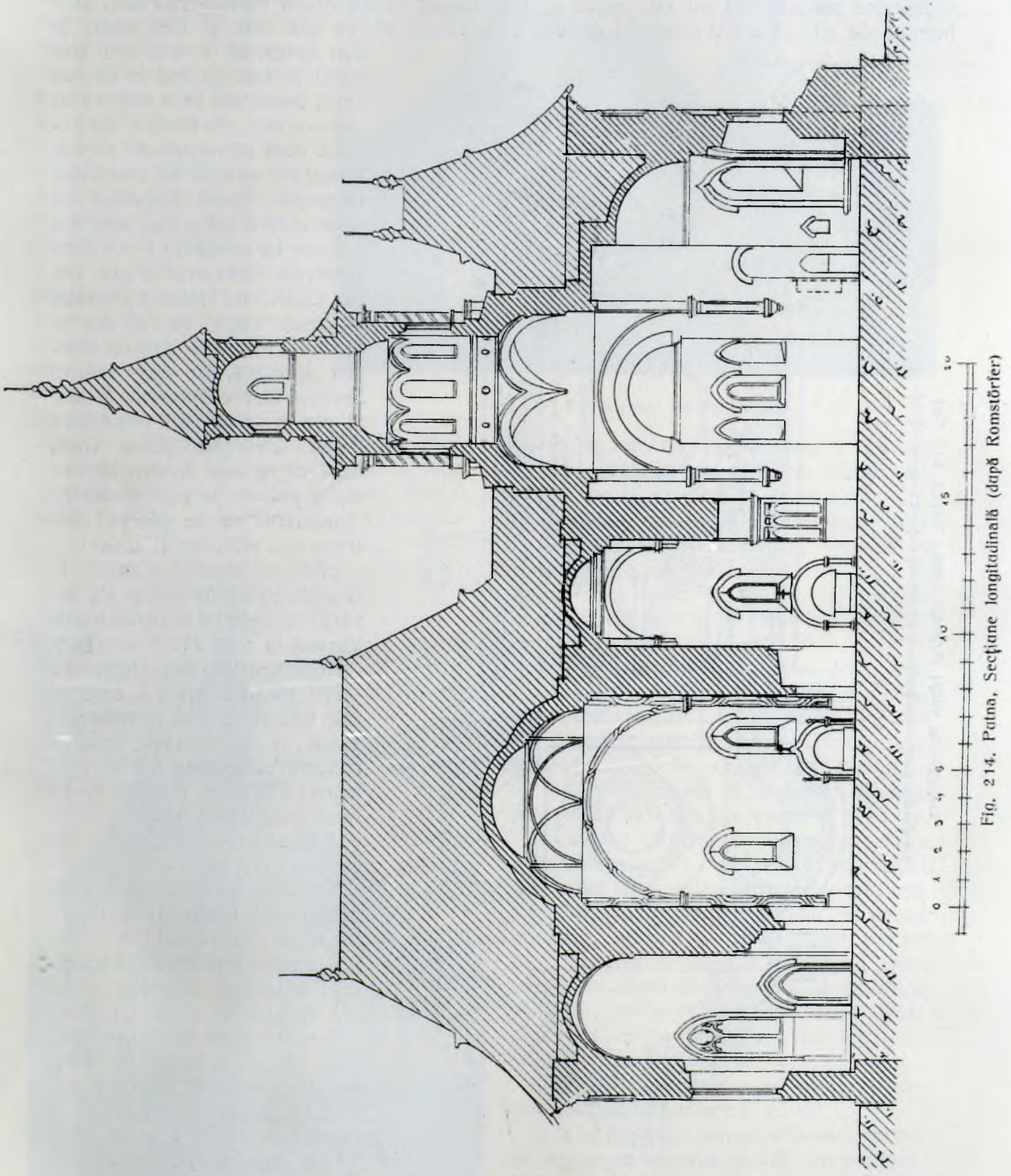

Fig. 214. Putna, Secțiune longitudinală (după Romstörfer)

precum reese din documentele cunoscute și a fost sfințită la 1470 [1])

Biserica actuală însă nu este aceea de la început. Se știe că a fost dărâmată de Vasile

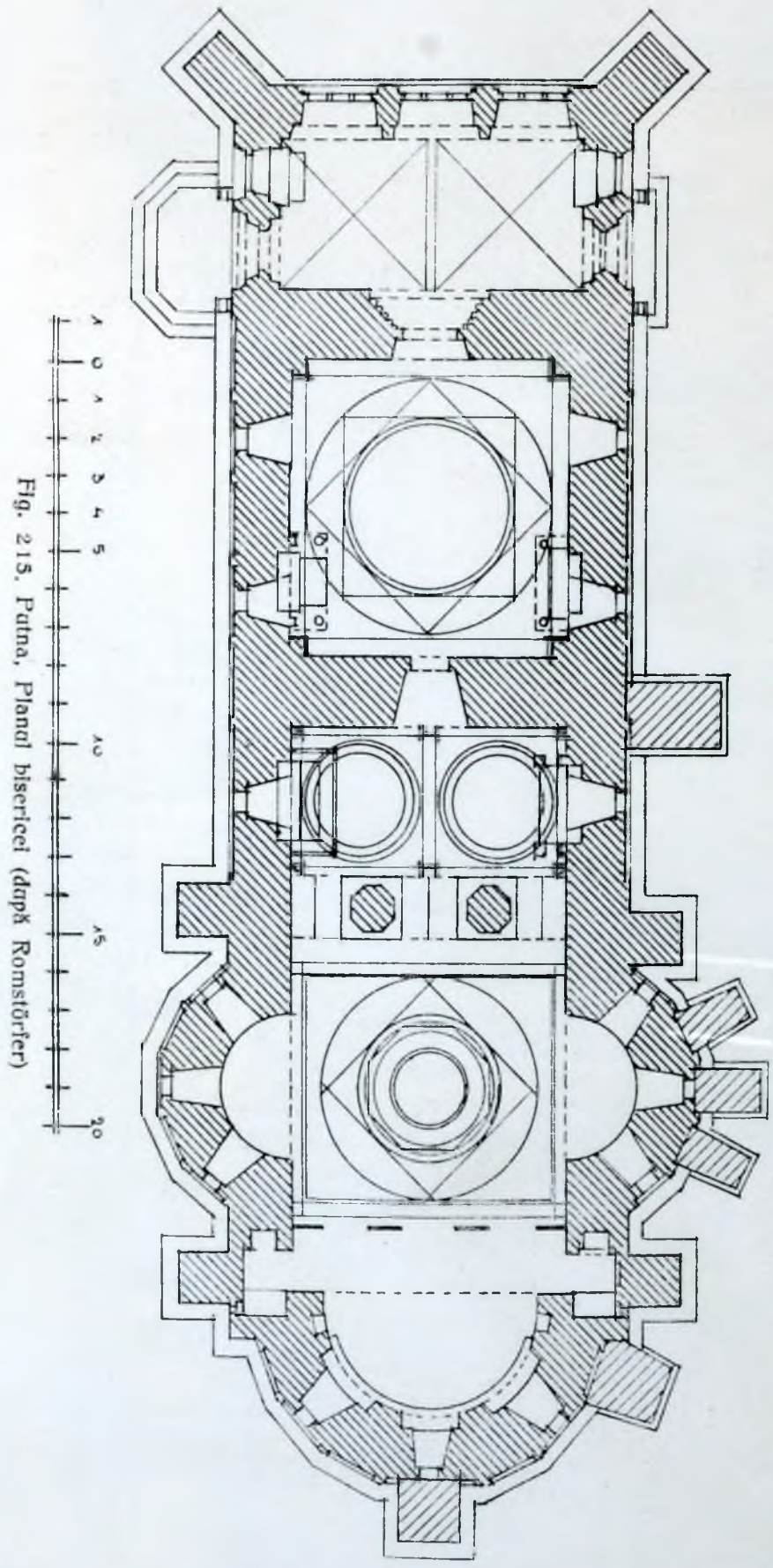

Fig. 215. Patna, Planul bisericei (după Romstörfer)

Lupu, fie că amenința să se prăbușească, fie pentru alte motive (1654). Eată ce spune Niculcea în această privință:

„Vasile Vodă, aproape de mazilie, au greșit lui Dumnezeu că i s'au întunecat mintea spre lăcomie de au stricat mănăstirea Putna, gândindu-se că va găsi bani și n'au găsit. Și s'au apucat să o facă din nou iarăși precum au fost și nu i au ajutat Dumnezeu să o facă, că au zidito numai din temelie, din pământ până la ferestri, și i au luat Dumnezeu domnia. Că s'au sculat Gheorghie Ștefan Logofătul cu oaste asupra lui și l'au scos din Domnie. Iar plumbul cu care era acoperită mănăstirea Putna l'au luat Cazacii lui Timuși a generalui lui Vasile Vodă de l'au dus la cetate la Suceava de au făcut glonțuri de pușcă, să apere cetatea Suceava despre Gheorghie Ștefan. Și pre urmă au gătit mănăstirea Putna Gheorghie Ștefan Vodă, după ce au luat domnia de este zidită precum se vede acuma [1])".

Inscripția ce se găsește deasupra ușei pronaosului spune:

„Această biserică a înoit'o Io Georgie Ștefan Voevod și s'a săvârșit în zilele lui Io Istrati Dabija Voevod în anul 7170" = 1652 [2]).

Reconstrucția a ținut deciopt ani.

Mai târziu biserica a avut de suferit în urma unui cutremur, în 1739, și mitropolitul Iacov a restaurat'o, se pare într'un mod foarte desăvârșit precum și tot restul mănăstirei.

Analiza monumentului de azi confirmă cele spuse de istorie.

Intr'adevăr, toate elementele clădirei, atât în afară cât și înăuntru, arată o epocă mai târzie. Nici măcar soclul (dealmintrelea refăcut de Romstörfer) nu arată profilele din vremea lui Ștefan cel Mare.

Arcadele oarbe care împodobesc partea de jos a fațadei nu se cunosc în epoca lui; cele din vremea lui Ștefan se văd numai la abside; ele nu au capitele mici, nu se termină jos pe console ornamentale, nici nu au arhivoltele lor mai intrate ca planul zidului, și nu sunt nici-

[1]) D. Dan. Mănăstirea Putna. pag. 13

[1]) Letopisetul Țărei Moldovei de Ion Neculce.
[2]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

odată în arc frânt. Mai sus biserica e înconjurată de acest brâu cu torari împletite care este caracteristic al arhitecturei moldovenești din veacul al XVII-lea, căci îl vedem pentru prima oară la Dragomirna, clădită pe la 1608.

Ferestrele mici, de asemenea, ce se termină în ușoară acoladă seamănă cu cele de la Dragomirna, de la trei Erarhi, de la Cetățaia, și au — tot ca acolo — ceva mai sus, acest mic lintou ca un fragment de cornișa care a devenit și el caracteristic al veacului al XVII-lea: de asemenea și banchina dedesubt, profilată, cu un mic scaun în mijlocul ei. Deasupra brâului, găsim un rând de ocnițe; dar și aci caracterul este cu total alt decât la bisericile lui Ștefan cel Mare. Sunt și aici în retragere în raport cu planul paramentului, semn al unei epoci mai târzie, și între ele sunt niște mici colonete cu forme ciudate care par a se înrudi cu cele ce le vedem la Trei Erarhi, vădind, ca și acolo, o influență rusească.

Fig. 217. Putna (după Romstörfer).

Fig. 216. Putna (după Romstörfer)

Sub streașină este o cornișă susținută de mici console cu forme apusene, cum se văd la mai multe biserici din Iași din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, cu forme decadente.

Exonartexul e luminat prin trei mari ferestre gotice pe latura de apus, dar acest gotic este bastard; în timpanele se văd niște capitele înflorite așezate fără rost și servind numai de ornament; caracterul lor italienizant arată de asemenea sfârșitul veacului al XVII-lea, sau veacul al XVIII-lea.

Turla are caractere și mai târzie; baza stelată nu mai are vârfuri ci sinuozități care arată influența barocului, iar coloanele torse cu capitelele lor de un corintian decadent, precum și ornamentele baroce care împodobesc câmpul de asupra ferestrelor ne aduce de asemenea în veacul al XVIII-lea. Tot ce se vede mai sus, datează de la restaurația terminată în 1902 de arhitectul Romstörfer.

Dacă ne uităm acuma în interior vom face aceeași constatare.

Și aici arhivolte intrate în planul peretelui, arcuri în acolade ca la Dragomirna, coloanele în frânghie resucite care subliniază arcaturile ca la Dragomirna, la Trei Erarhi, la Cetățaia, cu mici plăci ornamentate lipite de ele în bolțile pronaosului;

car pilastrii angajați ce susțin arcaturile naosului au console și capitele care vor să fie clasice și arată, prin stângăciile lor deformări, vremea de decadență a arhitecturei moldovenești.

Analiza deci a clădirei ne arată în toate detaliile că, într'adevăr, ceea ce avem în fața noastră nu mai e biserica lui Ștefan cel Mare ci aceea începută de Vasile Lupu, continuată de Gheorghe Ștefan și de Dabija, și reluerată de mitropolitul Iacov.

Dar s'ar putea presupune că măcar planul

Este un argument suficient pentru ca să credem că nu mai avem planul primitiv.

Dar—mai mult—Putna prezintă dispoziția peretelui de apus a naosului înlocuit prin trei arcade cu doi pilastri groși, care este tocmai una din cele caracteristice al veacului al XVII-lea (Dragomirna, Trei Erarhi, Cetățuia, Bărnova, Solca, Ițcani vechi, Aroneanu, Sf. Onufrie, Sf. Ioan Botezătorul din Suceava). Iar Galata, care este poate prototipul acestei dispoziție, are chiar un plan

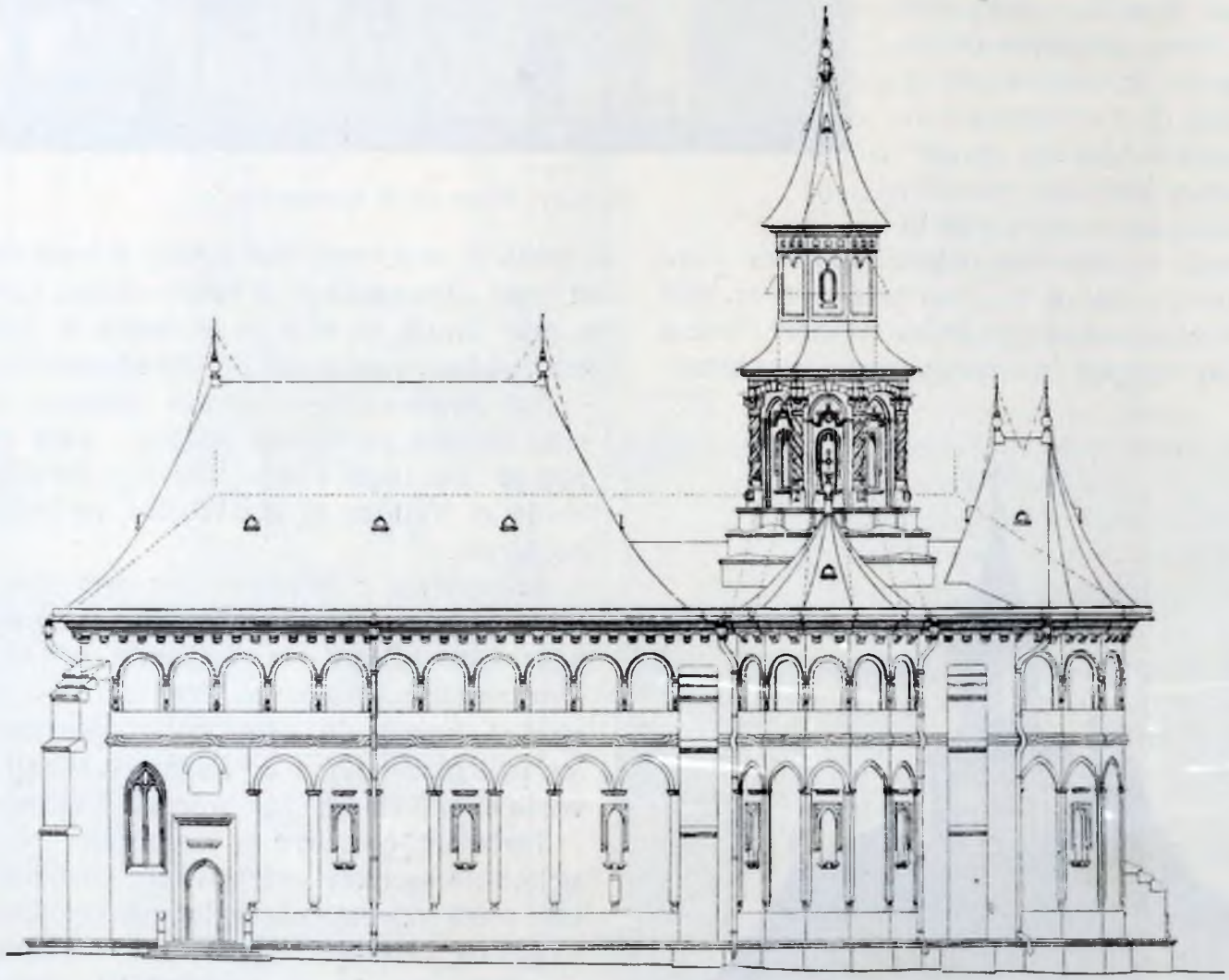

Fig. 218. Putna, Elevație, (după Romstörfer).

cel vechiu s'a respectat și ca noua clădire se înalță pe vechea temelie. Putna are un plan care se deosebește de toate cele l'alte bisericile clădite după 1487, chiar făcând abstracție de exonartex, și ar trebui să ajungem la Neamț, zidit în 1496—7, ca să avem, nu același plan, dar un plan oare cum asemănător.

Dacă biserica cea veche, aceea din 1469, ar fi avut acest plan, cred că din toate bisericile care au urmat (și din care unele sunt destul de mari) s'ar fi găsit o imitație, precum Neamțul a găsit mai târziu.

foarte asemănător cu acel al Putnei, în privința distribuirei compartimentelor.

La Putna, ca la Trei Erarhi, la Cetățuia, la Dragomirna, la Sf. Onufrie sunt câte trei ferestri la cele trei absde în loc de una singură, așa cum a fost regula până atuncea.

Sub aceeași influență, aceeași dorință de a da mai mult aer și mai multă vedere în interior, adică această tendință a veacului al XVII-lea s'a refăcut noul plan al Putnei. Deci, nici planul cel vechiu din vremea lui Ștefan nu mai există.

Pe contrafortul ce se găsește acuma sub fereastra absidei altarului se vede o cruce săpată. Nu arată cumva această cruce locul vechiului altar?

O obiecțiune s'ar mai putea aduce, și anume prezența vechilor morminte într'o biserică mai recentă. Dar nu prezintă nici o dificultate lăsarea la loc sau deplasarea a unor morminte; astfel găsim la Bistrița mormântul Anei, soția lui Alexandru cel Bun, la Neamț acela al lui Ștefan fiul lui Alexandru cel Bun, la Parhăuți din 1522, piatra lui Ajinca Vameșul din 1494, și aceea a mamei lui Gavril Totrașan din 1506. S'ar putea aduce ușor alte pilde. O nouă obiecție ce s'ar putea ridica ar fi că acuma judecăm după restaurarea lui Romstörfer din 1902 și că schimbările ar putea provine din acest timp. Dar din descripția lucrărilor de restaurare se vede că arhitectul n'a făcut schimbări de cât prea mici până la nivelul coloanelor turlei; de almintrelea sunt și desene mai vechi ale bisericei care confirmă aceasta, precum și părerile unor cercetători dinaintea restaurărei, ca Wickenhauser și Melchisedec.

Ce știm noi despre clădirea veche a lui Ștefan din punctul de vedere arhitectonic? foarte puțin; știm doar că era acoperită cu plumb în vremea lui Vasile Lupu. Când mitropolitul Iacov și-a terminat restaurarea a dat învălitoarei forma țuguiată și împărțită în mai multe trupuri ce o știm. Așa e reprezentată pe o pictură ce se păstrează și azi în muzeul mănăstirei.

Pietrele de mormânt sunt foarte frumoase și măestrit executate. Ornamentația lor e din cele mai interesante și ar merita, împreună cu celelalte pietre săpate din vremea lui Ștefan cel Mare, un studiu amănunțit.

Unele sunt acoperite printr'un baldachin de piatră, un chivot; așa era și al lui Ștefan până acuma câți-va ani. Acuma el zace desfăcut în pridvorul bisericei; e de marmoră albă și nimic nu ne împiedică să credem că este dela început. Asemenea chivot este și la Arbore, fără a vorbi de alte mai recente.

Dacă biserica mănăstirei nu mai este a lui Ștefan, totuși ne-au rămas dela dânsul multe odoare și țesături, lucruri aproape fără pereche, care alcătuesc o colecție minunată de cea mai mare valoare. Nu este însă aici locul de a vorbi de ele [1]).

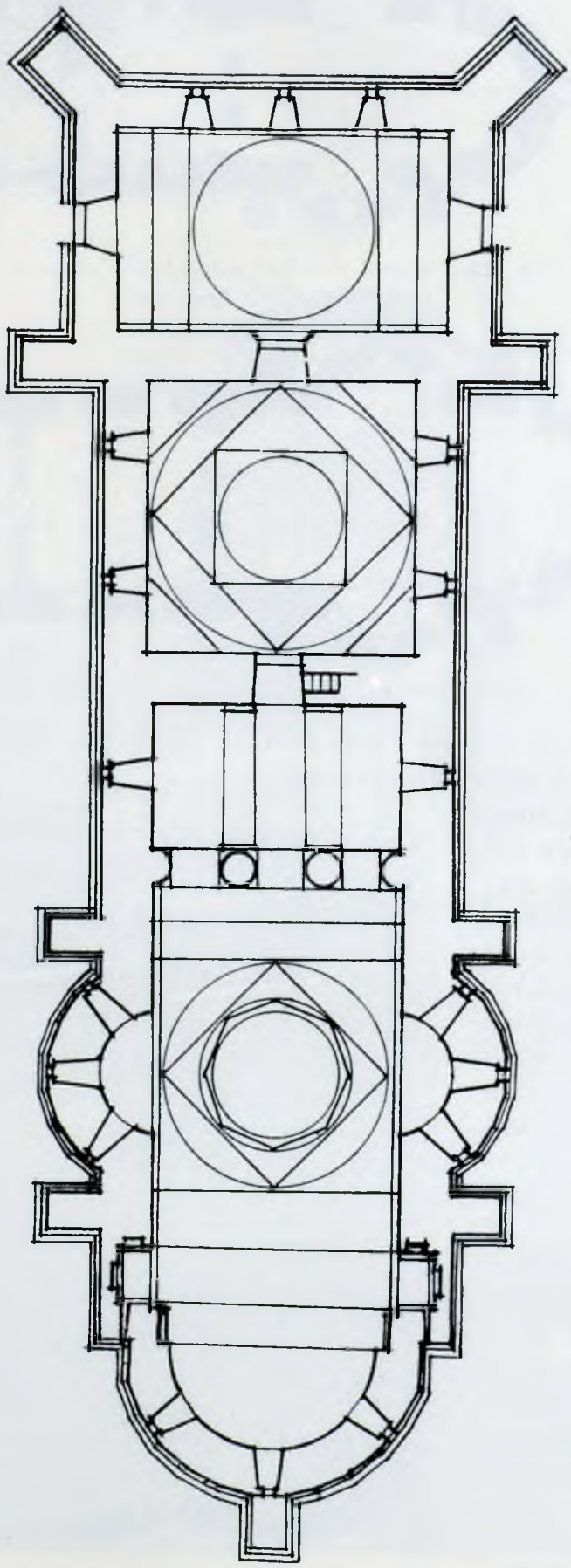

Fig. 219. Planul bisericei din Galata (Iași)

Pe lângă bisericele descrise, s'au zidit în vremea lui Ștefan cel Mare încă mai multe

1) Tafrali. — Le trésor de Putna.

alte biserici și mănăstiri și s'au reparat din cele făcute înaintea lui. Dintre cele dispărute de mult și necunoscute din punctul de vedere al construcției nu vom vorbi.

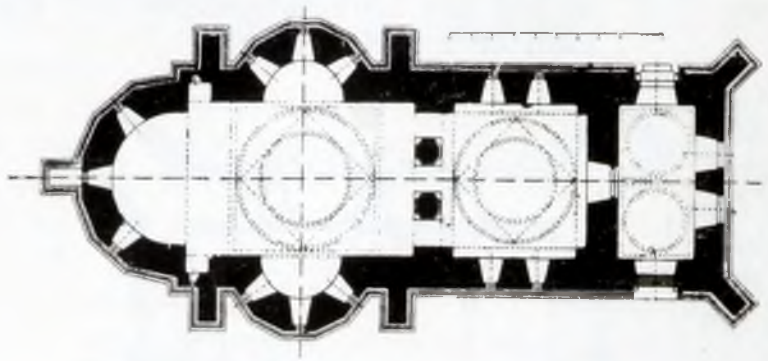

Fig. 220. Planul bisericei mănăstirei Cetățuia (după Bul. Com. Mon. Ist)

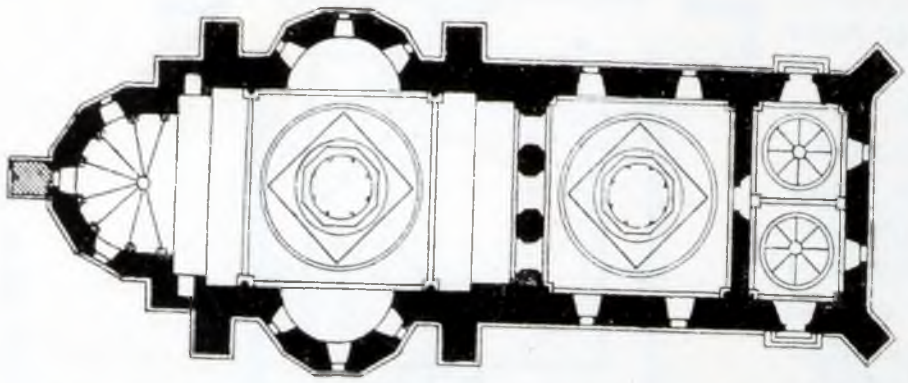

Fig. 221. Planul bisericei Trei Erarhi din Iași (după Romstörfer)

Biserica **Sf-ta Paraschiva** din **Râmnicul - Sărat** a fost desigur de mai multe ori refăcută, căci aceea care era încă în ființă la 1896, și a fost dărâmată, nu părea, după comisiunea ce a cercetat'o, să mai prezinte vr'un caracter special [1]).

Biserica din **Florești** (Tutova) este acuma o construcție nouă și chiar neterminată, din veacul al 19-lea.

Biserica din **Ștefănești** (Botoșani) cu hramul Sf-ta Paraschiva, care o cred mulți dela Ștefan cel Mare, prezintă caracterele bisericelor dela începutul veacului al XVII-lea și a fost remaniată chiar ulterior [2]).

* * *

Mai toate bisericile lui Ștefan cel Mare faceau parte dintr'o mănăstire sau dintr'o curte domnească. Din aceste curți n'a rămas decât rainele cetății din Suceava unde nu se poate deosebi ce a fost din vremea lui, ce a fost înainte și mai cu seamă după dânsul.

Existența unei biserici sau paraclis ne este invederată prin găsirea unor discuri smălțuite caracteristice ale ultimilor ani ai domniei lui Ștefan; dar atâta se poate spune.

Paraclisul cetății Hotinului este desigur mai recent. Rainele curților din Hârlău și Vaslui s'ar putea probabil desgropa, mai cu seamă cele dântâi care până deunăzi se mai zăreau.

Fig. 222. Pisania caselor Domnești din Hârlău (acuma la Muzeul din București).

Inscripția ce a fost la curtea domnească

[1]) Vezi Bul. Com. Mon. Istorice anul 1910.

[2]) Vezi Bul. Com. Mon. Istorice anul 1925.

din Hârlău se găsește acuma la Muzeul național de antichități din București; a fost găsită, la 1871, în pământ cu ocazia facerei unei case în Hârlău. Piatra are 0.65 m înălțime, 0.97 m. lățime și are o grosime de 0.20 m. [1]).

„Blagocestival și de Hristos iubitoral Io Ștefan Voevod, cu mila lui Damnezeu Domnul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a făcut aceste case care început'au a se zidi la anul 6904 (luna lui.... în) 20 și s'au săvârșit în aceleași an Septembre 15" [2]). = 1496.

Din celel'alte construcțiuni care formează aglomerațiunea mănăstirească sau anexele bisericei nu ne mai rămâne cu siguranță decât turnul tezaurului din Putna și turnurile-clopotnițe din Piatra, Popăuți și Bistrița; acest din urmă ca un paraclis.

E foarte probabil ca și unele din zidurile ce le mai vedem azi să fie din vremea lui Ștefan, dar au fost de atâtea ori prefăcute și clădirile transformate, încă nu e cu putință ca să se știe ce se poate atribui vremei lui.

Numai lucrări radicale ar permite, poate, să'și facă cineva o părere.

TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL LUI SF. IOAN DIN PIATRA.

Acest turn așezat pe partea N.

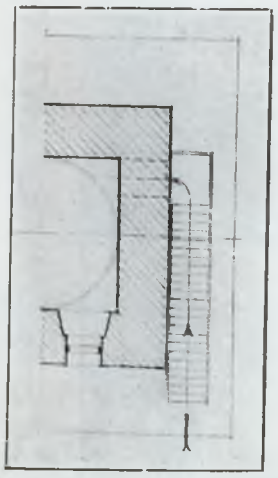

Fig. 223. Turnul clopotnița din Piatra. Planul (Releveul Școalei de arhitectură)

Vestică a bisericei — ca și acele dela Popăuți și Bistrița — e în plan pătrat, de 5.80 m. latură și devine octogonal cu începere dela 7 m. înălțime; patru contraforturi prelungesc colțurile pătratului inferior.

Fig. 224. Turnul-clopotniță al bisericei Sf. Ioan din Piatra

[1]) Odobescu în Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie I. [2]) Iorga Inscripții.

Aceste contrafortari sunt asemănătoare celor ale bisericei și au profile la fel.

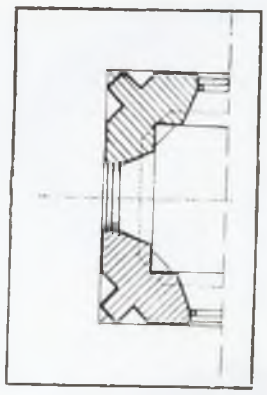

Fig. 225. Turnul-clopotniță din Piatra, Secțiune orizontală (Releveul Școalei de arhitectură)

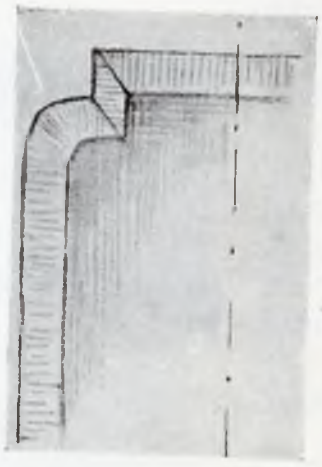

Fig. 226. Turnul din Piatra Ușa interioară

Această schimbare din planul patrat în plan octogonal se vede și la mai multe turnuri din Galiția. — (Sf-ta Maria și Sanctam Sacramentam din Cracovia).

Înălțimea turnului este de 19.00 m. socotită până la platforma pe care s'a adăogat, acuma câțiva ani, un pavilion de pază.

Zidăria a aparentă, de piatră brută cu câteva brae de rânduri de cărămizi. Colțurile sunt de piatră de talie precum și chenarele ușilor și ferestrelor. Ușile, precum și deschizăturile cele mari ale catului clopotelor (care au 1.50 pe 3,00 m.) sunt ogivale, fără profile, dar numai muchia luată; se vede însă că au fost prelucrate; ferestrele celel'alte sunt

Fig. 227. Turnul-clopotniță al bisericei Sf. Ioan din Piatra înainte de restaurare

Turnul desenat de G. Asachi în Calendarul său are o înfățișare neconformă realității. E prea subțire și prea înalt.

miei, dreptunghiulare, cu muchia teșită terminându-se în partea de jos pe un mic plan înclinat.

La nivelul solului este o încăpere având o comunicație directă cu exteriorul, dar nici una cu etajele suprapuse ; e boltită în semicilindru. La înălțimea de 4,50 m., pe latura de răsărit, este o alta ușă de 0.90 pe 1.90 m. la care nu se poate ajunge decât prin exterior cu o scară (actualmente de fier). Lângă această ușă, sus la stânga, se vede piatra pisaniei :

„Ioan Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domnitorul țărei Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit această cămpanare, având Doamna a sa pre Maria, fata lui Radu Voevod și fiul lor iubit Bogdan Voevod în anul 7007, iar al Domnirei lui anul al 43-lea cursător Octombrie 24 zile“ (=1499)[1]).

Dela acest nivel, scara urmează în interior. Ușa interioară dela etaj are o formă foarte de respândită în toate țările gotice (vezi fig.). Deasupra celor patru ferestre mari se ved patru ochiuri în plin cintru.

Pietrele colțarilor și ale contraforturilor mai poartă semnele cleștelor cu care au fost ridicate.

TURNUL CLOPOTNIȚĂ DE LA POPĂUȚI.

Acest turn are o destul de mare asemănare cu cel de la Piatra, dar are o silhuetă mai

[1]) *Melchisedec.* Notițe istorice și archelogice.

Fig. 228. Turnul-clopotniță al bisericei de la Popăuți.

puțin elegantă datorită mai cu seamă faptului că, după ce planul (ca la Piatra) a trecut de la pătrat la octogon, redevine mai sus ear pătrat. Pe laturile mici ale octogonului nu sunt nici contraforturile ce dădeau turnului de la Piatră și mai multă elansare.

De altmintrelea, dispoziția e cea descrisă la Piatra. Baza e de 6.20 m. latură, ear la

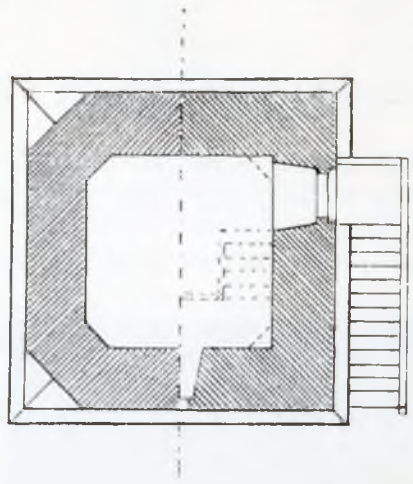

Fig. 229. Turnul-clopotniță de la Popăuți, Planul, (după Bul. Com. Mon. Ist).

înălțimea clopotelor, patratul nu mai are de cât 5.85 m.; zidurile au deci o ușoare înclinare. Înălțimea până sub streșină este de 17.00 metri. Se poate presupune, fiind dată marea asemănare între cele două turnuri și în privința distribuirei deschizăturilor, că a fost de asupra ferestrelor mari ale clopotelor încă vr'o 2—3 metri înălțare și câte o ocniță oarbă pe fie care latură — (precum se vede de altmintrelea și la Bistrița). — Actualminte nu există cornișă.

Spre deosebire de Piatra, este numai un singur brâu de cărămidă aparentă, imediat după retragerea socalui. Se ved încă printre cărămizile vechi, unele smălțuite verzi.

Dimensiunile cărămizilor sunt mari și ajung la 35 cm. pe 18 cm. și 7 cm. grosime.

Consolele pe care se reazămă colțurile părței superioare a turnului sunt de piatră și erau sculptate; se mai vede pe una un balaur în relief.

Actualmente sunt sub streșină și rânduri, de discuri smălțuite, care au fost așezate cu ocazia restaurărei bisericei și a clopotniței, dar este indoios dacă au existat în vechime.

TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA BISTRIȚA

Acesta e de un alt tip de cât acele din Piatra și Popăuți. E mai puțin înalt în proporție cu baza. E tot pătrat în plan, până sus, și are contraforturi la cele patru unghiuri.

Profilele sunt tot cele cunoscute. Acoperimentul e acel bulbucat care s'a răspândit în veacurile târzie, după înfluența rusească.

Deschizăturile mari, mai late și mai înalte de cât la Piatra, au chenare cu maluri, ear ferestrele mici sunt dreptunghiulare cu baghete, încrucișate la colțuri, de acest tip ce'l găsim la toate bisericele acestei vremi.

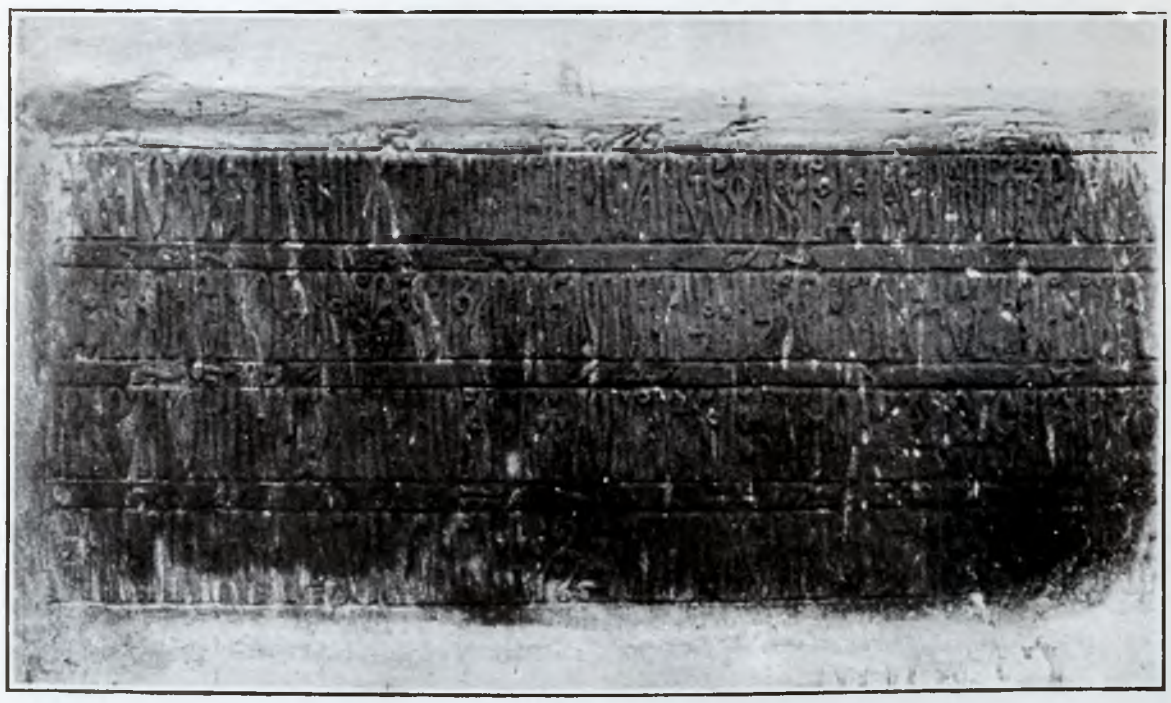

Fig. 230. Turnul dela Bistrița, Pisania

Deasupra celor patru deschizături mari de sunet este câte o ocniță oarbă în plin cintru ca la Piatra. Actualminte, turnul este tencuit și are deasupra pisaniei o pictură modernă — sau refăcută — arătând pe ctitorii. Incăperea de jos (— deasupra ușei este pisania —) nu comunică cu etajele de sus care au fiecare intrarea lor deosebită. La primul cat găsim un mic paraclis, boltit în calotă sferică pe patru arcuri lipite de pereți și căzând pe console.

E luminat prin două ferestre larg evazate spre interior pe părțile de miazăzi și răsărit; pe această latură mai este o ferestruică în felul celor ale proscomidiilor.

Spre apus zidul este larg deschis spre elă-

Fig. 231. Turnul-clopotniță al Mănăstirei Bistrița (Neamț).

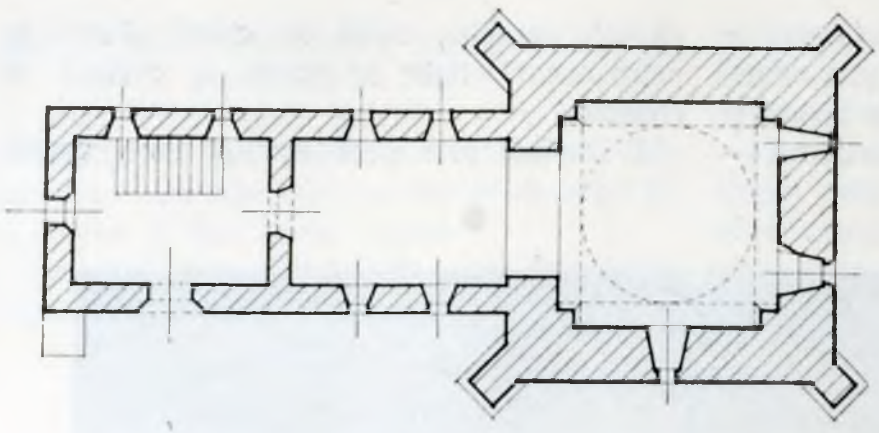

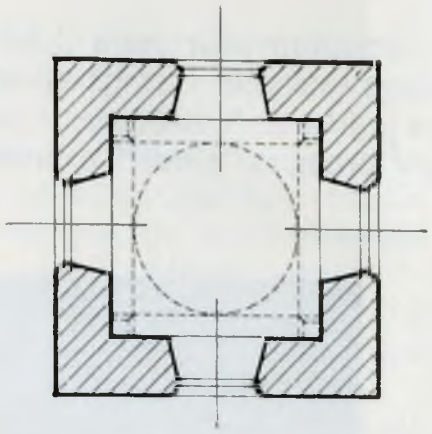

Fig. 233. Mănăstirea Bistrița
Planul etajului superior al turnului

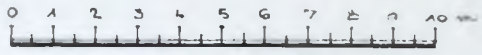

Fig. 232. Mănăstirea Bistrița, Planul turnului

direa anexă care prelungește turnul în această parte.

Clădirea actuală, cu două etaje, a fost de sigur făcută într'o vreme mai nouă, dar e probabil că a fost înainte o altă anexă, cel puțin pentru scară, așa cum o vedem la Putna, sau o simplă scară volantă ca la Piatra și la Popăuți; deschiderea zidului, de aproape 3 metri, este lărgită, așa cum se vede din ciuntirea picturelor.

In acest paraclis s'au descoperit, sub straturile de spoială, fresce reprezentând sfinți și scene religioase precum și un tablou votiv în parte tăiat de deschiderea ulterior făcută.

La nivelul clopotelor, încăperea e boltită ca și jos. Acuma se ajunge acolo printr'o scară de piatră exterioară, evident de construcție recentă.

Mai sunt încă două clopote din vremea lui Ștefan cel Mare, unul cu inscripție slavonă din 1494 și altul cu inscripție latină din 1491. Aceste inscripții le dăm în partea acestei lucrări unde am concentrat ce știm despre clopotele din acest timp.

Inscripția pe piatră a turnului sună astfel: „Blagocestivul și de Hristos iubitorul Ioan Ștefan Voivod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voivod, a zidit această clopotniță și biserica așezată întrânsa întru numele sfântului mucenic Ioan cel mare din Cetatea Albă, pentru rugăciunea sa și a Doamnei sale Maria, și a copiilor lor în anul 7006 (1498) și tot în anul acela le a și săvârșit în luna lui Septembre 13 zile» [1]).

TURNUL ZIS AL TEZAURULUI LA PUTNA

Dintre toate construcțiile mănăstirei Putna, singura, care a mai rămas din vremea lui Ștefan, este turnul (zis al tezaurului) care face parte din complexul sistemului fortificat [2]).

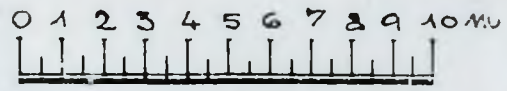

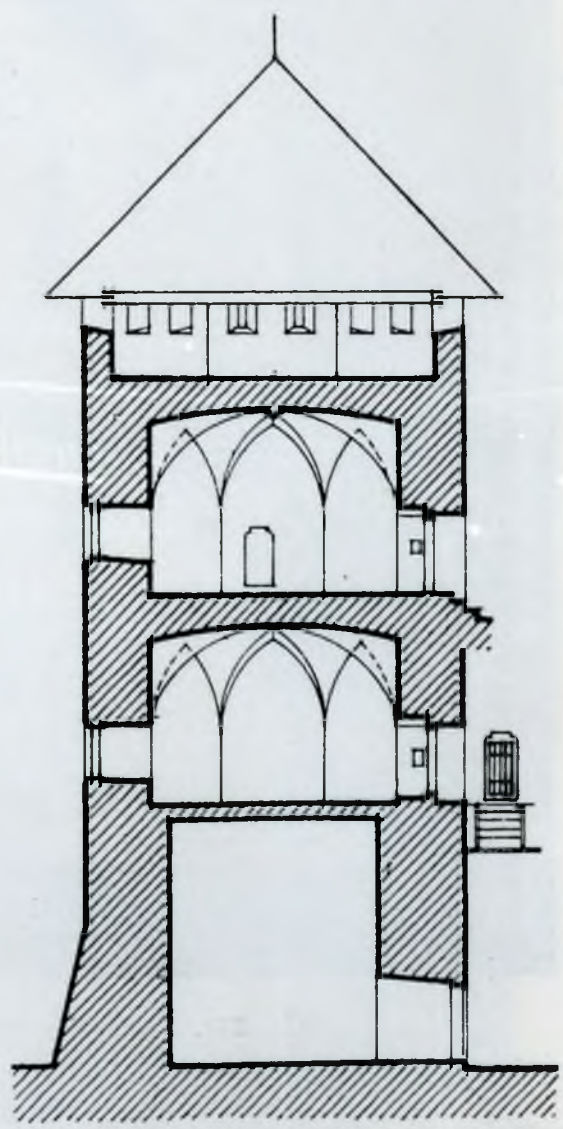

Fig. 234. Mănăstirea Putna, Turnul tezaurului
Secțiune transversală (după Romstörfer)

[1]) Iorga. Inscripții.

[2]) Vezi Romstörfer. Das alte gr. or. Kloster Putna.

Înălțimea turnului până sub streașină e de 16.00 m. In plan turnul e pătrat; — are 9.10 metri lățime; — iar la primul cat devine octogonal regulat. In parter este o odae care comunică direct afară, iar la fiecare din cele două etaje, e câte o cameră boltită. Sus o terasă cu metereze e acoperită cu o invălitoare țaguiată de șindrilă.

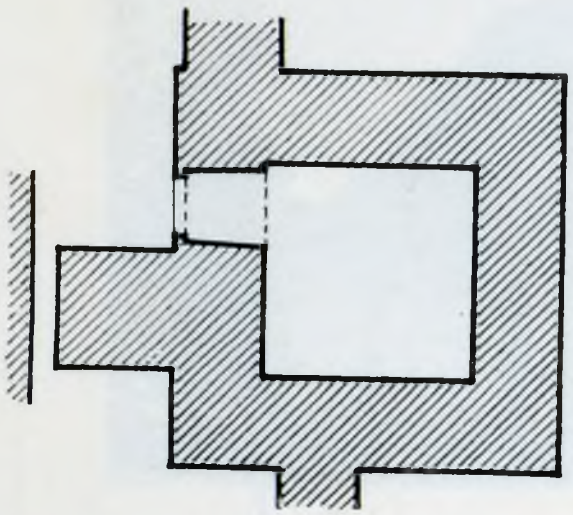

Fig. 235. Mănăstirea Putna, Turnul Tezaurului
Planul parterului (după Romstörfer)

O clădire, alipită de turn, spre interior, adăpostește o scară de zid în spirală, care începe numai dela etajul I; până acolo trebue urcat cu o scară mobilă. Aceasta era deci, cu siguranță, o regulă generală.

Intrarea se face printr'o ușă îngustă de 0.65 m pe 1.60 m înălțime, de acelaș tip ca aceea interioară dela Piatra.

Bolta etajului al doilea are nervuri de piatră frumos lucrată. Odaile sunt luminate prin ferestre înguste, mai mult metereze; ușele lor sunt la fel ca cea de intrare în scara și se pot incuia prin grinzi de lemn care intră în locașuri anume lăsate în zid.

Tot era prevăzut deci pentru a înlesni apărarea acestui turn destinat a păstra în vremurile turbure averile mănăstirești.

Era foarte sigur și puternic și în stare să reziste la adevărate asediuri.

Actualminte partea de jos a turnului, în afară, e proptită printr'un fel de „glacis“ de zid destinat a apăra piciorul turnului în contra loviturilor de tun, oferind proectilelor o suprafața piezișă.

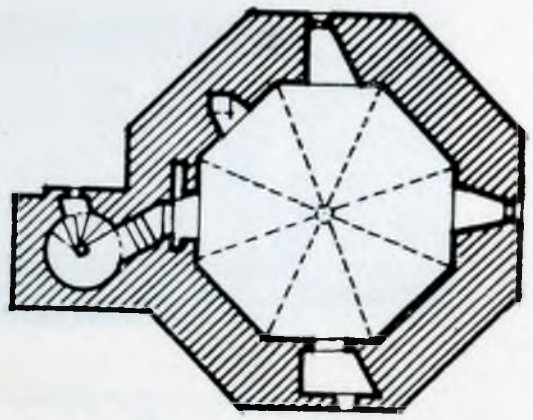

Fig. 237. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului II (după Romstörfer)

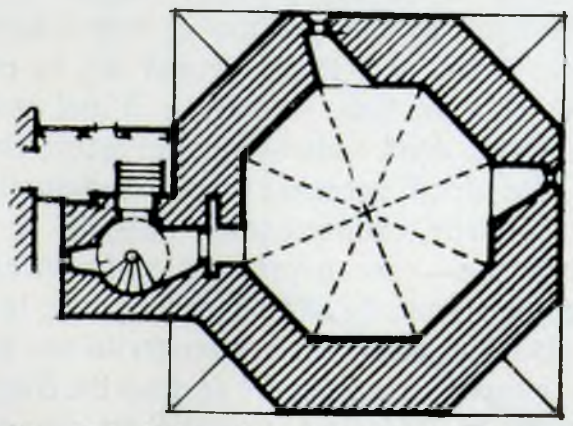

Fig. 236. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului I (după Romstörfer)

Boltă etajului al doilea are nervuri de piatră frumos lucrată. Odaile sunt luminate prin ferestre înguste, mai mult metereze; ușele lor sunt la fel ca cea de intrare în scara și se

Inscripția așezată deasupra ușei pe o placă de piatră de 0.71 m. înălțime și 0,45 lățime, spune[1]):

„Blagocestivul Gospodar al toată țărei moldovenești Io Ștefan Voevod fiul lui Bogdan Voevod a construit și desăvârșit acest turn și zidurile împrejurul mănăstirei în anul 6989 (=1481) luna Mai 1“.

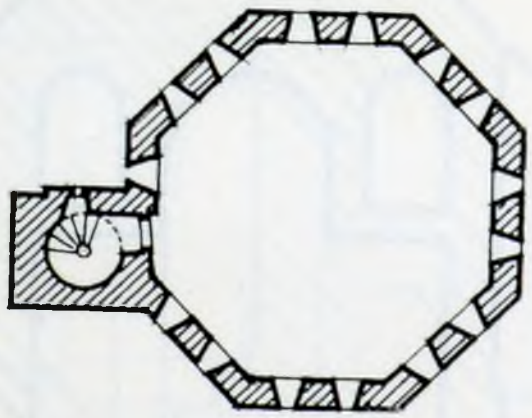

Fig. 238. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului superior (după Romstörfer)

[1]) Kozak, Inschriften aus der Bukowina p. 70.

* * *

Dăm acuma descripţia unor biserici mai vechi.

Fig. 239. Rădăuţi

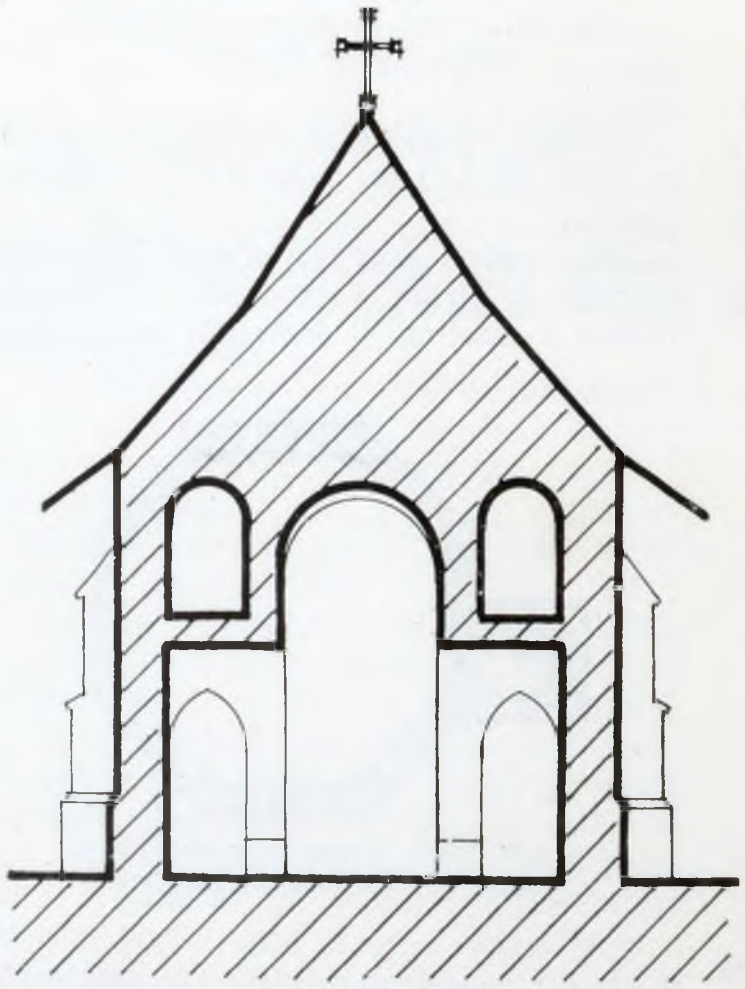

Fig. 240. Rădăuţi. Secţiune transversală

RĂDAUŢI.

Biserica din Rădăuţi, cu hramul Sf. Nicolae, e o biserică de construcţie romanică. Are o navă centrală şi două nave laterale (bas-côtés) unite cu cea din mijloc prin bolţi transversale. Arcuri dublouri, în dreptul celor două perechi de picioare, întăresc bolta în semicilindru, „berceau", într'unele părţi foarte uşor frânt. Totuş, biserica are dispoziţia bizantină a separaţiunei în naos şi pronaos. Pronaosul e boltit la fel ca naos dar cu o singură pereche de stâlpi. Aici se găseşte scara în spirală ce duce la încăperile ce formează deasupra navelor laterale un al doilea rând. Bolţile laterale sunt uşor ogivale precum şi cele transversale. Bolta principală, groasă de 40 centimentri, e de sigă — pentru a fi mai uşoară. In afară, două contraforturi proptesc absida şi alte două perechi pereţii longitudinali.

Colţurile exonartexului, adăogit de Lăpuşneanu — care a prefăcut şi ferestrele — sunt sprijinite de alte picioare aşezate la 45°.

Biserica nu are turle; e acoperită cu o înaltă şi pitorească invelitoare de şindrilă. E actualmente în intregime tencuită pe din afară.

Proscomidie şi diaconic nu sunt. Absida e legată de naos printr'un larg „berceau". O bancă semicirculară înconjoară emiciclul.

Ferestrele toate sunt mici şi evasate spre interior.

Pisania, aşezată de Lăpuşneanu, nu pomeneşte de primul cititor.

Biserica este zugrăvită înăuntru. Pictarile sunt în parte destul de bine păstrate şi ar putea fi dintr'o vreme mai veche. Au fost

însă restaurate în cursul veacului al XIX-lea, refăcându-se figurile, mai cu seama la tabloul votiv.

Biserica ar fi fost zidită, după unii, de Bogdan descălicătorul, după alții de Alexandru cel Bun. Construcțiile de stil romanic nu mai apar în Ardeal după mijlocul veacului al XIV-lea [1]), iar în Galiția, biserica cu care a fost comparată Radăuți, adică Sf. Stanislas din Halici, e și mai veche, fiind zidită de Franciscani în veacul al XIII-lea (și modificată mai târziu).

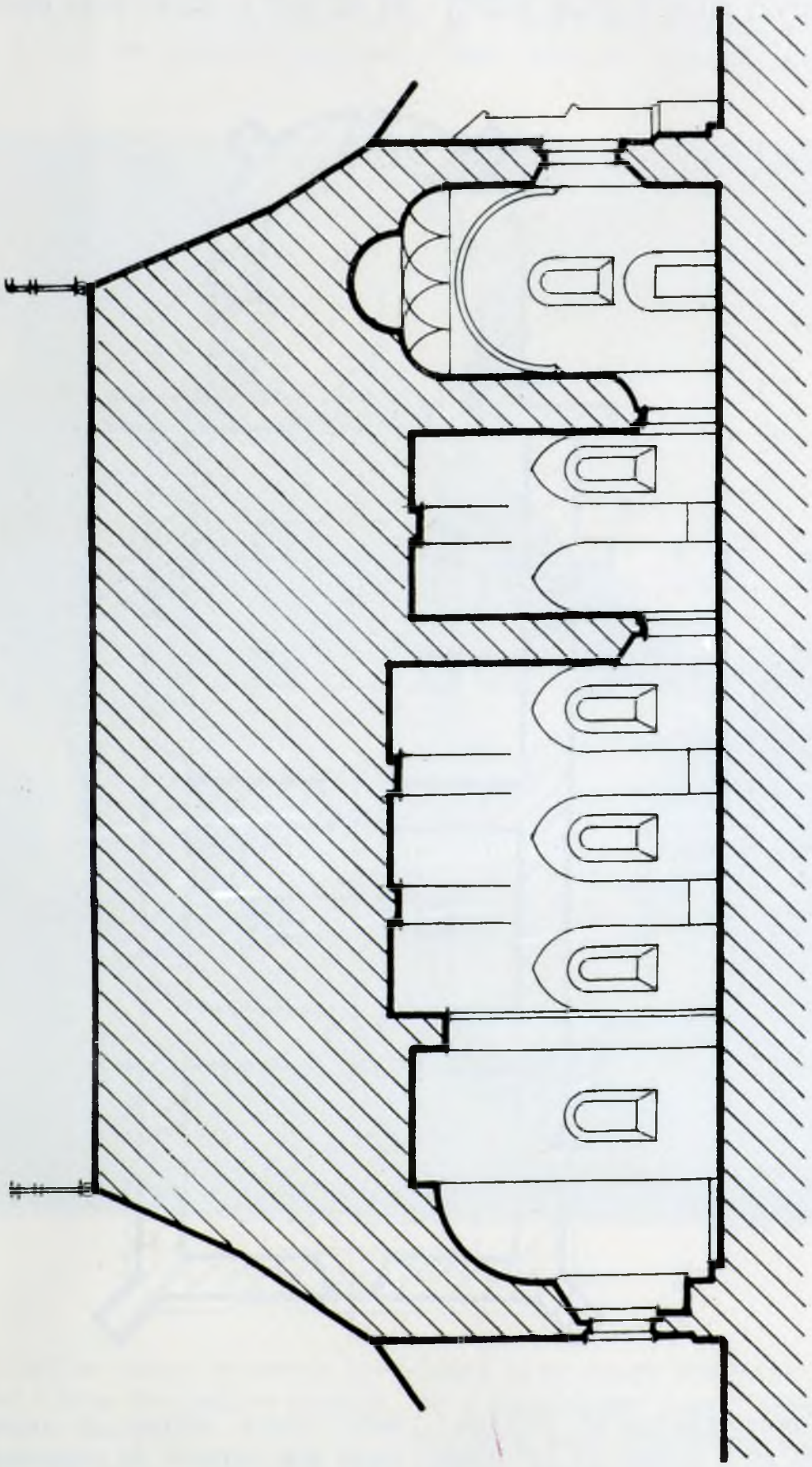

Fig. 240. Rădăuți, Secțiune longitudinală

Este deci logic să așezăm data construirei bisericei noastre cât să poate mai inapoi în cursul vremei, adică sub Bogdan.

Dealtmintrelea, dacă sub Alexandru cel Bun

[1]) V. Roth. Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen pag. 15. F. Müller. Die Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen pag 46.

ar fi fost vorba să se construiască o biserică așa de seamă, după un calapod occidental, s'ar fi lucrat în stil gotic, așa cum s'a făcut la Baia, la biserica catolică ridicată la 1410.

La aceste argumente se mai poate adăoga și faptul că Ștefan cel Mare a așezat pietrele

SF-TA TREIME DIN SIRET.

Sf-ta Treime din Siret are un naos boltit în calotă sferică pe patru pendentivi, un arc mai îngust spre apus, și spre răsărit unul mai lat de care e alipită bolta altarului. Sunt și

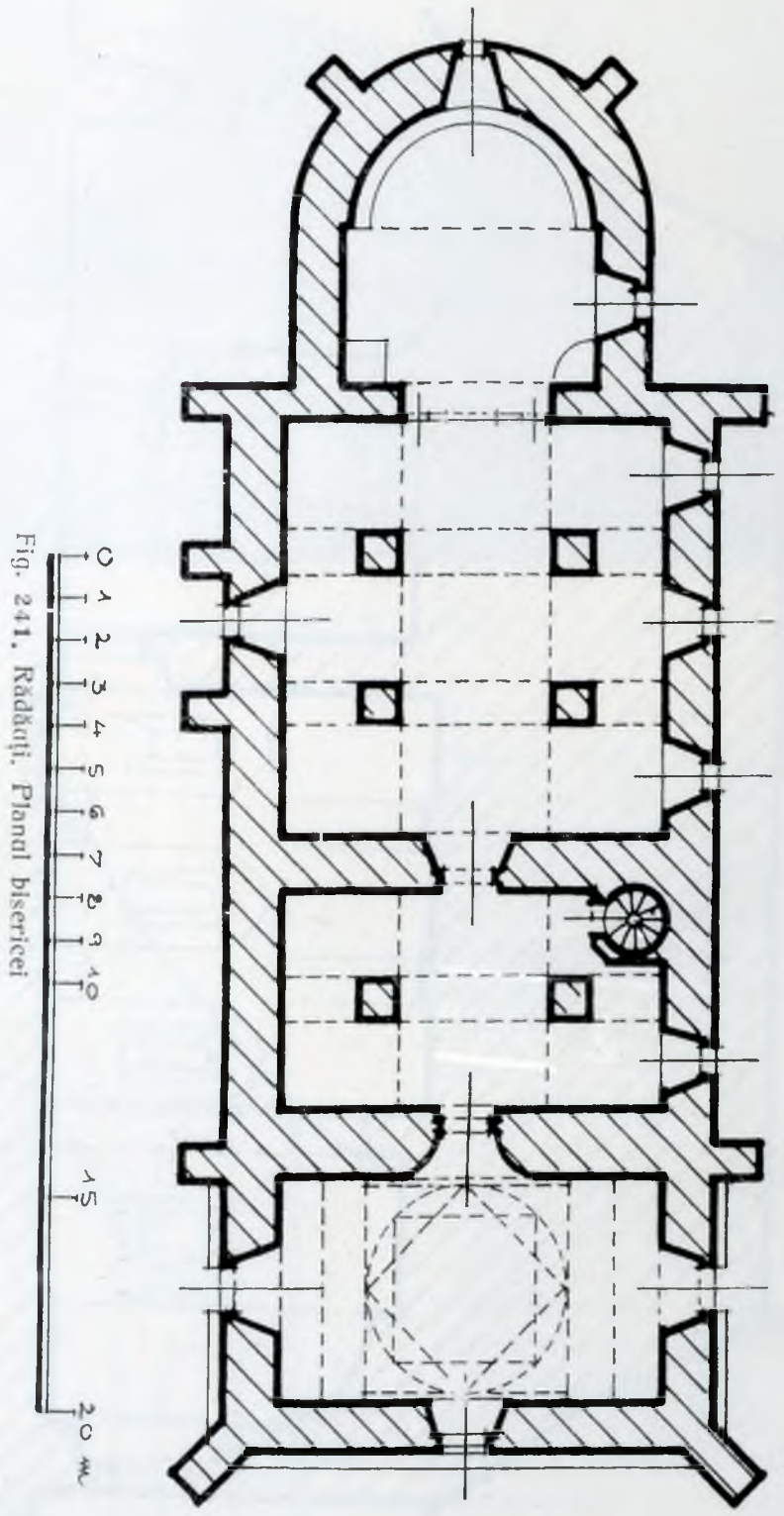

Fig. 241. Rădăuți. Planul bisericei

de mormânt ale predecesorilor lui, începând dela Bogdan, cea ce îl indică ca cel dintâi ctitor. Trecuse numai un secol și mai puțin dela moartea lor și dacă ar fi fost înmormântați acești voevozi în alte părți, s'ar mai fi știut.

două sînuri laterale în segment de cerc. Două nișe servesc de prosçomidie și de diaconic. Un perete cu o ușă mică separă naosul de pronaos, care e dreptunghiular, mai lung în sensul lățimei bisericei. E boltit în «berceau» fiind foarte ușor ogival. Nu se văd

actualmente arme de zugrăveli. In afară absidele au arcaturile oarbe, care vor rămâne în stilul moldovenesc, șapte la altar și câte cinci la cele laterale. Se arcă numai puțin mai sus de cât jumătatea înălțimei bisericei. Deasupra lor e un brâu de cărămizi așezate în dinți de ferăstrău, iar mai sus planul zidului continue până sus, eșit în raport cu pareta inferioară, dacă nu cumva tencuiala nu acoperă aici vr'o construcție specială.

Planul bisericei este deci bizantin și din toate planurile bizantine, se aseamănă mai mult cu cele macedonene și sârbești, mai cu seamă în cea ce privește pronaosul scurt și lat. Tocmai la fel nu găsim într'adevăr, dar unele sunt destul de asemănătoare. Sf. Nicolae din Seres și S-ftii Arhangheli din Cucevișteˡ) de pildă, care are însă tipul cu patru stâlpi, pe când S-fta Treime nu îi are; bolta pronaosului însă seamănă destul. Și Radenițaˢ) la o epocă mai recentă, are oarecare înrudire; dacă se suprimă nișele zidurilor de

Fig. 243. Sf. Treime din Siret (fot. Bălan)

miază zi și miază noapte ale naosului, dăm de o dispoziție foarte vecină. Combinând cu acest naos pronaosul Cucevișteiˡ), avem aproape planul Sf-tei Treime. Dar caracteristica cea mai apropiată este că Sf. Treime,

1) Kondakof—Makedonia, pag. 186.
2) Balș—O vizită la câteva biserici din Serbia.

ca și bisericile sârbești, e de tipul de plan ce'l denumește D. Millet planul simplu [1]), unde absida mare e imediat alipită de arcul estic al naosului, fără alt arc sau boltă intermediară, așa cum este cazul în planul zis «complex», de origină constantinopolitan. Toate și în exterior fațade cu oarecare trăsături constantinopolitane (care se regăsesc și la Salonic).

Inrâurirea pare deci a fi macedo-sârbească.

Această dispoziție a planului simplu a rămas însă izolată și fără influență asupra des-

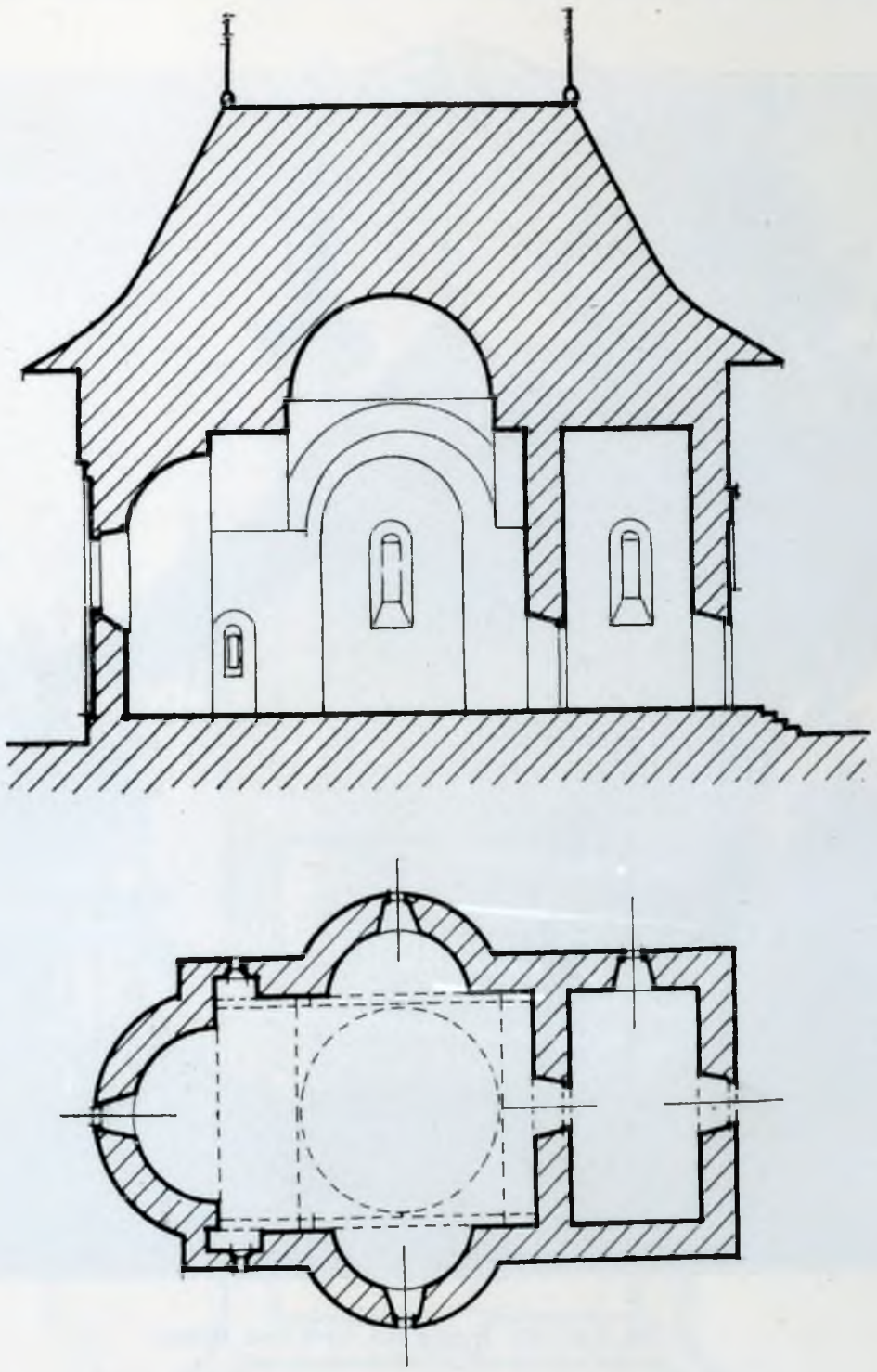

Fig. 224. Biserica Sf. Treime din Siret. Secțiune longitudinală
Fig. 245. Sf. Treime din Siret. Planul bisericei

bisericele moldovenești—aproape fără excepție — aparțin acestui de al doilea tip.

Astfel Sf-ta Treime ne arată, în întregul ei, un plan bizantin cu oarecare caractere sârbești,

voltărei ulterioară a planului moldovenesc. E probabil datorită călugărilor sârbi sau de școala sârbească veniți în Moldova în vremea lui Petru Mușat, încât tradiția că Sf-ta Treime ar fi de la sfârșitul secolului al XIV-lea pare a se adeveri.

1) G. Millet, L'école grecque pag. 56.

Fig. 246. Sf-ta Treime din Siret (fot. Bălan)

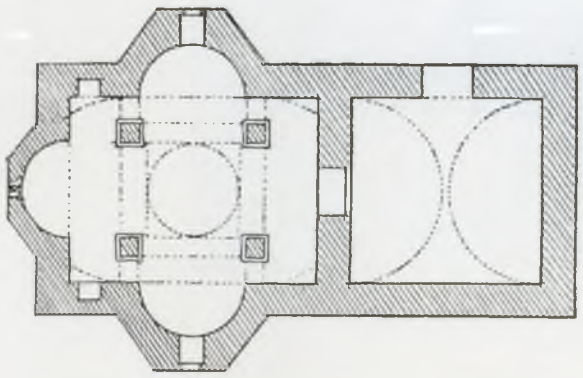

Fig. 247. Cucevișteă (după G. Millet) „l'Art Serbe"

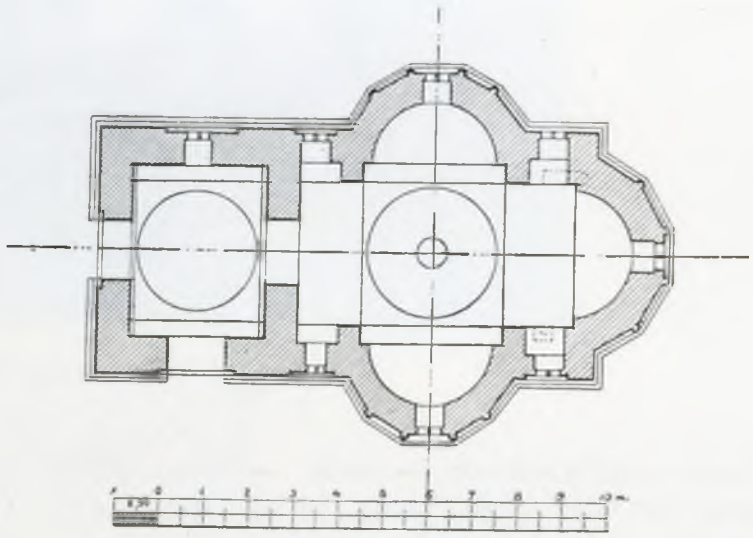

Fig. 248. Rudeniță

BISERICA MIRĂUȚI DIN SUCEAVA *)

Biserica Mirăuților e socotită de mai mulți autori ca una din cele mai vechi biserici moldovenești. După schematismul Episcopatului greco-oriental, citat de Romstörfer [1]) ar fi fost biserica mitropolitană a țării și biserica de încoronare; ar fi fost fundată chiar de Dragoș, după alți de Iuga.

După Grigore Ureche [2]), s'ar părea că biserica exista înainte de Alexandru cel Bun, adică înainte de începutul veacului al XV-lea.

*) Publicat în Bul. Com. Mon. Istorice, anul 1924.

1) Romstörfer. Die Restaurierung der Mirouz-kirche.

2) Gr. Ureche. Domnii țerii Moldovei cap. IV.

După Romstörfer [1]) probabilitatea cea mai mare e că a fost zidită în ultimul deceniu al veacului al XIV-lea.

La 1402, Alexandru cel Bun a adus și depus la Mirăuți moaștele lui S-f Ion cel nou [2]). Pe la 1513, în urma unui eveniment încă necunoscut, biserica a fost «devastată» [3]). Mitropolia a fost atuncea mutată în biserica S-f Gheorghe, începută în 1514 de Bogdan cel Orb și isprăvită în 1522 de către Ștefăniță Vodă. Iorga [4]) spune: «și biserica Mirăuțului unde slujea Mitropolitul Sucevei a trebuit să fie refăcută de dânsul (Ștefan cel Mare) potrivindu-se — poate — intru câtva stilul cel nou după acela al lui Alexandru cel Bun, etitorul dela început.

Melchisedec [5]) nu pomenește numele de Mirăuți, ci spune numai: «Este încă o biserică antică românească în marginea Sucevei despre cetate. Ea este descoperită, bolțile și pereții sunt foarte deteriorați, nu are nici o inscripțiune. Ea servește ca magazie pentru productele agricole, închiriată de negustători dela primăria Sucevei».

Istoricește deci, biserica Mirăuților ar fi cam dela 1400, cu o prefacere sau o reparație din vremea lui Ștefan cel Mare.

Până la ce punct biserica de azi — adică înainte de ultima restaurare de acum câțiva ani — este aceea dela început? Remanieri sau prefaceri ulterioare nu i au cumva schimbat cu desăvârșire caracterul primitiv?

Să știe, că în lucrările de restaurare, între 1898 și 1901, s'a găsit în pod, în resturile

Fig. 249. Mirăuți.

zidărici [6]) monede suedeze cu monograma G. A. (Gustav Adolf). In pilastrii dintre două ferestre ale turlei s'a găsit de asemenea, între două cărămizi, zidită o monetă poloneză din vremea lui Sigismund al III-lea (1587—1632). De aci se poate presupune că s'au executat lucrări la turlă și în părțile superioare ale zidurilor bisericei în veacul al XVII-lea.

Dacă examinăm planul, vom observa mai întâi prezența a doi stâlpi cari susțin peretele despărțitor dintre naos și pronaos. Această

1) Romstörfer. ibid.
2) N. Iorga. Istoria Bisericei Românești I p. 53.
3) Romstörfer. ibid.
4) Ibid. p. 95.
5) Melchisedec. O vizită la câteva mănăstiri din Bucovina p. 76.
6) Romstörfer. Die Restaurirung der Miroutz-Kirche

dispoziție n'o găsim la nici o biserică înainte de sfârșitul secolului al XVI-lea, afară de Putna și Sf. Nicolae Domnesc din Iași în starea lor de azi; dar aceste două biserici, cum am văzut, au fost reconstruite tocmai în veacul al XVII-lea. Din contra, în cursul acestui veac, această dispoziție devine frecventă încât se poate spune că este una din caracteristicile bisericilor moldovenești din acest secol (așa Dragomirna, Aroneanu (1598), Galata, Iții vechi, Sf Ioan Botezătorul din Suceava, Trei Erarhi, Cetățuia, Golia, Bogdana, Bârnova, Sf Onufrie. (fig. 219, 220, 221, 252).

Turnul-clopotniță, așezat pe latura de miazăzi la intrare, este de asemenea de un caracter târziu. Există într'adevăr turnul-clopotniță alipit de biserică încă de la începutul veacului al XVI-lea la Bălinești. Este însă o excepție care nu a mai găsit imitație până în veacul al XVII-lea, și mai cu seamă al XVIII-lea, când încep să se construiască clopotnițe fie pe latura vestică fie pe una din cele Nord sau Sud, ajungând să fie una din caracteristicile bisericilor moldovenești târzie. In cea ce privește clopotnița de la Mirăuți, bolta ei eliptică, scara în spirală văzută din

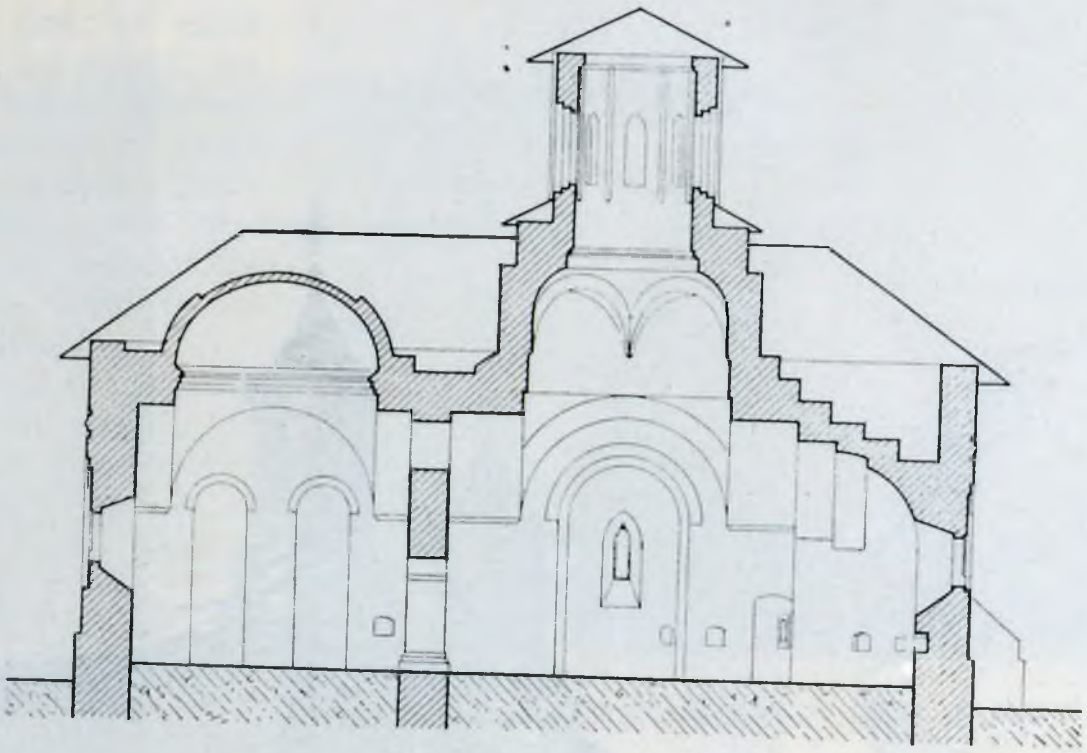

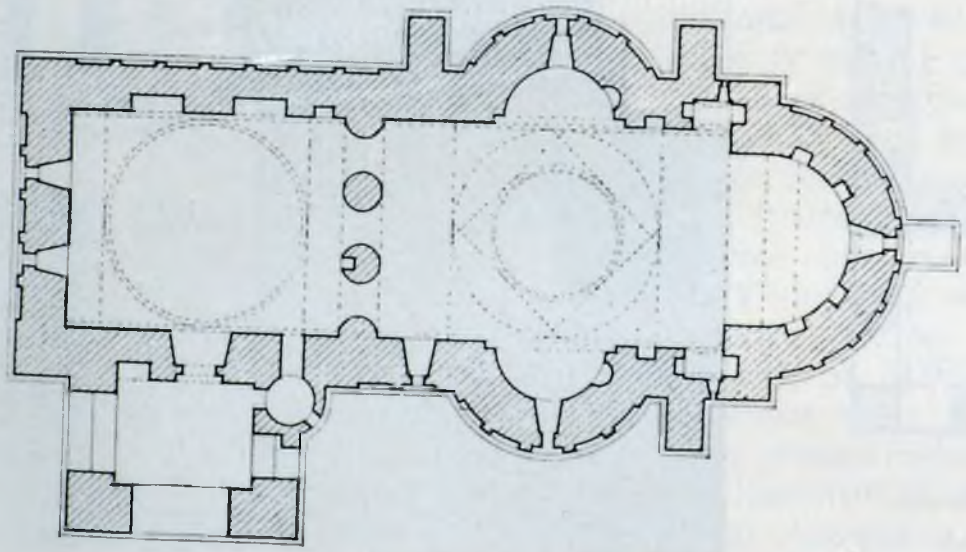

Fig. 250. Biserica Mirăuți. Secțiunea longitudinală
Fig. 251. Mirăuți. Planul bisericei

exterior și alte detalii despre care vom vorbi mai departe, ne îndreptățesc s'o socotim din secolul al XVII-lea.

Dacă examinăm acuma fațada, vom vedea că arcadele oarbe (firide) absidelor au un caracter bizantin, arhivoltele fiind intrate în raport cu planul zidului. Acest detaliu de construcție nu se întâlnește la vechile biserici din Rădăuți și Sf. Treime din Siret, dar se regăsește la multe biserici începând cu ultimi ani din veacul al XVI-lea și mai întâi la Galata, clădită de Petru Șchiopul la 1590 și care are mai multe caractere muntene.

Vom observa între altele, aceste racordări cam stângace ale arhivoltelor, provenind din lipsa de spațiu necesar, pilaștrii fiind mai înguști ca dubla lărgime a arhivoltei. Acest detaliu este aproape regula generală în Muntenia în veacul al XVII-lea și mai cu seamă în vremea lui Matei Basarab. De asupra firidelor oarbe, e încinsă biserica cu un brâu compus dintr'un tor între două rânduri late de cărămizi așezate piezișe în dinți (în zimți).

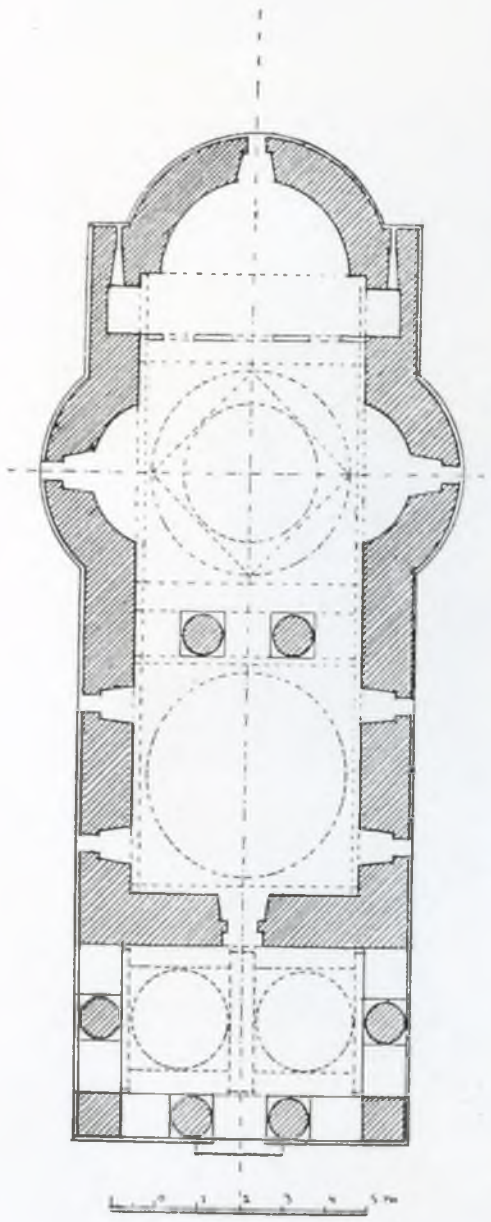

Fig. 252. Aron Vodă (Iași)
Planul bisericei
(după Bul. Com. Mon. Ist.)

Fig. 253. Biserica mănăstirei Galata

Rândurile de cărămizi așezate în zimți sunt o caracteristică bizantină, răspândită în toate țările balcanice și în Muntenia. Brâul însă, compus dintr'un tor (badin) între zimți, este specific muntean, și acolo nu'l găsim înainte de 1582, la Tutana, unde apare pentru prima dată, pe urmă la biserica domnească din Târgoviște (1583), devenind foarte răspândit în cursul veacului al XVII-lea (biserica Sf. Nicolae din Târgoviște, Sfinții Impărați din același oraș,— Coeni, Turnul Breba și alte).

La tarla de pe naos vedem colonete angajate la unghiuri, ceea ce nu se vede în Moldova, și pare de asemenea a fi un element muntean.

Și în interior găsim arcurile cu arhivoltele intrate în planul zidului.

In fine, nici ferestrele, nici contrafortarile, nici soclul nu ne arată formele și profilele ce le întâlnim în veacul al XV-lea și în XVI-lea în Moldova.

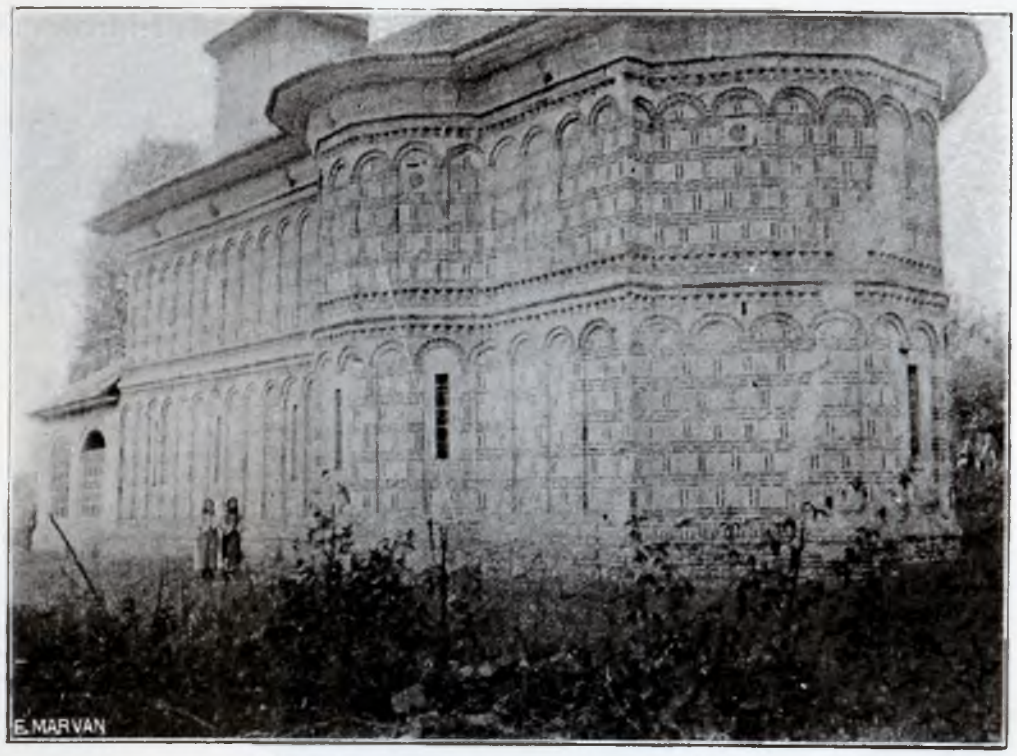

Fig. 255. Biserica din Tutana (Argeș)

Fig. 254. Sf-ți Impărați, Târgoviște (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Toate aceste caractere ne trimet deci în veacul al XVII-lea și concluzia firească a acestei analize este că refacerea bisericei din acest secol, despre care avem indicii, nu s'a mărginit la tarlă și la părțile de sus ale zidurí, ci a fost o reconstrucție completă din temelie.

Este deci probabil că devastarea Mirăuților în primii ani din veacul al XVI-lea, despre care se vorbește, în urma unui eveniment încă necunoscut, a fost, dacă nu o distrugere completă, cel puțin o vătămare destul de gravă ca să explice de ce Bogdan cel Orb a fost nevoit ca să reconstruiască o mitropolie nouă în loc de a repara cea veche.

Pentru ca să credem că — cu toate caracterele din veacul al XVII-lea ce le am relevat — biserica este din preajma anului 1400, ar trebui admis ca în această epocă, necunoscută nouă în privința monumentelor, a fost o înrâurire și un stil care au dat rezultate la fel cu cele ce le găsim două veacuri și mai bine mai târziu.

Toate aceste caracteristice ar fi dispărut, ne mai văzându-se nimic din ele în tot timpul lui Ștefan cel Mare și al urmașilor lui, nici în Moldova, nici la vecini, și după această lungă eclipsă de mai bine de 200 ani ar reapărea deodată.

Cred — fără a mai vorbi de evidența

înrâurire din arhitectura munteană din veacul al XVII-lea asupra celei moldovenești —

Fig. 256. Biserica din Coeni (Vlașca)

cred că o asemenea presupunere ar fi absurdă, și că concluzia ce se impune este ca biserica Mirăuților a fost prefăcută din temelie pe la jumătatea veacului al XVII-lea.

S'ar putea cel mult presupune că planul (afară de clopotniță) s'a respectat. Și dacă aceasta s'ar putea proba, ar fi deja un punct foarte important câștigat.

MOLDOVIȚA.

Biserica veche din Moldovița ar fi fost făcută de Alexandru cel Bun. A fost distrusă de o surpare a muntelui sau de un cutremur.

Din ruinele actuale e greu să se ghicească planul. Ar fi necesare săpături. In glaful unei ferestre se mai văd rămășițe de fresce.

Se mai văd golurile grinzilor de lemn înecate în zidărie, după obiceiul bizantin.

* * *

Printre clădirile de mai înainte de Ștefan cel Mare s'ar putea clasa — poate — și tarnul de intrare de la Mănăstirea Neamțului (partea interioară, căci cea din afară a fost zidită la 1824). După tradiție ar fi de la Petru Mușat și de fapt nu e nimic în construcția lui care să fie în contrazicere. Arcurile și bolțile intrării sunt foarte ușor ogivale, cea ce am observat și la pronaosul de la Sfânta Treime din Siret.

Dacă s'ar adeveri că această biserică este într'adevăr de la Petru Mușat, această similitudine de detaliu ar putea fi un argument pentru a fixa la această dată și tarnul de la Neamțu.

* * *

Spre complectare, vom descrie aici acuma

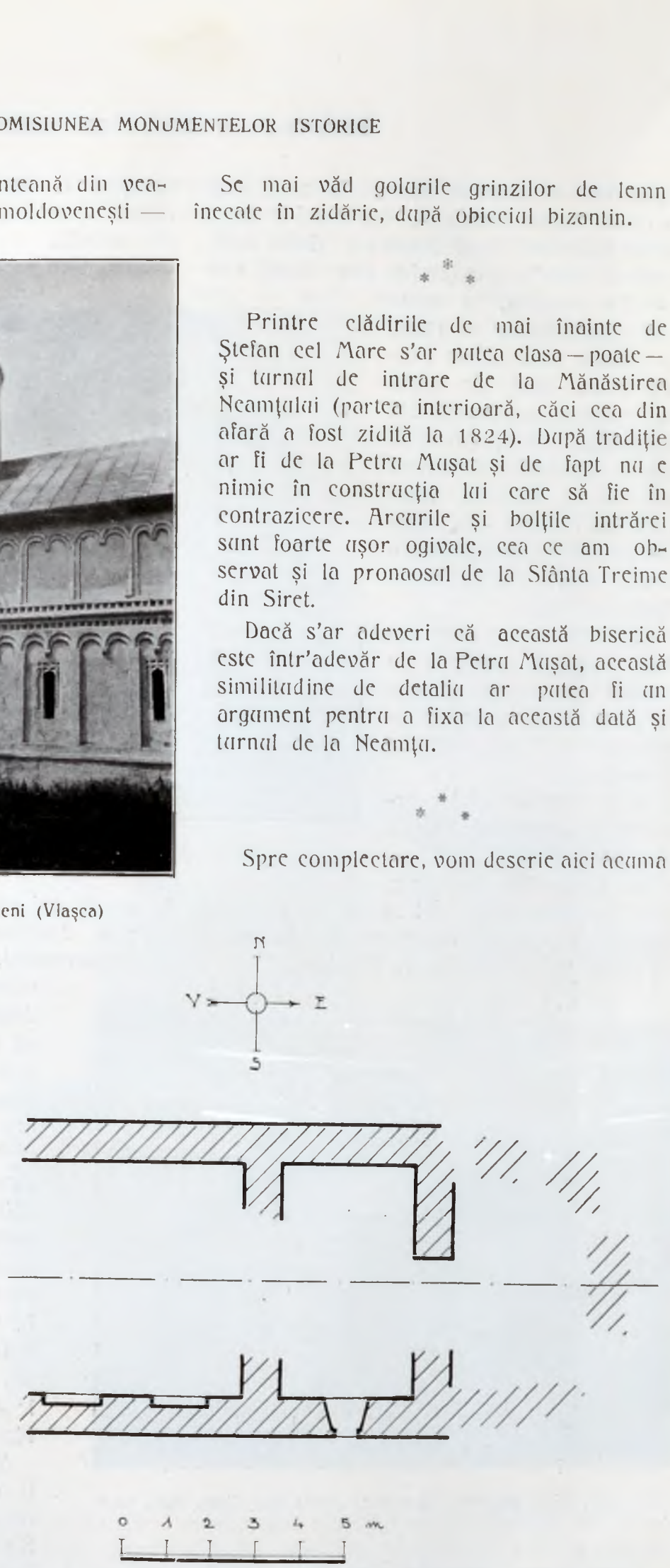

Fig. 257. Ruinele Moldoviței vechi

și bisericile din vremea lui Bogdan cel Orb și a lui Ștefăniță.

Fig. 258. Rainele Moldoviței vechi

Fig. 259. Mănăstirea Neamțului, Turnul de intrare (văzut din interior)

SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA.

Biserica Sf. Gheorghe din Suceava a fost începută de Bogdan cel Orb în anul 1514 și

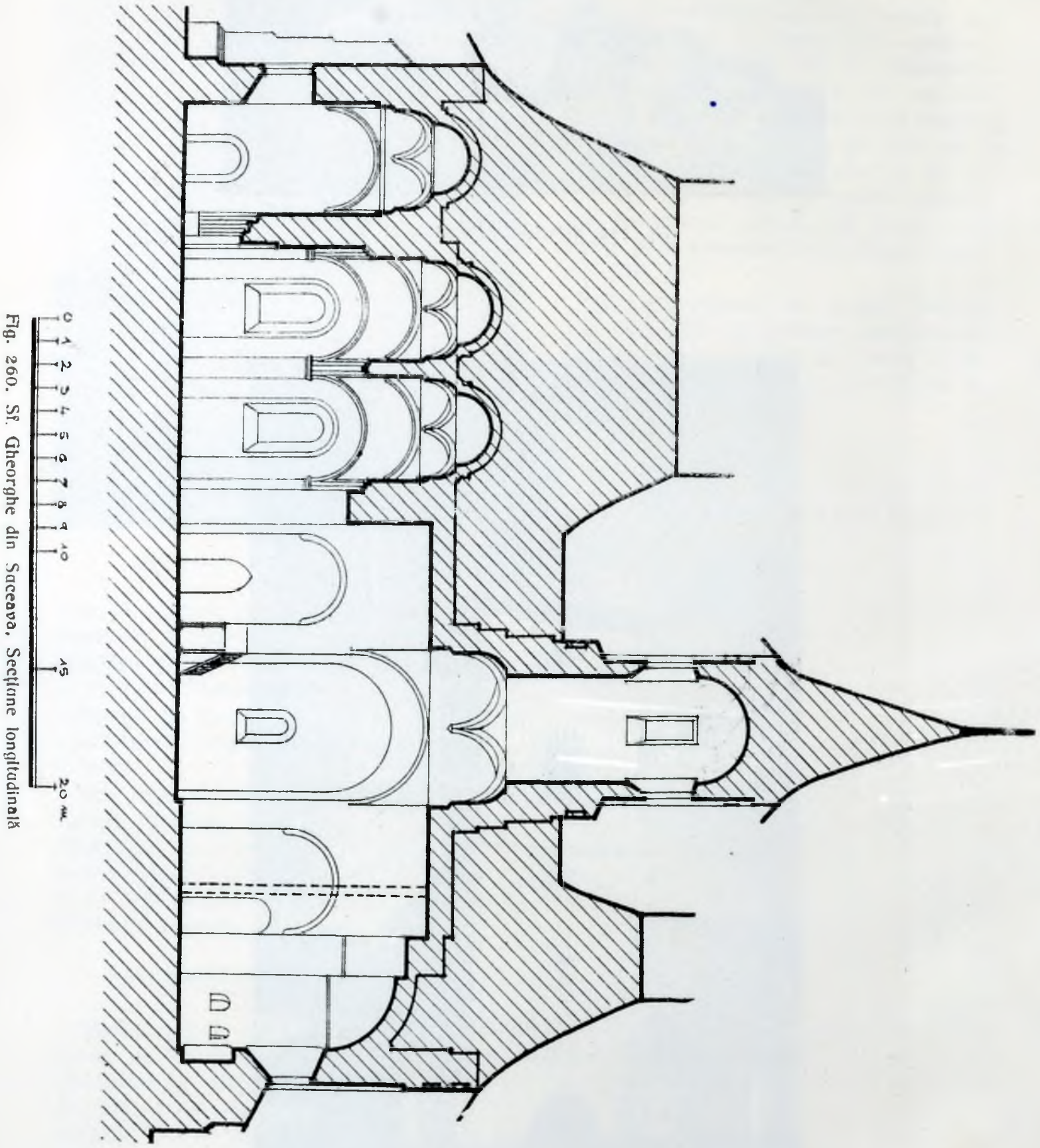

Fig. 260. Sf. Gheorghe din Suceava. Secțiune longitudinală

isprăvită numai în 1522 de către fiul său Ștefăniță.

E ceva mai mare ca biserica mănăstirei Neamțului cu care seamănă mult, așa mult încât este evident că această din urmă i-a servit de model.

Principala deosebire — precum am spus când am vorbit de Neamț — consistă în faptul că, în loc de an nou compartiment intercalat între pronaos și naos, bolta vestică a acestuia a fost prelungită, precum și cea de est, câștigându-se astfel mult spațiu în

mijlocul bisericei. Se și înțelege de ce s'a făcut această modificare: pe când Neamțul era mănăstire și locaș de înmormântare, Sf. Gheorghe era făcut pentru a fi mitropolia țărei și era nevoe de spațiu în naos pentru curtea domnească. In colo dispozițiunile și chiar dimensiunile sunt aproape la fel, mai cu seamă caracteristicul pronaos ce-l vom regăsi aproape după acelaș tipic și la Probota. In loc însă ca nervurele să se continue până jos, sunt pilaștri de secțiune dreptunghiulară care le susțină. Trebue semnalate și marele nișe oarbe, câte două pe pereți de miazăzi și de miazănoapte ale noaosului, și care amintesc cele de la Piatra, Borzești și Războeni.

Și exonartexul, ca la Neamț, a fost adăogat ulterior, în 1579, de către Mitropolitul Teofan; e boltit la fel ca la Neamț și are tot trei ferestre mari în peretele de apus. S'au regăsit în exterior câte-va semne lapidare.

In afară — abstracție făcând de micul pridvoraș modern și de intrările secundare făcute acuma în urmă — diferențele principale provin din faptul că absidele în loc de a fi poligonale ca la Neamț sunt în segment de cerc. Turla e octogonală și are patru ferestre și patru contraforturi. E așezată pe un dublu soclu stelat cu opt vârfuri.

Biserica e tencuită în exterior și mai are urme de zugrăveli, făcute probabil în veacul al XVI-lea.

Din nefericire, la restaurarea făcută acuma vr'o douăzeci de ani, s'au spart ferestre noi fără a ține seamă nici de forma lor vechie nici de zugrăveli. La turlă apar discuri smălțuite, însă fără figuri ci numai cu un bumb la mijloc cum le vedem la Borzești, la Piatra, la Neamț. E ultima biserică la care găsim această împodobire. Intre aceste discuri care au 18,5 cm. diametru, s'au așezat piese speciale triunghiulare sau în patru laturi, pentru a umplea golurile dintre ele. Culorile sunt ca de obicei galben, brun, verde. Obișnuitele rânduri de mici ocnițe se văd și pe corpul bisericei și pe turlă.

Invelitoarea este acuma refăcută după cum arată tablourile votive din această vreme. Romstörfer a regăsit de altmintrelea pe soclurile turlei, înecate în acoperiș, urme de picturi și chiar discuri care arătau neîndoios că în vremea construcției erau libere și văzute.

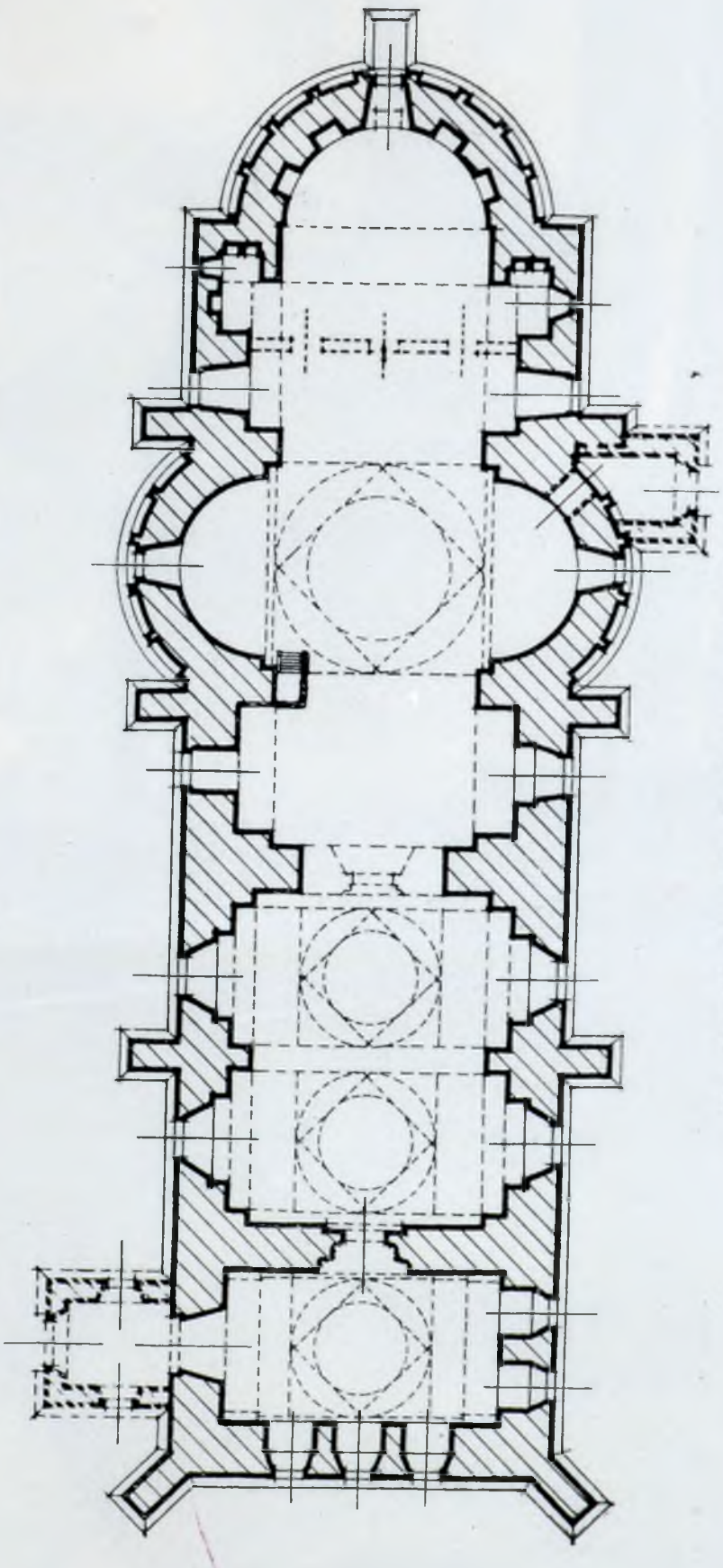

Fig. 261. St. Gheorghe din Suceava, Planul bisericei

E o probă mai mult că această formă de învelitoare este cea corectă.

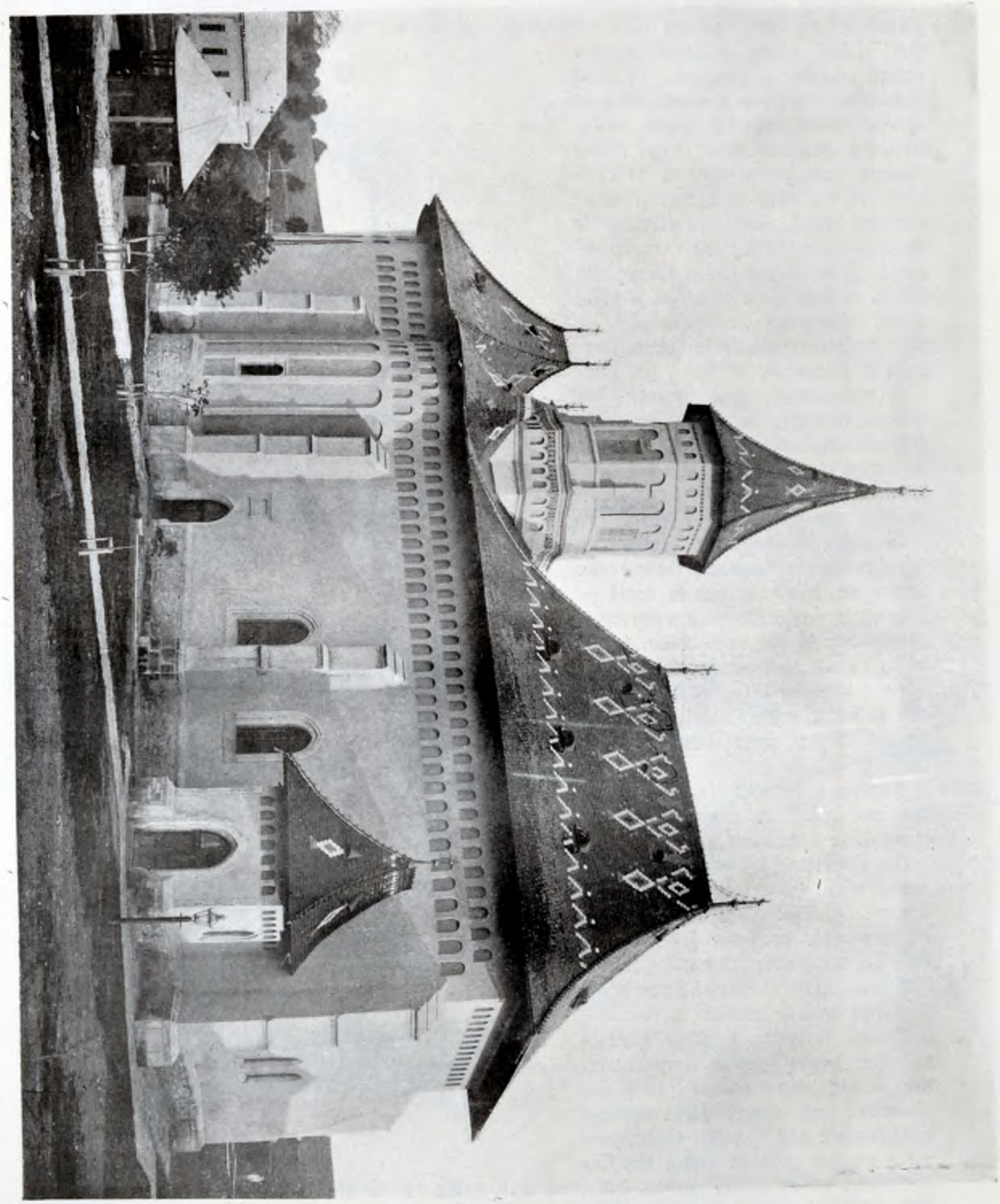

Fig. 262. Sf. Gheorghe din Suceava

Fig. 263. Sf. Gheorghe din Suceava, înainte de restaurare

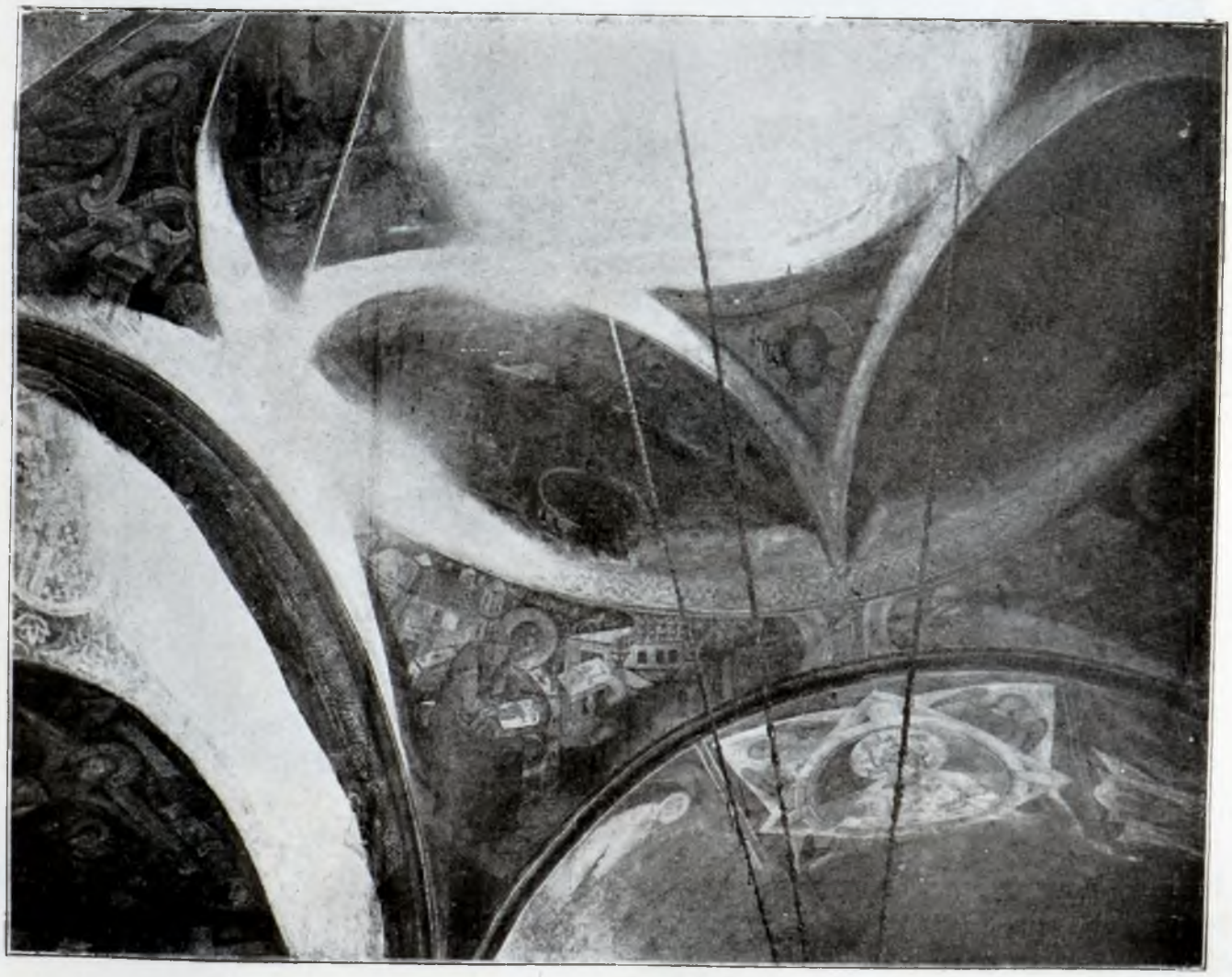

Fig. 264. Sf. Gheorghe din Suceava, naos

Să știe ce insistență a fost pusă de către Bogdan și pe urmă de către Stefăniță pentru a putea aduce din Polonia plumbul necesar acestei invelitori. Voi discuta mai departe mai pe larg această chestiune.

mai urât; este, pe alocurea o adevărată măzgălire.

Tabloul votiv a disparut în mare parte odată cu scoterea peretului despărțitor dintre naos și pronaos. Se mai văd totuși încă trei

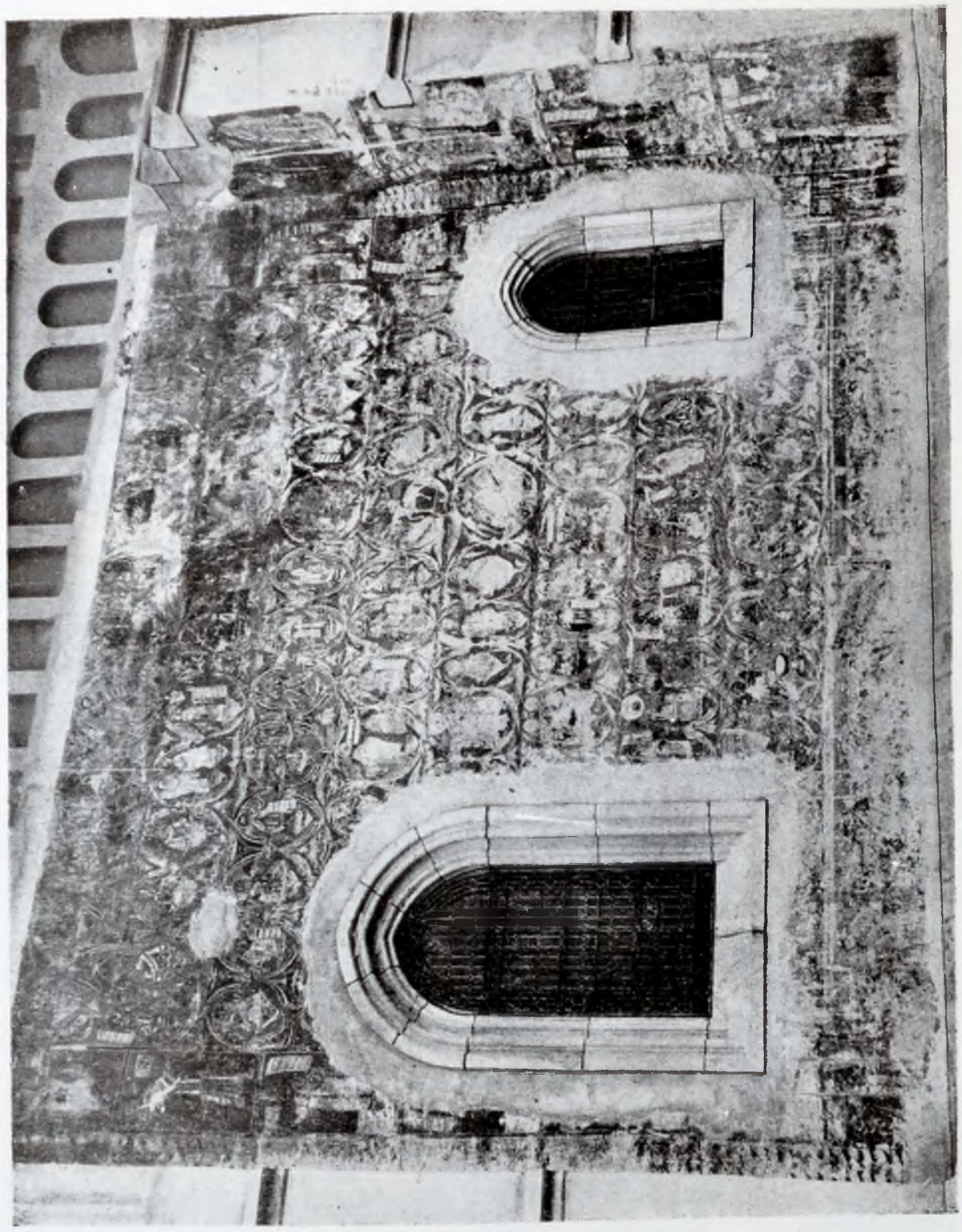

Fig. 265. Sf. Gheorghe din Suceava, Fațada Sud

In interior o pictură frumoasă imbracă încă pereți, și arată o dulce și stearsă tonalitate. Păcat numai ca la ultima restaurarea, pictorii nu s'au mulțumit să curețe și să spele, ci au refăcut părțile ce lipseau în modul cel

persoane, Bogdan cel Orb cu fii săi Ștefan și Petru [1])

Până nu de mult se mai vedeau trei chipuri

[1]) Kozak. Inschriften.

și încă alte două cu capetele tăiate de marginea nouă a ferestrei.

Atrage luarea aminte frumoasa icoană a Maicei Domnului din luneta portalului de intrare; ea înfățișează vechia temă bizantină a duioasei Maici „γλυκοφιλοῦσα".

sfântului și este o foarte frumoasă și interesantă piesă de argintărie; interiorul capacului e acoperit cu frumoase zugrăveli.

Pisania de 96 cm. lungime și 71 cm. înălțime așezată deasupra intrarei în pronaos sună astfel:

Fig. 266. Sf. Gheorghe din Suceava, Fațada Sud

Să știe că biserica Sf. Gheorghe păstrează racla cu moaștele lui Sf. Ioan cel nou care au fost adăpostită în ea dela fundația ei — lipsind un veac, cât timp au fost la Zolkiew în Galiția, dela 1686 la 1783.

Aceasta raclă de argint înfățișează viața

„Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea sfântului Duh, a vrut blagocestivul și de Hristos iubitorul Ion Bogdan Voevod prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești să zidească biserica Mitropoliei din Suceava, unde este hramul sfân-

Fig. 267. Sf. Gheorghe din Suceava, vedere în pronaos

Fig. 268. Sf. Gheorghe din Suceava, ușa pronaosului

tului marelui mucenic și biruitorului Gheorghe. Și a început a o zidi în anul 7022(=1514) fost făcută de Anastasie Crimca, în vremea lui Miron Barnovski (1626 — 1629) pe când

Fig. 269. Sf. Gheorghe din Suceava Maica Domnului la intrarea principală

și n'a putut s'o săvârșească; și fiul lui Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești, cu ajutorul lui Dumnezeu a zidit'o dela ferestre în sus și a săvârșit'o în anul 7030 (=1522) luna Noembrie 6 și a Domniei lui al șaselea an curgător; și a fost sfințită de mâna prea sfântului mitropolit Kir Teoctist" [1])

O alta inscripție de piatră arată data facerei pridvorului [2]):

„Acest pridvor l'a făcut Teofan mitropolitul, din mănăstirea Rîșca, în cinstea marelui mucenic Ion cel Nou în zilele blagocestivului nostru domn Io Petre Voevod în anul 7087 (=1579)".

O inscripție zugrăvită arată că Petru Schiopul a răstaurat și acoperit din nou biserica.

Iar mica capelă (eclisiarnița) din curte a clopotnița a fost ridicată de Petru Schiopu tot atuncea când a acoperit biserica.

Fig. 270. Sf. Gheorghe din Suceava,
Discuri de pământ ars (după Romstörfer)

Din cele arătate și din planurile bisericei rezultă clar că Sf. Gheorghe este foarte în-

[1]) [2]) Kozak. Inschriften aus der Bukowina.
Vezi și Romstörfer in Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums 1899 pag. 104.

Fig. 271. Sf. Gheorghe din Suceava, Pisania

rudită şi în mare parte copiată după biserica mănăstirei Neamţului, având ca şi aceasta unele trăsături ale grupului Piatra Borzeşti.

Este motivul pentru care aceasta biserica se grupează cu acele din vremea lui Ştefan mai curând decât cu cele din vremea următoare.

PARHĂUŢI

Biserica din Parhăuţi, cu hramul tuturor Sfinţilor, a fost ridicată în anul 1522 de către logofătul Gavril Tătraşan. Asemănarea planului cu acela al Reuseniior este izbitoare. Chiar dimensiunile sunt identice. Una şi alta au 25.60 m. lungime, 9.00 m. lăţime exterioară si 6.10 m. lăţime interioară. Naosul şi altarul sunt aproape identice.

Micile concavităţi care ţin loc de sînuri la Reuseni, lipsesc la Parhăuţi. Mănunchiurile de colonete ce le încadrează există totuşi; ele au dealtmintrelea o mare desvoltare, le găsim şi în pronaos, la uşi, la ferestre, la colţuri şi se găsesc nervure la înălţimea naşterilor bolţilor.

Pronaosul diferă; ca la Dobrovăţ, în pronaosul cel nou, bolta e aceaş ca aceea a naosului.

In exterior, bolta din spre apus e mai complicată; e separată în două cataruri, având câte două deschizături în loc de una singură. Catul de sus e deschis şi lateral. Este astfel o îndrumare către clopotniţele ce fac corp cu biserica.

In afară, biserica a rămas de piatră brută netencuită, şi fără multă grijă lucrată. S'ar crede că intenţia a fost de a o tencui. Soclu e fără nici o piatră profilată. Ferestrele sunt mici, însă nu mai sunt de tipurile cunoscute înainte; sunt fără mulure şi să termină în acoladă, însă sunt tot gotice ca înfăţişare. Tot aşa şi rama uşei scărei ce duce la clopotniţă.

La arcuri, se ved pe ici colo câte o cărămidă smălţuită brun. In rezumat, după plan, biserica este o imitaţie a celei de la Reuseni şi Arbora şi se poate clasa în acelaş grup. Ca detalii şi mod de execuţie însă, diferenţa e mare şi desigur nu a mai lucrat acelaş meşter ca la celelalte biserici.

Pictura e frumoasă şi foarte bogată în poleitură; şi aici sub stratul pictat se găseşte un alt strat imitând cărămida aparentă.

Intr'o firidă din altar se vede o „pietà", care ne arată unul din rarele cazuri de influență a picturei italiene. Pe tabloul votiv, care se găsește la locul obișnuit, se vede singur Gavril Totrușan — capul este refăcut. E înfățișat cu același fel de coafură ca și Șendrea la Dolhești și logofătul Teodor la Humor;

Fig. 272. Parhăuți

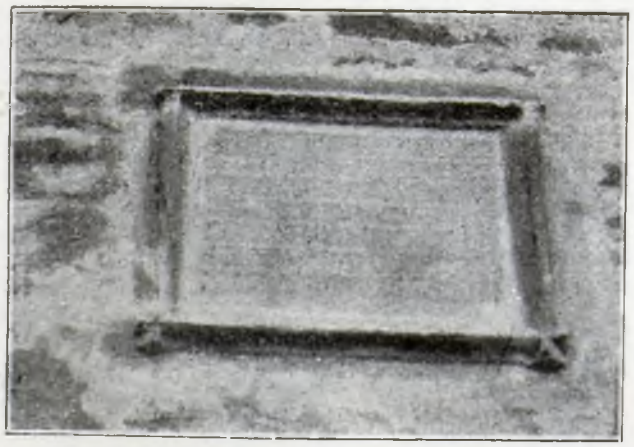

Fig. 274. Parhăuți, Pisania

el poartă o barbă rară. E de observat că nu ține biserica în mâini.

Biserica fiind mult timp descoperită, zugrăvelile au suferit mult și în multe părți din naos și altar au și căzut; în pridvorul de sub clopotniță pictura boltei a fost refăcută; cea de jos, însă, e frumoasă. Printre grafitele de unul

Fig. 274, Parhăuți, Pisania (după Kozak)

din 1631. Pe peretele de apus la intrare, în axa bisericei, se găsește pisania care spune:

«Cu vrerea Tatălui cu ajutorul Fiului şi cu săvârşirea sfântului Duh, robul lui Dumnezeu Pan Gavril Totraşan, logofăt, a zidit acest hram în numele tuturor sfinţilor, cari au strălucit în toată lumea, pentru rugăciunea sa şi a domniţei lui Ana, în zilele blagocestivului şi de Hristos iubitorului lo Ştefan Voevod, Gospodarul ţărei moldoveneşti, fiul lui Bogdan Voevod, la anul 7030 (=1522) luna iunie 15.» [1])

In pronaos sunt mai multe pietre de mormânt, printre care aceea a soţiei lui Totraşan, —fata lui Luca Arbure—a mamei lui şi altor rude. Piatra lui Totraşan lipseşte.

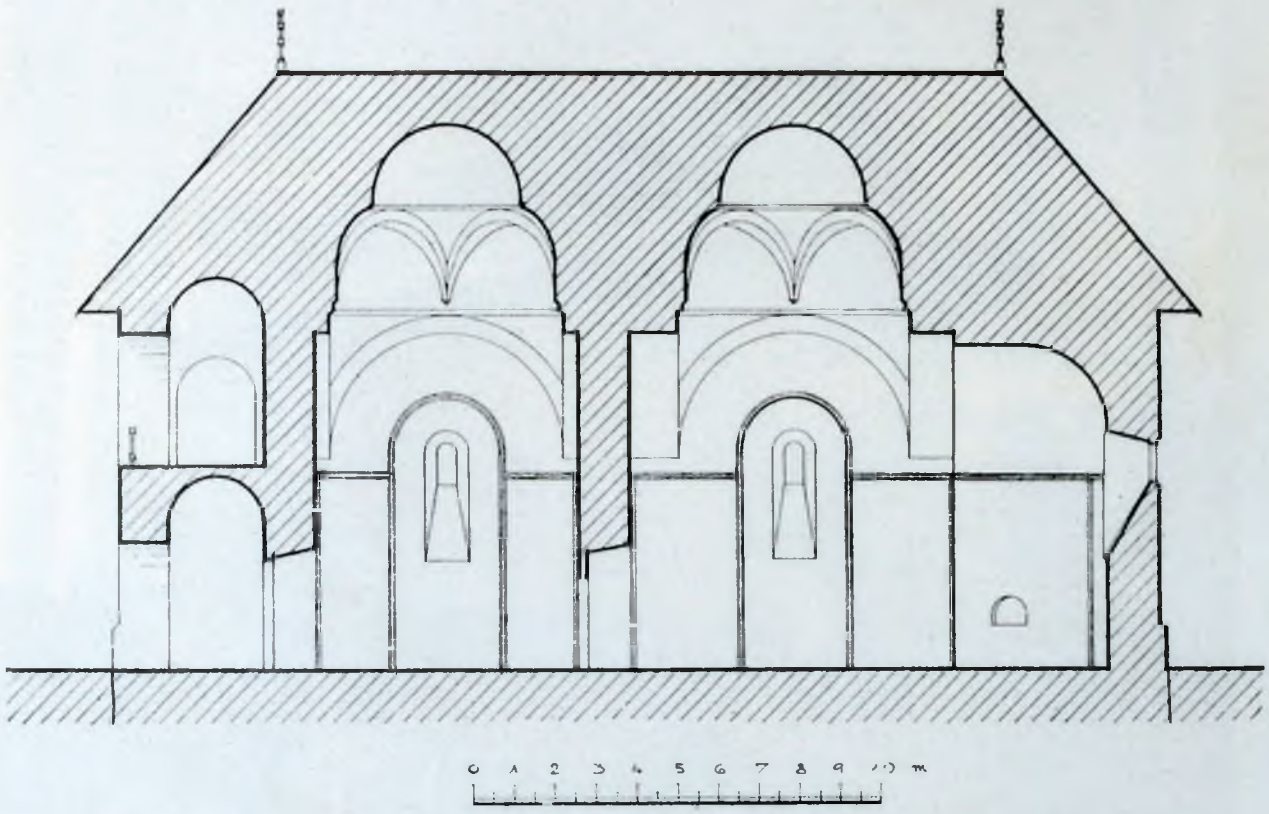

Fig. 275. Biserica din Parhăuţi, Secţiune longitudinală

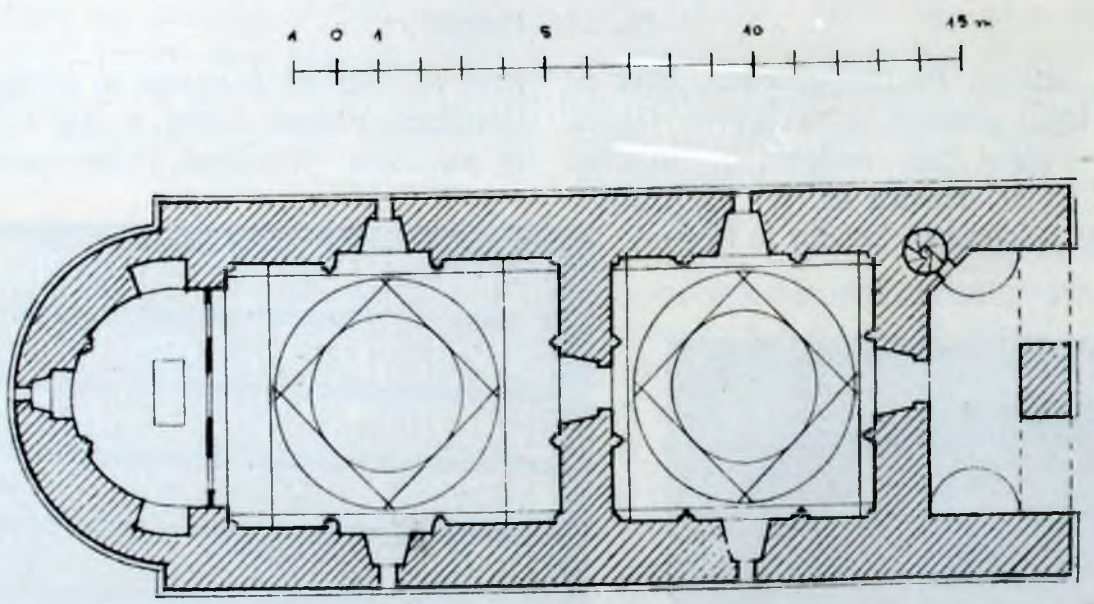

Fig. 276. Parhăuţi, Planul bisericei (după Romstörfer)

[1]) Kozak. Inschriften.

ȘIPOTELE (jud. Iași)

Biserica cu hramul Sf. Ioan cel nou, a fost zidită ca biserică a curței sale de către Luca Arbore, pârcălab de Suceava, care a zidit cu cinci ani înainte biserica din Arbore.

Biserica e simplă, fără turlă și seamănă ca vedere mai mult cu Cotnar decât cu Arbora.

Zidul e drept, și fără sînuri și fără contraforturi; zidăria de piatră brută e acoperită de tencuială. Socul e fără nici un profil.

Ferestrele toate au fost schimbate, iar ușa de intrare de pe latura de miază zi a fost zidită. — Deasupra ei e pisania.

Înăuntru, peretele de separare a naosului de pronaos a fost scos si în loc de ușă s'a deschis un arc mare. Asemenea s'a deschis

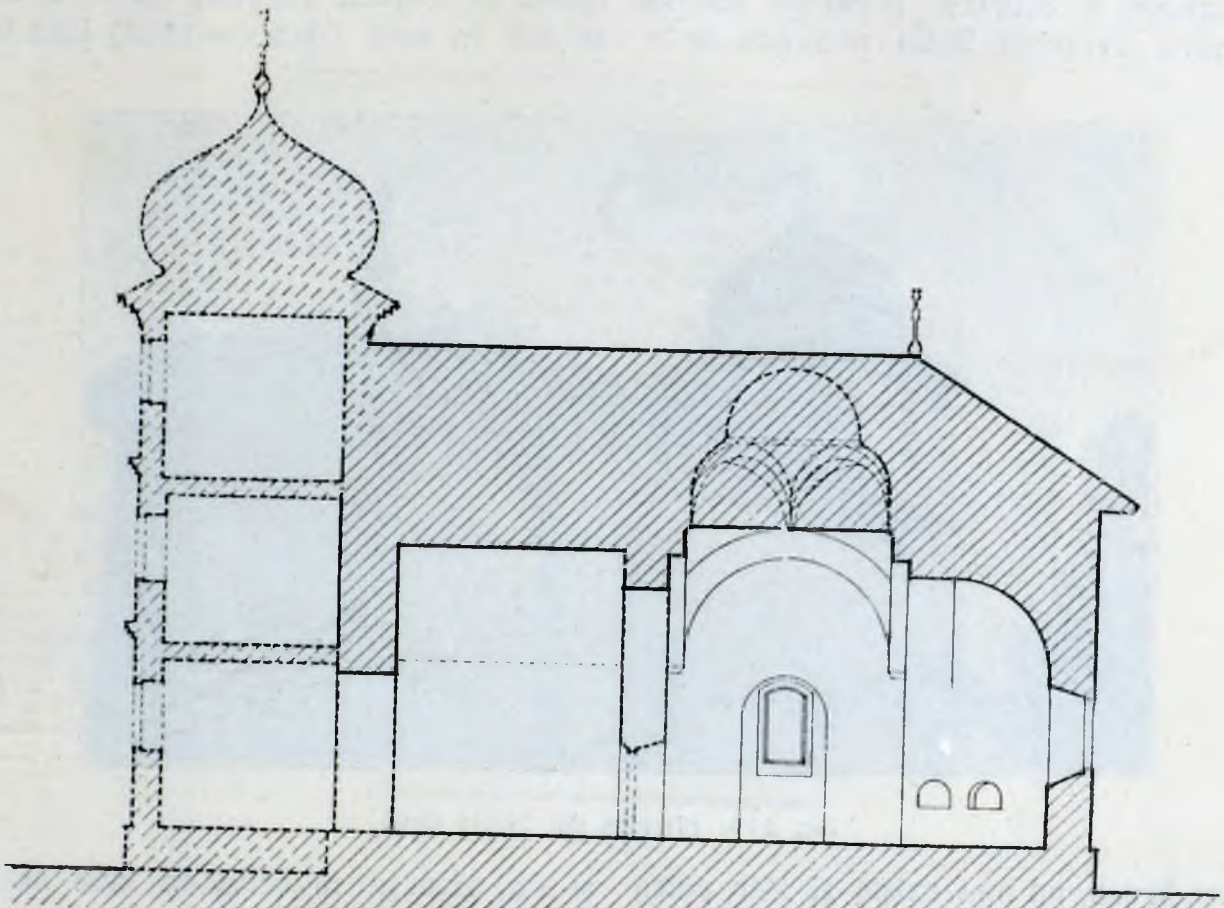

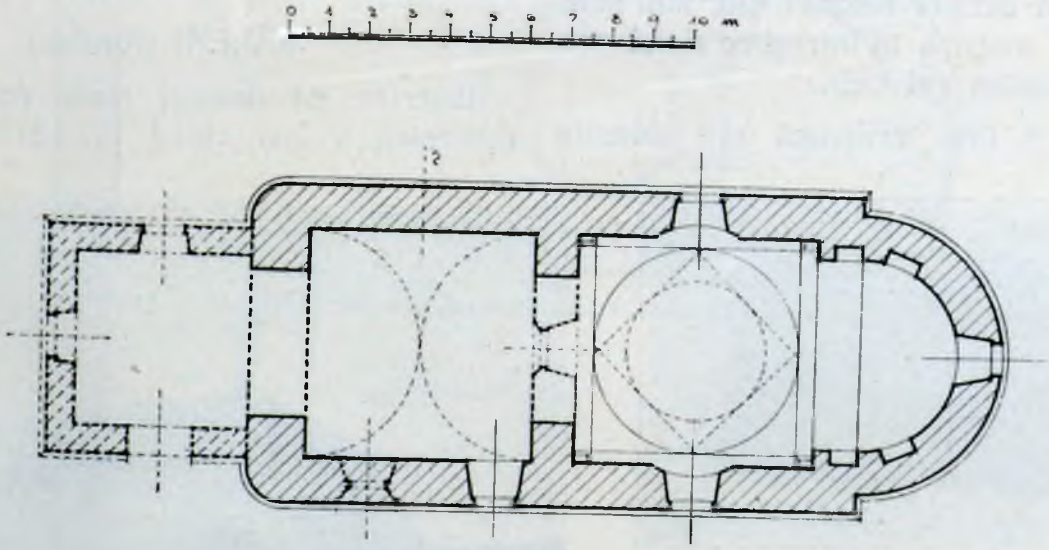

Fig. 277. Biserica din Șipote, Secțiune longitudinală
Fig. 278. Șipotele, Planul bisericei

zidul de apus spre noua intrare făcută sub clopotniţa, zidită la 1890.

Planul seamănă oare cum cu cel de la Arbora; lipsesc însă nervurele care încadrează scobiturile absidelor laterale. Bolţile însă sunt alte, Pronaosul e acoperit printr'un simplu semi-cilindru (berceau). Bolta naosului, de la

„Rugăciunea robului lui Dumnezeu Pan Luca Arbore, pârcălabul Sucevei, care a zidit acest hram curţilor sale din Şipote în numele sfântului şi slăvitului marele mucenic al lui Christos Ioan cel nou, în zilele blagocestivului Domn Io Bogdan Voevod; care s'a început a se zidi în anul 7015 (=1507) luna Iulie 19

Fig. 279. Biserica din Şipote (Iaşi)

pendentivi în sus, nu mai există şi s'ar putea ca şi bolta absidei mare să fi suferit o refacere.

Însemnătatea acestei biserici este mai mult aceea de a fi singura în întregime zidită sub domnia lui Bogdan cel Orb.

Reuseni ce a fost terminată sub domnia

şi s'a săvârşit în acelaş an luna Septembrie în a cincea".

Nu se mai vede, azi, nici o urmă de pictură veche, nici înăuntru, nici în afară.

VĂLENI (Roman)

Biserica, cu hramul celor patru zeci de mucenici, a fost zidită în 1519 de Cozma

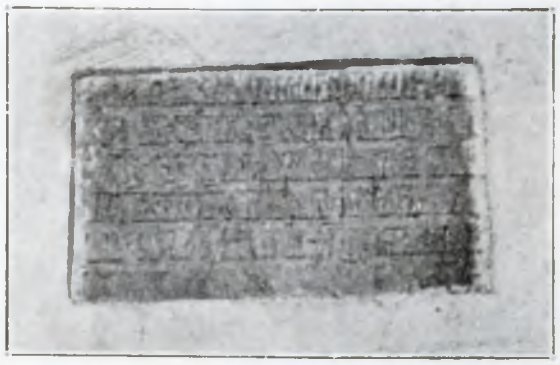

Fig. 280. Şipotele, Pisania

lui — în a doua lună — era începută de aproape un an când a murit Ştefan cel Mare, iar Sf. Gheorghe din Suceava, începută în 1514 de către Bogdan, n'a fost isprăvită de cât în 1522 de către Ştefăniţă Vodă, în al şaselea an al domniei lui.

Pe pisania se citesc următoarele:

Fig. 281. Biserica din Văleni (Roman)

Şarpe, precum arată pisania aşezată la dreapta intrărei:

„Cu vrerea și cu ajutorul Domnului Dumnezeu, eu robul lui Dumnezeu Damnealui Cozma Șarpe Postelnic a zidit acest hram la curtea sa din Șchiai întru numele Sfinților patruzeci de mucenici din Sevastia pe vremea bine credinciosului Io Ștefan Voevod și s'a început a se zidi la anul 7027 (=1519) luna lui Mart 30 și săvârșit în același an, luna lui Iunie 22“ [1])

[1]) Iorga. Inscripții

Biserica e fără turlă; are un naos boltit în modul obișnuit moldovenesc și un pronaos boltit în semi-cilindru (în «berceau») ca la Șipote. Peretele despărțitor a fost scos.— Locul sînurilor e însemnat în interior printr'o ușoară curbură. Ușa de intrare e ogivală, destul de ascuțită, dar de un profil cam stângaciu.

Toate ferestrele au fost schimbate.

In afară, zidurile sunt drepte, iar absida este semicirculară; nu se mai vede nici un pro-

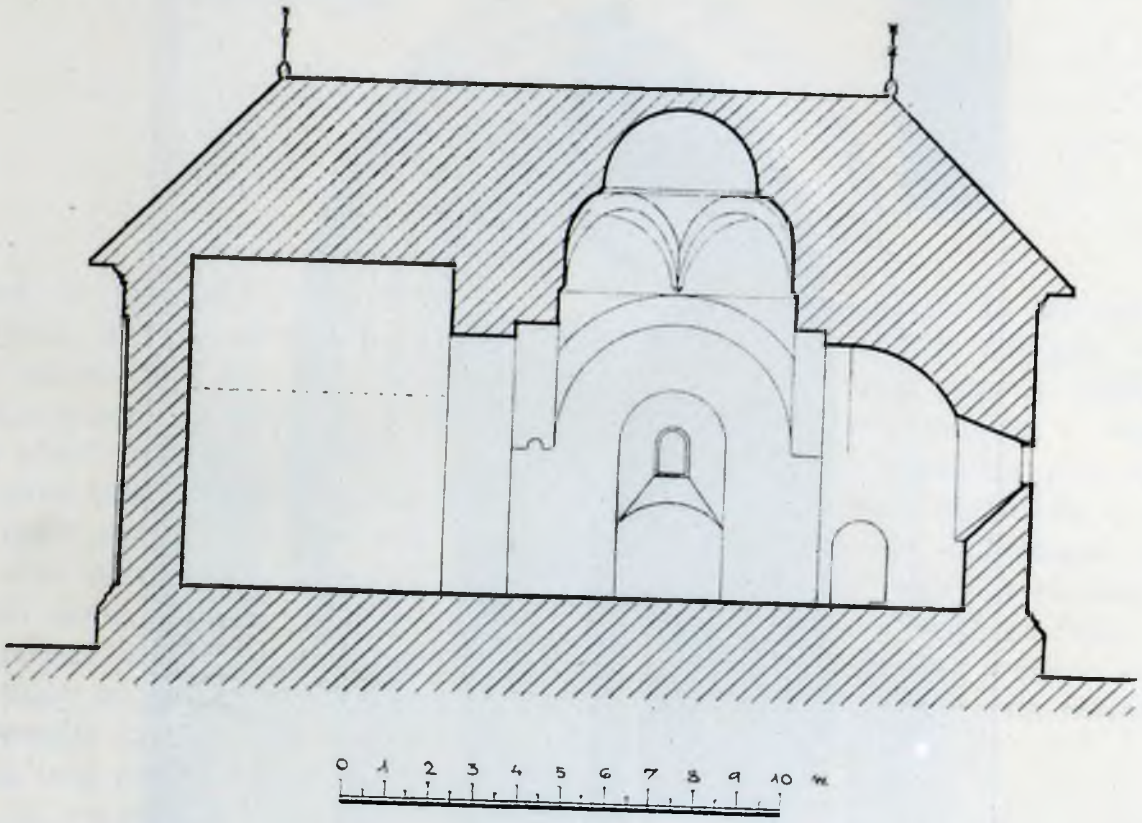

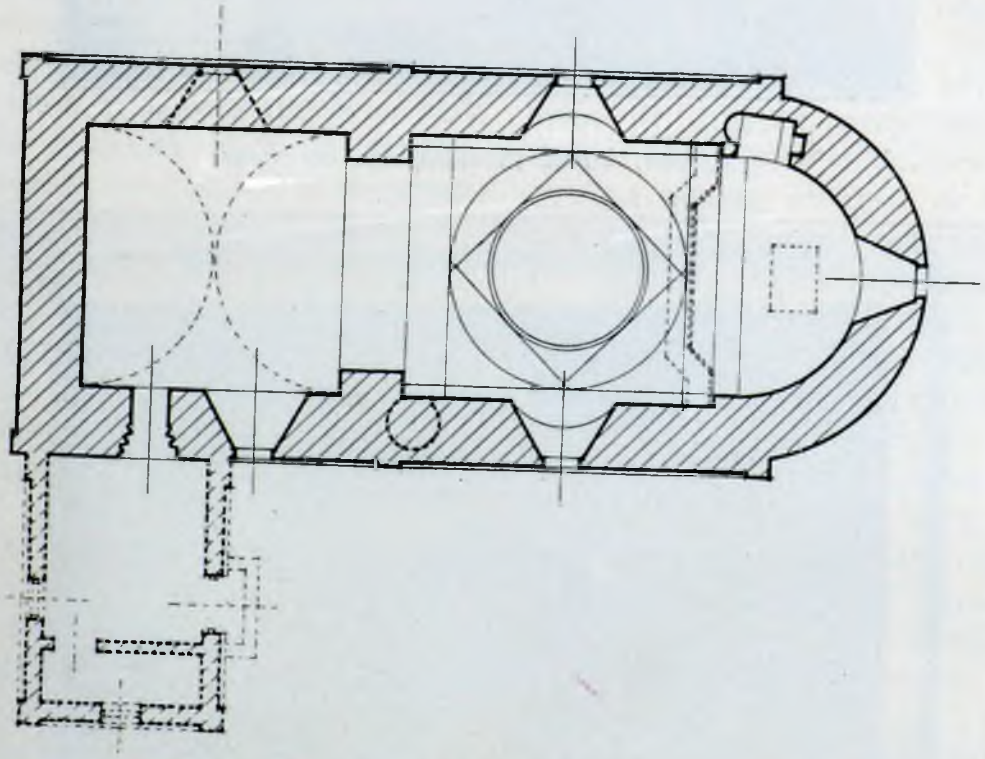

Fig. 282. Biserica din Văleni, Secțiune longitudinală
Fig. 283. Văleni, Planul bisericei

fil la soclu. Tot exteriorul e tencuit. Această biserică amintește cele din Arbora, Reuseni, exterior se aseamănă și cu Cotnar. Face parte din acest grup de biserici simple și modeste

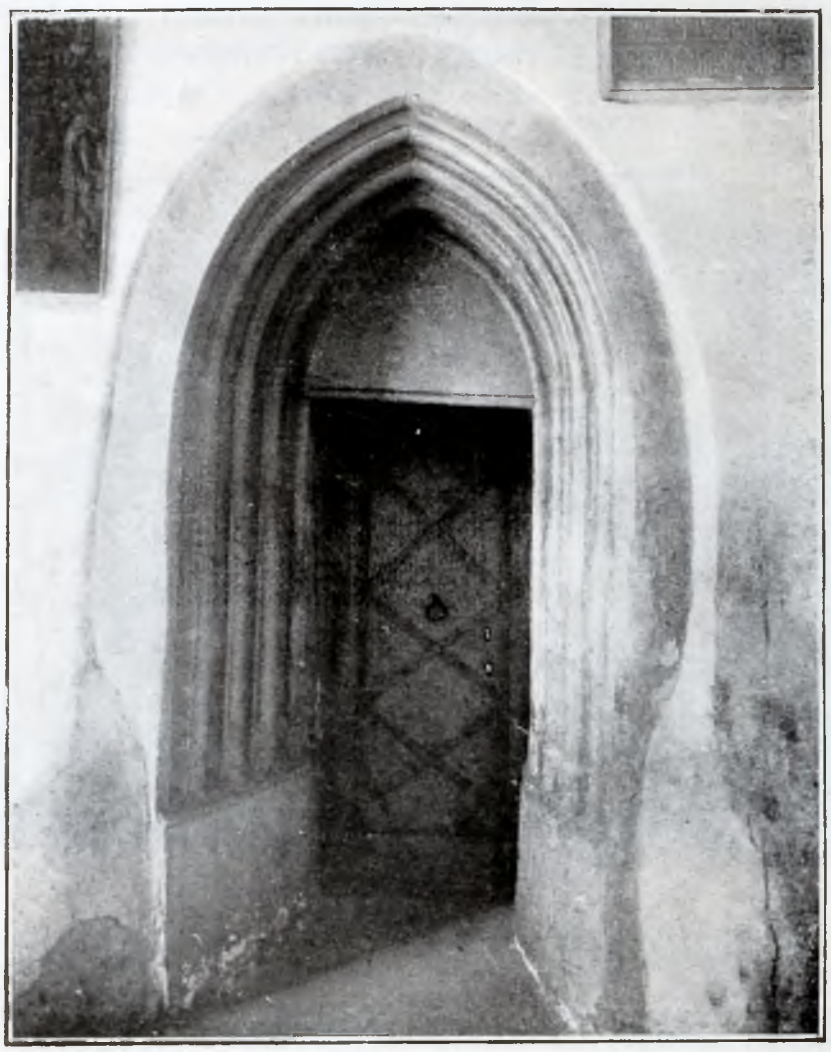

Fig. 284. Văleni (Roman), Ușa de intrare

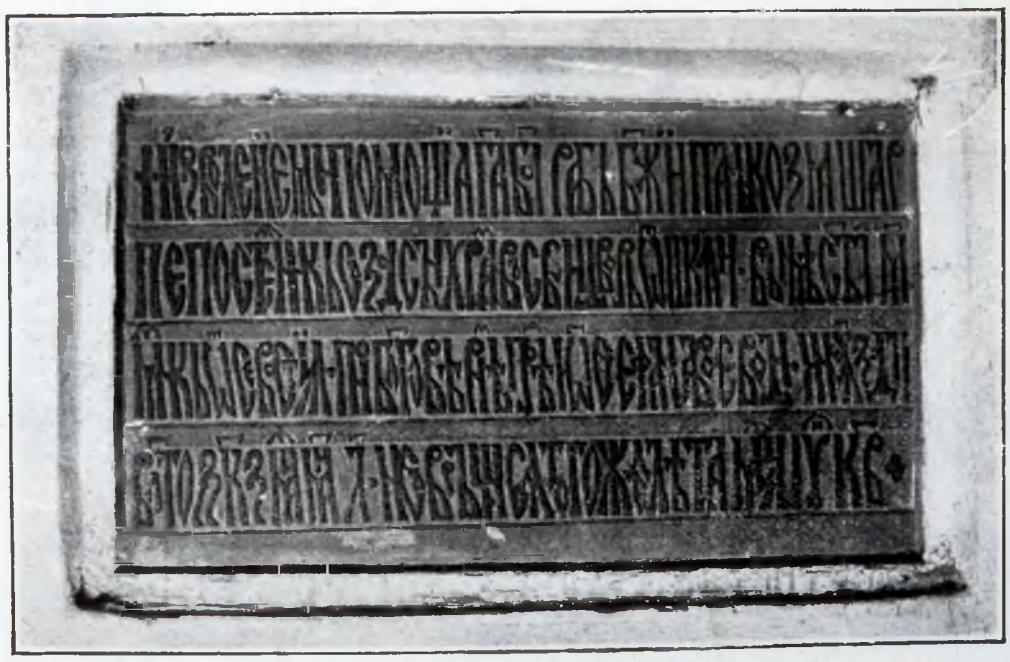

Fig. 285. Văleni (Roman), Pisania

dar mai cu seamă acea din Șipote a lui Luca care se vor regăsi și mai târziu sub Petru Arbore, care este aproape la fel. Iar în Rareș (Baia și alte).

CAPITOLUL III.

FORMELE

Din cea ce precede, și sintetizând cele ce se desprind din descrierea monumentelor, judecând numai după bisericele ce sunt fără discuție din vremea lui Ștefan cel Mare, vedem că avem afacc în linii generale cu un plan compus după tipicul bizantin al evului media. Aceste clădiri sunt de un plan mai lungăreț de cât cele obișnuite bizantine și mai cu seamă mai înalte. Totuși impresia generală în interior este a unei biserici bizantine numai din liniile constructive, chiar dacă pictura nu ar accentua și mai mult acest caracter. Exteriorul însă, prin prezența contraforturilor și eșirea în evidență a caracterului gotic al ferestrelor și al ușelor, se deosebește de cea ce cunoaștem, prezentând acest amestec de caractere din care a eșit un tip și un stil nou.

Vom intra acuma în analiza diferitelor părți constructive ale bisericei tip și pe urmă în acea a amănuntelor constructive și ornamentale.

A) FORMELE INTERIOARE

(PLANUL ȘI BOLTIRILE)

Biserica se împarte deci în aceste trei părți constitutive indispensabile; altarul, naosul și pronaosul.

Altarul, separat de naos prin iconostas (catapiteazma), e alcătuit de o absidă semicirculară acoperită printr'o boltă în sfert de sferă și prelungită print'un scurt «berceau». Câte o dată, un al doilea arc așezat ceva mai sus însoțește acest «berceau». Vom vedea la discuția planului importanța acestor elemente arhitectonice.

In stânga și în dreapta se găsesc proscomidia (protesis) și diaconicul, cel dintâi spre miază-noapte, al doilea spre miază-zi. Aceste două anexe se reduc câteodată la simple nișe; niciodată nu întâlnim încăperi net deosebite ca în tipurile clasice bizantine.

Mici nișe menajate în zid servesc pentru așezarea unor obiecte necesare cultului.

Altarul e luminat printr'o singură fereastră așezată în axa principală a bisericei, iar proscomidia și diaconicul prin câte o ferestruică, care lipsesc chiar câte o dată, și care sunt totdeauna de dimensiuni foarte mici. Se deschid spre partea de răsărit, dar — însă mai rar — și spre Nord și Sud.

Altarul e totdeauna ridicat cu o treaptă sau două față de pardoseala restului bisericei.

* * *

Naosul se compune în plan dintr'un spațiu dreptunghiular ceva mai lungit în sensul axei longitudinale a bisericei. Două arcuri mari transversale late și două arcuri mai înguste, lipite de zidurile exterioare, toate în plin cintru, susțin, prin mijlocirea a patru pendentivi, un tambur cilindric pe care un nou sistem de patru arcuri, așezate la 45° față de cele d'întâi, susține la rândul său, prin patru pendentivi mai mici, calota sferică a boltei.

In bisericile cu turlă pe naos, cercul format de pendentivii superiori supoartă cilindrul turlei, luminat prin patru ferestre lungărețe și înguste, și cu glafal de jos larg teșit, pentru a înlesni căderea luminei în biserică.

Cele patru arcuri mari recad pe console înguste totdeauna foarte simple, iar întâlnirea celor patru arcuri oblice alcătuește, de obicei, de asemenea un fel de mică consolă cu două fețe.

Naosul este lărgit pe părțile de miază-zi și de miază-noapte mai totdeauna prin două abside laterale care dau planului această caracteristică formă triconchă despre care am mai vorbit.

Aceste abside sunt câteodată numai ușor însemnate în interior printr'o ușoară concavitate menajată în grosimea zidului, (Arbora, Reuseni, Dobrovăț); dar de obicciu sunt des-

tul de accentuate pentru a fi însemnate și în exterior prin abside în segment de cerc sau printr'o îngroșare a peretului (Baia, Piatra). Rar sînurile lipsesc cu totul. (Borzești, Războeni, Cotnar).

Naosul este luminat prin două ferestre așezate în axa lui transversală. Aceste ferestre mici sunt larg evazate înăuntru mai cu seamă în partea lor inferioară, pentru a lăsa cât mai multă lumină înăuntru.

* * *

Pronaosul, dreptunghiular — câte o dată pătrat, — este separat de naos printr'un perete plin în care este deschisă o singură ușă. Această ușă are un chenar dreptunghiular cu profile gotice și baghete încrucișate. Deasupra ei, este de obicei o ocniță unde e zugrăvită o icoană, sau în care se așează o icoană. Chenarul e așezat spre pronaos iar spre naos ușa are o evazare pronunțată.

Actualminte peretele este, în mai multe biserici, larg deschis printr'o singură arcadă, care permite celor din pronaos să vază fără impiedicare naosul.

Aceste deschizături au fost însă totdeauna făcute ulterior (Hârlău, Tazlău, Popăuți, Neamț, Piatra, Bacău).

La o serie de biserici (Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuți, Sf. Nicolae din Iași, Vaslui, Bacău) găsim pronaosul supralărgit în raport cu naosul și această supralărgire se arată și în exterior.

Bolta pronaosului este susținută prin patru arcuri în plin centru, cele două transversale de obicei mai late de cât cele longitudinale. Aceste arcuri se opresc pe console așezate în cele patru colțuri.

Bolta este în majoritatea cazurilor o simplă calotă hemisferică, câte odată ceva turtită. Transiția e făcută prin pendentivi. Altă dată — (la Neamț) — această calotă e așezată pe cele patru arcuri prin mijlocirea unui alt sistem de arcuri așezate pieziș, așa cum le-am descris la naos.

La Hârlău, această dispoziție este încă complicată prin alte patru arcuri paralele cu cele mari și care se încrucișează cu cele oblice.

Avem și la Popăuți bolți pe nervure de un aspect gotic. (fig. 53)

Mai multe biserici, (Arbora, Reuseni, Dobrovăț) au un pronaos boltit printr'o succesiune de arcuri așezate fie în lung, fie în lat, care reduc spațiul până la o mică calotă sferică.

In fine, la unele biserici unde pronaosul are o mai mare importanță, (Piatra, Războeni, Borzești, Neamț) îl vedem împărțit în două printr'un arc dublou și fiecare parte e boltită deosebit prin arcuri late longitudinale și calote, fie simple, fie susținute de arcuri piezișe ca în naos.

Pronaosul este luminat prin câte o fereastră în laturile de miazăzi și de miazănoapte, sau două pe fiecare perete, cum e la Hârlău sau când sunt două bolți. Sunt însă ferestre și pe latura de apus când această parte nu e ocupată de ușă[1]). Câte odată ferestrele din partea Nordului nu există (Piatra) sau au fost zidite ulterior (ex. Războeni).

Ferestrele sunt la fel ca cele din naos (ex. Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie, Voroneț, Arbora, Reuseni) sau mai mari.

Intrarea în pronaos se face printr'o ușă așezată fie în axa bisericei pe partea vestică (ex. Pătrăuți, Sf. Ilie, Voroneț, Bacău, Sf. Nicolae Iași, Vaslui, Dolhești, Hârlău, Tazlău, Borzești, Dobrovăț, Neamț, Cotnar) fie pe latura de sud (ex. Milișăuți, Dorohoi, Războeni, Arbora, Reuseni, Balinești, Volovăț) fie pe aceea de nord (ex. Piatra). Sau găsim două uși așezate pe aceste două laturi (ex. Popăuți) din care una, cea de Nord a fost zidită ulterior.

Vedem așa că — pe când naosul nu prea se schimbă în înfățișarea sa — pronaosul are o mai mare varietate de forme. Aceasta este dealtmintrelea o regulă generală în tot domeniul arhitecturei bizantine și mai cu seamă la Atos.

Des, în cursul veacurilor, — s'a adăogat un al doilea pronaos — un exonartex sau pridvor — în fața pronaosului pe partea lui de apus, simțindu-se — se vede — nevoia de a mări spațiul bisericei sau de a feri iarna pe cei dinăuntru de frigul dela ușă (ex. Voroneț, Tazlău, Mănăstirea Neamțului).

Câteodată această adăogire s'a făcut în acelaș timp cu deschiderea zidului dintre naos și pronaos ,ceeace se vede prin faptul că rama ușei din acest perete a fost mutată la intrarea cea nouă.

Nu vorbim, bine înțeles, aici, de aceste mici și urâte încăperi adăogate câteodată în fața ușei în timpuri moderne.

---

[1]) Dorohoi, Popăuți, Milișăuți, Arbora, Reuseni, Volovăț, Războeni.

Sunt însă două biserici din această vreme care fac excepție la planul tip. E vorba de mănăstirea Neamțului și de aceea a Dobrovățului. Aceste două monumente au un plan mai desvoltat, având o despărțitură mai mult, și anume, între naos și pronaos, despărțitura destinată mormintelor ctitorilor.

Aceste două biserici mai importante, anunță deci cele de sub domniile următoare, cu care par a se lega mai mult de cât cu celelalte din vremea lui Ștefan cel Mare. Sunt dealtmintrelea zidite pe la sfârșitul domniei lui, biserica din mănăstirea Neamțului la 1497 și Dobrovățul la 1504, în ultimul an de viață al lui Ștefan.

descris, tot așa de mare sau chiar mai important ca naos, nu e de un tip constantinopolitan ci atonic și sârbesc; îl întâlnim mai cu seamă la bisericile școalei din Morava.

La Constantinopol, pronaosul (nartexul) este totdeauna tratat ca un fel de intrare, de dimensiuni reduse față de naos.

Am văzut că și prezența șinurilor laterale e un caracter atonic și sârbesc și nu a Constantinopolului unde o asemenea dispoziție e foarte rară.

Capola sau turla naosului, în Moldova, e așezată pe pătratul arcurilor mari după modul constantinopolitan ce există și la Atos și în Serbia în bisericile țarului Lazăr și ale fiului

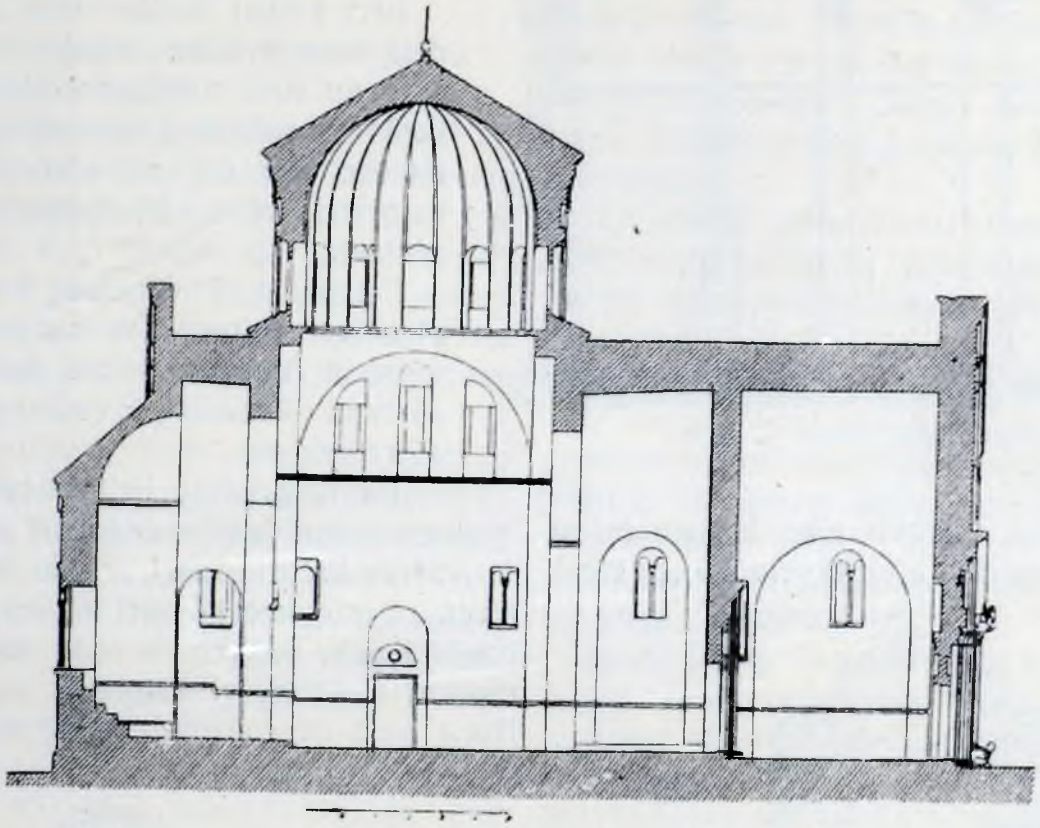

Fig. 286. Studeniţa (după G. Millet)

* * *

Clopotnița, după uzul oriental și sudic adoptat și la noi mai în vechime, nu este alipită de biserică ci este o construcție deosebită așezată la o oarecare depărtare (ca la Piatra, la Popăuți, la Bistrița); o excepție face Bălinești unde clopotnița este alipită de peretele de miază-zi, alcătuind un fel de pridvor deschis în fața ușei. Bălinești de altmintrelea prezintă și alte elemente care-i dau un caracter mai occidental de cât altora.

* * *

Considerat în întregul său, planul bisericilor noastre arată o dublă înrudire.

Naosul unit cu pronaosul așa cum l-am

său Ștefan, adică arcurile mari nu prezintă nici un relief spre interior — nu sunt dublouri — ci formează simple «berceau»-uri, pe când în bisericile sârbești mai vechi, se văd foarte des arcuri acuzând înăuntru reliefuł lor ca niște nervure sau arcuri dublouri [1]). D-nu G. Millet vede aici o distincție caracteristică. [2]) In acest caz avem un patrat de ziduri găurite prin patru arcade, în celalt caz, sunt patru «berceau»-uri care se întâlnesc. Mai departe, bisericile moldovenești sunt de «tipul complex» al planului, adică acela unde altarul e separat de

1) Prin excepție trei biserici: Piatra, Borzești, Războeni, prezintă în Moldova asemenea arcuri.

2) G. Millet, l'ancien art serbe p. 73

boltirile naosului printr'un «berceau» deosebit[1]). Acest mod de construcție e tipul constantino-

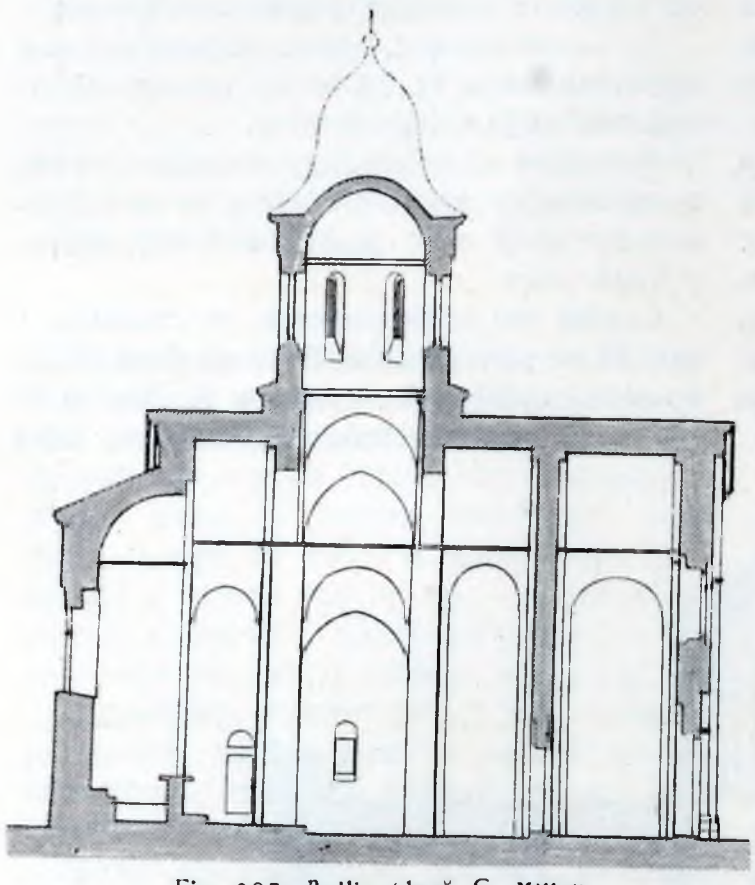

Fig. 287. Arilie (după G. Millet)

politan și atonit, (Atosul este în general o sucursală a capitalei în această privință), pe când

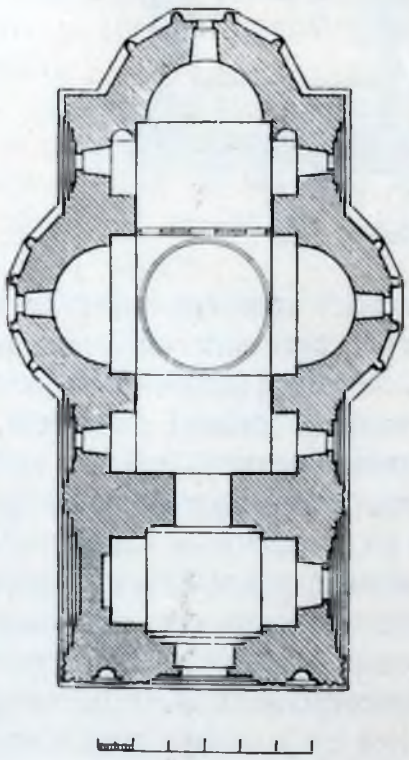

Fig. 288. Krușevăț

[1]) G. Millet ibid p. 35-56

bisericile sârbești sunt de tipul simplu, adică absida mare e imediat așezată după arcul cel mare estic al naosului, fără nici un intermediar, (ex. Krușevaț, Kalenici și tot grupul Moravei).

In fine, bisericile sârbești prezintă în «berceau'l» de Est și de Vest al naosului, câte o adâncătură, un fel de înalte arcature în zidurile Nord și Sud, Această dispoziție, care o găsim câteodată în Muntenia, lipsește în Moldova în vremea ce ne ocupă afară de grupul celor trei biserici deja citate, Piatra, Borzești, Războeni și de Sf. Gheorghe din Suceava.

Deci planul moldovenesc arată câte o dată caracteristice atonice și sârbești, care nu sunt constantinopolitane, — altă dată caracteristice constantinopolitane și atonice care nu sunt sârbești, în fine și caracteristice ce se regăsesc în cele trei regiuni.

Putem deci conchide ca principiile planului nostru ne-au fost transmise dela muntele Atos prin Serbia, unele caractere sârbești rămânând în evidență, altele însă pierzându-se.

Iar în privința boltirei naosului prin mijlocirea unui sistem de arcuri așezate piezis la 45° de arcurile mari, mi-am exprimat părerea că este datorită unei influențe armenești, posibilă prin venirea la noi, în mai multe rânduri a numeroși imigranți din Armenia. Acest mod de construcție este necunoscut în

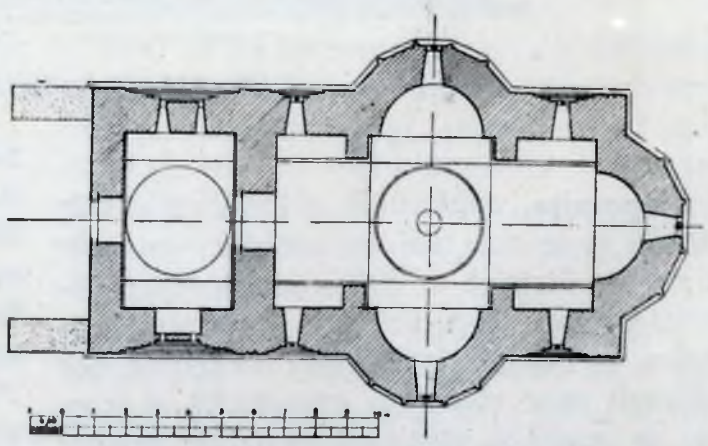

Fig. 289. Kalenici

țările vecine de unde ne-au venit diferitele înrâuriri care au determinat modul nostru de a clădi.

Găsim însă [1]) soluțiuni vecine în Armenia

[1]) G. Balș, în Buletinul secțiunei istorice. Acad. Română. (Congresul de Studii bizantine) 1924.

și în Iran, precum și în alte țări din sfera de influență a civilizației și a artei acestui centru, ca India, Egiptul și Spania Maurilor. Am conchis de ici la o înrâurire a Iranului transmisă prin Armeni.

FORMELE EXTERIOARE

(FAȚADELE)

Impărțirea bisericei ce am descris'o se vădește în exterior prin linii simple. Altarul e mai totdeauna poligonal, cu șapte sau nouă laturi, foarte rar semi-circular (ex. Dorohoi, Voroneț). Absidele laterale, când există, sunt deasemenea poligonale cu cinci laturi (la Voroneț șapte).

Când absida principală e semicirculară și sînurile sunt la fel.

La Baia și la Piatra, în loc de abside laterale, avem o eșitură dreptunghiulară. Precum am arătat, pronaosul reese câte odată, fiind mai larg ca naos (Sf. Nicolae Dorohoi, Popăuți Sf. Nicolae din Iași, Vaslui, Bacău, Tazlău).

Bisericile se prezintă cu sau fără turlă deasupra naosului; turla e rezemată pe două baze suprapuse.

Există o corelație între prezența turlei, a absidelor laterale și a contraforturilor, ceea ce este și firesc. Impingerile mai mari datorite greutății turlei cer o proptire laterală mai puternică, și sînurile și contraforturile contribue la aceasta. Dar și fără turlă s'a simțit câte odată nevoia contraforturilor (ex. Piatra, Războeni, Dobrovăț).

Contraforturile sunt de obicei în dreapta și în stânga absidelor laterale (ex. Sf. Ilie, Milișăuți, Hârlău, Tazlău, Neamț, Piatra), înalte până sub rândul inferior de ocnițe, rar mai sus. Ele se reduc spre sus, formând trepte acoperite prin copertine cu profile gotice. Acolo unde pronaosul reese în afară, contrafortul lipsește (exceptând Tazlăul).

Un alt contrafort mai jos sprijină absida principală până sub fereastra ei. Câte odată alte contraforturi sunt așezate oblic la 45° la colțurile fațadei de apus (Piatra). Contraforturile sunt de piatră, cel puțin în părțile lor exterioare.

Biserica este de piatră aparentă neregulată; e așezată pe un soclu terminat la partea lui superioară printr'un brâu de piatră de talie profilată. Colțurile părților eșite sunt și ele de piatră cioplită.

Rânduri de cărămizi aparente — câte odată smălțuite — împodobesc fațadele înconjurând biserica, în două sau trei benzi așezate la diferite înălțimi.

Sub streașină găsim două rânduri de nișe mici, de ocnițe, cele de jos mai mari, cele de sus mai mici, două ocnițe mici corespunzând în general cu una mare.

Excepțional, există un singur rând (ex. Milișăuți, Voroneț) și asemenea foarte rar se găsește și trei (ex. Sf. Nicolae Iași). Tencuielele actuale împiedică însă la multe biserici să se vază adevărata alcătuire.

La abside însă, găsim arcade oarbe înalte care merg dela soclu până la nivelul rândului inferior de ocnițe, ca niște firide lungite, una pe fiecare latură a poligonului absidelor. Intre ele se ridică câte un pilastru îngust de cărămizi aparente, uneori smălțuite precum sunt dealtmintrelea și acele ale arcaturilor ocnițelor.

La abside găsim ferestre mici, cu chenar dreptunghiular și cu deschizătura de obicei la fel, câteodată circulară sau în arc frânt. Asemenea ferestre sunt și la turlă, și câteodată la pronaos, Aici însă este o variație mai mare și ca poziție a ferestrelor și ca mărime a lor, care dela o suprafață de o jumătate de metru pătrat lumină, ajunge la câți-va metri pătrați, în aceste ferestre mari cu două și trei menouri gotice cum le vedem de pildă la Hârlău. (fig. 70).

Unele ca și celelalte sunt toate de forme gotice având câteodată frumoase chenare, menouri și ornamente în formă de rozase, de triloburi, de pești, din epocele „raionante“ și „flamboiante“ (Hoch și Spätgotik).

Ușele așezate, precum am văzut, fie lateral, fie pe partea vestică sunt, de obicei, de formă dreptunghiulară și prinse într'un chenar cu mulure foarte accentuate în arc frânt (ogival) care câteodată -- la rândul său, — e încadrat într'un alt chenar exterior dreptunghiular. (Milișăuți, Tazlăul, Neamț, Hârlău)

Această formă ogivală este regula generală; când găsim, cum se întâmplă câteodată ușa cu rama dreptunghiulară și baghete încrucișate cum am descris-o la peretele despărțitor dintre naos și pronaos, așezată în exterior, ne găsim în fața unei remaniere. Ușa a fost luată din locul ei primitiv, odată cu spargerea zidului despărțitor, și pusă la intrarea unui nou exonartex, rămânând vechia ușa exterioară de formă ogivală ca o ușă interioară între pronaos și exonartex.

Pe lângă așa din afară sau deasupra ei se găsește pisania lucrată în piatră; câte-o dată deasupra ușei este o nișă, probabil pentru a adăposti zugrăveala unei icoane.

* * *

Fațadele sunt împodobite printr'această ornamentație policromă de cărămizi smălțuite colorate în verde, galben, brun, despre care am vorbit, așezate în benzi orizontale, la picioarele firidelor absidelor, ale ocnițelor, sub streașină și la turlă. Un element însă mult mai important sunt discurile, rotocoalele smălțuite de aceeași colori ca și cărămizile și care sunt așezate în timpanele arcaturilor, în formă de friză sub streașină și la turlă. Unele au simple nasturi în mijlocul lor, altele reprezintă chipuri de animale fantastice sau ornamente geometrice.

Cornișele de sub streașină lipsesc la cele mai multe biserici, iar când există, sunt totdeauna puțin pronunțate și foarte simple. Nu găsim niciodată aceste cornișe în rânduri de cărămizi, din care unele așezate piezișe ca dinții de ferestreu, cum le întâlnim pretutindeni în domeniul artei bizantine și cum le vom găsi mai târziu și în Moldova.

Este de altmintrelea natural ca sub un acoperiș cu streașină mare, cornișa, ținută în umbră, să fie simplă, neavând a aștepta de la acest element arhitectonic vr'un mare efect, pe când în construcțiile meridionale, cu acoperișuri plate și fără proeminențe, o cornișă mai puternică devine necesară.

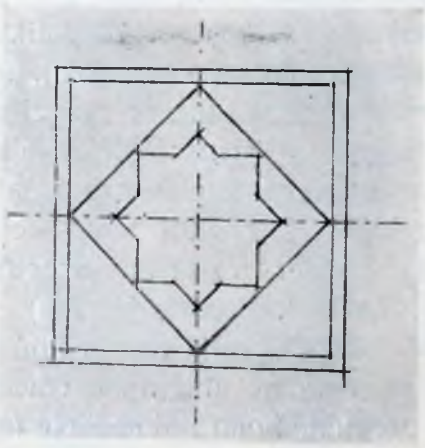

Fig. 290. Dispoziția schematică a bazelor turlei bisericei din Sf. Ilie

Turla mai totdeauna poligonală cu opt laturi, câte odată cu douăsprezece sau șaseprezece laturi, rar cilindrică (ex. Voroneț, Dorohoi), stă pe un soclu stelat cu opt vârfuri care este așezat la rândul seu pe o bază de plan pătrat sau octogonal.

Această dispoziție corespunde, în mod rațional, cu dispoziția arcurilor naosului, soclul

Fig. 291. Biserica de pe pictura votivă din Pătrăuți

pătrat corespunzând cu pătratul celor patru arcuri mari principale, iar steaua cu opt vârfuri patrulaterului arcurilor piezișe completat prin laturile prelungite care întregesc octogonul.

Din această formă tip derivă, prin fantezia meșterului, celelalte cu altă dispoziție sau cu mai multe vârfuri — Precum sunt și arcurile piezișe ale boltirei tot așa și aceste stele constitue un element original al arhitecturei moldovenești care nu se regăsește aiurea.

Atât soclurile cât și turla sunt împodobite (cu rare excepție), ca și sînurile, cu firide lungărețe și cu rânduri de ocnițe mici.

In axele principale se ivesc ferestre, patru la număr, la fel ca acele ale naosului; iar pe laturile celelalte ale turlei găsim câteodată (la bisericile mai târzii) contraforturi mici, care întăresc turla și o proptesc în direcția nașterei arcurilor mari.

* * *

Acoperișurile bisericelor fără turle sunt simple; le găsim acuma, fie relativ joase unde sunt acoperite cu materiale noi (ca tablă), sau țaguiate unde sunt acoperite cu șindrilă, panta fiind mai repede mai cu seamă în Bucovina.

Vârfurile coamei sunt, după datină, împodobite cu cruci așezate pe sfere (bolduri).

Acoperișul bisericilor cu turlă prezintă forme mai complicate care au fost prilejul unor discuțiuni îndelungate.

Prezența turlei, așezată pe soclurile ei de o înălțime potrivită, nu produce nici o dificultate pentru învelitoarea cât timp acest acoperiș rămâne mai jos decât baza pătrată. Cu materialele ce se puteau întrebuința în vremea lui Ștefan-cel-Mare, aceasta era cu putință numai cu plumbul și cu olanele. Cel d'ântei material a fost poate întrebuințat. Avem documente din vremea

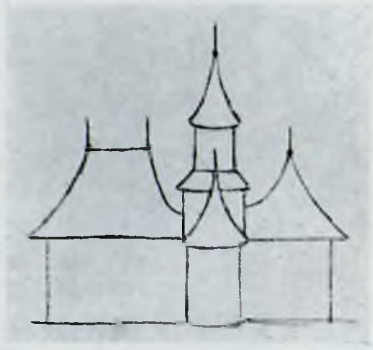

Fig. 292. Biserica de pe tabloul votiv din Milișăuți

succesorilor lui Ștefan din care se vede că era un obicei de a aduce plumb din streinătate pentru învelirea bisericelor domnești.

Cazacii lui Timuși, o știm, au luat plumbul mănăstirei Putna pentru a turna din el gloanțe [1]); Bogdan cel orb cere, și Ștefăniță aduce plumb pentru biserica Sf. Gheorghe din Suceava [2]). Plumbul era întrebuințat într'un mod general pentru învelirea bisericilor atât în țările sudice în tot basinul Mediteranei, cât și în vestul Europei. Era deci, cel dântei material la care trebuiă să se gândească cei care doreau să facă o învelitoare trainică.

Olanele erau întrebuințate încă din antichitate în tot sudul Europei, mai cu seamă

Fig, 293. Biserica de pe pictura votivă din Sf. Ilie

în țările grecești. Acest material sigur contra focului, mai eftin, are însă cusurul de a fi mai puțin potrivit pentru țările cu zăpezi multe.

Nu avem nici un indiciu care să ne arate că acest material să fi fost întrebuințat în această vreme în Moldova. Știm că Alexandru Lăpușneanu a cerut, în 1564, meșteri țiglari de la Bistrița, din Ardeal [3]) pentru a face țigle la Baia pentru mănăstirea sa din Slatina, în a doua domnie a lui, căci plumbul ce o acoperise la început fusese scos în vremea lui Despot Vodă. E vorba însă aici de țigle și nu de olane.

Dar chestiunea se schimbă când pantele sunt mai repezi, fie că așa cer formele alese de arhitect, fie că o impune natura materialelor, când construcția, fiind făcută cu mijloace mai reduse, trebue căutat material mai eftin sau mai ușor de procurat.

Fig. 294. Biserica de pe tabloul votiv din Voroneț

Acest material, atuncea ca și în zilele noastre, era șindrila. Șindrila cere însă pante repezi și tot așa și țigla solzi, așa de întrebuințată în Ardeal și în Galiția, și care a fost poate întrebuințată cândva și la noi, precum vedem din cererea lui Lăpușneanu către Bistrițenii.

Cu aceste materiale nu rămâne decât două soluții: cea d'ântei este să se facă o singură învelitoare mai înaltă peste toată biserica din altar la pronaos, cum se face la biserici fără turle, din care învelitoare turla, cu bazele ei pe jumătate cufundate, să nu iasă decât în parte. Această soluție nu a putut niciodată să fie în proectul meșterului care a concepat monumental.

Intr'adevăr tot efectul de sveltețe și înălțare ce se obține prin construcția turlei e perdut și nu ajungem decât la o clădire cocoșată.

Fig. 295. Biserică figurată pe peretele exterior sud al bisericei din Voroneț

Planul învelitoarei întâlnește turla și soclurile ei absolut fără regulă, la întâmplare, ceeace din punctul de vedere constructiv nu produce de cât dificultăți.

Acest mod de construcție al acoperișului, care îl găsim acuma răspândit, nu este decât o soluție bastardă, o încercare stângacie din partea unui meșter nepriceput, ca să reînvelească o biserică care a avut alt acoperiș,

---

[1]) Neculcea — Cronica.

[2]) Nistor. Die moldavische Ansprüche auf Pokutien și: Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau pg. 55.

[3]) Lăpedatu. Bul. Com. Mon. Istorice. 1902. p. 27.

ce nu l'a patat sau n'a ştiut să îl refacă cum se cade.

Cealaltă soluţie este de a

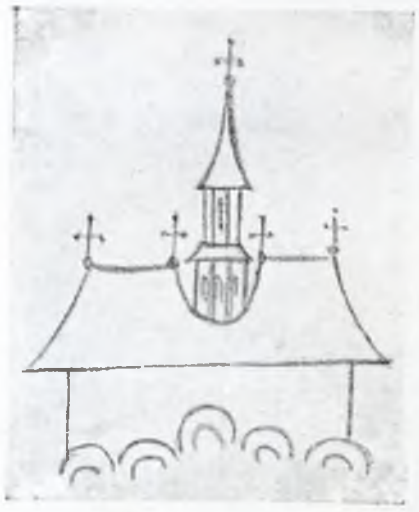

Fig. 296. Biserica figurată pe peretele exterior al bisericei Sf. Ilie

Fig. 297. Biserica de pe tabloul votiv din Dorohoi

formă şi au adoptat aceea arătă şi greşită descrisă mai sus.

Sunt totuşi motive puternice ca să credem că această formă înaltă a fost aceea adoptată în

Fig. 298. Biserica de pe tabloul votiv din Moldoviţa (după Romstörfer)

înveli fiecare din elementele clădirei pentru sine cu învelitori suficient de trepezi. Astfel naosul fiind acoperit prin turlă şi bazele ei care poartă fiecare acoperişul lor, se va acoperi pronaosul printr'o învelitoare în patru ape iar altarul şi sînurile prin învelitori conice sau piramidale.

Dificultatea consistă în racordarea lor care trebuie să se facă astfel ca ploile şi zăpezile să nu fie aruncate în contra turlei. Această problemă este greu de rezolvat în mod mulţumitor şi constitue punctul slab al concepţiei.

Fig. 299. Tabloul votiv de la Sucevita

Acestei greutăţi trebuie atribuit faptul că reparaţiile succesive n'au mai păstrat această

vechime. Romstörfer, fost conservator al monumentelor din Bucovina, care a studiat această chestie, a arătat că picturile votive ce le găsim în aceste lăcaşuri şi pe care vedem donatorul oferind biserica lui Christos arată asemenea acoperişuri. S'a obiectat că aceste picturi sunt de dată mai recentă şi că nu pot proba nimica pentru vremurile de la început. Ştim însă acuma că aceste frescuri sunt din timpul construcţianei sau din epoca imediat următoare.

La Voroneţ, pictura naosului — sub care nu se mai vede nici un alt strat—e mai veche decât aceia din pronaos, după toate caracterele ei. Frescurile prona-

osalai sunt datate printr'o inscripție de la 1550, iar ale exonartexalai adăogat și ale exterioralai sunt făcute de Mitropolitul Grigore Roșca, la 1547.

boialai). La Sf. Nicolai din Dorohoi tot pe primul strat sunt tot caracterele picturelor de mai sus și ca mod de zugrăvire și ca mod de ornamentare.

Fig. 300. Tabloul votiv de la Sf. Nicolae din Iași

Fig. 301. Mănăstirea Putna, după o pictură păstrată la mănăstire. (Romstörfer)

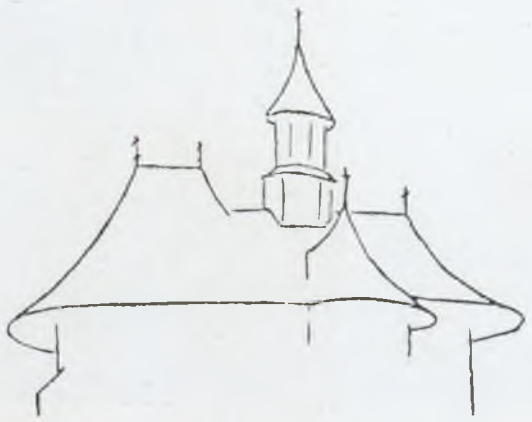

Fig. 302 Putna, dnpă un desen de Zirkel (Romstörfer)

Pictura de la Sf. Ilie, tot pe primul strat, e de aceași vreme ca aceia din naosul Voroneţului, tot așa și cea de la biserica din Milișăuți (din nefericire distrusă în vremea răz-

Și la Voroneţ, atât înăuntru pe tabloul votiv cât și pe peretele exterior, și la Sf. Ilie, și la Milișăuți și la Sf. Nicolae din Dorohoi găsim biserica zugrăvită cu aceste învelitori

deosebite pe fiecare membru al clădirei și lăsând turla liberă.

La Pătrăuți e la fel, dar este adevărat că pictura pare aici mai recentă. Dar pe alte tablouri votive dintr'o vreme ceva mai recentă

Fig. 303. Biserica mănăstirei Neamțului după o gravură (Bul. Com. Mon. Ist.)

le găsim tot așa; la Moldovița la 1537, pe peretele exterior la Sf. Ilie zugrăvit în veacul al XVI-lea, pe peretele votiv de la Sucevița care e din 1596, la sf. Nicolae din Iași refăcut și

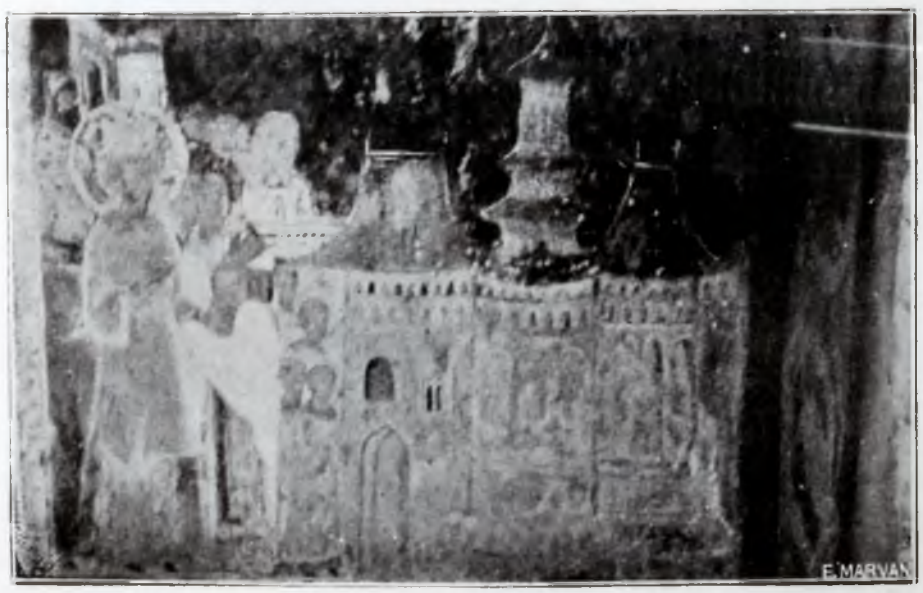

Fig. 304. Alt fresc în turnul de intrare al mănăstirei Neamțului

rezugrăvit de Antonie Ruset la 1676. Asemenea și pe reprezentări mai recente ale bisericei din Putna în veacul al XVIII-lea, și acele din Neamț de pe la 1830, repetate de două ori în gangul turnului de intrare. — Desene arată că încă după 1850 Putna își păstra acest acoperiș.

Intr'un cuvânt, peste tot unde găsim imagina zugrăvită sau și gravată a acestor biserici începând din veacul al XV-lea, în veacul al XVI-lea, al XVII-lea, al XVIII-lea și până în al XIX-lea, în mod constant, biserica e arătată cu

Fig. 305. Biserica mânăstirei Neamțului după un fresc în turnul de intrare

acest fel de acoperiș. Și n'o găsim închipuită altfel, de cât în picturi târzii.

Dintr'altă parte, tot Romstörfer a arătat cum se găsește încă în podurile unor biserici cu acoperișul modificat și turla înecată, vechea linie a învelitoarei ce se vede pe baza turlei; deasupra ei se regăsesc tencueli și chiar zugrăveli menite evident să fie văzute; acest lucru s'a putut constata și de alții.

Dealtmintrelea, dacă meșterii cari au condus construcția acestor biserici erau de școală gotică nu e de mirare să se fie gândit la o asemenea soluție, care era cea întrebuințată în construcțiile gotice, mai cu seamă cele civile, unde fiecare parte din clădire era învelită pentru sine și unde turnulețele și cloșetoanele sunt așa de întrebuințate și dau înfățișări înrudite cu cea care o capătă bisericele moldovenește-acoperite în acest fel.

In același spirit vedem acoperite atâta donjoane sau cetăți din Occident (Pierrefonds,

Coucy[1]); asemenea și castelul din Hunedioara și cetatea Budei[2]).

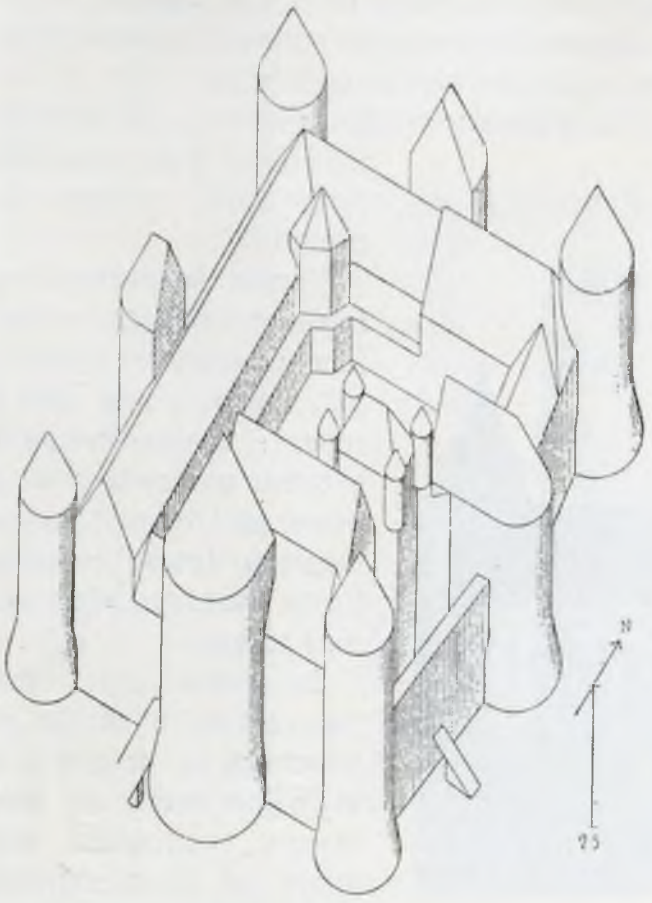

Fig. 306. Castelul din Pierrefonds (după Choisy)

Deci, orcare ar fi obiecțiile ce s'ar putea aduce în contra acestui mod de construcție, fie din punctul de vedere estetic, fie din punctul de vedere practic, cred că rămâne demonstrat, fără îndoială posibilă, că este, nu

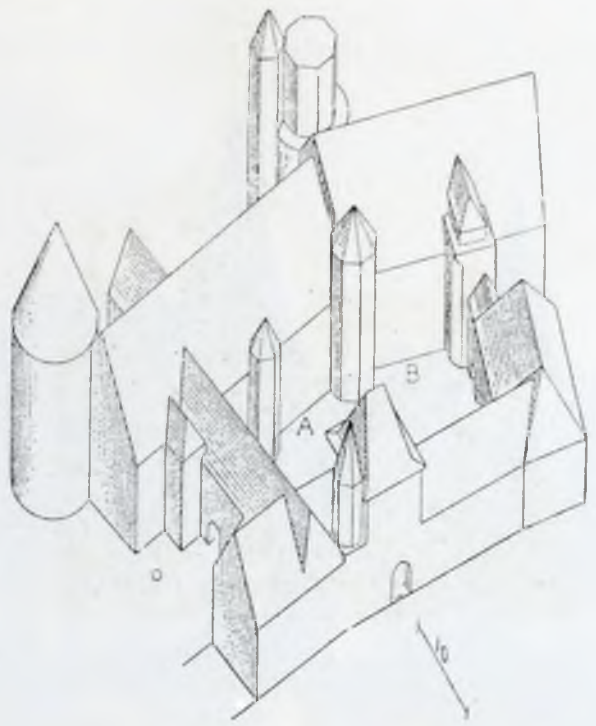

Fig. 307. Hotelul lui Jacques Coeur (după Choisy)

Vorbind de hotelul lui Jacques Coeur, din Bourges, (1440), Choisy[3]) spune:

„Ca și în plan, nimic în ordonanța fațadelor nu corespunde cu aranjările simetrice ale arhitecturei noastre; aliniamentul se rupe după iregularitățile terenului; fiecare corp de clădire are acoperișul său, fiecare colivie de scară turnulețul său".

Astfel sunt principiile gotice — și aici în contrazicere cu cele bizantine și cu cele clasice — și după aceste principii s'au învelit bisericele noastre.

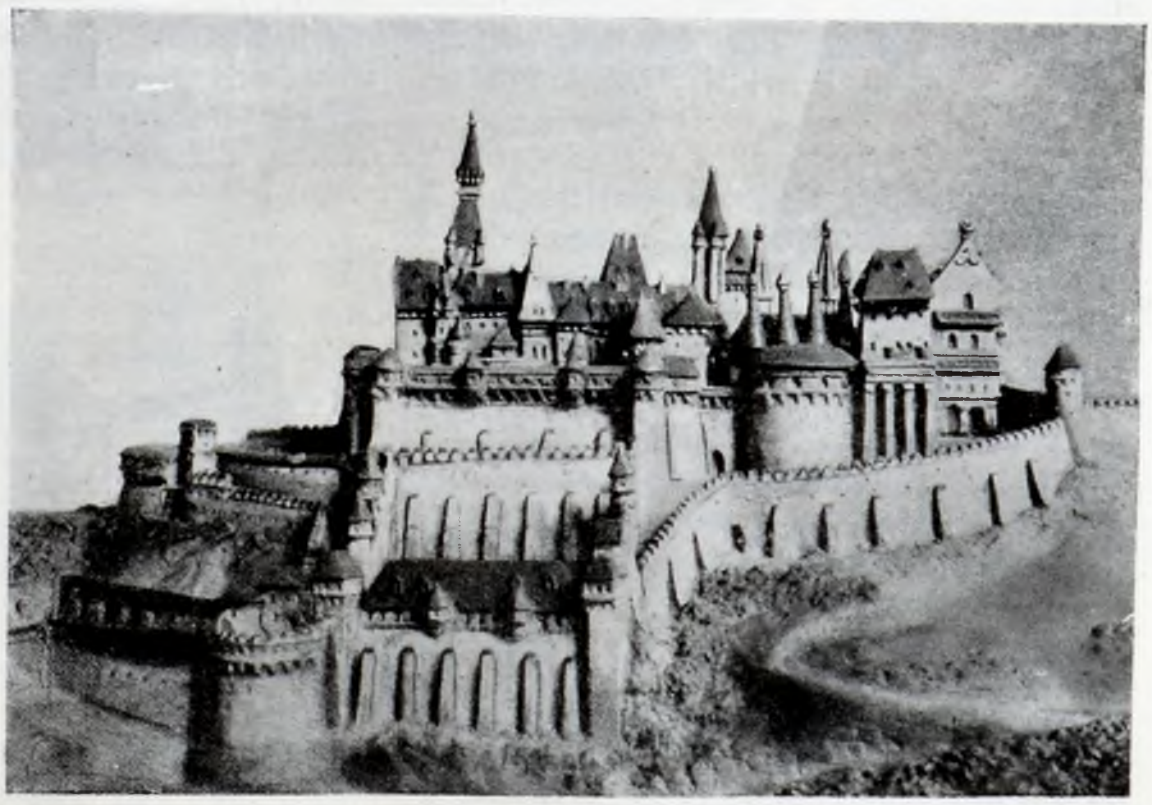

Fig. 308. Cetatea Budei, după I. Szendrei

numai forma primitivă a acestor acoperișuri, dar încă că această formă a dăinuit mult timp și până în veacul al 19-lea, așa cum ne o arată picturele dela Putna și cele dela

[1]) Choisy. Histoire de l'architecture II pag. 590—591.
[2]) Szendrei J. [3]) Choisy ibid. pag. 561.

mănăstirea Neamțului, și aceasta ori care ar fi materialul întrebuințat pentru învelire.

Trebue să mărturisim că încercările de reconstruire a acestei forme de acoperiș ce le-a încercat Romstörfer la unele biserici, întrebuințând țigla, n'au prea dat rezultate frumoase nici elegante. Aceasta este datorit însă altor cauze și altor erori, căci unele biserici bucovinene învelite în acest fel cu mai multă chibzuială au dat rezultate destul de mulțumitoare. (Milișăuți — Rași Mănăstioara).

* * *

Rămâne de cercetat cu ce materiale erau acoperite aceste biserici. Toate picturile votive ni le arată parc'ar fi învelite cu niște solzi mari. Pictura însă e prea schematică și solzii sunt înfățișati la o scară prea mare pentru a putea trage de aici o concluzie; în cea mai mare parte din cazuri sunt numai linii care se încrucișează. Câteodată însă sunt mai bine făcute și ele par atunci a arăta materiale cum ar fi țigle solzi sau șindrilă. Așa la Voroneț (v. fig. 311) partea inferioară a acestor solzi e formată cum se face și acuma la șindrilă în mai multe părți din țară.

Nici coloarea întrebuințată nu ne lămurește. La Voroneț, acoperișul turlei și al bazelor e însemnat cu albastru, iar restul cu roșu. La Sf. Ilie, turla își are învelitoarea în roșie, baza superioară albă, cea de jos galbenă, pronaosul și altarul roșie, iar sînurile laterale cenușie-albastră. La Arbora, acoperișul e poleit cu aur pe un fond galben la altar și pe un fond roșu pe restul clădirei.

Vedem deci că, din culorile zugrăvelei, nu putem trage nici o concluzie.

Materialele posibile pentru aceste învelitori nu puteau fi decât șindrilă, țiglă solzi, plumb sau aramă.

Fig. 309. Castelul din Hunedioara

Forma acoperișului ne îngăduе să excludem dela început olanele care nu pot sta pe pante așa de repezi: dealtmintrelea — precum am spus'o — nu avem nici o probă documentară despre existența lor în Moldova până mult mai târziu.

In contra țiglei solzi care ar putea să se potrivească cu arătările tablourilor votive se poate invoca cunoscuta scrisoare a lui Lăpușneanu care cerea țiglari ca să acopere biserica din Slatina cu țigle „cum solent in aliis regionibus", ceeace pare bine a indica că acest mod de învelire nu era cunoscut în Moldova. Dacă s'ar fi fabricat în țară în vremea lui Ștefan, e greu de admis că s'ar fi pierdut acest meșteșug până la Lăpușneanu, fiind vorbă de o fabricațiune simplă și fără dificultăți.

Fig. 310. Hotelul lui Jacques Coeur (după Choisy)

De altmintrelea, în săpăturile cetății din Suceava, unde s'au găsit atâtea cioburi și rămășițe de obiecte de pământ ars, nu s'a găsit nici o bucată de țiglă nici de olană [1]).

[1]) Romstörfer — Lăpedatu: Cetatea Sucevei.

Plumbul a fost întrebuințat în toată Europa în timpul evului mediu; în țările sudice și orientale acoperea cupolele direct așezat pe zidărie, iar în Occident era pus pe acoperișe de lemn în plăci destul de mari, așa cum se mai vede la catedrala din Chartres [1]) și în multe alte părți.

Documentele ne arată cum Bogdan cel Orb și succesorii lui cer în mai multe rânduri voia să aducă plumb din Polonia pentru învelirea unor biserici și aramă pentru clopote [2]) — (nu se vorbește de aramă pentru învelitori) — încât nu există indoială că plumbul a găsit o asemenea întrebuințare.

Plumbul de pe acoperișul Patnei a fost luat, precum am amintit mai sus, de Cazacii lui Timuș, ginerele lui Vasile Lupu. Asemenea, Slatina a avut la început o învelitoare de plumb care a fost scoasă în timpul Domniei lui Despot Vodă.

Panta repede și șarpantele de lemn nu sunt o împiedicare pentru întrebuințarea plumbului căci vedem că astfel se făcea în Occident și cunoaștem chiar în ce mod se executa această învelire [3]).

Dar totuși un dubiu rămâne. Vedem că Ștefăniță-Vodă a cerut voe să aducă, fără vamă, din Polonia, cincizeci chintale de plumb [4]) pentru biserica Sf. Gheorghe din Suceava. Este de presupus că cerea toată cantitatea ce-i trebuea, căci era o chestie prea anevoioasă și complicată de a obține îndeplinirea acestei cereri care implica îndelungate formalități diplomatice—o știm prin documente —ca să ne închipuim că ar fi cerut treptat și în mai multe rânduri cantitățile necesare.

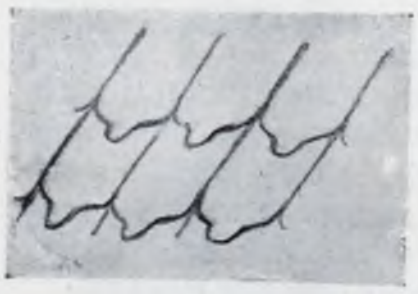

Fig. 311. Voroneț, solzii acoperișului după tabloul votiv

Or, dacă socotim de ce greutate e nevoe pentru această biserică — luând o grosime de tablă de patru milimetri cum se întrebuințează și în Occident [1]) și în Sudul Europei ajungem la un total de 45.000 kg. Dar cinci zeci de chintale moldovenești, după arătările D-lui Nistor [2]) fac 3.200 până la 15.000 kg. Socotind în chintale poloneze găsim de la 3.200 la 4.200 kg. Vedem deci că această

Fig. 312. Biserica din Ruși-Mănăstioară

cantitate era insuficientă pentru scopul propus. Am putea deci deduce de aici că plumbul servea numai pentru unele părți, pentru ce am chema azi tinichigeria («plomberie»), și unele părți mai special primejduite de apa ploilor. Dealtmintrelea nu se învelea nici bisericile din Galiția cu plumb.

Aramă nu cred să se fi întrebuințat, căci nu se întrebuința în evul mediu, în Sud și în Occident; nici un document nu ne arată din această vreme această întrebuințare la noi, și numai mai târziu a fost utilizat în Rusia și în Occidentul Renașterei.

Fășiile de tablă de aramă găsite la Suceava în cetate arată să fi fost întrebuințate pentru fabricare de monete mărunte [3]).

Rămâne deci șindrila ca material curent de învelire, șindrila de brad sau de stejar cum se întrebuințează încă și azi.

In relația italianului Angiolello care a însoțit armatele lui Mahomet al doilea în campania din 1476 [4]) se spune clar că la Suceava orașul avea case și biserici învelite cu șindrilă.

In rezumat rezultă că învelitorile bisericilor noastre erau unele de șindrilă și altele, cele mai de seamă, de plumb, cel puțin în parte.

[1]) Violet le Duc. — Dictionnaire.
[2]) Nistor, loc citat.
[3]) Violet Duc. loc. citat.
[4]) Nistor. Die auswärtigen Handelsbezichungen der Moldau pag. 55.

[1]) Violet le Duc. ibid.
[2]) Nistor-Handel in der Moldau pag. 154.
[3]) Cetatea Sucevei pag. 91.
[4]) Iorga, — Istoria armatelor române 161.

DIMENSIUNI ŞI PROPORŢII

Bisericele lui Ştefan cel Mare au mai totdeauna dimensiuni restrânse. Pătrăuţi, cea mai mică, are numai 14,50 metri lungime interioară şi 4,50 metri lărgime, iar înălţimea ei la cheia arcurilor mari ale naosului e de 6,30 metri, calota turlei fiind la 14 metri deasupra pardoselei. Biserica mănăstirei Neamţului are 37,50 metri lungime interioară, fără a socoti exonartexul adăogat, şi 6,50 metri lăţime interioară. Înălţimea la cheia arcurilor mari e de 10 metri şi aceea a calotei turlei de 23,30 metri

Dacă lăsăm la o parte această din urmă biserică, care ca şi Dobrovăţul, reprezintă un tip excepţional, vedem că Sf. Gheorghe din Hârlău, de pildă, care este în acest caz — împreună cu Tazlău — cea mai mare, are 21,50 metri lungime interioară, 5,70 metri lăţime, 9 metri înălţime la cheia arcurilor mari şi 21,50 metri la calota turlei. Bolta pronaosului e la 13,50 metri deasupra pardoselei.

Nu am pus în socoteală biserica mănăstirei Putna, ctitoria principală a lui Ştefan, căci în înfăţişarea ei actuală nu mai este biserica lui. Am văzut că a fost dărâmată şi reconstruită, isprăvindu-se sub Istrate Dabija, şi este aproape sigur că nici planul cel vechiu nu a fost respectat; obiceiul vremei era de a se zidi sau de a repara cum se credea că e bine, fără a avea consideraţiunile ce le avem acuma faţă de construcţiile din trecut. Acest respect, precum şi imitaţia sau pastişul, sunt sentimente mai moderne. Planul şi detaliul bisericei sunt altmintrelea din epoca reconstruirei.

Când examinăm dimensiunile principale ale bisericelor lui Ştefan cel Mare putem vedea că unele sunt mai scurte, altele mai lungăreţe, de asemenea înălţimea merge crescând, încât avem biserici de un tip mai scund, mai bizantin, şi alte mai svelte, mai gotice, cu toate tranziţiile între ele.

Aşa bunioară, la Pătrăuţi, raportul lungimei bisericei către lărgime este de 3,1 ca şi la Sf. Ilie, pe când la Hârlău, la Popăuţi şi la Piatra acest raport este de 3,7 şi mai mult. La Dobrovăţ ajunge la 4,5 şi la Neamţ — fără exonartex — 4,85.

Dintr'altă parte raportul între înălţimea măsurată la chea arcurilor mari şi lărgimea, raport care la Voroneţ e de 1,28, ajunge la Popăuţi la 1,58, la Dobrovăţ la 1,55, la Hârlău şi la Neamţ la 1,56.

Mai observăm că raportul lungimei interioare a bisericei către înălţimea interioară a turlei se apropie de unitate.

Or care ar fi categoria în care am pune bisericele noastre din acest punct de vedere proporţiile lor sunt totdeauna reuşite şi niciodată nu avem impresia de greşeală sau de stângăcie. Această armonie de proporţie este una din principalele calităţi ale arhitecturei — dacă nu cea mai mare — şi meritul ce revine constructorilor e cu atât mai de însemnat cu cât majoritatea bisericilor din această vreme sau din vremea imediat anterioară în Ardeal, în Ungaria, în Austria, păcătuesc în această privinţă. Intr'adevăr se observă mai totdeauna acolo un desacord între altar şi nava bisericei, care strică armonia aspectului monumentalui.

CLASIFICARE

Cele spuse până acum ne permit să procedăm la clasarea după categorii a bisericilor lui Ştefan cel Mare.

La prima vedere, orânduirea ce pare cea mai dreaptă şi mai raţională este de a face două clase: bisericile cu turlă şi cele fără turle (care de obicei sunt şi fără abside laterale).

Această împărţeală însă este prea generală şi prea vagă şi dacă intrăm ceva mai mult în analiza monumentelor noastre, vedem că se poate face o altă clasificare bazată pe diverse deosebiri constructive:

Vom face o primă clasă pentru bisericile din Pătrăuţi, Milişăuţi, Sf. Ilie şi Voroneţ (abstracţie făcând de exonartexul lui Grigore Roşca). Aceste patru biserici de dimensiuni mai modeste au turlă, sînuri laterale şi un pronaos pătrat sau aproape pătrat. Au contraforturi la naos pe laturile de Nord şi Sud şi un altul mic la altar (afară de Pătrăuţi).

Au toate ferestrele lor cu chenar dreptunghiular atât la naos cât şi la pronaos. Milişăuţi avea însă o fereastră ogivală în peretele de apus).

Aceste patru biserici, zidite între 1487 şi 1488, formează un grup destul de omogen şi e probabil că sunt construite de acelaş meşter sau de meşteri de aceeaşi şcoală.

Un al doilea grup — care urmează şi cro-

nologicește — este acela alcătuit de bisericile domnești așezate în orașe: Sf. Ion din Vaslui [1]), Precista din Bacău, Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Gheorghe din Hârlău, St. Nicolae din Iași și Sf. Nicolae din Popăuți (Botoșani), toate zidite între anii 1490 și 1496. Aceste biserici sunt mai mari ca cele din grupul precedent, mai înalte. Au toate turle și abside laterale, contraforturi și pronaosul supralărgit (exceptând Hârlău) și aproape pătrat. Aceste biserici «domnești» fiind orășenești s'a simțit, nevoia de a putea primi un mai mare număr de credincioși, cea ce a dus la această soluție. Aceste biserici mai prezintă și o bogată împodobire de cărămizi și de rotocoale smălțuite cu figuri. La Vaslui s'au găsit resturi de cărămizi smălțuite reintrebuințate. Bacăul pare a fi fost fără această podoabă.

In acest grup ferestrele naosului și ale turlei rămân mici și dreptunghiulare iar cele ale pronaosului — la Dorohoi, Popăuți, Hârlău și Vaslui — sunt mari, ogivale și frumos ornamentate în modul gotic; Sf. Nicolae din Iași și Bacău fiind transformate, nu putem ști dacă această regulă își găsea și aci verificare așa cum e probabil.

Tot în acest grup ar intra, poate, și paraclisul domnesc din cetatea Sucevei, unde s'au găsit numeroase rotocoale cu figure la fel ca cele ce le găsim pe celelalte biserici ale grupului.

Acest grup pare iar a fi opera aceluiaș meșter, care l'am putea denumi meșterul rotocoalelor figurate și al pronaosului eșit. S'ar putea face o excepție pentru biserica din Bacău care este mai rudimentar făcută cu toate ca dispozițiile generale sunt la fel.

Acest al doilea grup se prezintă deci ca o desvoltare mai evoluționată a primului grup.

O a treia clasă o formează bisericile din Borzești, Războieni și Piatra (Neamț), 1493—1498. Aceste biserici sunt fără turlă și fără sînuri; numai la Piatra sunt în interior scobituri în grosimea zidului care în afară prezintă o îngroșare pe toată lungimea naosului.

In acest grup găsim arcuri dubloui în relief sub bolțile naosului și care se prelungesc ca pilaștri angajați până jos pe pereți de Nord și Sud, printr'o serie de retrageri succesive în console. E un principiu constructiv ingenios și nou pentru a micșora diametrul bolților și prin urmare împingerea lor. Asemenea la Vest și Est al naosului, pe pereți de Nord și Sud, sunt arcaturi mari ca niște nișe, ce nu le găsim în celelalte biserici ale lui Ștefan cel Mare; ceea ce, împreună cu prezența arcurilor dubloui, înfățișează caractere de plan sârbești.

La aceste trei biserici, bolțile pronaosului sunt separate în două printr'un arc dublou cu console ca în naos, devenind așa un dreptunghiu lungăreț.

Naosul are ferestre mici, iar pronaosul ferestre ogivale gotice ornamentate.

Războieni are intrarea pe partea de miazăzi, Piatra la miază noapte iar Borzești pe latarea de apus.

Și aceste biserici prezintă o ornamentație de cărămizi smălțuite și de rotocoale. Aceste rotocoale sunt însă fără figuri, au numai un nastare (bamb) la mijloc și o linie sau două concentrice. Astfel se vede acum la Piatra și la Borzești; dacă e tot așa la Războeni nu se poate ști, biserica fiind cu mare îngrijire tencuită și spoită.

Aceste trei biserici alcătuiesc, fără îndoială, un grup bine determinat și foarte original, —și cred că nu greșesc atribuind construcția lor unui singur și același meșter.

S'ar putea considera ca o continuare a acestui grup, biserica mănăstirei Neamțului, zidită în același timp ca Sf. Ioan din Piatra (1497). Aici nu găsim arcurile dubloui și arcaturile interioare de caractere sârbești, dar găsim pronaosul împărțit în două și rotocoalele cu bambi din grupul precedent.

De altmintrelea partea naosului din spre apus în grupul Piatra-Borzești-Războieni poate fi considerat ca o primă indicație, o îndrumare spre compartimentul ce'l vom întâlni la Neamț și mai târziu, în vremea lui Petru Rareș.

Neamțul ar fi deci o combinație din cele două grupuri precedente.

După această biserica am putea pune, ca procedând din aceași înrâurire, Sf. Gheorghe din Suceava, care prezintă de altmintrelea multă asemănare cu ea.

Grupul care urmează și care se clasează și cronologicește imediat după Neamț, cuprinde Arbora, Reuseni și Dobrovăț (1502—1504), cele din urmă biserici ale lui Ștefan.

Sunt biserici fără turlă. Nu au sînuri exte-

1) Așez Vaslui în acest grup din cauza asemănări planului.

rioare, iar în interior, o ușoară inflexiune arată locul lor, încadrată de către un mănunchiu de colonete angajate care ajung până în boltă, resărind jos de pe niște baze gingaș împodobite.

Pronaosul este boltit într'un mod pitoresc și practic prin arcuri late, două perechi în lung și două în lat (fig. 175 și planurile fig. 158, 169 și 170) care reduc spațiul boltit la un cerc de mic diametru acoperit cu o calotă sferică.

Toate chenarele ferestrelor sunt dreptunghiulare în exterior și mici. Arbora și Reuseni sunt aproape identice ca dimensiuni, ca dispoziție și ca detaliu. Zidurile de miază zi și miază noapte sunt prelungite spre apus și unite printr'o boltă semi-cilindrică care servește de clopotniță.

Dobrovăț diferă numai prin adăogirea la pronaos, în locul acestei bolți, a unei încăperi, un nou pronaos, cel d'întei devenind o încăpere intermediară. Noul pronaos are și ferestre mai mari ogivale cu obișnuitele împodobiri gotice. (Turnurile ce le are acuma Dobrovățul sunt adăogite).

Aceste trei biserici — cele din urmă din vremea lui Ștefan, — reprezintă un tip și o concepție foarte deosebite de cele aproape contimporane din grupul al treilea și din al doilea. Intre Piatra și Neamț dintr'o parte și Arbora sau scurs numai cinci ani și șase de la zidirea Popăuților. Cred deci că se pot atribui unui meșter deosebit.

Și Parhăuți — din vremea lui Ștefăniță— aparține acestui grup, cu care arată oare care înrudire Șipotele și Văleni.

Un grup absolut special, — arhaizant — este acel al bisericilor din Dolhești, Bălinești, Volovăț; acest grup purcede ca inspirație din vechea basilică de la Rădăuți.

Este un tip romanic, boltit în berceau atât pe naos cât și pe pronaos.

In dreptul fiecărui stâlp un arc dublou întărește bolta.

O deosebire este că la Rădăuți sunt nave (sau galerii) laterale, „bas côtés“, care comunică cu nava principală prin trei perechi de arcuri în naos și două în pronaos. Aceste arcuri, și la Dolhești și la Volovăț, sunt reduse la niște arcade oarbe, de oare ce navele laterale au disparut, iar Bălinești a perdut și aceste arcade, rămășițe ale tipului primitiv.

Această clasă arhaică nu e grupată într'un scurt număr de ani ca celel'alte. Dolhești e dinainte de 1481, Bălinești din 1494 și Volovăț de la 1502, iar prototipul din Rădăuți din veacul al XIV-lea.

Aceste biserici prezintă de almintrelea în exterior o oare care varietate. Absida altarului e semi-circulară la Volovăț cu mai multe contraforturi ca la Rădăuți; la Dolhești și Bălinești absida e poligonală, cu cinci fețe și nu are contraforturi. Decorația lor deasemenea e mai variată și participă de diferite principii.

Cum se explică această supraviețuire a unui tip învechit și demodat?

Se poate presupune ca între Rădăuți și Dolhești au existat alte biserici acuma dispărute și care au transmis tradiția. Se mai poate presupune că aceste clădiri au fost încredințate unor meșteri galițieni întârziați și care au lucrat fără colaborarea meșterilor răsăriteni pentru lucrul bolților. In defavoarea acestei din urmă presupuneri vine însă faptul că, în această vreme, de mult erau părăsite și în Galiția principiile romanice.

Au mai rămas în afară de această clasificare Baia, cea mai veche biserică din câte ne-au rămas de la Ștefan, care a suferit evidente remanieri și care prezintă multe singularități; Tazlău (1497), oare cum asemănător cu grupul al doilea, are totuși caractere deosebite. Cotnar ne prezintă cel mai simplu tip, care pare a fi avut imitare mai târziu la Șipotele lui Luca Arbore, la biserica lui Rareș din Baia și alte.

In fine, bine înțeles, am lăsat la o parte bisericile ce nu le cred a fi de la Ștefan cel Mare, ca Putna, Mirăuți, Scânteia, Ștefănești. Eată un tablou rezumând cele expuse mai sus:

GRUPUL		DATE	MEȘTERUL	CARACTERE GENERALE
I	Pătrăuți Milișăuți Sf. Ilie Voroneț	1487 1487 1488 1488	Primitiv	Cu turla și cu sînuri laterale exterioare.
II	Vaslui Bacău Hârlău Sf. Nicolae (Iași) Sf. Nicolae (Dorohoi) Popăuți	1490 1491 1492 1492-93 1495 1496	Al discurilor cu figuri și al pronaosului supralărgit.	Cu turle, sînuri laterale exterioare, pronaosul supralărgit și discuri smălțuite cu figuri.
III	Borzești Războieni Piatra	1493-94 1496 1497-99	Al planului cu caractere sârbești.	Fără turlă, fără sînuri exterioare laterale. Cu arcuri dublouri, arcade oarbe interioare, — pronaos cu două bolți, discuri smălțuite simple.
	Mănăstirea Neamțului [Sf. Gheorghe (Suceava)	1497 1514-22]		Cu turlă, sînuri exterioare laterale, pronaos cu două bolți, discuri smălțuite simple.
IV	Arbora Reuseni Dobrovăț [Parhăuți	1502 1502-04 1504 1522]		Fără turlă, fără sînuri, cu colonete în naos, pronaosul boltit cu o calotă mieă.
V	Dolhești înainte de: Bălinești Volovăț	1481 1499 1502	Arhaizanți	Boltă în «berceau», cu dublouri de caracter romanic.

Înfățișez și un tablou al bisericilor lui Ștefan cel Mare așezate în ordinea cronologică și cu însemnarea grupului la care aparțin:

		DATE	GRUPUL
Putna			
Baia	după	1467	
R.Sărat (dărâmată		1474	
Dolhești	înainte de	1481	V
Pătrăuți		1487	I
Milișăuți		1487	I
Sf. Ilie		1488	I
Voroneț		1488	I
Vaslui		1490	II
Bacău		1491	II
Hârlău	Sf. Gheorghe	1492	II
Iași	Sf. Nicolae	1491-93	II
Borzești		1493-94	III
Bălinești		1494	V
Dorohoi	Sf. Nicolae	1495	II
Popăuți		1496	II
Războieni		1496	III
Cotnar		1496?	—
Tăzlău		1497	—
Piatra Neamț		1497-98	III
Neamț		1497	III
Volovăț		1502	V
Arbora		1502	IV
Reuseni		1502-04	IV
Dobrovăț		1504	IV

Din comparația acestor tablouri, reese că clasificarea ce am făcut'o plecând de la considerații pur constructive, concordă destul de bine cu datele cronologice și permite a distinge diferitele maniere, diferiții meșteri sau școli care au lucrat la aceste biserici, pe când clasificarea în două tipuri după prezența sau absența turlei nu ne dă rezultate satisfăcatoare și nu aruncă nici o lumină asupra istoriei constructive și evoluției arhitecturei din epoca lui Ștefan cel Mare.

Din contra, dacă luăm împreună grupurile care reprezintă tipul caracteristic de biserică din timpul lui Ștefan cel Mare, lăsând la o parte grupurile mici ce sunt de tipuri mai speciale, — adică dacă luăm grupul Pătrăuți Milișăuți, Sf. Ilie, Voroneț — cu cel al bisericelor orășenești și Mănăstirea Neamțului, vedem clar evoluția tipului.

Pătrăuți, cea mai mică, are o turlă joasă, nu are contraforturi, căci împingerea bolților fiind relativ mică, nu se simțea încă nevoea lor. Nu are încă bază stelată la turlă, nici — sub streșină — rânduri de ocnițe. [1])

Milișăuți, mai elansată, are tot baza turlei pătrată, are contraforturi care — poate — nu erau de la început, căci cele actuale sunt adăogate. Apare un rând de ocnițe și — poate — cele dintâi discuri.

Sf. Ilie arată prima bază stelată și două rânduri de ocnițe.

Voronețul a părăsi rândul de contraforturi din dreptul zidului median ca inutil, cea ce este de altmintrelea și logic. Nu vedem acuma într'adevăr la Voroneț rândul superior de ocnițe, dar se poate judeca, după spațiul ce mai rămâne între rândul existent și streșina că a existat, fiind probabil amplut pentru zugrăveală.

Pe urmă vine grupul bisericilor domnești din orașele Vaslui, Bacău, Iași, Hârlău, Dorohoi, Popăuți (Botoșani); Apare pronaosul supralărgit care și mai mult scutește de nevoea contrafortului dinapoia sînurilor [2]). Ferestrele pronaosului se măresc și se împodobesc. Biserica se înnalță și decorația de cărămizi smălțuite și de rotocoale devine regula generală.

In fine, la Neamț, dimensiunile cresc și mai mult. Sub înrâurirea planului grupului Piatra-Borzești-Războeni, pronaosul e lungit și împărțit în două bolți. Și naosul, lungit și el, primește pentru prima dată compartimentul mormintelor ctitoricești.

Sf. Gheorghe din Sucevа păstrează aceste dispoziții precum și lungirea naosului, lăsând la o parte noul zid despărțitor spre naos, supărător în mitropolia capitalei unde era nevoe de mai mult spațiu.

Astfel, în scurtul timp de zece ani (1487-1497) s'a desfășurat toată evoluția acestui stil, de la modesta biserică de la Pătrăuți până la falnica clădire a mănăstirei Neamțului. Mai reese de ici ca cele câteva biserici, mai vechi, făcute de Ștefan și care nu le mai cunoștem — chiar și Putna cea veche — au fost clădiri foarte modeste și foarte simple de forme.

1) Dacă nu există sub tencuiala de azi.

2) Hârlău, care nu are pronaosul supralărgit, are o a doua pereche de contraforturi.

CAPITOLUL IV

CERCETAREA AMĂNUNTELOR

După ce am isprăvit cu studiul liniilor principale, adică al planului, boltirilor și fațadelor, putem trece acuma la examinarea detaliilor, la analiza lor și la cercetarea provenienților începând prin acele amănunte la care s'a întrebuințat piatra cioplită sau sculptată.

Am arătat mai sus locul ce-l ocupă și ușile și ferestrele precum și formele lor generale. Le vom cerceta acuma mai cu de amănunt.

Ușile sunt totdeauna de dimensiuni mici, un metru lățime și mai puțin și 1,90 metru până la 2,20 metri înălțime. Sunt totdeauna într'un singur canat.

Ușile dintre naos și pronaos au un chenar dreptunghiular format de vergele (baghete) încrucișate la colțurile superioare, și desfăcute în două ramuri spre interior așa că colțurile superioare dinăuntru sunt puțin rotunjite, ceeace le dă o înfățișare caracteristică. Aceste baghete sunt în număr de două trei sau patru, în general de secțiune semicirculară și despărțite prin caveturi. La partea lor inferioară sunt rezemate pe un mic plan înclinat, de obicei prin mijlocirea unor mici baze împodobite cu diferite motive variate la acelaș chenar. Numai la Voroneț și la Borzești lipsesc aceste baze. Baghetele nu se găsesc așezate pe acelaș plan dar înșirate oblic așa ca cele extreme sunt și cele mai proeminente.

Fig. 313. Profilul chenarului ușei bisericei din Bacău

Cele mai frumoase din aceste uși le găsim la Tazlău și la Neamț, iar cele mai simple sunt acele de la Borzești, de la Războeni, de la Pătrăuți. (Vezi profilul chenarului ușei interioare de la Voroneț. fig. 37).

Aceste uși le găsim în Moldova încă mult timp după vremea lui Ștefan cel Mare; ele au prototipurile lor în Ardeal, așa bunioară la: Feleac (1470), la Dej, la Beclean, la Sintereag (circa 1400), la Bistrița (1487), la Dipșa (Dürbach), la Teaca, la Reghinul Săsesc, [1]) la Sibiu, la Cisnădia, la Brașov, la Birthalm, (1500 — 1524), la Hetzeldorf (1499) și alte multe.

Fig 314. Feleac, ușa sud, (a doua jumătate a veacului al XV-lea)

Este de observat că și în Ardeal ca și la

[1]) Aceste exemple provin în majoritate din regiunea învecinată cu Ciceiu.

Fig. 315. Hetzeldorf, ușa sacristiei (din 1499) (după V. Roth)

noi ușile principale — portalele — ale bisericilor sunt în arc frânt; pe când ușile laterale ce le întâlnim aproape totdeauna pe peretele de miazăzi, și cam la jumătatea clădirei au formele și profilele ce le am descris aici. Spre pildă, Bistrița, Brașov, Dej, Beclean (Betlen) Dipșa (Dürbach), Teaca, Reghinul Săsesc, Sintereag, Feleac și alte.

Bisericile despre care vorbim nu au, ca ale noastre, un zid interior de separație. Se pare deci că meșterii ardeleni chemați la noi și având de făcut la bisericile ce le construiau, pe lângă portalul și o ușă într'un zid așezat cam la mijlocul clădirei, au găsit firesc de a adopta tipul lor obișnuit de portal la ușa de intrare, iar la cea din zidul din mijloc acela ce'l aplicau și ei cam tot în acest loc la bisericile lor catolice, dar în zidul din afară.

Ușa dinăuntru de la Reuseni este de un tip ceva diferit — nervura interioară formează un arc în semicerc, (ca și la ferestrele bisericilor acestui grup), ceace este un semn de tranziție spre Renaștere.

Ușile de intrare prezintă o varietate mai mare; ca și

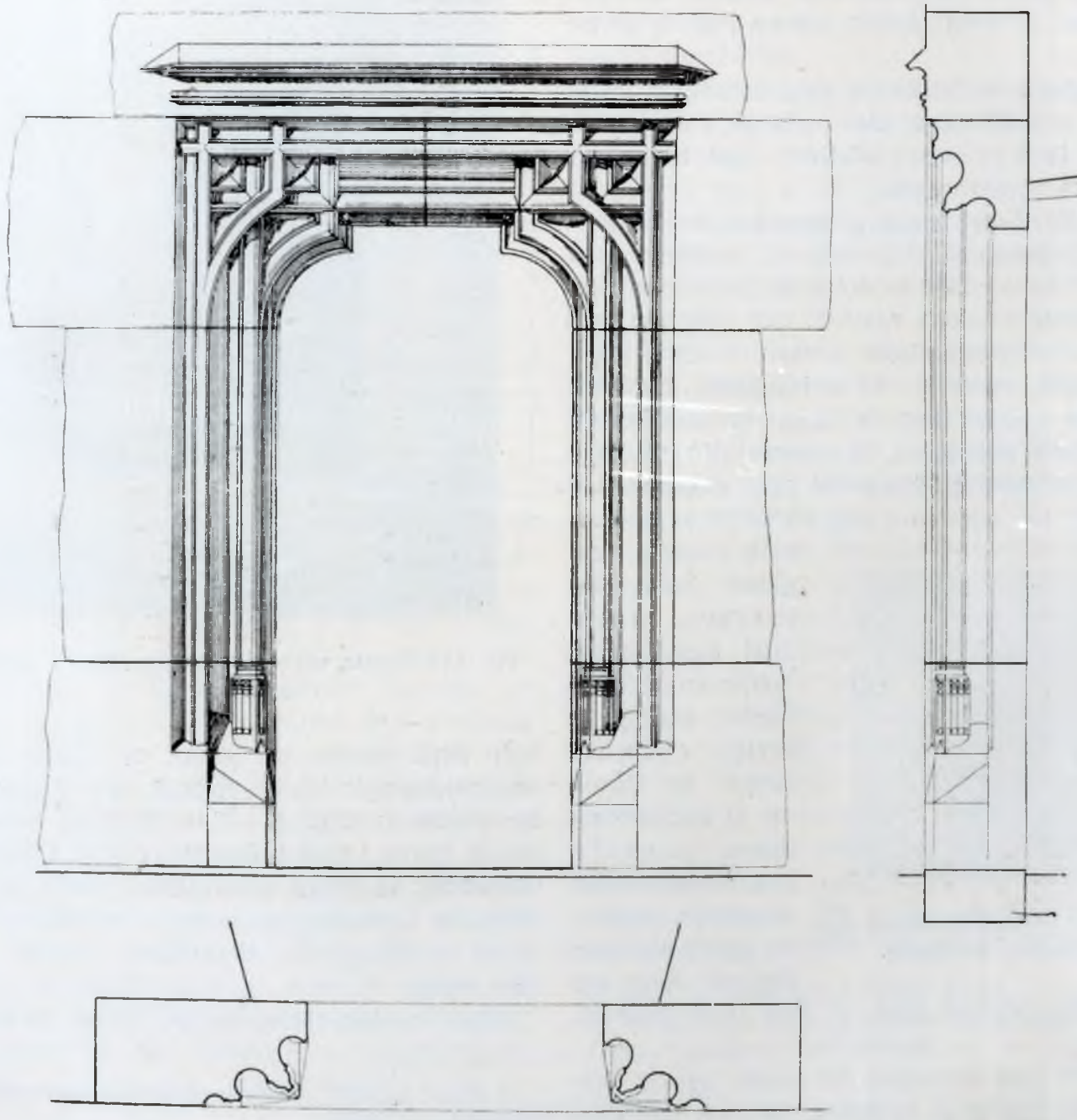

Fig. 316. Cluj, mănăstirea Franciscanilor, ușa refectorului, (a doua jumătate din veacul al XVlea) (din colecția muzeului din Cluj).

acele ale naosului sunt evazate spre exterior. Deschizătura uşei propriu zisă este mai totdeauna dreptunghiulară, câte o dată cu colţurile ceva rotunjite. Nu prezintă nici o dată partea ei superioară în plin centru (cum acest spaţiu a fost umplut cu o sculptură gotică.

La Hârlău figurează în acest loc şi o pisanie.

La Voroneţ această lunetă lipseşte cum lipsea la început la Pătrăuţi. şi probabil la Borzeşti

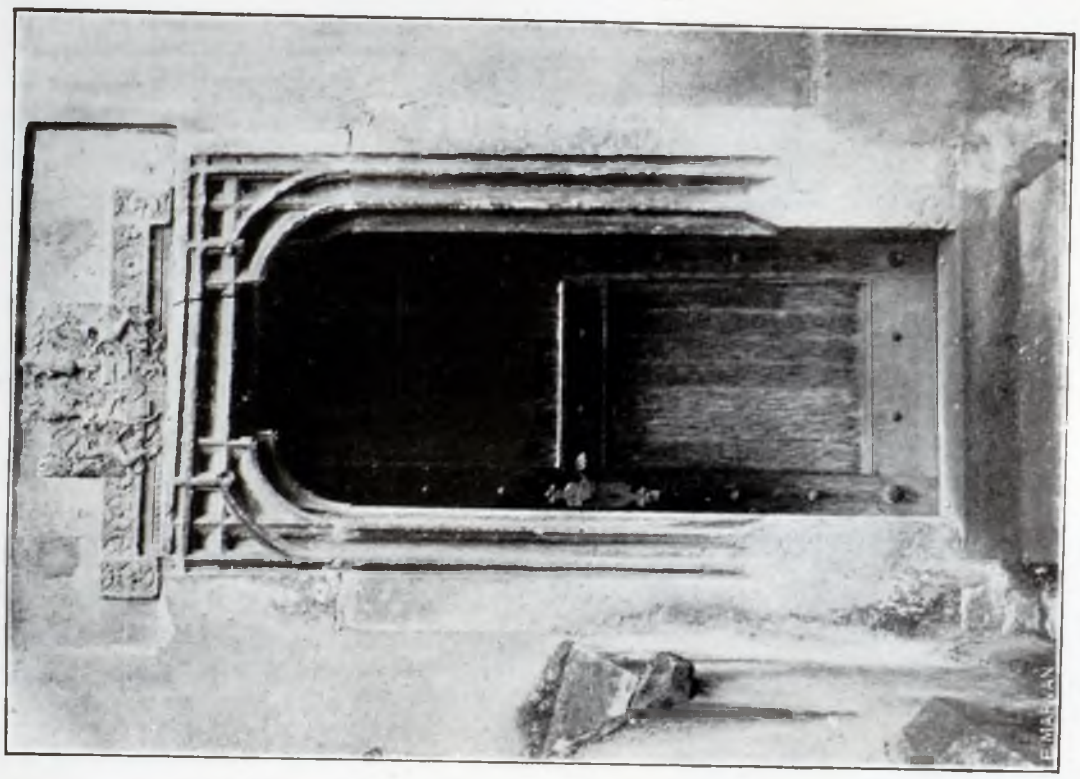

Fig. 318. Sibiu, Catedrala, uşă laterală (veacul al XV-lea)

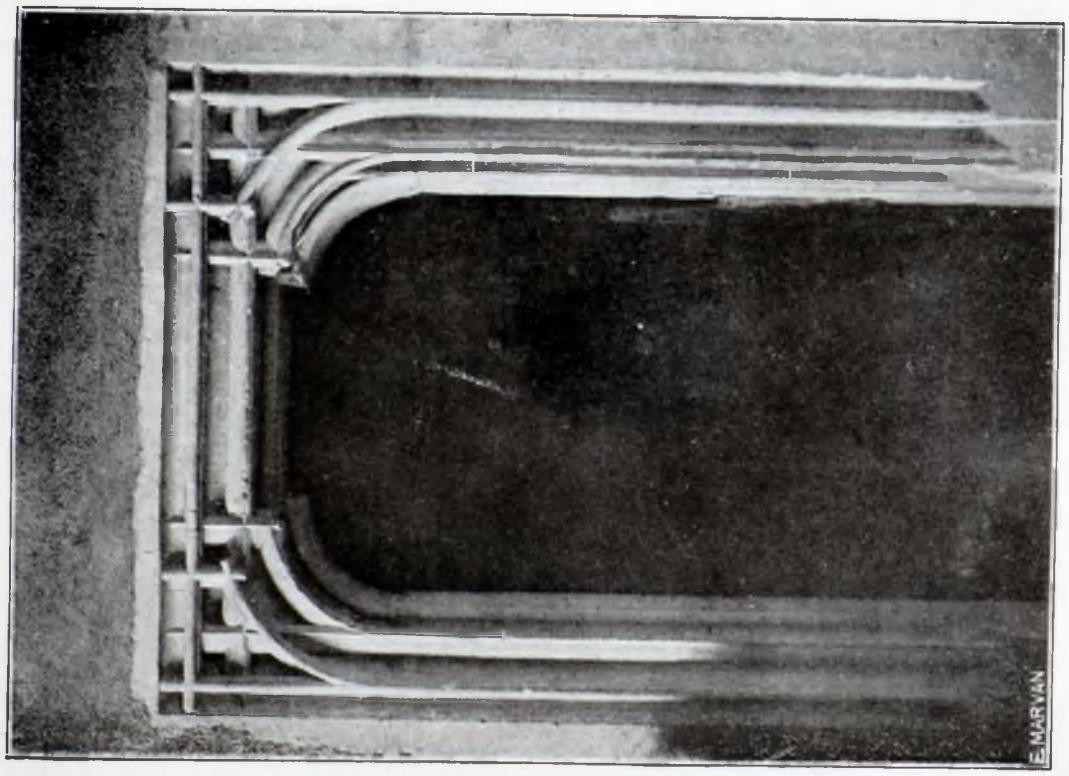

Fig. 317. Catedrala din Sibiu, uşă interioară

a făcut greşit Lecomte du Nouy la Sf. Nicolae din Iaşi).

In luneta ce rămâne deasupra uşei se găsesc de obicei icoane zugrăvite.

La Războeni, şi la Piatra prin excepţie,

Câte odată, arcul frânt este la rândul său încadrat printr'un alt chenar dreptunghiular (ex.: Milişăuţi, Tazlău, Hârlău, Neamţ şi mai târziu Sf. Gheorghe din Suceava).

Profilele acestor portale sunt mai bogate

Fig. 319. **Profile de uşi exterioare**

a) Volovăţ

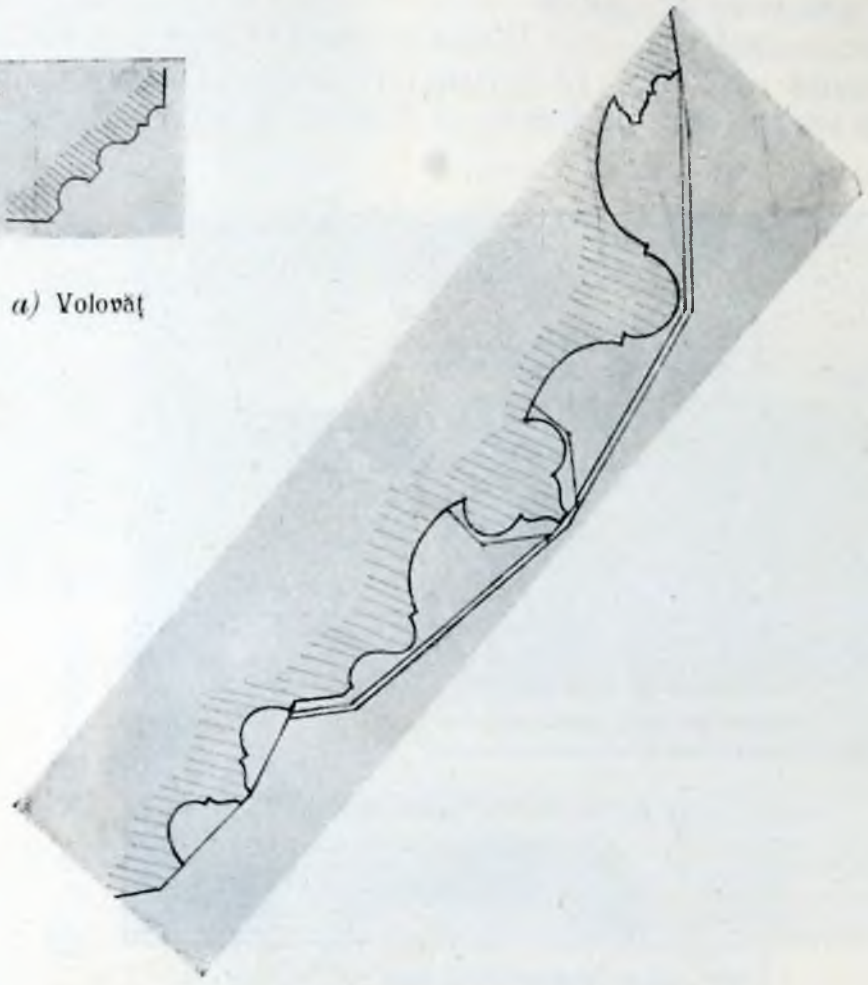

b) Hârlău

c) Dorohoi

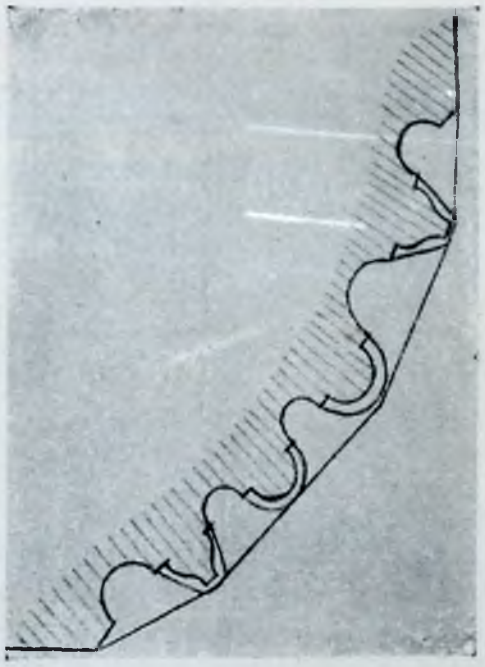

d) Tazlău

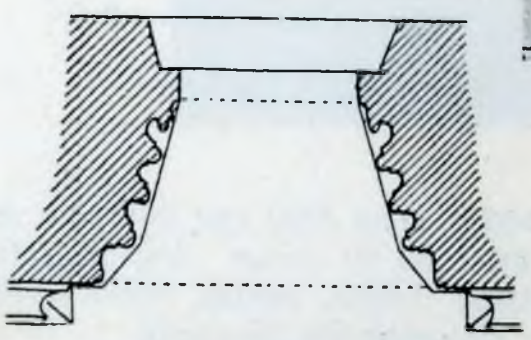

e) Reuseni, (după Romstörfer)

de cât acele ale uşelor interioare. Se compun din toruri şi caveturi formând pălnie spre interior, şi rezemată jos, ca la naos, pe baze mici ornamentate şi un plan înclinat; câte o dată se întretae la chee (vezi fig. 38. Voroneţ şi fig. 82 Vaslui.) Fac parte din ornamentica cunoscută gotică şi se pot găsi multe pilde la fel, mai cu seamă în Ardeal.

Cele mai bogate din aceste portale se găsesc la Tazlău, la Sf. Gheorghe din Hârlău şi mai ales la mănăstirea Neamţului.

Frântura arcului nu este de obicei prea ascuţită. E în general în «tiers-point», adică centrele arcurilor de cerc sunt cam la a treia parte din lărgimea deschiderei. Câte o dată (Arbora) sunt mai învecinate de axa uşei, apropiindu-se ogiva de plin centru. Aceasta vădeşte o înrâurire târzie — aproape de epoca de tranziţie spre Renaştere.

Cheile arcurilor ogivale sunt dintr'o bucată, adică nu se găseşte un rost în vârful ogivei. Această observaţie are o oare care importanţă, de oarece unii autori au vrut să vază în această diferenţă de construcţie o caracteristică spre deosebirea ogivelor gotice de cele orientale,[1]) ceeace e departe de a fi general. In orice caz, în Ardeal, se găsesc chei de ogivă de cele două feluri.

Precum se vede, deosebirile sunt mai mari ca la uşile interioare.

Se vădeşte deci înrâurirea directă a Ar-

[1]) Prisse d'Avesnes-L'art arabe.

dealului asupra Moldovei încă din vremea lui Ștefan cel Mare, căci portalele și ușile bisericilor gotice din celelalte țări — vecine sau mai îndepărtate de Moldova — au și forme mai puțin asemănătoare.

Bazele mici ornamentate ce le-am văzut la chenarele ușilor și ce le vom vedea și la unele ferestre mici sunt o caracteristică a goticului târziu din țările germanice.

In Galiția nu apar, cel puțin cele cu muchiile sucite, de cât la sfârșitul veacului al XV-lea, în Ardeal ceva mai de vreme.

Precum vedem, la ușile moldovenești nu prea reese o evoluție în această privință. Intr'adevăr la primele biserici, acele din Pătrăuți, Milișăuți și Voroneț, lipsesc la portalele exterioare, dar se găsesc la Sf. Ilie care e de aceiași epocă și aparține aceluiaș grup. Și la Pătrăuți și la Sf. Ilie le vedem și la chenarele ușelor interioare. Din contra, mai târziu la Arbora și la Reuseni, care acuză la ușile lor dinăuntru oarecare caractere de tranziție spre Renaștere, chenarele exterioare nu mai arată baze, pe când tocmai atuncea apar la ferestrele acestor două biserici.

Ferestrele, precum am arătat, sunt de două feluri; cele mici care luminează totdeauna naosul, altarul și tarla și câte o dată pronaosul, și acele mai mari și de dimensiuni mai variate, ale pronaosului.

Cele dîntâi sunt totdeauna înguste și lungărețe (cam 1,20—1,50 m. pe 0,50—0,60 m.); chenarele sunt cu colțurile pătrate în afară și înăuntru la bisericile mai vechi, Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie, Voroneț; la Bălinești e acelaș tip dar mai lățit. La alte, partea interioară e terminată sus în semicerc și chiar în arc foarte ușor frânt. (Dorohoi, Popăuți, Hârlău, Borzești, Piatra, Războeni, Tazlău.) La Arbora, Reuseni, Dobrovăț e în semicerc curat. La Volovăț e un tip special în semicerc (fig. 192).

Fig. 320. **Profile de uși exterioare**

a) Cracovia — Biblioteca

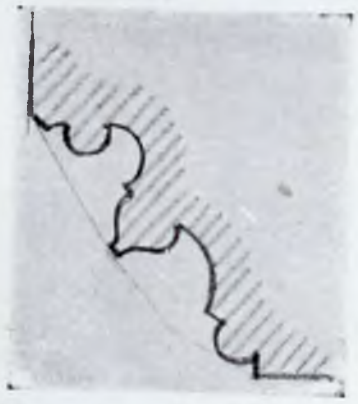

b) Cracovia, casă particulară

Chenarele se compun din baghete (torari) separate prin adâncături (cavete). Sunt

Fig. 321. Sebeșul săsesc, Portalul sud (după V. Roth)

una sau două asemenea baghete și se încrucișează la colțuri. vezi profilul fig. 39 Voroneț).

La partea lor de jos sunt așezate pe un plan înclinat direct sau, rar, (Arbora, Reuseni), prin mijlocirea unor baze mici ornate, cum le-am văzut și la uși. In cele două cazuri însă, planul înclinat care termină în jos ornamen-

taţia chenarului se opreşte mai sus de cât pragul deschiderei ferestrei.

prezenţa arcului interior este o inovaţie, care se păstrează cu oare care mici modificări la

Fig. 322. Sibiu, Biserica Ursulinelor

Se poate observa o oare care evoluţie în forma acestor ferestre. La bisericile cele dîntâi sunt mai simple — dreptunghiulare înăuntru ca şi în afară. La grupul orăşenesc, grupul Piatra-Războeni-Borzeşti şi la Tazlău. In grupul Arbora-Reuseni-Dobrovăţ apare arcul în plin cintru, adică o îndrumare spre formele Renaşterei.

323. Feleac. Uşa de vest (a doua jumătate a veacului al XV-lea)

Fig. 324. Reichesdorf, uşa sacristiei (1451) (după V. Roth)

Na vorbesc aici bine înțeles, de cazul în care ferestrele naosului au fost mărite și

Fig. 325. Cisnădia

schimbate în cursul vremurilor, adică ceea ce s'a întâmplat la mănăstirea Neamțului.

Fig. 326. Sebeșul săsesc, Biserica mică

odată partea interioară de sus rotunjită, cu o singură excepție, la Tazlău.

Ferestrele pronaosului precum am arătat mai sus, sunt sau de același tip ca acele ale naosului sau mai mari și de tipuri mai variate. (Vezi profilul fig. 86, Vaslui). Caracterul lor gotic e și mai accentuat și similitudinea cu unele ferestre ale bisericilor ardelenești din veacul al XV-lea neîndoioasă, fără a fi totuși la fel.

Unele din aceste ferestre sunt dintr'o sin-

Fig. 327. Cisnădia

gură deschizătură, încadrate printr'un arc frînt profilat cu una, două, trei nervure. Alte sunt împărțite în două printr'un menou, iar partea superioară e împodobită prin cercuri or-

Fig. 328. Sebeșul săsesc, Fereastră Sud Biserica mare (după V. Roth)

Ferestrele turlelor sunt la fel sau aproape la fel, în general mai lungite, n'au însă nici namentate, triloburi și alte ornamente „raionante“ și „flamboiante“.

Alte în fine, mai bogate, au două menouri (Sf. Gheorghe din Hârlău)

Și nervurile ferestrelor, ca acele ale porau fost des astupate cu tencuială; asemenea și menourile au fost scoase fiind probabil mai ușor la o reparație stângăcie de a așeză un

Fig. 329. Reghinul săsesc

Fig. 330. Biserica Sf. Mihail din Cluj,
(după Giörgy Lajos, Szent Mihàly)

talelor, se întretae câte o dată la chee. Ornamentele din partea superioară care sunt des găurite „à jour", dar nu totdeauna, toc de fereastră dreptunghiular fără aceste supărătoare membre de arhitectură.

Arcul frânt e mai totdeauna, ca și la uși,

Fig. 321. Biserica Dominicanilor, Cluj

puţin accentuat. Raza cercului se găseşte de obicei cam la două treimi din lărgimea ferestrei.

Dacă se găsesc cu uşurinţă ferestre mari destul de asemănătoare ca acele ale pronaosului nostru la bisericile din Ardeal, din Ungaria de nord, din Galiţia şi în alte părţi vecine, chestiunea nu e aşa de simplă pentru ferestrele mici. Aceste ferestre, fie cele cu mulure simple

Fig. 333. Cracovia. Fereastră la turnul ospelului comunal

direct răzămate pe un plan înclinat, fie cele cu baze mici ornamente, nu se găsesc nici la bisericile din Ardeal, nici la bisericile galiţiane.

Care poate fi origina lor?

Le găsim însă cu forme vecine, — mai puţin lungăreţe — în construcţiile civile din Cracovia. Aşa la turnul Ratuzului (Rathhaus, ospelul comunal), unde sunt aproape pătrate şi unde este adevărat că mai prezintă o par-

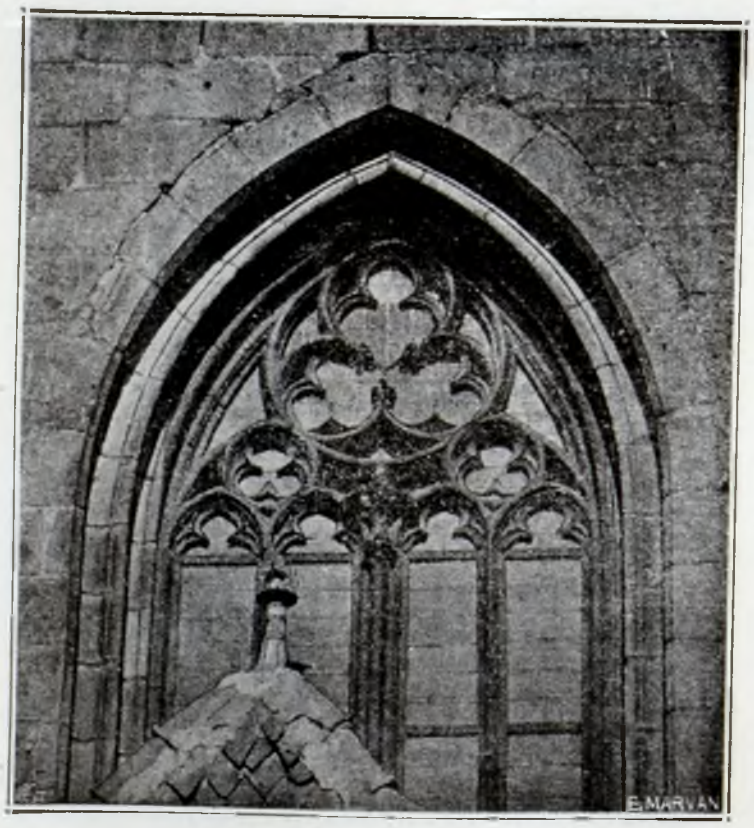

Fig. 332. Biserica neagră, Braşov, (după Kühlbrandt)

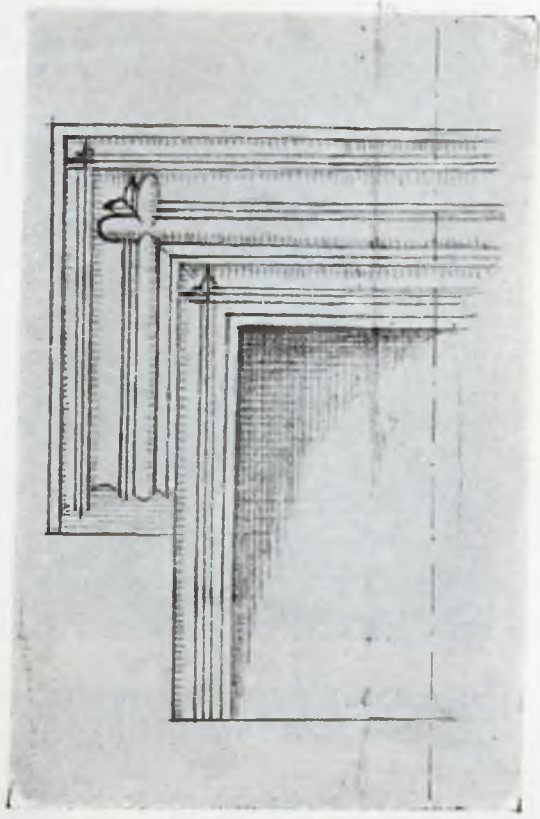

Fig. 334. Cracovia. Fereastră la turnul ospelului comunal

ticularitate stranie, ce n'o întâlnim la noi. Partea interioară a chenarului e înclinată așa zis pentru a primi mai ușor lumina de sus.

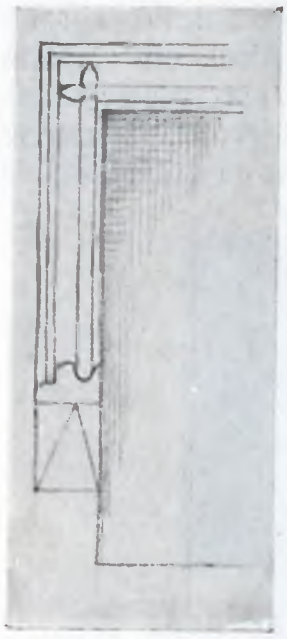

Fig. 335. Spitaiul Sf. Duh Cracovia

La spitalul Sfântului Duh, din veacul al XV-lea, acuma dărâmat, erau ferestre mici și mai vecine de ale noastre. La Wavel, castelul regilor Poloniei, tot în Cracovia, se găsesc câte va ferestre dreptunghiulare și cu mulure destul de asemănătoare cu cele dela noi.

La Sucheniță (hala cu postavuri), pe piața centrală a orașului, este o ferestruică de proporții lungărețe, cu mulure îndoite în arc de cerc la partea de sus și rezămate prin baze mici pe un plan înclinat.

La ospelul comunal din Sibiu (Rathaus) se văd iar ferestre asemănătoare cu cele moldovenești precum și la castelul din Hunedioara a Corvineștilor.

La bisericile gotice din Ardeal însă, din care se cunosc vr'o două sute, nu se găsesc [1]).

Acest din urmă fapt ne face să înclinăm

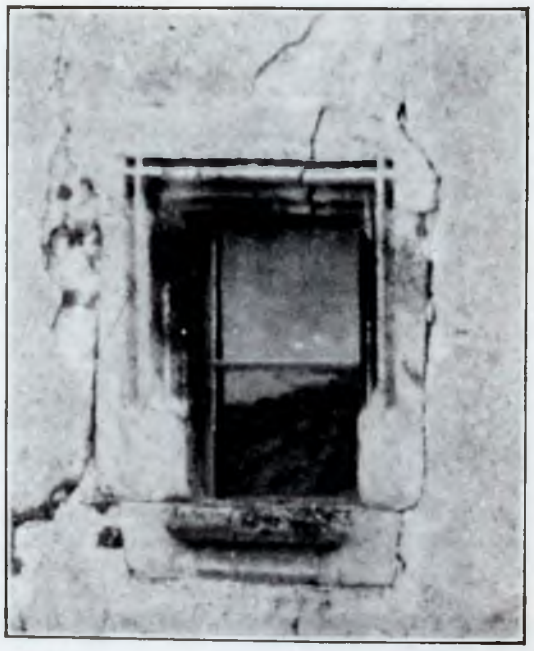

Fig. 336. Fereastră la ospelul comunal din Sibiu (veacul al XV-lea)

1) Comunicări verbale ale D-lor Dr. V. Roth și Sigerus, amândoi excelenți cunoscători ai clădirilor gotice din Ardeal.

a crede că înrâurirea în această privință, nevenind din Ardeal trebue să fie venită din Galiția în Moldova.

E adevărat că n'am găsit aceste ferestre nici la bisericile galițiene, dar sunt relativ puține care ne-au rămas și poate să fi fost la unele din cele dispărute.

Fig. 337. Fereastră la castelul din Hunedioară (veacul al XV-lea)

De oare ce ușile bisericilor noastre arată neîndoios o înrâurire din Ardeal — căci se regăsesc acolo cu formele de la noi și așezate în mod corespunzător — ajungem astfel la concluzia că ferestrele mici ar fi de influență galițiană, iar ușile ardelenești. Până la găsirea altor elemente pentru rezolvarea acestei chestiuni, se poate numai face ipoteza că ne lipsesc unele monumente intermediare care ne ar fi dat cheia problemei. Am putea așa presupune că au fost biserici făcute de meșteri Galițieni (știm din documente că au venit unii la noi în aceste vremuri), biserici care aveau ferestrele mici ce le știm și ași după tiparile curente în Galiția. Alți meșteri Ardeleni, venind mai târziu, au păstrat ferestrele mici care plăceau sau erau privite ca potrivite cu cerințele locale și au m o d i f i c a t ușile după tiparile lor, pierzându-se tipul ușelor galițiene.

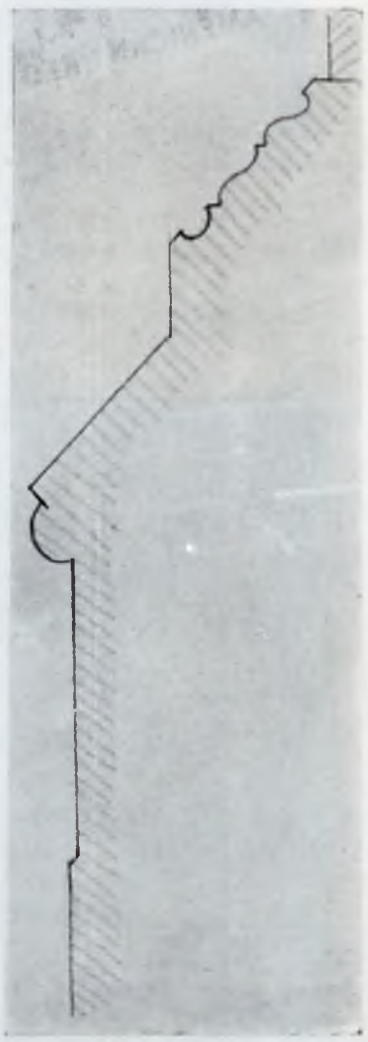

Fig. 338. Profilul soclului Piatra

Numai ceva mai târziu a început să se modifice și ferestrele pronaosului, adoptându-se tiparile mari cunoscute care sunt răspândite și în alte părți.

Soclul este de obicei simplu și puțin proeminent, între 15 și 25 cm. Biserica Sf. Ion din Piatra face excepție, având un soclu mai bogat și mai eșit. Înălțimea soclului este de obicei de un metru. E construit de piatră brută de dimensii mici, poate ceva mai mari ca restul zidului;— câte odată, rar, e în întregime de piatră cioplită (Piatra).

Partea superioară, muchia, e de piatră cioplită și profilată.

1,80 m. In Occident asemenea contraforturi reprezintă un tip mai vechiu, dar care s'a menținut în bisericile mai simple.

Atât partea superioară cât și retragerile au un coronament înclinat cam la 45° și acoperit prin pietre de talie de profile care sunt aproape constante la toate bisericile lui Ștefan cel Mare, atât la contraforturile mari cât și la cele mici de la altar.

Aceste profile să regăsesc în Galiția și în

Fig. 339. **Profile de socluri**

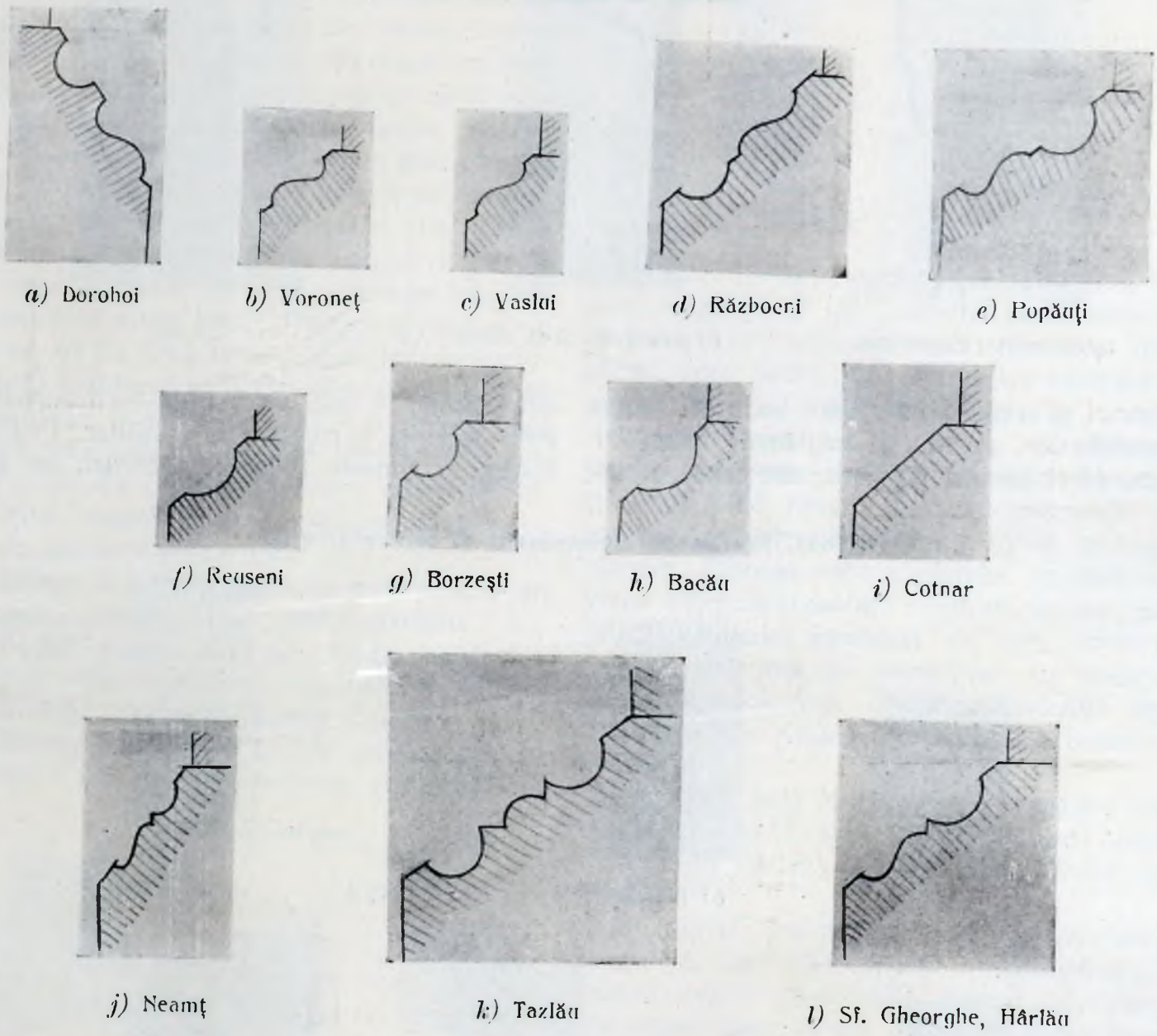

La ușa de intrare coronamentul soclului e de obicei întors, continuându-și vertical până la pământ mulurile orizontale.

Soclul ocolește baza contraforturilor.

Contraforturile așezate precum am văzut mai sus, și construite mai totdeauna de piatră de talie, se urcă, de obicei, până la primul rând de ocnițe. Au, de obicei, una sau două retrageri, grosimile fiind de circa 80 până la 90 cm. și lărgimea de aproximativ 1,30 până la

Ardeal și sunt de altmintrelea comune în toate țările de construcție gotică.

La Neamț, găsim excepțional o formă diferită, dar nu știm dacă nu este o schimbare târzie.

Contraforturile mici ale turlelor sunt puțin proeminente și au profile simple (ex. fig. 341).

Cornișele — când există — sunt de piatră cioplită și simple; cele mai caracteristice

sunt cele de la Piatra, de la mănăstirea Neamțului, de la Bălinești. Nu par a se vedea cornișe înainte de grupul Borzești-Piatra.

In piatră cioplită mai sunt lucrate la unele console la naşterea arcurilor naosului sau pronaosului, nervurele boltei turnului de la Bălinești, care de altmintrelea ocupă în privința pietrei cioplite o poziție deosebită,

Fig. 340. **Profile de socluri**

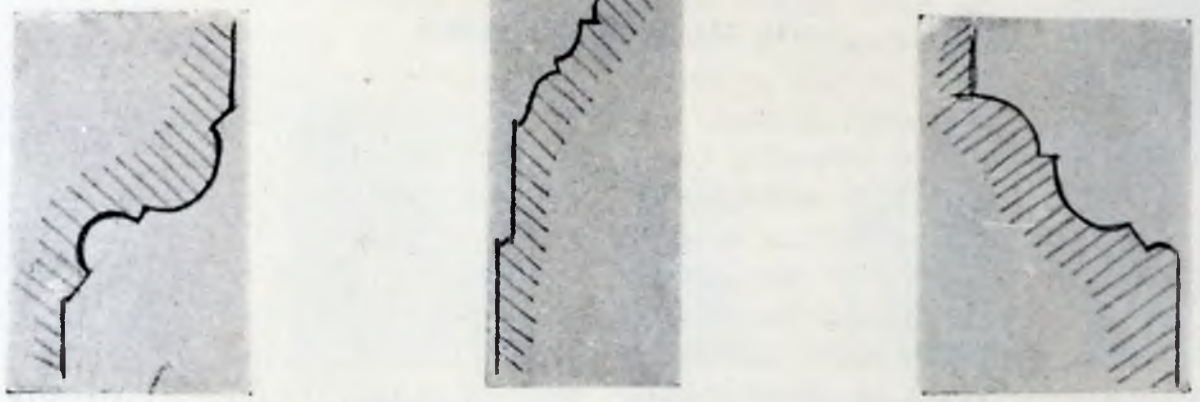

a) Cracovia, Franciscani *b)* Cracovia, Sf-ta Maria *c)* Dej

biserici şi arcurile interioare sau cel puțin muchiile lor, precum şi unghiurile eşite ale racordării absidei cu naos; asemenea şi pilastrii cu console din bisericile tipului Piatra-Borzești—Războieni.

Pietrele sunt exact cioplită şi frumos apareliate. De asemenea de piatră cioplită sunt din pricina — mai cu seamă — a împodobirei îngrijită şi elegantă a detaliilor. Profile bogate şi console înflorite la arcuri, iar jos parapetele cu o ornamentație gotică sunt executate cu o maestrie deosebită.

Se vede că călătoriile logofătului Tăutu, cu ocazia diferitelor solii cu care a fost

Fig. 341. **Profile de coronament al contraforturilor**

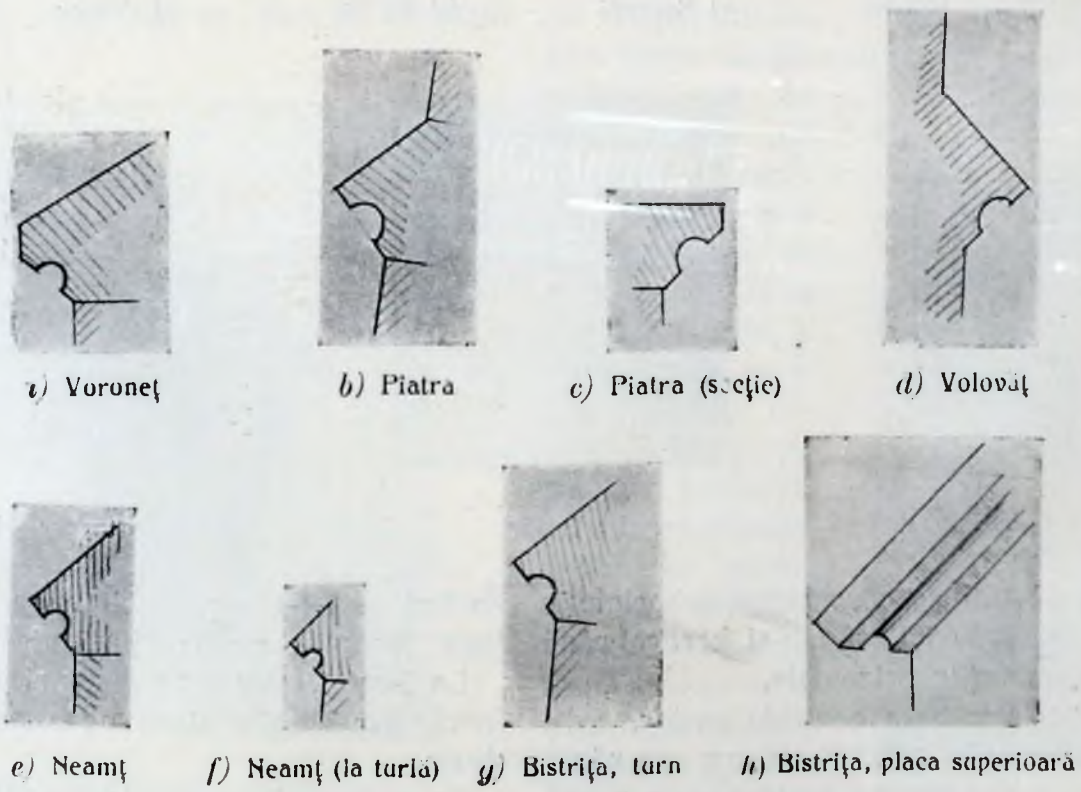

a) Voroneț *b)* Piatra *c)* Piatra (secție) *d)* Volovăț

e) Neamț *f)* Neamț (la turlă) *g)* Bistrița, turn *h)* Bistrița, placa superioară

însărcinat, n'au rămas fără înrâurire asupra spiritului său și că cele văzute în țările vecine l'au îndemnat la o mai mare bogăție în împodobirea bisericei sale.

Elementele gotice din Moldova seamănă deci mai mult sau mai puțin cu cele din Ardeal și mai cu seamă cu cele din regiunea Cluj-Bistrița, — și au mai multă analogie cu acele din vremea Corvinestilor, așa cum e și firesc. Dar aceste asemănări și analogii nu înseamnă copiere; dacă sunt semne de înrudire sunt și multe deosebiri, încât pe lângă înrâurirea evidentă din Ardeal trebue admise și alte izvoare; pe lângă meșterii veniți din Transilvania nu e exclus să fi venit și alți din alte părți nu așa imediat vecine.

Pisaniile.—Tratând aici despre toate elementele de piatră cioplită, se cuvine să vorbim și de pisanii. Aceste pisanii le găsim de asupra ușii de intrare sau ceva la o parte; la Hârlău e chiar la colțul peretului. Ele sunt mai totdeauna cu slove foarte frumos săpate și în relief pe un fond scobit, după datina pământeană. Chenarul e foarte simplu, — lipsește chiar câte odată. De obicei e o simplă bordură, câte odată o baghetă întretăiată la colțuri. (Sf. Ilie, Bălinești.) Des e adăpostit sub o mică mulură de un profil asemănător cu acele ale contraforturilor.

Numai la Neamț găsim un ornament, — un rinsou romanic — în jurul inscripției.

Aceste pisanii sunt de obicei lungărețe; într'un singur caz e una mai înaltă de cât lată (Voroneț), dar exact pătrată niciodată,

Aceste inscripții constitue pentru noi documente din cele mai prețioase pentru datarea

Fig. 342. **Cornișe**

a) Neamț *b)* Piatra *c)* Bălinești

monumentelor și înlocuesc durabil documentele scrise care așa de des ne lipsesc.

* * *

Pe mai multe din aceste elemente decorative sau constructive de piatră de talie despre care am vorbit, se găsesc semne lapidare, adică semnele meșterilor pietrari sau cioplitori. In tot domeniul artei gotice, când zidarii — pietrarii, din simpli ucenici (frați) deveneau meșteri (tovarăși — compagnons— Geselle), primeau și un semn distinctiv al lor, deosebit de semnele altora, dar totdeauna derivat de la semnul sau figura geometrică caracteristică a regiunei în care își primea titlul.

Astfel unele din aceste corporație sau con-

Fig. 343. **Chenare de pisanie**

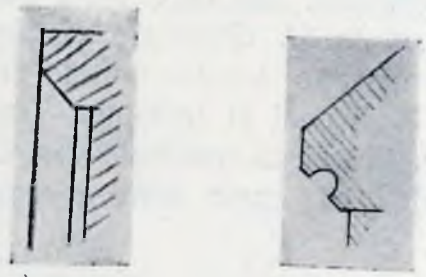

a) Popăuți *b)* Bălinești

fraternități (Hutte—loge) aveau pătratul ca figura originară și toate subdiviziunile acestei corporație întrebuințeau figuri derivate din pătrat, care figuri, prin derivațiuni succesive, puteau da o infinitate de semne.

După un act de la 1459, Strassburg, care a fost poate cea d'întâi confraternitate, și secoli d-ea rândul cea mai puternică și cea mai considerată, avea ca figură de bază pătratul. Colonia avea triunghiul echilateral, Viena pătratul combinat cu patru cercuri, iar Berna triunghiul combinat cu trei cercuri. Aceste patru loje își împărțeau, cu filialele lor, tot terenul gotic de limbă germană din vestul Franței până în Ungaria și „Dunărea în jos".

In 1563, după un nou act, le regăsim tot cu aceiași împărțeală; semnul Bernei însă a trecut la Zurich și poate mai târziu la Praga.

Din aceste patru figuri tip derivau alte, și așa ca, din subdiviziuni în subdiviziuni, fiecare meșter să-și aibe semnul lui, care era proprietatea sa cât trăia și care se deosebea de celel'alte [1]).

Semnele geometrice ce le găsim pe pietrele bisericelor noastre sunt deci în primul rând o probă de origina gotică a meșterilor ce le au cioplit și pe urmă ne sunt o indicațiune arătând regiunea de unde proveneau acești meșterii și de care școală țineau, adică care erau înrâurile ce le puteau transmite.

---

[1]) Rziha. — Studien über Steinmetzzeichen.

In afară de aceste semne geometrice, — iscălitura oficială, cum s'ar putea zice, a meşterului — se mai găsesc şi alte semne negeometrice sau necorespunzând unei derivări regulate a figurei tip, câte odată simple iniţiale.

Găsim în vremea lui Ştefan cel Mare semne la:

Piatra, la Borzeşti, la Reuseni, la Cotnar, la Cetatea Sucevei, fără a putea însă ştie precis dacă sunt, sau care sunt, din vremea lui Ştefan, şi la Sf. Gheorghe din Suceava.

Din comparaţia acestor semne cu cele ce le găsim în Ardeal şi în Galiţia (la Bistriţa, la Braşov, la Dej, la catedrala din Cracovia), putem vedea că unele sunt aproape la fel şi alte foarte vecine, în cât putem conchide că meşterii veniţi la noi aparţineau aceleaşi şcoli, aceleaşi subdiviziuni de şcoală, cu cei care au lucrat acolo la Braşov, Bistriţa, Dej, Cracovia şi alte localităţi.

De altmintrelea se regăsesc în tot domeniul artei gotice semne la fel şi chiar unele identice.

La noi marea majoritate a semnelor derivă din pătrat (loja din Strassburg) şi mai puţine din triunghiu, (Colonia). De celelalte nu s'au găsit. — La biserica neagră din Braşov mai puţin din jumătatea semnelor derivă din pătrat, la catedrala din Cracovia, se pare că marea majoritate se înscrie în această figură.

Semnele lapidare care ne confirmă astfel origina gotică a meşterilor pietrari cari au lucrat la noi, şi ne arată că erau dintre acei cari au lucrat în toate ţările apusene vecine, nu ne lămuresc deci asupra punctului, încă nedesluşit, de a şti dacă ei veneau anume din Ardeal sau din Galiţia, căci vedem că în aceste două ţări se găseau meşteri din aceleaşi şcoli; puteau veni prin urmare tot aşa de bine dintr'una cât şi din alta din aceste două părţi.

* * *

După a fi examinat elementele de piatră cioplită, trecem acum la cercetarea celor l'alte elemente ale faţadelor.

Paramentul, precum am văzut, este de piatră

Fig. 344. **Semne lapidare**

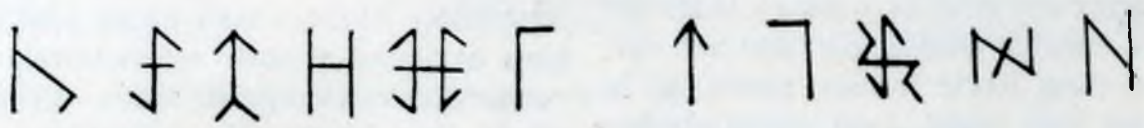

a) Piatra

b) Borzeşti

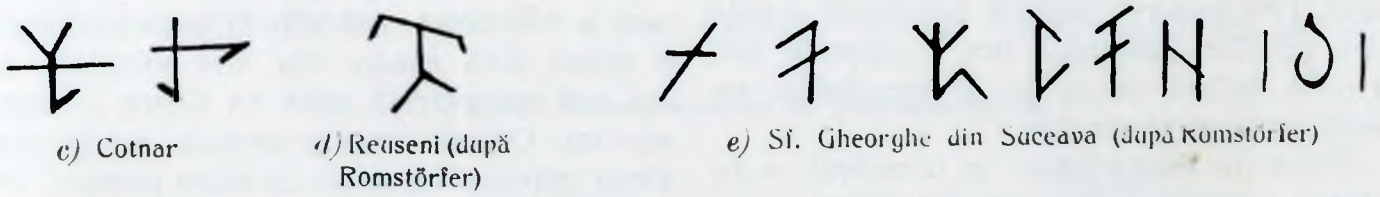

c) Cotnar *d)* Reuseni (după Romstörfer) *e)* Sf. Gheorghe din Suceava (după Romstörfer)

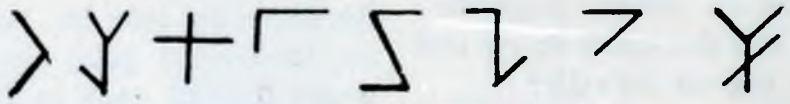

f) Cetatea Sucevei (după Romstörfer)

brută de dimensiuni mici. In Moldova, piatra se găseşte mai peste tot încât acest mod de procedare era cu putinţă şi chiar mai uşor de cât de a zidi cu cărămidă. Colţurile clădirei erau de piatră cioplită, fără însă ca cozile aparente să aibă vr'o formă regulată; numai liniile orizontale erau potrivite, cât permitea piatra, iar restul blocului era lăsat aşa cum rezulta din forma sa. Acelaş lucru se vede de altmintrelea în Ardeal şi în Galiţia, chiar la clădiri mai importante.

Ornamentaţia de cărămidă, pe lângă rândurile orizontale care întrerup monotonia zidului de piatră brută, consistă mai cu seamă în aceste arcade oarbe, aceste firide lângărete care împodobesc absidele, şi în rândurile de ocniţe aşezate sub streşină.

Fig. 345. **Diagrame de semne lapidare**

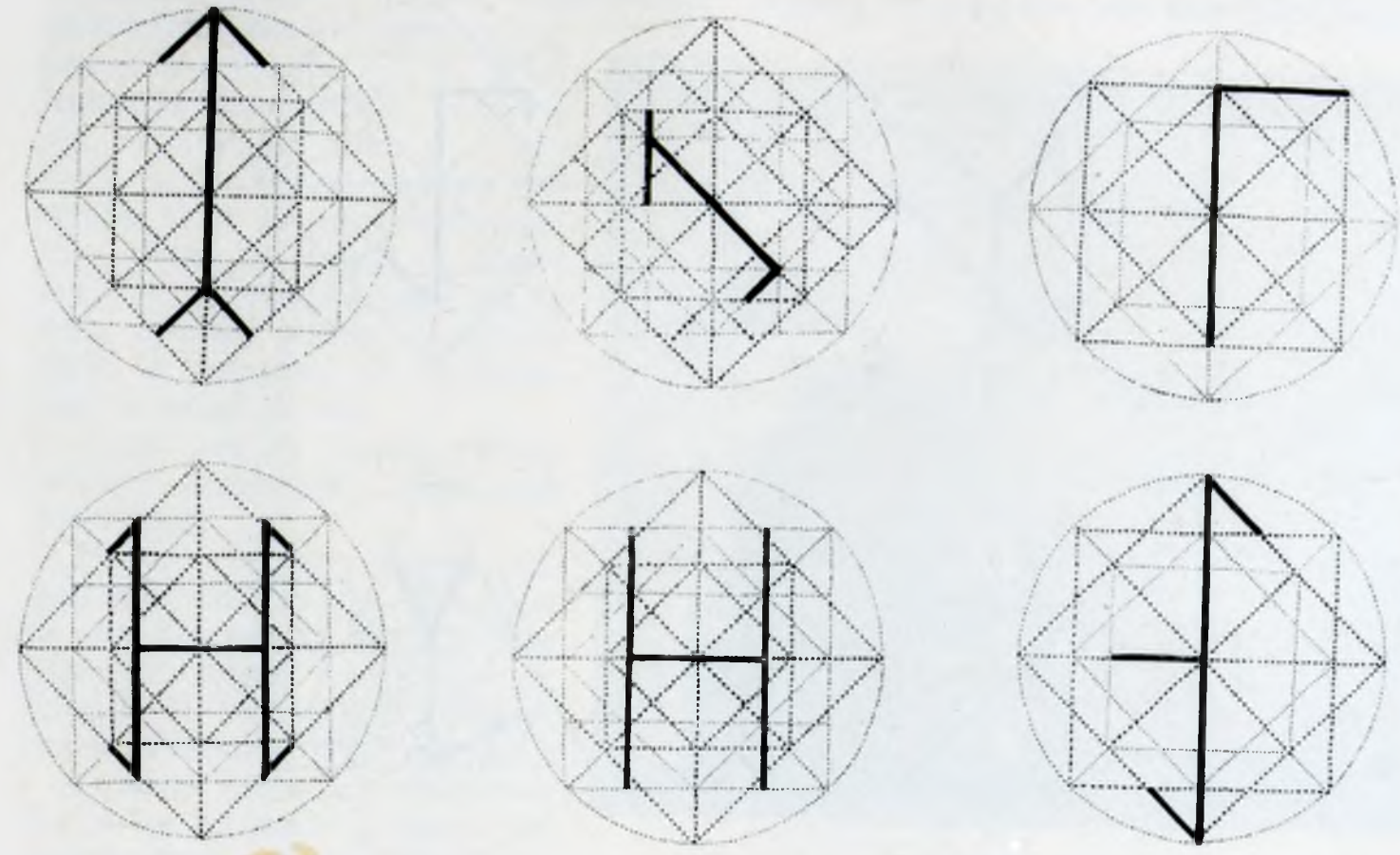

a) Piatra

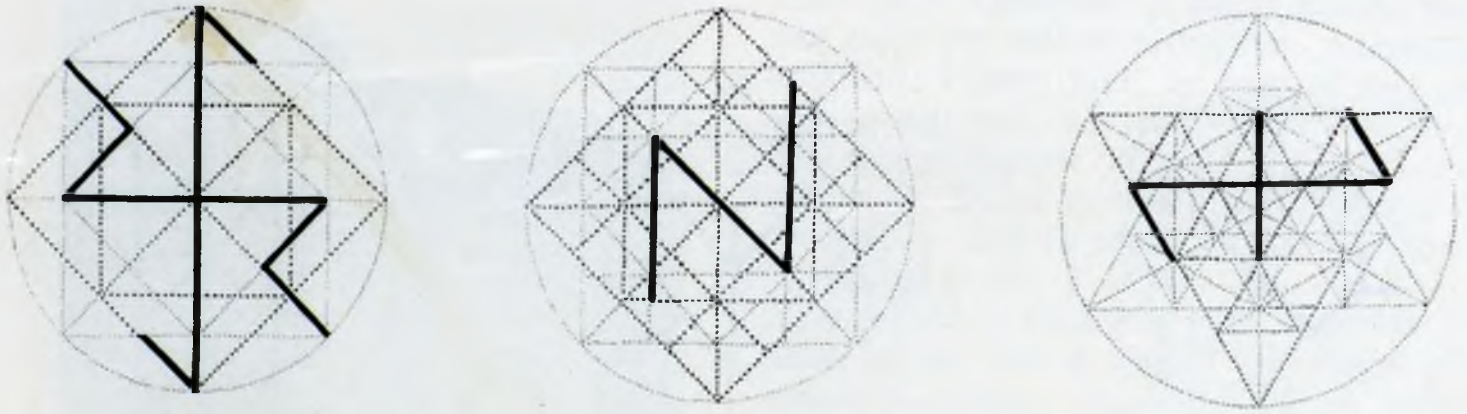

b) Borzești

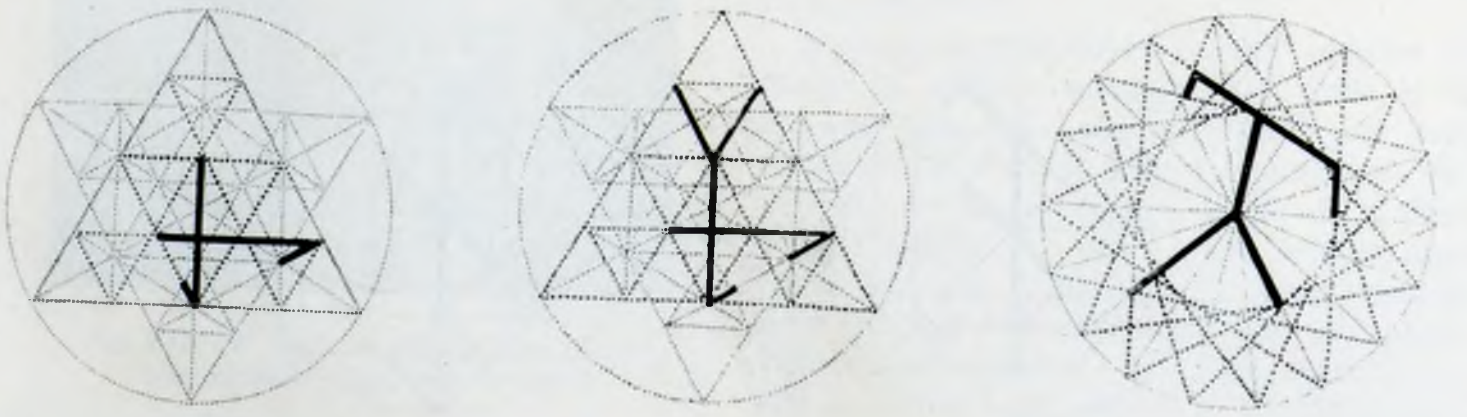

c) Cotnar *d)* Reuseni

Fig. 346. **Diagrame de semne lapidare**

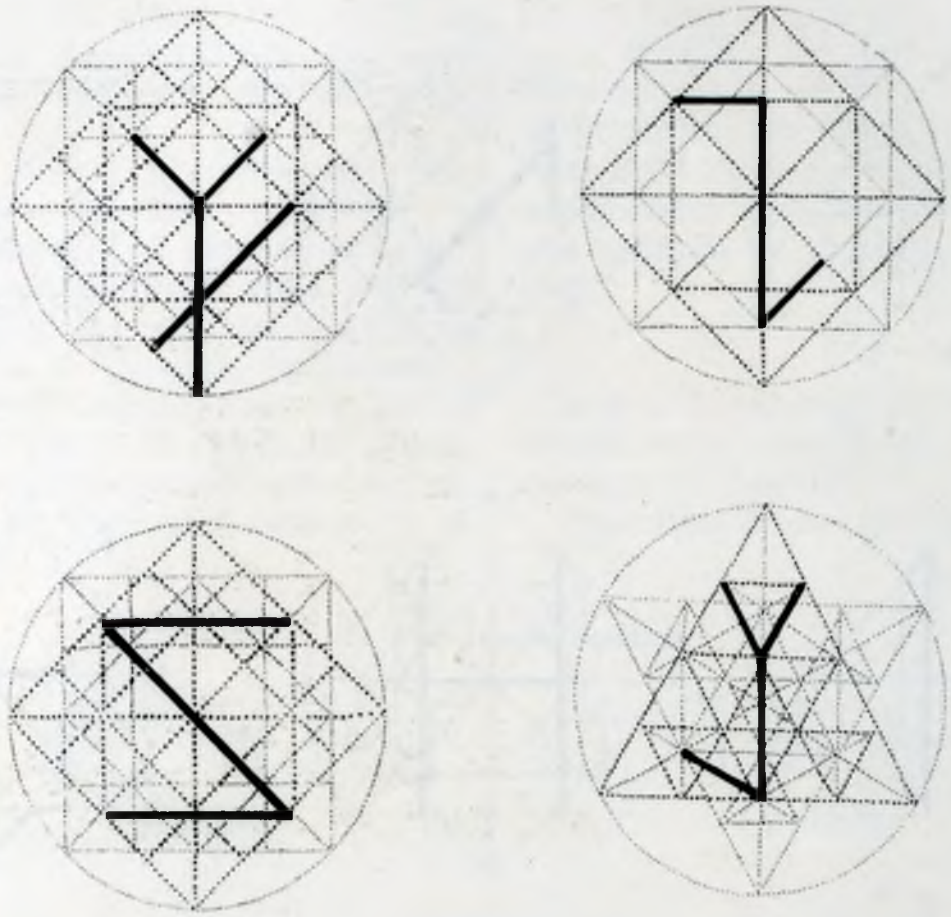

a) Cetatea Sucevei

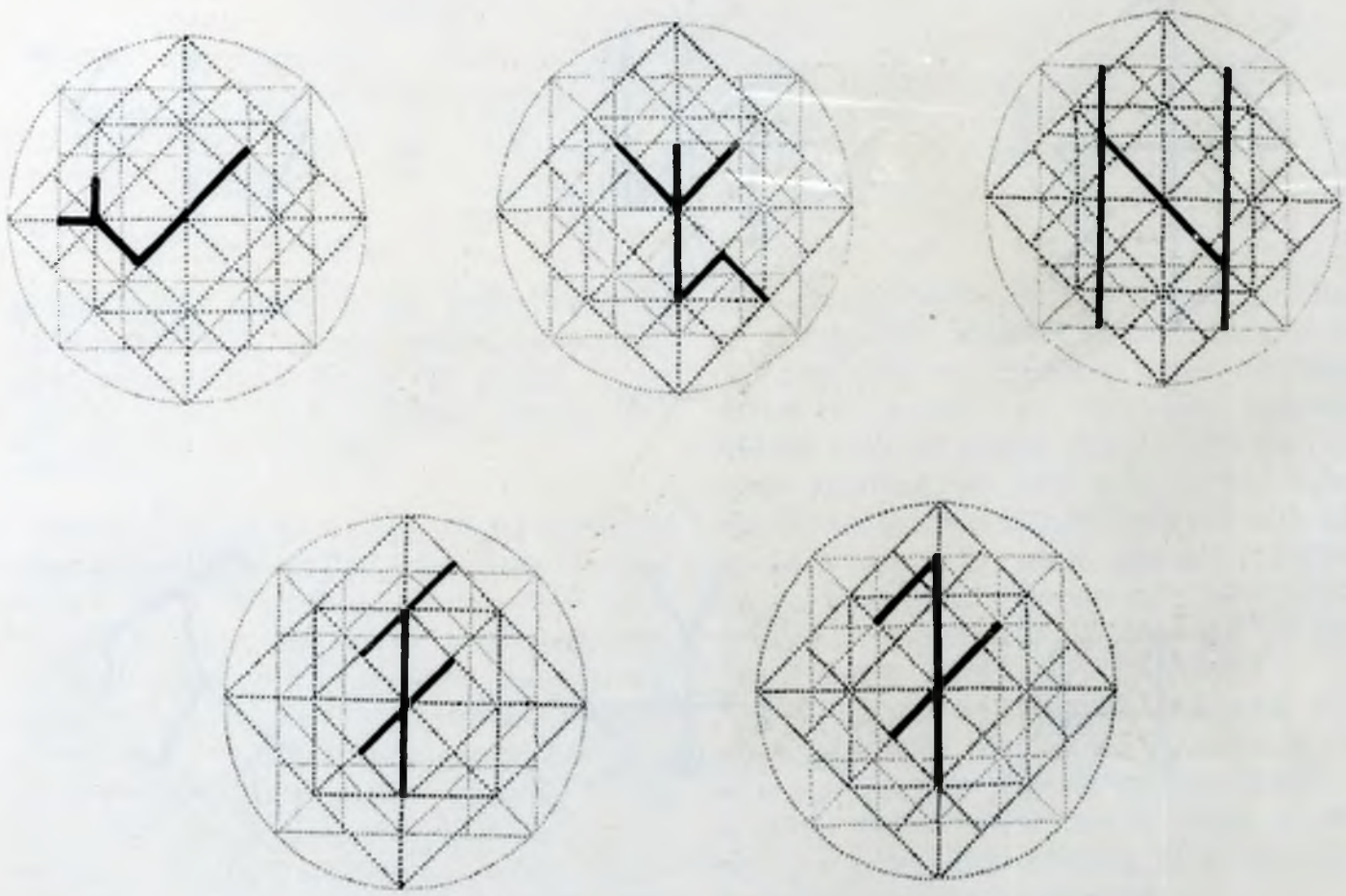

b) Sf. Gheorghe din Suceava

Care poate fi origina acestor arcade oarbe? Arcuri sau arcaturi care să împodobească absidele sau fațadele bisericilor se găsesc în multe țări și le găsim foarte des în bisericile romanice din Occident. Le găsim și în Dalmația, în Serbia, în Armenia, precum și în tot domeniul artei bizantine. Găsim și rânduri de arcade mici pe colonete angajate sau libere, formând galerie «à jour» în Italia, în Dalmația, în Germania, mai cu seamă pe Rin.

Modul cum se prezintă aceste membre ornamentale diferă însă foarte mult.

Pentru a ne putea orienta asupra înrâuririlor ce s'au manifestat la noi e nevoie să lămurim bine caracterul acestor arcade oarbe ce, în lipsa de termen mai apropriat, le am denumit și firide lungite.

Arcadele oarbe ale bisericilor lui Ștefan cel Mare, se găsesc numai la abside; acesta e primul element ce ne permite să scoatem

Fig. 348. S-ta Teodosia, (Gul-Djami) Constantinopol (după Van Millingen)

Fig. 347. Sf. Teodoru Tiron (Kilisse Djami) Constantinopol (după Van Millingen)

din comparație aproape toate bisericile romanice, precum cele din sf. Munte, cele sârbești din Macedonia, cele din Bulgaria și cele armene. Pe urmă observăm că arcadele noastre sunt simple adâncituri în planul zidului, care lasă între ele pilastri la colțurile poligonului absidelor. Pilastri însă, cu toate să sunt relativ înguști (29—43 cm), nu au caracterul de colonete angajate, cu sau fără capitele, cum se văd în Serbia (școala de la Morava), în Armenia și în țările romanice (Italia de Nord, Germania, ș. a.).

Archivolta propriu zisă este în planul zidului, nu are nici un bandou ornamental nici eșituri decorative. Arcadele noastre oarbe, fără a fi propriu zis constructive, adică fără a fi indispensabile, procedă totuși, cu tot caracterul lor decorativ, dintr'un principiu constructiv.

Arcaturi asemănătoare cu ale noastre se găsesc în clădirile bizantine din Italia și în Balcani, încă din primele veacuri ale erei creștine. S'a discutat asupra originei lor, dar nu intră în cadrul acestui studiu de a trata această chestie, ci de a căuta origina probabilă cea mai imediată a firidelor noastre. Cele care au caracteristicele cele mai apropiate de ale noastre, — și sunt așezate numai la abside — se găsesc la Constantinopol la clădirile din vremea Comnenilor și a Paleologilor, Sf. Teodor Tiron (sec. al IX-lea)

Fig. 349. Pammakaristos (Fetiyeh Djami) Constantinopol
(după Van Millingen)

Fig. 350. Cei 12 Apostoli, Salonic, (după Rivoira)

zisă și Teotokos, Pammakaristos (Fetiyeh) (după 1315), Sf. Teodosia (Gul Djami, al IX-lea sec.), Pantocrator (al XII-lea sec., Zeirek Djami), la Salonic (S-ții Apostoli, Sf. Pantelimon, Sf. Ilie).

Avem la unele din aceste biserici și nișe oarbe deasupra arcadelor, mai lungite într'adevăr ca la noi și de un caracter diferit. La noi continuitatea acestor rânduri de ocnițe le dă un caracter de friză, pe când în Macedonia (Marko) au numai caracterul de nișe oarbe, ținând locul, în mod decorativ, de ferestre absente.

La Messembria, la mai multe biserici (Mitropolia, Pantocrator, Sf. Ioan Alitargitos), există o friză de arcaturi mici care nu sunt însă nișe oarbe, ci sunt așezate pe console.

Totuși, la Sf. Ilie din Salonic (Eskiserai), sunt asemenea nișe care iau oare cum aparența de friză, din cauza marelui număr de laturi ale absidei, dar nu fac înconjurul bisericei. — La Sf. Pantelimon (Isakie Djami), din același oraș, laturile clădirei sunt decorate sub cornișă, printr'un rând de arcade oarbe, care nu se văd însă la abside.

La Mistra, la Panaghia Hodegetria din Brontochion, de asupra firidelor lungite la abside sunt ferestre și deasupra lor un rând de nișe oarbe. Dar nici aici nu fac înconjurul clădirei.

In rezumat, sunt țările din peninsula balcanică unde găsim formele cele mai învecinate de ale noastre, și în spiritul cel mai apropiat.

Fig. 251. Sf. Ioan Alitargitos, Messembria

Găsim firide lungite, câte odată ocnițe de asupra lor, dar nicăeri nu le găsim în aceiaș întocmire ca la noi, adică arcade oarbe numai la abside, combinate cu unu sau două rânduri de ocnițe deasupra lor care înconjoară toată biserica.

Fig. 352. Pantocrator, Messombria.

Vedem deci o influență destul de directă a țărilor balcanice, dar mai cu seamă a Constantinopolai în cea ce privește arcadele oarbe, iar în privința ocnițelor, chestiunea e mai puțin deslușită. S'ar putea presupune și o înrâurire a bisericilor romanice transmisă prin țările germanice, încă din vremea primelor construcțiuni religioase din Moldova, în perioada dinainte de 1487 (Pătrăuți, Milișăuți). Totuși o proveniență sudică pare mult mai verosimilă.

* * *

Am arătat că, în rândurile de cărămizi aparente care împodobesc fațadele precum și la pilastri și la arcaturile ocnițelor, sunt cărămizi smălțuite. Culorile lor sunt verde și galben cu toată gama tonurilor ce pot derivà din aceste două culori, adică dela verde deschis la verde închis aproape negru și la verde albastru, și chiar vânăt, iar de la galbenul cel mai deschis la

brun. De sigur că multe din aceste nuanțe nu sunt voite ci sunt variațiuni datorite colorate nu sunt așezate fără regulă, ci alternează totdeauna cele din familia galbenă cu

Fig. 353. Sf. Pantelimon (Isakie) Salonic (după Rivoira)

Fig. 354. Hodegetria—Brontochion, Mistra, (după Diehl)

Fig. 355. Caracalu (Atos), (Col. Hautes Etudes)

întâmplărei, nepotrivilor compunerei smalțurilor sau a conducerei focului. Aceste cărămizi cele din familia verde. Câte odată cărămizi roșii, rămase nesmălțuite, intră și ele în acea-

stă combinație de culori. Cărămizi așà colorate și smălțuite nu găsim în Balcani sau în alte regiuni bizantine ca Muntenia, și nici în Ardeal. Această tecnică a cărămizelor smălțuite se regăsește în Asia mică, în domenial artei otomane, răsunet întârziat a artelor mesopotaniene și iraniene.

Modul de a smălțui însă, precum și genul de culori sunt diferite și nu credem să existe vr'o legătură sau o înrâurire a smalțurilor turcești asupra alor noastre. Aceste, ce am puteà să le calificăm mai curând de «vernisate» decât emaliate, (cel puțin cele verzi) se apropie mai mult ca aparență de teracotele apusene adică de cele nemțești așà cum vom vedeà cum vom vorbì de discurile ornamentale.

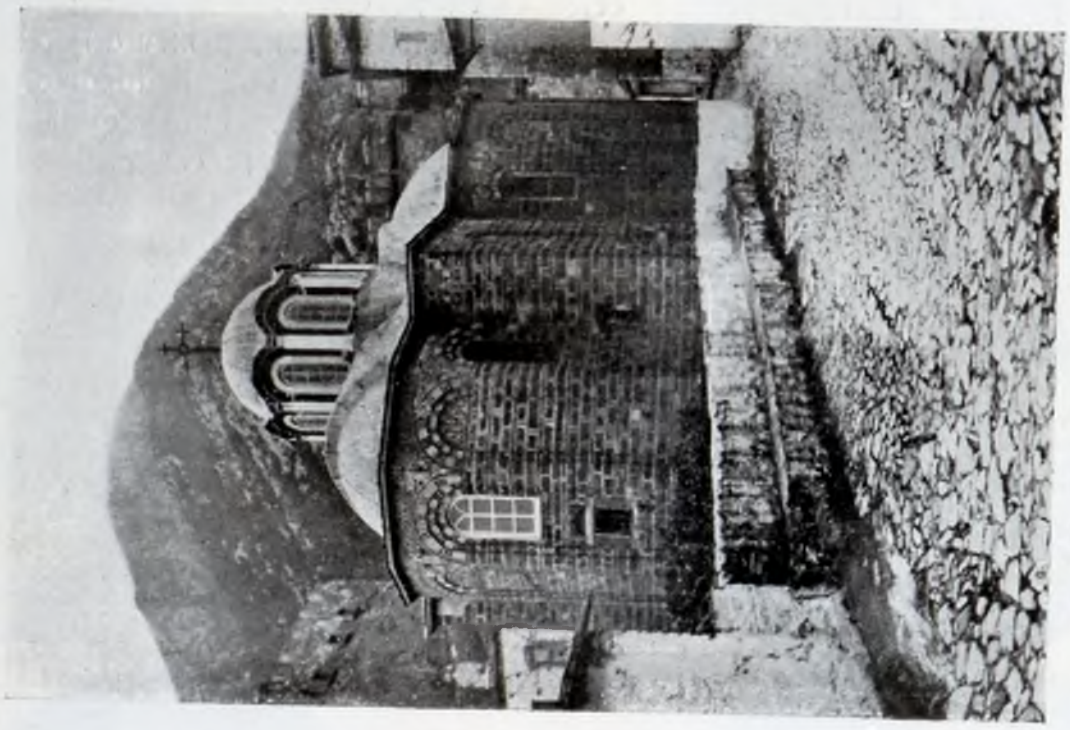

Fig. 357. Paraclisul Maicei Domnului la Lavra Muntele Atos

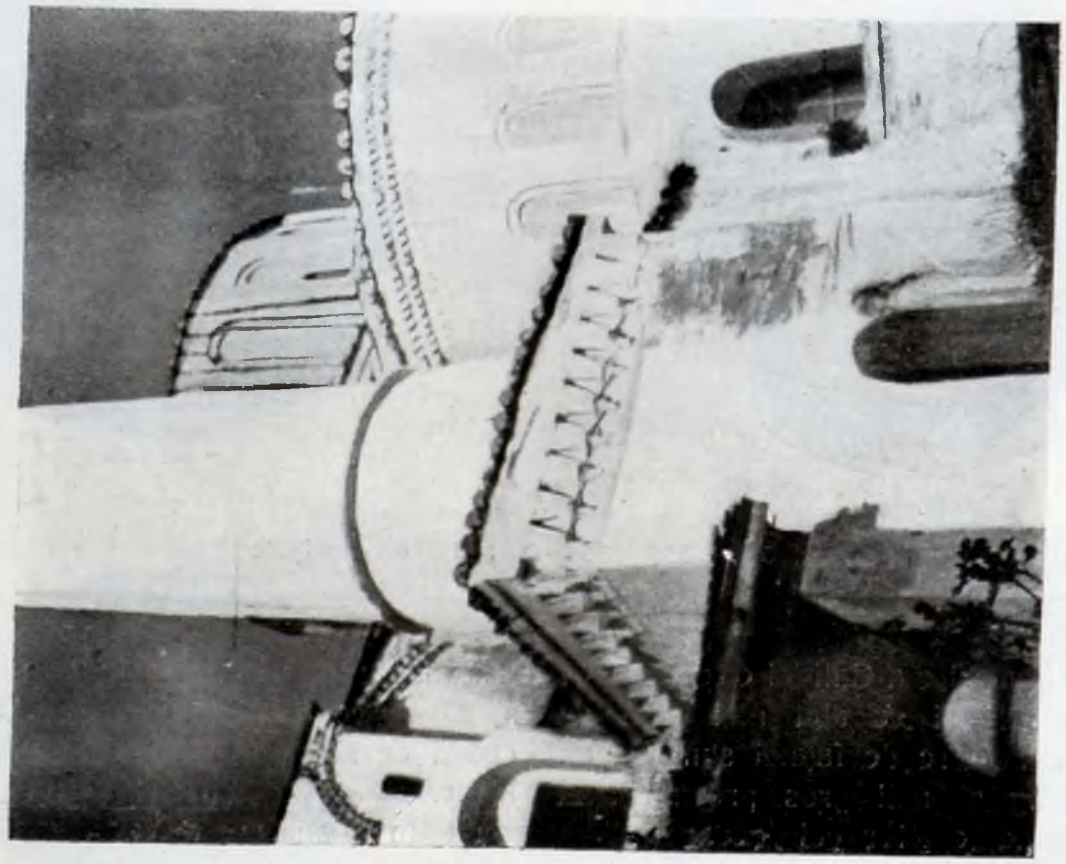

Fig. 356. Sf. Ilie (Eski Sergi) Salonic

*

Actualmente găsim la Cracovia la un turn la est de poarta Sf. Florian al vechei incinte, cărămizi, nu propiu zis smălţuite, ci arse până la un început de vitrificare, ceeace le dă aspectul unui smalţ negru verzui. Sunt întrebuinţate în mod decorativ printre cele obişnuite roşie. Ar fi fost însă la Lwow (Lemberg) clădiri împodobite cu cărămizi smălţuite verde şi galben de prin veacul al XIV-lea şi al XV-lea, (comunicare verbală a D-lui Czolovski). O înrâurire a Galiţiei este deci posibilă şi probabilă şi cu atât mai mult cu cât cărămizile noastre de faţadă sunt de un format mai lung şi mai gros precum sunt şi cele ale monumentelor galiţiene.

* * *

Impodobirea însă cea mai bogată şi mai originală a bisericelor noastre—fiind chiar o caracteristică a lor, — sunt discurile (rotocoalele) şi plăcile smălţuite ce se găsesc aşezate în timpanele arcaturilor şi formând frise sub streşină şi la turle. Aceste discuri sunt colorate în verde şi galben cu toate variaţiunile aşà cum am văzut la cărămizile aparente.

Smalţul verde e aplicat direct la pământul oalei, pe când sub smalţul galben e des un strat alb, probabil pentru a împiedică ca roşul pământului, să schimbe tonalitatea galbenului, pe când verdele fiind destul de închis nu necesită această precauţie.

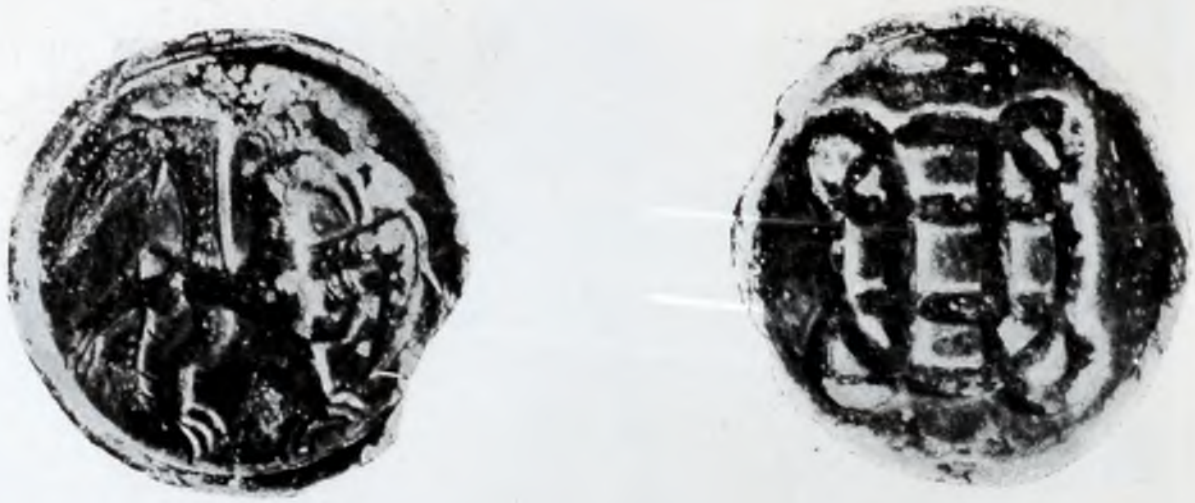

Fig. 358—359—360—361. Discuri smălţuite

Sunt de un diametru de 20 si de 16 cm. şi au o coadă goală de formă cilindrică, coadă ce serveşte pentru fixarea lor în zidărie.

Şi în distribuirea acestor rotocoale s'a căutat o alternare a culorilor. Iar în spaţiurile care rămân libere între ele, s'a aşezat foarte des triunghiuri sau pătrate smălţuite împodobite cu un bumb sau un vârf în mijloc fig. 372. (Hârlău, Iaşi, Borzeşti, Neamţ, Sf. Gheorghe din Suceava).

Fig. 362—363—364—365—366—367. Discuri smălțuite

Aceste discuri sau rotocoale sunt de diferite tipuri. Pe când unele nu au nici un ornament ci numai un sau două cercuri concentrice și un nasture la mijloc, (Piatra, Borzești, Neamț), altele posedă o ornamentație mai desvoltată, stele formate de raze îndoite, de două tipuri diferite, sau figuri geometrice încolăcite. Dar cele mai interesante sunt, fără îndoială, cele care înfățișază ființe

Avem: 1. Capul de zimbru între două personaje.

2. Capul de zimbru cu un singur personaj într'o parte și un ornament în partea cea l'altă.

3. Un leu «rampant» cu un ornament mic încolăcit la dreaptă.

4. Un alt leu «rampant».

5. Un leu «passant».

Fig. 368—369—370—371. Discuri smălțuite

mai mult sau mai puțin fantastice: pajura țării, adică capul de zimbru sau animale reale sau închipuite. Din acest fel nu găsim mai puțin de douăsprezece subiecte diferite. De altmintrelea același subiect arată variațiuni și toate discurile cu același motiv nu sunt identice; se vede că se copiau fără a se mula totdeauna după același calapod, ceea ce reese și din diferența de diametru.

6. Un cerb cu patru coarne.

7. Un sgriptor sau un grifon cu aripile desfăcute.

8. Un alt tip de grifon (Hârlău și Suceava — ruinele cetății).

9. Un patruped cu aripi și cu cap de om cu coroană.

10. Doi balauri încolăciți (la Hârlău și la muzeul din Suceava, provenind din ruinele cetății).

11. O ființă umană cu coroană în cap; are în loc de picioare două cozi de peste ce le ține în mâini în dreapta și în stânga trupului.

12. Un alt subiect asemănător; personajul este fără picioare; în dreapta și în stânga este câte un pește cu capul în jos și dedesupt un mic ornament geometric semănând cu acela care însoțește leul rampant (Sf. Nicolae

Fig. 372. Triunghiuri smălțuite

din Iași, Suceava). S'a presupus că aceste figuri ar însemna mărcile diferitelor părți ale țări. Este evident că capul de zimbru este în legătură cu armele Moldovei, dar cred că o generalizare ar fi o eroare.

Fără a vorbi de discurile cu figuri pur ornamentale, cele cu podoabă animală reprezintă tipuri foarte respândite. Lei, leoparzi, sgripțori, grifoni, cerbi, animale androcefale se găsesc din vremurile cele mai antice și fac parte din ornamentica asiatică, asiriană și turanică; dar încă din timpul imperiului roman au trecut și în Occident, și în evul mediu — încă din primele timpuri — prin aducerea obiectelor prețioase orientale, prin stofele împodobite, prin legende, prin Physiologus, prin bestiare, au devenit tot așa de cunoscute ca și în Orient, și bisericele romanice ca și cele gotice arată, în nenumărate exemplare, aceste figuri fantastice. O enumerație a monumentelor în care le găsim în apus ar fi fastidioasă. Și în Rusia, în regiunea Suzdalului, le găsim sculptate pe zidurile cunoscutelor biserici din Vladimir și de Juriew Polski, cu caractere mai evident orientale.

Dar, în apus, și eraldica și-a însușit aceste închipuiri și a contribuit la răspândirea lor.

In ceeace privește discurile noastre, nu e nevoe de a căuta departe semnificarea lor. Ea este pur ornamentală și precum cioplitorii de piatră, cari ne-au venit, erau de școală gotică și ne-au adus modul lor de a sculpta, tot așa și meșteșugarii ai pământului ars și smălțuit erau de școală apusană și au reprodus figurile ce le vedeau zilnic în țările lor de origină. In acest moment, arta smălțuirei era în floare, nu numai în tot sudul Germaniei, dar și în toate țările germanice, mai special aplicată la fabricarea sobelor.

La Gabrin, lângă Varșovia, pe zidul exterior al altarului bisericei, se văd plăci dreptunghiu-

Fig. 373. Grifon, Sf. Petru, Angoulême (după André Michel I, 2)

Fig. 374. Grifon-San Martino, Lucca (după l'Art roman en Italie, de C. Martin II 4)

lare (0.17 pe 0.14 cm) smălţuite, cu animale fantastice.

Multe plăci de sobe împodobite, de factură neîndoios germană s'au regăsit în săpăturile cetăţei din Suceavea. Caracterul occidental al modului cum aceste animale fantastice sunt reprezentate, reese prin ţinuta lor eraldică; cu toată stângăcia execuţării aceste atitudini consacrate se recunosc la prima vedere.

Fig. 375. Grifon şi leu, Borgo San Donino (după L'art roman en Italie de C. Martin I, 40)

Lei „rampanţi" sau „passanţi" cerbul, cele două feluri de grifoni, chiar ciudatul animal înaripat cu cap de om încoronat au un mers şi poziţiuni eraldice iar nu atitudinele suple şi mlădioase din reprezentările orientale.

Cele două discuri care ne arată capul de zimbru, privite mai de aproape, ne înfăţişează un coif; la partea lui superioară, ca «cimier», e capul de zimbru cu «lambrechine» sau văluri care atârnă. Această reprezentare a animalului distinctiv din pajura ca «cimier» e foarte cunoscută şi într'altele o găsim pe multe steme poloneze[1]), austriace[2]), engleze[3]), ungare, ardeleneşti şi alte.

La Cracovia, în sala „Hatmanska", din Wavel, din veacul al XIV-lea se vede un cap de bou, cu coroana pe cap, ca cimierul unui coif cu văluri care atârnă; sunt armele unei provincii poloneze (Kaliez? ce nu trebuie confundat cu Halici).

Fig. 376. Stemă la Cetatea albă (după Bogdan, Inscripţiile de la Cetatea albă)

Coifuri cu capul de zimbru şi lambrechine vedem şi la noi la Cetatea Albă pe piatra cu inscripţia de la 1476[4]), asemenea şi pe mormântul lui Bogdan şi Petru la Putna, fii lui Ştefan cel Mare, morţi la 1479 şi 1480.

Mai târziu îl vom găsi şi pe pajura lui Alexandru Lăpuşneanu pe turnul bisericei Sf. Dumitru din Suceava. şi pe pecetea lui Petru Schiopul[5]).

[1]) I. Bobrovicz. Herbarz Polski.
[2]) Mitthei'ungen der K u. K. Central Comission. passim.
[3]) Debrett's Peerage.
[4]) Bogdan. Inscripţiile dela Cetatea Albă
[5]) Revista arhivelor I 2 Pl. VI.

Pe discurile noastre, stema pe scut chiar, „l'écu", lipsește.

persoane, pe celalt, unul singur. In aceste personaje, D-rul Istrati [1]) a vrut să vază Sfinții

Fig. 379. Pecetea lui Petru Schiopul (după Revista Arhivelor)

Fig. 380—381. Plăci de teracotă smălțuite din ruinele cetății Suceava (după Romstörfer)

Pe lângă vălurile sau lambrechinele ce împodobesc cimierul, pe un disc se văd două

[1]) Istrati. Podul de la Borzești

Constantin și Elena. Dar nu au nici coroane în cap, nici nimbari, nici crucea nu se vede. In realitate sunt „tenanți" (des tenants) eraldici. Și pletele lor și costumul lor în falduri

Fig. 382. Stema de pe turnul de la Sf. Dumitru din Suceava

lungi ridicate ceva la mijloc printr'o cingătoare au un pronunțat caracter gotic.

E locul să amintim ca și pajura ungurească are ca tenanți, doi ingeri cu lungi rochi în falduri mișcate și cu părul în plete.

Și pe fragmente de plăci de teracotă smălțuită, ce s'au găsit în cetatea Sucevei se văd personaje pe lângă capul de zimbru; iar ca comparație de costume se poate vedeà îngerul unei Bune Vestire, de o înfățișare absolut apusană [1]).

O altă figură foarte interesantă este aceea ce reprezintă o ființă omenească cu o coroană în cap și cu două cozi de pește în loc de picioare (vezi fig. 368). Această figură reprezintă fără îndoială o sirenă. Sub această formă, cu cele două cozi de pește în această poziție, cu și fără coroana în cap, se găsește reprezentată de mai multe ori în Occident. Așà banioară, la San Michele din Pavia, la San Martino din Lucca, la catedrala din Parma, la Parize le Châtel în Franța, la Pecs (Fünfkirchen) în Ungaria, și la multe alte. O mai găsim întrebuințată la peșcăria din Le Mans, în veacul al XVI-lea ca etalon de greutate.

Asemenea și în Austria, o găsim în ferării ornamentale la Stockerau.

Alte nu au decât o singură coadă reprezentând așa sirena obișnuită (Loches, St. Ours, la Daurade (Toulouse) care, împreună cu sirena pasăre (pasărea cu cap de femee) — și ea așa de răspândită în ornamentica medievală — alcătuiesc cele două tipuri clasice ale sirenei.

O figură la fel figurează în armele orașului Varșovia sub numele de Melazina [2]). Mela-

Fig. 383. Stema de pe mormântul voevozilor Bogdan și Petru (Putna)

zina, de obicei, e reprezentată — așa cum spune legenda — cu un trup de femeie ce se

[1]) Romstorfer și Lăpedatu. Cetatea Sucevei, pl. V.

[2]) Martin Kolar. Cekomoravska Heraldica,

La portalul central, San Michele, Pavia (după l'Art Roman en Italie I. 65 de C. Martin)

La portalul central, San Michele, Pavia (după l'Art Roman en Italie I. 66, de C. Martin)

San Petro e Paolo, Bolonia (după l'Art Roman en Italie I. 29 de C. Martin)

San Michele, Lucca (după l'Art Roman en Italie II. 11 de C. Martin)

Fig. 384—385—386—387. Sirene.

Sirenă
Fig. 388. San Michele, Lucca (după l'Art Roman en Italie I. 7 de C. Martin)

Sirenă
Fig. 389. Capitel la Parize le Châtel (după Caumont - Abécédaire archéologique p. 273)

Fig. 390. Batisterul din Parma (după l'Art Roman en Italie I. 18, de C. Martin)

termină în șarpe. Sirenele occidentale sunt în general înfățișate cu sînul gol; Totuși se găsesc și cu un fel de rochie scurte la San Tomaso di Almeno (Italia)[1]; cele de pe discurile noastre au de obicei un fel de tunică în falduri strânsă la mijloc; pe unele rotocoale pare însă că această tunică lipsește.

O figură ce se vede la Sf. Nicolae din

Iași și la muzeul din Suceava, provenind din săpăturile cetății, arată un om cu coroană, îmbrăcat cu o tunică, semănând cu figura precedentă.

Partea inferioară a trupului lipsește, (vezi fig. 369), iar cozile de pește sunt înlocuite, în același poziție, prin doi pești cu capul în jos. Acești pești sunt ținuți de personajul central în același fel cum sunt ținute cozile de sirena. Jos se găsește un mic ornament încolăcit ca cel ce l'am mai văzut pe discul cu leul rampant.

Această figură este de sigur o derivare și o deformație a sirenei precedent descrisă.

Fig. 391. Stockerau (după Mitth. der K. K. Centralkommission)

O reprezentare mai rară este aceea a patrupedului androcefal încoronat și cu aripi desfășurate (vezi fig. 370).

Despre acest animal fantastic, Odobescu a scris una din cele mai interesante disertațiuni de ale sale[1]). El vede aici un herb, o marcă distinctivă, fără a preciza a cui ar fi sau a cărei regiuni.

[1]) Adamy. Architektonik der altchristlichen Zeit pag. 231

[1]) Odobescu. — Heraldica la Români.

Sf. Petru (Chauvigny) (după L'Art Roman en France III. 58 de C. Martin)

Catedrala din Parma (după L'Art Roman en Italie I. 12)

Sf. Petru din Aulnay (după Marcou, Trocadero I. 37)

Sf. Petru din Pavia (după André Michel. Histoire de L'Art I. 2 fig. 466)

St. Ours (Loches) (după L'Art Roman en France III. 20)

Arles (după Dehio și Bezold)

Fig. 392—393—394—395—396—397

Fig. 398. Toulouse. La Daurade, claustru (după F. Marcou Musée du Trocadéro).

Fig. 399. Apocalipsa din St. Sever
(după André Michel Histoire de l'art I. 2 fig. 407)

Fig. 400. St. Savin (după Histoire de l'art de André Michel I. 2 fig. 410)

Fig. 401. Psaltirea din München (după Histoire de l'art, de André Michel II. 1 fig. 269)

Ne arată origina orientală a acestui subiect des întrebuințat în ornamentica iranică și turanică, dar ne spune și el că această înfățișare a patrupedului cu cap de om se găsește și în Occident.

Fig. 402. Souvigny (după Marcou, Trocadéro I. 42)

Și într'adevăr îl vedem în nenumărate rânduri pe monumente romane și gotice, și fără aripi (— fără a'l confunda cu centauri, nici cu sagitari) și cu aripi — deosebindu-se puțin de sfingele înaripat. Il mai găsim în frescurile de la Sf. Savin (Franța) și în manuscripte.

Se va observa ca animalul nostru are ghiare iar nu copite. Astfel nici acest dobitoc fantastic nu ese din cadrul celorl'alte reprezentări, și putem admite același izvor de inspirație ca și pentru cele l'alte.

Pentru cei doi balauri încolăciți, ce-i vedem la Hârlău și la Suceava, găsim deasemenea modele în toată ornamentația bisericilor medievale și în manuscripte.

Variațiunile culorilor sunt mari, precum au mai spus'o, și probabil datorite în mare parte întâmplărei. Nu se punea preț, se vede, asupra perfecțiunei executărei; în această privință din punctul de vedere artistic, efectul este cu atât mai reușit. Nici în orânduirea subiectelor în friză nu se observă vr'o regulă; numai — precum am arătat — o alternare de culori între discurile din familia verde și acele din familia galbenă.

O întrebare ce vine de la sine este dacă aceste discuri se aduceau sau se făceau pe loc? Romstörfer ne spune că a găsit lângă Suceava rămășițe de fabricațiune cu sgurile caracteristice ale smalțurilor, ceea ce l'a făcut să creadă că acolo să fabricau.

Fig. 403. Bayeux (după Marcou, Trocadéro I. 8.)

Este verosimil ca aceste discuri nu se aduceau de departe: nu era o marfă care să suporte un lung transport și nici nu era o marfă destul de luxoasă ca să se aducă cu precauțiuni mari și costisitoare cum se putea face pentru sticlăriile și olăriile fine.

Este deci probabil că erau unul sau două ateliere unde se făceau. Ca să se fi fabricat lângă fiecare clădire nouă, iar nu prea e verosimil, căci ar fi fost prea greu să se refacă de fiecare dată instalațiile necesare pentru un număr relativ mic de discuri.

Un alt argument pentru fabricarea rotocoalelor în țară este modul mai grosolan cum sunt executate în comparație cu multe din plăcile de sobe sau de perete ce s'au găsit în ruinele cetății Sucevei și care — ele — erau probabil în mare parte importate.

Fig. 404. Sf. Petru (Aulnay) (Trocadéro I. 52.)

Dar dacă execuția reliefurilor rotocoalelor e cam primitivă, și dacă coloritul lor a fost tratat fără regulă prea strânsă, nu e mai puțin adevărată excelenta lor calitate, căci, după mai mult de patru veacuri, sunt încă aproape în bună stare. La un asemenea rezultat nu mai ajungem cu fabricația noastră

modernă, căci vedem cum smalțurile actuale încep să cază după puțini ani.

Triunghiuri sau plăci în patru colțuri umplă golurile dintre rotocoalele, adaptându-se spațiului liber și curburei discurilor. In mijlocul lor sunt niște nasturi sau vîrfuri. Culorile smalțului sunt ca și acele ale rotocoalelor cu variațiunile cunoscute. Cozile sunt, firește, mai mici și au vr'o 7 centimetri lungime.

Cea ce este de observat în aranjarea rotocoalelor este modul cum pietrele cioplite de la colțuri se leagă cu friza de discuri. Aceste din urmă sunt așezate, aș zice vărăte, între cozile pietrelor atât cât permite forma neregulată a lor. Se vede astfel, odată mai mult, ca constructori nu țineau de loc la o regularitate a cioplirei în această privință nici la o aranjare simetrică și bine ordonată a rotocoalelor.

In legătură cu aceste discuri ornamentale trebue vorbit și de aceste plăci romboidale, colorate în verde sau albastru, care le găsim înșirate sub strașina turlei la Sf. Ilie, asemenea la Milișăuți unde erau și rotocoale.

In fine la Pătrăuți, sunt plăci pătrate sau dreptunghiulare, verde, brun, negru, albastru, care formează friză la sînuri și la turle; unele dintre ele au o figură geometrică foarte simplă sub smalț.

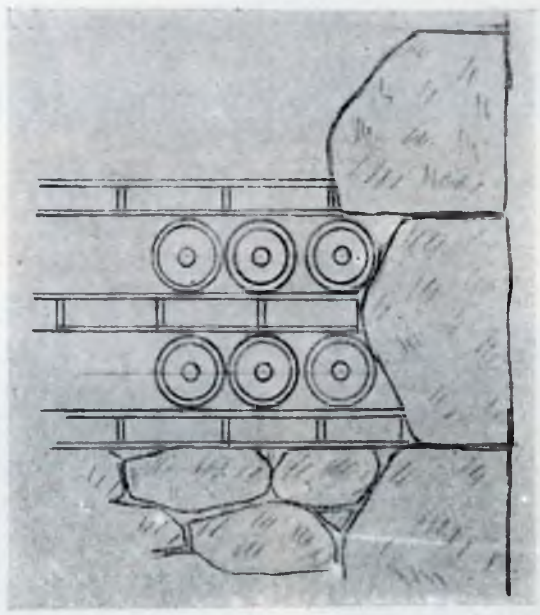

Fig. 405. Piatra, Paramentul cu discuri smălțuite

E vorbă deci de biserici construite în general înaintea celor cu rotocoale figurate.

(Milișăuți a avut rotocoale dar cu ornamente geometrice.)

Aceste plăci pot fi deci considerate ca prima încercare a acestei decorațiuni.

După anul 1496 nu mai găsim rotocoale decorate cu figure, ci numai cele cu bumb, până la construirea bisericei Sf. Georghe din Suceava (1517).

Dacă subiectele înfățișate pe aceste rotocoale sunt de o origină mai imediată apusană, precum și modul cum sunt tratate și cum sunt fabricate, din contra obiceiul de a așeza asemenea teracote smălțuite în ziduri e necunoscut în Occident sau foarte rar.

In Polonia asemenea discuri nu sunt cunoscute [1]), cu excepția plăcilor citate la biserica din Gabrin.

Găsim însă plăci de faianță colorate la unele biserici din Mistra sau din Balcani (Pantanasa, Merbaca, Vorigareli în Pind, Sf. Vasile din Arta, în Dichl).

La Constantinopol și în toată peninsula sunt discuri de teracotă smălțuită, de obicei verzi; ele sunt fără ornamente și de dimensiuni mai mici. Impreună cu cruciulițe de pământ ars, le găsim la TekfurSerai, la Mesembria, la Mistra, în Macedonia, în Serbia, în Bulgaria și în Muntenia (Cotmana, aci fără cruciulițe).

Sunt însă așezate într'un alt mod de cât în Moldova; în loc de a însemna timpanele sublinează arcaturile; au și alte dimensiuni și altă formă.

E adevărat că la Muntele Atos găsim des adevărate farfurii ornamentate așezate în ziduri, dar e vorba de blidari așa zise de Rodos și sunt de o vârstă posterioară celor ce ne ocupă.

Și în Italia de Nord, găsim asemenea discuri sau farfurii, însă destul de rar, (spre pildă la Pavia și la Milano).

Nu vom vorbi de celebrele faianțe ale Della Robia, căci e evident că pornesc dintr'un alt sentiment și că nu au nimic comun cu rotocoalele moldovenești.

Cred, în rezumat, că idea primitivă a acestei decorație de pământ ars smălțuit ne vine din peninsula balcanică.

Meșterii olari, de școală occidentală, care îi aveau la îndemână constructorii bisericilor noastre și cari au fost chemați să aplice acest sistem decorativ, s'au inspirat, în alegerea subiectelor, de motivele cunoscute lor în apus și astfel, aceste figuri tratate în piatră în Occident, au fost transpuse la noi în teracotă smălțuită, pentru a răspunde unor dorințe, unor gusturi înrâurite din Orient.

(Am văzut de altmintelea că unele din

---

1) Comunicare verbală. D-nii Tomkovicz, Kallenbach Gebarovicz.

aceste motive, zimbri, lei și alte erau reprezentate și pe plăcile de sobe).

* * *

Din analiza elementelor decorative ce le-am trecut în revistă, reese în mod evident că fațadele erau de materiale aparente. Toate aceste materiale îngrijite, cărămidă aparentă, smălțuită, rotocoale împodobite, nu puteau în nici un caz să fie acoperite cu tencuială.

Iar ca să fi fost restul zidului tencuit și aceste părți decorative lăsate văzute, iar nu se poate admite căci sunt așezate în planul zidului precum sunt și fețele pietrelor cioplite. Și modul neregulat cum se termină cozile colțarilor și cum se întâlnesc cu discurile smălțuite ne arată imposibilitatea unei tencuiri parțiale.

Este deci un fapt care nu se mai poate contesta că fațadele bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare erau cu materiale aparente și că tencuelile și frescurile care acoperă azi unele dintre ele au fost adăogite mai târziu.

Acest lucru e chiar documentat la Voroneț, unde se știe prin inscripție că frescurile exterioare au fost făcute în 1547 de Mitropolitul Grigore Roșca care a și adăogat exonartexul bisericei.

Rămâne de știut dacă ocnițele erau tencuite și chiar zugrăvite așa cum mulți o cred. Această credință însă, care este aproape generală, nu este justificată prin nimic, căci nu avem nici o probă și nici un document despre aceasta. Chestiunea rămâne deci deocamdată nedeslegată.

Fig. 406. Târnovo, Sf. Dumitru

CAPITOLUL V.

MATERIALELE ÎNTREBUINȚATE ȘI METODELE DE CONSTRUCȚIUNE

Piatra brută ce s'a întrebuințat în mod constant la zidăriile bisericilor noastre se lua din carierile cele mai vecine, unde s'a găsit totdeauna o piatră destul de bună.

In ceea ce privește piatra de talie, pentru care se cerea o calitate mai bună, se vede că a fost adusă din locuri mai îndepărtate, alegându-se cu grijă. Peste tot e o gresie cenușie, tare și negelivă. Semnele lapidare ce le găsim arată că pietrele ce le vedem azi sunt încă cele din vechime.

Cărămida, bine arsă și de o foarte bună calitate — căci a putut, expusă la aer, resista atâtea veacuri asprei clime din Moldova — e de diferite dimensiuni. Cea aparentă și cea smălțuită este mare și măsoară între 27 cm. pe 13 și 5, până la 30 cm. pe 14—15 și 6 și chiar 7 și 8 cm. grosime.

Sunt dimensiuni cum se găsesc la clădirile din această epocă în Ardeal și în Galiția, — dimensiuni de altmintrelea care se apropie de ale cărămizilor moderne și sunt foarte diferite de cele bizantine, care nu sunt așa lungi și mai cu seamă mult mai subțire ($3^1/_2$ — 4 centimetri).

Unele cărămizi, acele ale pilaștrilor de colț ai absidelor, au forme speciale, însemnând unghiul necesar al poligonului și sunt câte odată mai lungi ca cele obișnuite având lungimea egală cu lărgimea pilastrului, 29—36 cm., ceea ce permitea să se evite un rost.

Cărămizile întrebuințate în interiorul zidului sunt de obicei de dimensiuni ceva mai reduse decât cele aparente; mai cu seamă cele care au intrat în construcția bolților sunt mai mici și mai subțiri, cum era și natural pentru a înlesni executarea curburilor, mai cu seamă dacă zidarii bolților erau de școală bizantină.

Acolo unde bolțile nu sunt făcute de cărămizi, sunt construite cu sigă (tuf calcar), pentru a fi mai ușoare, iar această sigă era adusă câte odată dela depărtări mai mari.

Mortarul întrebuințat este de var alb amestecat, de obicei, cu cărămidă pisată mai mult sau mai puțin fin. Câte odată se găsesc mici pietricele, iar nisip, așa cum îl întrebuințăm acum, nu se găsește. Zidăria e făcută cu îngrijire, cel puțin la bisericele importante.

Pietrele de talie, cum am arătat, sunt cioplite cu îngrijire pe fețele văzute, coada însă, chiar văzută, rămâne neregulată. Piatra aleasă e destul de tare ca să se mai cunoască încă mai totdeauna urmele instrumentelor întrebuințate. Aceste urme sunt în general oblice în raport cu marginile pietrei, dar nu este o regulă constantă, căci se găsesc și unele urme paralele. La mulure, semnele instrumentului sunt paralele cu direcția lor.

Instrumentul cel mai întrebuințat trebue să fi fost dalta și punta, pe urmă ciocanul cu tăisul cu dinți vertical (brettare, laie) sau cel orizontal.

E aproape inutil de a adăogà că nici odată nu se văd urmele instrumentului mai modern numit buciarda care pe aceste vremuri nu exista.

După unele semne ce se mai văd la pietre de talie, ca la turnul lui Sf. Ion din Piatra, sau la contrafortarile Sf-tului Gheorghe din Hârlău, par că s'a întrebuințat cleștele pentru ridicarea și așezarea lor. Pietrele par a fi fost așezate în general în mortarul întins (à bain de mortier), iar nu turnat ulterior. S'au găsit și pene mici de lemn de cele ce se obișnuiesc și acuma pentru a așezà pietrele în poziția lor exactă. S'ar puteà însă că aceste pene să provie de la o reparație.

După moda bizantină se așezà în zidărie și grinzi de lemn la înălțimea nașterilor bolților. Unele se mai văd, ca la Popăuți în pronaos (unde au dimensiunile 16/23 cm.)

și la Dorohoi, asemenea și la turnul Bistriței.

Nu se cunoaște dacă sunt și grinzi înecate în masivele de zidărie, după obiceiul bizantin.

Rosturile cărămizilor aparente sunt relativ subțiri. Rar trec de 2 cm., adică se zideà ca și în Ardeal și în Galiția iar nu după moda bizantină unde rostul e aproape de grosimea cărămizei întrebuințată (3—4 cm.) Unde se lucra cu cărămizi mai subțiri și rostul se făceà mai gros.

Arcurile sunt construite prin asize radiale, cheile închizându-se în mod regulat, curbura fiind obținută prin grosimea mai mare a rostului spre extrados.

Nu găsim niciodată extradosul arcurilor însemnat printr'un rând de cărămizi pe lat, cum se vede în Muntenia și în țările balcanice, și mai târziu in Moldova.

Calotele bolților sunt de asemenea făcute de asize așezate radial sau aproximativ; des partea centrală e mai subțire ca partea mai vecină a nașterei.

Deformări, fie dela început, fie din cauza tasărilor sau a unor refaceri, sunt dese.

Pendentivii sunt construiți, de obicei, cu cărămizi așezate cu fața lor văzută în rânduri orizontale (după metoda obișnuită bizantină), având înclinația necesară după curbură. In două cazuri însă, în pronaosul de la Popăuți și în acela dela Sf. Gheorghe din Hârlău, se văd rândurile de cărămizi verticale ; s'ar putea să fie aici o influență occidentală.

Cum însă, din cauza tencuielilor, cazurile unde putem vedea aparcliajul cărămizii sunt rare, e greu de tras o concluzie din puținul ce se vede, dar, în orice caz, se poate deduce că la zidirea acestor părți caracteristice ale boltirilor tot mâna bizantina a fost preponderentă, chiar dacă au lucrat amestecat zidari din diferite școli. La Popăuți, în această boltă a pronaosului există, — precum am arătat la descrierea bisericei — nervure de caracter gotic care sunt făcute de cărămizi (vezi fig. 53) pe când la bolțile clopotniței de la Bălinești nervurele gotice sunt de piatră frumos cioplită, iar umplutura e de cărămizi cam neregulat așezate (vezi fig. 200)

In pendentivii cei mari ai naosului (niciodată în pronaos) și câte odată în rândul superior, deasupra arcurilor piezișe, sunt așezate oale de rezonanță, care apar spre interior ca niște găurele mici cu buzele ceva aparente. Corpul oalei e înecat în zidărie. Desemnul alăturat arată oalele ce se găsesc acuma; e din muzeul din Suceava.

Numărul acestor oale e prea mic ca să presupunem că scopul lor era de a reduce greutatea pendentivilor, de altmintrelea totdeauna mici. Rolul lor, ca în multe alte țări, (în Rusia într'alte) pare bine să fie acela de a întări sunetele, cea ce explică de ce se găsesc în naos și nu în pronaos.

Dacă zidurile bisericei propriu zisă sunt de piatră brută fără cărămidă sau cu foarte puțină, turlele din contra sunt de cărămidă. Baza cea de jos — cea pătrată — este câte o dată de piatră; la Sf. Ilie e de sigă. Celei'alte sunt de cărămidă, lucru ce este de altmintrelea firesc din cauza subțirimei zidăriei impusă de nevoia de a micșura cât se poate greutatea ce apasă pe arcurile naosului.

Grosimea zidurilor în raport cu lărgimea și cu înălțimea bisericei e considerabilă. Așa bunioară :

Fig. 407. Instrumente de cioplit piatră, (după Violet le Duc)

La Reuseni 1,60 m. pentru 6,00 m. lățime, și 5,50 m. înălțime, socotită la nașterea arcurilor mari.

Arbora	1,55	m. p-tru	5,70	lăț. și	4,20	înăl.
Dobrovăț	1,55	,,	5,80	,,	6,00	,,
Pătrăuți	1,00	,,	4,50	,,	4,00	,,
Voroneț	1,20	,,	5,30	,,	4,15	,,
Milișăuți	1,25	,,	5,50	,,	5,00	,,
St. Ilie	1,00	,,	5,20	,,	5,15	,,
Tazlău	1,40	,,	5,50	,,	6,85	,,
Hârlău	1,15	,,	5,70	,,	6,00	,,
Neamț	1,50	,,	6,30	,,	6,65	,,

Ajung deci la o grosime mai mare de cât sfertul lărgimei bisericei și mai mare ca sfertul înălțimei arcurilor mari la nașterea lor.

* * *

Tencuelile interioare sunt făcute de var alb amestecat, ca și mortarul zidăriei, cu cărămidă pisată și câte o dată pietricele. Nisip propriu zis nu se găsește. Straturile destinate a fi zugrăvite sunt de var alb cu ceva călți tocate. Judecând după omogenitatea acestor mortare, se vede că varul a fost stins cu multă îngrijire, cea ce n'a fost totdeauna cazul în veacurile următoare,

Fig. 408. O oală de rezonanță, găsită in ruinele cetății Sucevei

Despre materialele de învelire am vorbit când am discutat chestiunea formei acoperișului. Numai c, deci, nevoe să revenim. Vom adăoga numai că șarpanta care suportă învălitorile era de lemn, precum rezultă în mod evident din formele ce le au pe tablourile votive, cât și din modul cum zidurile se termin în partea lor superioară.

Am văzut că la unele biserici, în rândul de ocnițe mari, se găsesc răsuflătoare. Aceste răsuflători apar în fațada ca niște găuri de oale de diametru mic, cinci până la zece centimetri (ex. Războeni, Volovăț, vezi fig. 189)

Nu au, bine înțeles, nici un scop decorativ ci servesc numai pentru aerisirea podului deasupra boltelor.

Despre **trepte** nu e nimic special de spus. Sunt, bine înțeles, totdeauna de piatră mai mult sau mai puțin bine cioplite, atât cele de la intrare cât și cele interioare, căci, precum am văzut, de obicei pardoseala oferă diferențe de nivel, nu numai la altar dar câte o dată și în interiorul bisericei.

Pardoseala trebue să fi fost mai totdeauna de lespezi de piatră, dar n'ar fi exclus ca să fi fost câte o dată de dale de pământ ars și smălțuit. Mai găsim azi în altar la Sf. Ilie dale rombice la fel ca acele care împodobesc turla pe din afară. In altarul bisericei dela Popăuți sunt dale de pământ cam de aceiaș formă. S'au găsit și în ruinele cetății dela Suceava, fără a se ști însă data lor.

* * *

Cu această analiză a materialelor de construcție întrebuințate și a modelului cum ereau puse în lucru, am terminat studiul bisericelor propriu zise. Mai rămân însă unele lucrări accesori, care sunt prea intim legate cu arhitectura clădirei pentru a le putea lăsa la o parte. E vorbă de morminte și de zugrăveală în primul rând.

CAPITOLUL VI

MORMINTELE

Mormintele se găsesc așezate de regulă în pronaosul bisericei.

Lespedea acoperitoare e sau la nivelul pardoselii sau la o mică înălțime. Sunt simple dale între 1,32 m. și 1,83 m. lungime, 0,42 la 0,81 m. lățime și 10—20 cm. grosime. Forma lor e dreptunghiulară, sau mai lată spre cap. Jur împrejur, pe o bandă, cam de 5-10 centimetri lățime, este săpată inscripția care pomenește mortul. La mijloc vedem o împodobire aproape totdeauna cu motive vegetale. Prin excepție, pe mormântul fiilor lui Ștefan cel Mare, Bogdan și Petre, la Putna, s'a săpat o stemă cu un coif despre care am mai vorbit. (vezi fig. în anexa).

Nici odată nu găsim reprezentarea mortului, cum se obișnuia în țările occidentale (și în Polonia și în Ardeal).

Materialul întrebuințat a fost marmora, piatra calcară sau mai în general gresia.

Ștefan cel Mare a avut grija să așeze pietre de mormânt și în alte biserici de cât cele zidite de dânsul și anume pe șapte gropi ale rudelor sau înaintașilor lui, în vechia biserică de la Rădăuți; la Bistrița a așezat piatra pe mormântul Doamnei Ana a lui Alexandru cel bun, la Probota pietrele lui Petru fiul „bătrânului Ștefan Vodă" și aceea a mamei sale Oltea, iar la mănăstirea Neamțului aceea de pe mormântul lui Ștefan, fiul lui Alexandru cel

Fig. 409. Putna, Mormântul lui Ștefan cel Mare

Bun, precum și aceea a pârcălabului de Neamț, Micota.

Pe piatra lui Bogdan cel d'ânteiu, la Rădăuți la sfârșitul inscripției, meșterul 'și a pus numele: „Mistr Ian". Dnii N. Iorga și Kozak presupun, bazați pe considerațiuni de fonetică, că acest meșter era ceh, și Dnu Kozak pune venirea lui în țară în legătură cu sosirea Husiților.

In orice caz, ornamentația acestor pietre

are un caracter occidental. E adăvărat că motivele întrebuințate mai la toate morminte, aceste largi franze stilizate, simetric ordonate și cu elegante volute, sunt la început de origină

Fig. 410. Putna, Groapa Mariei de Mangop; jos lespedea Voevozilor Bogdan și Petru

orientală, — (găsim unele aproape la fel ca cele dela Rădăuți, în formă de chenar împrejurul evanghelistului Marcu în evangelia din 1429 de la mănăstirea Neamțului) — dar erau de mult încetățenite în arta romanică și au devenit unele din motivele ei cele mai caracteristice.

Alte, ca de pildă piatra lui Ștefan cel Mare, insuși sunt mai evoluate, de un caracter gotic în care totuși se pot ușor distinge elementele primordiale răsăritene.

Aceste motive săpate sunt luate după motivele stofelor orientale ale căror somptuozitate a fost totdeauna foarte admirată de Occidentali cari le au întrebuințat în diferite feluri în ornamentica sculpturală a bisericelor lor. Nu numai în apus dar și în răsărit a fost aplicat acest principiu.

Iată ce spune unul dintre cei mai buni cunoscători ai artei evului mediu, D-nul Louis Bréhier, într'o carte recentă: [1]).

„Înrîurirea artei arabe, puternic simțită în timpul și după cearta pentru icoane, a dus la adoptarea unor teenici noi de un caracter mai puțin plastic. Sculptorii au căutat să reproducă pe marmoră și pe piatră stofele prețioase și desenurile de gaitan, animale afrontate, palmete stilizate . . . Stofele arabe au servit drept model"

In țările apusene și ale Europei centrale ornamentația figurala a jucat și ea un mare rol și a învins pe cea vegetală.

Ajuns în Moldova ortodoxă, meșterul nu putea, firește, să execute dale de mormânt cu reprezentări umane; a aplicat deci motivele decorative ce i erau cunoscute și modul cum sunt executate arată că Ian era cu desăvârșire stăpân pe dalta sa și într'adevăr un meșter mare.

Săpatul slovelor și al ornamentelor e net, franc; după datină, slovele sunt în relief, fundul fiind săpat; ornamentele sunt de asemenea în relief, dar plate, și aproape fără modelare.

La mai multe din aceste pietre, în afară de rândul de slove al inscripției funerare, mai este o bandă ornamentală care ne înfățișează una din aceste împletituri așa de respândite mai târziu la noi și în Orient, de unde, de sigur, ne au venit, fie prin calea manuscriptelor fie prin imitarea ornamentației otomane.

Or, este de observat că această fășie este executată într'un mod mult mai puțin abil ca panoul central. S'ar crede, la prima vedere că este făcută de o altă mână, lucrul, însă, ce ar fi greu de admis. Trebue deci presupus că această ornamentație răsăritană a fost cerută meșterului, dar, ca fiind pentru dânsul ceva nou și în afară de tecnica sa, n'a putut s'o execute așa de perfect ca ornamentele ce-i erau obișnuite.

Făcut'a meșterul Ian toate pietrele de aceiași factura ce le găsim în vremea domniei lui Ștefan? Nimic nu s'ar opune. Primele pietre de la Rădăuți sunt săpate la 1479. In doi sau trei ani le a săpat toate șapte. La Putna lespedea mitropolitului Teoctist e din 1478. Aceea foarte frumoasă a Mariei

1). L. Bréhier, l'Art Byzantin pag. 178

din Mangop, din 1477, e de un stil foarte diferit: o stofă orientală executată în gustul occidental. Nu ştim în ce an a fost pregătită piatra lui Ştefan însuşi, dar a fost după 1492.

Lespedea lui Bogdan cel Orb, din 1519, şi a surorei lui Maria, din 1518, sunt de acelaş stil.

Piatra Mariei, cea d'ântei soţie a lui Petru Rareş, de la 1529, este o copie mai orientalizată a pietrei lui Ştefan cel Mare.

Lespedea Oltei, mama lui Ştefan cel Mare, executată tot în stilul celor de la Rădăuţi, dar cu o margină mai lată de împletituri, arată data de 1465 ca anul morţei ei, dar nu ştim la ce dată a fost săpată piatra.

Deci între 1478 şi 1519, timp de patru zeci de ani, vedem acelaş stil şi cam aceaşi mână la toate aceste lespezi de mormînt. Meşterul Ian, artist deja desăvârşit la primele lui lucrări, ar fi lucrat deci până la vr'o 65 — 70 ani. Lucrul e perfect posibil dar am putea tot aşa de bine presupune că a format un elev şi că cele din urmă din aceste pietre sunt de acest din urmă, mai cu seamă că putem vedea în pietrele mai recente o oare care fantezie.

In ori ce caz, cam în această vreme, această mână dispare, căci sub Rareş se găseşte o altă factură şi o altă ornamentică, (afară de foarte rare excepţiuni.)

Mormintele sunt aşezate lângă pereţi şi des adăpostite fie de o adâncitură în forma de nişă, mai rar de un chivot, sau de cele două de o dată. Aceste chivote (baldachine), le găsim în această vreme numai la Putna şi la Arbore.

La Putna, chivotul lui Ştefan cel Mare e acuma desfăcut (bucăţile sunt în exonartex) şi înlocuit printr'un fel de dulap de sticlă. E de marmoră albă şi destul de simplă ca formă. Sunt stâlpi subţiri de secţiune octogonală, care susţin acoperimentul boltit, prin capitele cu un profil gotic.

Pe mormântul Mariei din Mangop este un chivot răzămat de perete într'o parte şi susţinut în partea ceal'altă de două coloane. E de o piatră altă mai moale. Profilele capitelelor sunt aproape la fel ca la chivotul lui Ştefan cel Mare.

In pronaos, un alt chivot, tot pe două coloane şi care poartă armele ţărei, acoperă mormintele lui Bogdan cel Orb şi lespedea surorei sale Maria. In fine un al patrulea chivot, mai recent, e aşezat peste groapa Mariei lui Rareş şi a lui Ştefăniţă Vodă.

La Arbora, piatra de mormânt fără inscripţie a lui Luca Arbore, este acoperită de un frumos chivot cu bogate săpături gotice; se văd şi două pajure săpate în partea superioară precum şi o inscripţie. (vezi figura).

Fundul e zugrăvit cu o frescă reprezintând Luca Arbore cu familia sa prezintând biserica, ctitoria sa, Domnului Isus, aşa cum e şi pe tabloul votiv.

Fig. 411. Arbora, Chivotul mormântului lui Luca Arbure

Aceste acoperimente de mormânt repre-

zintă de sigur o înrâurire occidentală. Asemenea baldachine se văd foarte des în Occident, în veacurile al XIV-lea și XV-lea, și e destul să ne amintim acele care acoperă la Wawel din Cracovia mormintele regilor Poloniei, între altele acel al lui Cazimir IV-lea Jagielo, contimporanul lui Ștefan cel Mare, mort în 1492.

Această comparație cu monumente contimporane, precum și trăsăturile gotice observate, ne fac să credem autenticității chivotelor de la Putna, cel puțin unora dintre ele. Reconstrucția bisericei în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea era de natură a lăsa un dubiu în această privință.

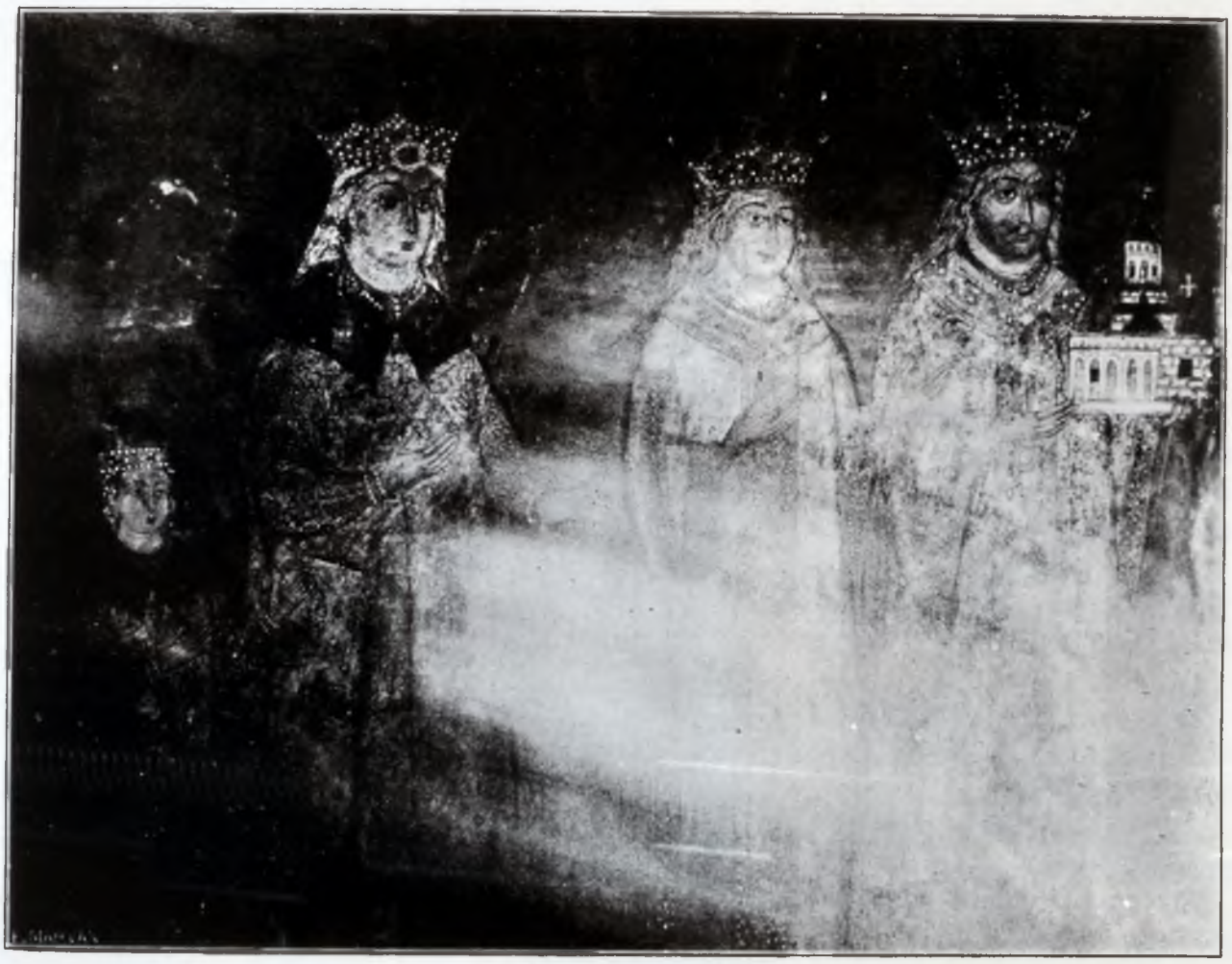

Fig. 412. Pătrăuți, Tabloul votiv

CAPITOLUL VII

ZUGRĂVEALA

Interiorul bisericilor din vremea lui Ştefan cel Mare trebuea să fie în întregime zugrăvit. Era complectarea necesară şi firească a lucrărilor, podoabă şi învăţătură.

Mai multe dintre ele ne-au parvenit cu această îmbrăcăminte datând din vremea zidirei sau din vremuri apropiate.

Iată, în ordinea cronologică, cele care au încă acuma picturi:

Dolheşti, Pătrăuţi, Milişăuţi (Bădăuţi [1]), Sf. Ilie, Voroneţ, Sf. Gheorghe din Hârlău, Bălineşti, Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuţi, Mănăstirea Neamţului, Arbora, Dobrovăţ — la care se poate adăoga şi paraclisul turnului de la Bistriţa. — Mai sunt câteva resturi de la Sf. Nicolae din Iaşi ce se păstrează la Sf. Gheorghe din Iaşi.

Pentru a putea data, cu oarecare aproximatie, aceste frescuri, nu avem decât câteva puncte de reper.

Pronaosul de la Voroneţ este zugrăvit sau terminat, la 1550 de către Mitropolitul Teofan, aşa cum arată inscripţia zugrăvită deasupra uşei naosului: „Acest priprat l'a împramuseţat şi aurit Teofan, arhiepiscopul Moldovei în anul 7058, luna Iunie 21: veşnica lui pomenire."

Exonartexul a fost adăogat şi zugrăvit precum şi exteriorul bisericei prin îngrijirile mitropolitului Grigore Roşca în anul 1547, cum arată o altă inscripţie.

„Prin vrerea Tatălui, şi ajutorul Fiului şi săvârşirea Sfântului Duh şi prin truda robului lui Dumnezeu Kir Grigore Mitropolitul toatei ţări moldoveneşti s'a adăogat şi s'a început şi s'a constrait şi s'a săvârşit acest mic priprat şi s'a zugrăvit în jurul toatei biserici pentru sufletul seu în zilele blagocestivului Ion Iliaş Voevod, şi ale mamei sale Elena în anul 7055 (=1547 luna Septembrie 14 [1])"

Zugrăveala din naos este evident mai veche ca aceea a pronaosului. Dacă s'ar fi făcut în acelaş timp, acest lucru s'ar fi arătat în inscripţie; asemenea dacă s'ar fi făcut de Grigore Roşca; şi în cazul în care s'ar fi făcut între aceste două date, de altmintrelea aşa de apropiate, s'ar fi arătat printr'o altă inscripţie. Este deci evident că după terminarea pronaosului şi a lucrărilor poruncite de mitropolitul Roşca, biserica era complect zugrăvită; nici n'ar fi procedat la pictura exterioară dacă ar fi rămas naosul nezugrăvit — O refacere deci nu ar fi putut veni decât după un şir destul de lung de ani. Mai târziu însă nu se poate admite, căci şi stilul picturei şi iconografia s'au schimbat, deosebindu-se deja bine picturile din a doua jămătate a veacului al XVI-lea.

De altmintrelea, frescurile naosului sunt pe primul strat de tencuială.

Profesorul Podlacha, care a studiat cu amănuntul picturile murale din Bucovina [2]), consideră fără îndoială zugrăveala naosului ca mai veche, atât din punctul de vedere al picturii cât şi al iconografiei, şi o datează de la zidirea bisericei [3]). Le crede cele mai vechi împreună cu cele de la Sf. Ilie, şi în oare care măsură şi cu cele de la Bădăuţi. [4])

Frescurile de la Dobrovăţ, cel puţin cele din naos, sunt datate prin inscripţia ce se găseşte

---

[1]) Distrusă în ultimul război, dar din fericire studiată înainte.

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

[2]) V. Podlacha Malowidla Scienne w cerkwiach Bukowiny şi alte studii.

[3]) Bulletin de la Société polonaise pour l'avancement des sciences 1912. pag. 46.

[4]) Id. Das hl. Abendmahl in den Wandgemälden der Kirchen der Bukovina. — Kunstgeschichtliches Jahrbuch der. K. K. Central Kommission. 1910 pag. 148.

Fig. 413. Pătrăuţi, Sf-ţii Constantin şi Elena

Fig. 414. Pătrăuţi, Picturi în pronaos

Fig. 416. Popăuți, Picturi în naos

Fig. 415. Pătrăuți, Picturi în naos

Fig. 417. Sf. Ilie, Tabloul votiv

Fig. 418 Sf. Ilie, Tabloul votiv

Fig. 419. Sf. Ilie, Pictură în naos

Fig. 420. Milișăuți, Caznele Sfîntului Procopiu (după Podlacha)

pe tabloul votiv. — pe primul strat de zugrăveli:

Fig. 421. Milișăuți (după Podlacha)

„Blagocestivul și de Christos iubitorul Io Petru Voevod, prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești, fiul bătrânului Ștefan Voevod, a zugrăvit și înfrumusețat acest hram în numele coborârei sfântului Duh — la mănăstirea din Dobrovăț anul 703 . . . luna . . .“ Lipsește cifra unităților; de oarece, însă, Petru Rareș s'a urcat pe tron la 1527, zugrăveala a fost executată între 1527 și 1531.

Or aceste frescuri prezintă dejà mai multă asămănare cu ce vom găsi la Probota, de pildă, și în exonartexul din Voroneț. Aceeaș observație se poate face și în privința frescurilor de la Moldovița, executate în 1537, dar într'adevăr, foarte probabil retușate, dacă nu repictate, peste stratul cel vechiu (cel puțin în parte).

Și cu cât vom înainta în timp, cu atât stilul și iconografia se vor modifica.

Aceasta este deci un nou argument pentru a socoti frescurile naosului din Voroneț și cele asemănătoare ca mai vechi și dacă nu din vremea lui Ștefan, cel puțin din anii care au urmat imediat moartea lui.

Iar dacă ne gândim la rîvna cu care s'a îngrijit de ridicarea bisericilor și de grija lui evidentă pentru aceste lăcașuri, vom găsi cu nepotință să fie lăsat atâta timp bisericile lui goale și lipsite de această podoabă, nu numai desăvârșirea firească a lucrului, dar și o necesitate pentru cele ale cultului. Și aceasta mai cu seamă cu Voronețul care pare a fi fost una din mănăstirile sale de predilecție. Credem deci a nu greși, spunând ca frescurile naosului din Voroneț, cele de la Milișăuți, de la Sf. Ilie, sunt din vremea lui Ștefan cel Mare, precum și cele care vor prezinta caractere asemănătoare ca iconografie, ca grupare ornamentală și ca factură picturală.

In acest rând vom pune frescurile de cu-

Fig. 422. Voroneț, Parte din tabloul votiv (după o copie)

rând descoperite la Dolhești, cele de la Bălinesti, de la Sf. Nicolae din Dorohoi, de la Sf.

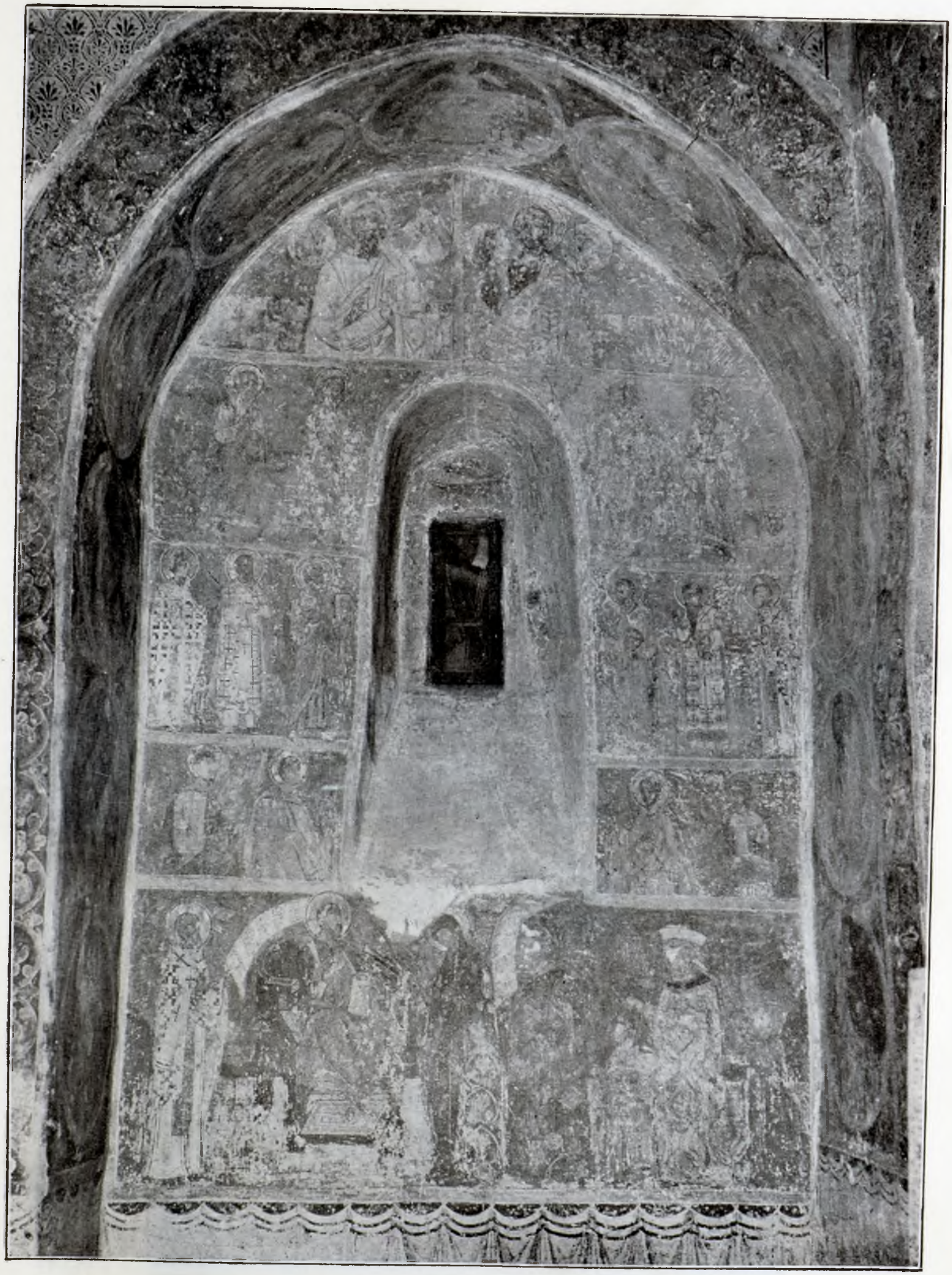

Fig. 423. Dolhești, Peretele votiv

Fig. 424. Sf. Nicolae, Dorohoi, Picturi in naos

Fig. 425, Bălineşti, Picturi in naos (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Gheorghe din Hârlău. Arbora, paraclisul Bistriței și Popăuți, par a fi de o epocă mai recentă.

1541 [1]). Este prima pictură? sau mai curând o reînoire; mai cu seamă că și Arbora ca și alte, precum vom vedea mai departe, prezintă

Fig. 426. Sf. Gheorghe din Hârlău, Picturi în pronaos

Precum am văzut, Dobrovățul a fost zugrăvit între 1527 și 1531. — La Arbora o inscripție găsită recent arată o zugrăvire la urme de reparații. Pătrăuți — de o frumoasă

[1]) V. Grecu, în Byzantion I.

Fig. 427. Sf. Gheorghe din Hârlău, Sfânta Varvara şi Sfânta Alexandra

Fig. 428. Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf-ta Teodora şi o altă sfântă

factură pare însă a fi zugrăvit mai în urmă. E de observat ca inscripţiile sunt pe grecește ceeace ne ar trimite în veacul al XVII-lea.

(Sunt indicii că sub actualul tablou votiv există o altă zugrăveală.)

Sf. Nicolae din Iași a fost repictat cu ocazia re-

Fig. 430. Sf. Gheorghe din Hârlău, o sfântă

Fig. 429. Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf-ta Irina

facerei şi măririi clădirei în veacul al XVII-lea, de către Anton Vodă Raset. Biserica mănăstirei Neamţului a fost zugrăvită în anul 1830. Este însă foarte probabil că subiectele vechii au fost respectate.

Este de observat aici că la Sf. Ilie sub

stratul de tencuială zugrăvită, în unele părţi ale bisericei, se găsește un alt strat nezugrăvit dar pe care s'au imitat cărămizi de format mare, roșie, galbene, verzi. Acelaș lucru se vede la Bălinești, la Popăuți, la Tazlău; în această din urmă biserică nu se regăsește deasupra nici o altă zugrăveală de cât aceea făcută în veacul al XIX-lea. E deci probabil că se făcea această zugrăveală, când biserica nu era pictată, ca să nu rămâe zidurile goale până la terminarea frescurilor.

Multe grafite se găsesc pe aceste zugrăveli

dar nu ne pot servi mult în privința datărei lor, căci cele mai vechi ce le găsim sunt relativ recente, (sfârșitul veacului al XVI-lea — veacul al XVII-lea.

Fig. 431. Arbora, Sf-ta Marina

Este de altmintrelea de presupus că, în vremea când zugrăvelile erau mai noui și bisericile bine îngrijite, nu îndrăsnea lumea să se iscălească pe pereți. Chiar și acuma vandalii moderni își pun numele pe monumentele vechi, dar în bisericile noi, proaspăt pictate, picturile sunt respectate. Dealtmintrelea prin veacul al XVI-lea numărul persoanelor cu destulă carte ca să știe să-și iscălească numele era de sigur foarte redus și limitat mai mult la preoți.

Este evident că metoda noastră de datare, nu prezintă deplină siguranță, ce n'ar putea rezulta de cât din aflarea unor documente, dar totuși, sunt destule elemente ca să ne putem face o convingere și nu credem ca studiile viitoare să ajungă la rezultate foarte diferite.

Este de notat ca unele din aceste picturi

Fig. 432. Arbora, Pictură în chivot.

aceasta nu împiedică studierea picturilor și sunt retușate, mai cu seamă fundurile, dar

Fig. 433. Arbora, Tabloul votiv

Fig. 434. Sf. Gheorghe din Suceava, Un ctitor (Bogdan cel Orb.?)

Fig. 435. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinții Nistor și Nicetas

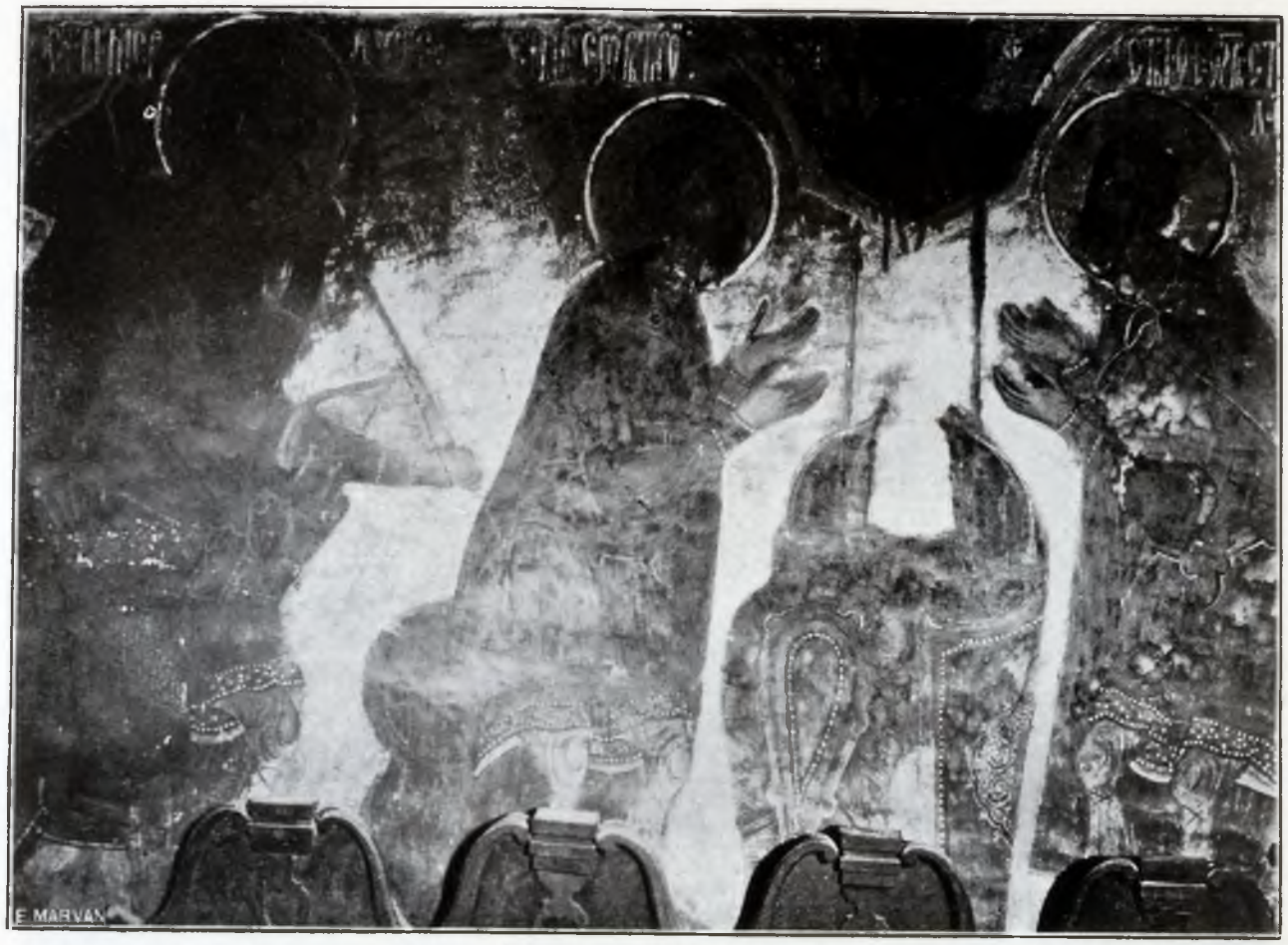

Fig. 436. ~~Sf. Gheorghe din Suceava~~, Sf-ții Teodori Tiron și Stratilat · Dobrovăț (crata).

Fig. 437. Dobrovăț, Tabloul votiv

aprecierea calităţei lor, mai cu seamă că spălarea lor e din cele mai uşoare.

Precum am arătat, când am vorbit de faţade şi de materialele aparente ce le împodobesc, exteriorul nu era zugrăvit în vremea lui Ştefan cel Mare şi această modă nu a început decât sub Petru Rareş. — (ar fi însă posibil ca Sf. Gheorghe din Suceava să fi fost pictată de la început şi în afară.)

De asemenea nu avem nici o indicaţie ca ocniţele să fi fost zugrăvite.

In cele ce vor urma, nu am de gând să vorbesc de iconografie. Aceasta nu mai face parte din arhitectura clădirei, ţine de un alt domeniu ce'l las altora mai competenţi.

Voi vorbi de pictură în ceeace priveşte partea ei decorativă[1]).

Partea inferioară a pereţilor este împodobită cu draperiile cunoscute deasupra cărora se găsesc două rânduri de pătrate împărţite în triunghiuri prin diagonale. Sunt colorate în roşu, galben, verde; reprezintă un placaj şi sunt probabil o amintire a căptuşelilor de marmoră ale bisericilor bizantine din epocile de înflorire. La Pătrăuţi, sunt chiar imitaţii de plăci de marmoră şi de porfir.

Deasupra acestui lambriu, încep rândurile de sfinţi şi de scene religioase în ordinea cerută de cult şi de erminie; totuşi grija de a le grupa într'un mod ornamental este evidentă.

Astfel în naos, vedem spaţiul limitat de cele două cercuri concentrice deasupra ferestrelor şi sub arcul cel mare, umplut cu o serie de medalioane care se adaptează curburei; spaţiurile dintre ele sunt împodobite cu ornamente

Fig. 438. Popăuţi, ornament

vegetale. De asemenea şi pe intradosul arcurilor regăsim aceste medalioane. — Sunt legate unele de altele prin împletituri care lasă, de obicei, câte un cerc mic între cele mari în care sunt zugrăvite capete de sfinţi.

Se vede şi îngrijire în rânduirea subiectelor pe ziduri aşa ca să se potrivească pe cât se poate cu spaţiurile libere fără a strica efectul liniilor. Această grijă dispare mai târziu.

Diferitele personaje şi scene sunt şi mai mari, pe când în vremea lui Rareş ele devin

Fig. 439. Voroneţ, ornament

mai mici şi tind a acoperi zidurile de o reţea de dreptunghiuri mai mărunte. Grija decorativă, în general, scade atuncea şi face loc grijei de a pune pe zid tot ce cere cultul, transformând pereţii într'o biblie, într'o carte de învăţătură religioasă sau o viaţă a sfinţilor ilustrată.

Rândurile de sfinţi sunt separate prin fâşii ornamentale. Această împodobire cu motive, de origină orientală foarte veche, se regăseşte mai în toate bisericile noastre şi chiar după Ştefan cel Mare. — Ornamente aproape la fel se regăsesc între altele şi la Mistra, (la Mitropolie, la paraclisul Sf. Ioan, la Brontochion).[2])

Este de observat, cu tot caracterul oriental (adică în cazul nostru — bizantin), al acestor ornamente, că unele se regăsesc şi în monumentele romanice din Occident, ceea ce nu e de mirare, având în vedere că ornamentica romanică a avut multe izvoare comune cu aceea bizantină, de la care s'a şi inspirat direct. Alte ornamente îşi găsesc asemănătoare în manuscripte.

Un fel de ornament pictat, însă, ar putea să fie pătruns prin înrâurirea apuseană. Sunt aceste rinsouri de frunze late stilizate, care se asemănă mult cu acele de pe mormintele ce le am studiat. Precum am arătat, aceste motive orientale s'au încetăţenit în apus în vremea romanică şi înrâurirei acestei arte am atribuit prezenţa lor pe lespezile sepulcrale.

Le găsim de obicei la firidele mici, fie înăuntru lor fie în timpanele arcului, asemenea

[1]) A se vedea şi figurile 2, 5, 21, 30, 33, 35, 40, 67, 68, 149, 150, 154, 155, 175, 176, 181, 265, 266, 267, 269.

[2]) G. Millet. — Mistra.

Fig. 440. ~~Sf. Gheorghe din Suceava~~, Sfinţi militari. Sf. Ilie (crata).

Fig. 441. ~~Sf. Gheorghe din Suceava~~, Sfinţi militari. Dobrovăţ (crata).

Fig. 442. Paraclisul turnului Bistriței (Neamț)

în timpanele unor uși; nu le vedem decât foarte rar formând frize continue ca celel'alte ornamente (vezi fig. 445 și fig. 413 la stânga).

De oare ce, însă, aceste ornamente se regăsesc și în alte țări bizantine, așa bunioară la Mistra și chiar la biserica domnească din Curtea de Argeș precum și în manuscriptele noastre, n'ar fi motive pentru a le atribui mai curând influenței occidentale decât acelei bizantine.

de exact reprezentat, dar sunt și documente în privința costumului și a portretelor personajelor reprezentate. Este adevărat că, din acest punct de vedere, poate să existe o oare care îndoială la o parte din ele. Se poate observa că unele figuri au fost scoase, urmând de obiceiu conturul obrazului, și refăcute tot cu fresc. La Arbora tot tabloul votiv e refăcut pe o altă tencuială, afară de sfinții și de Christos, pe când la al doilea

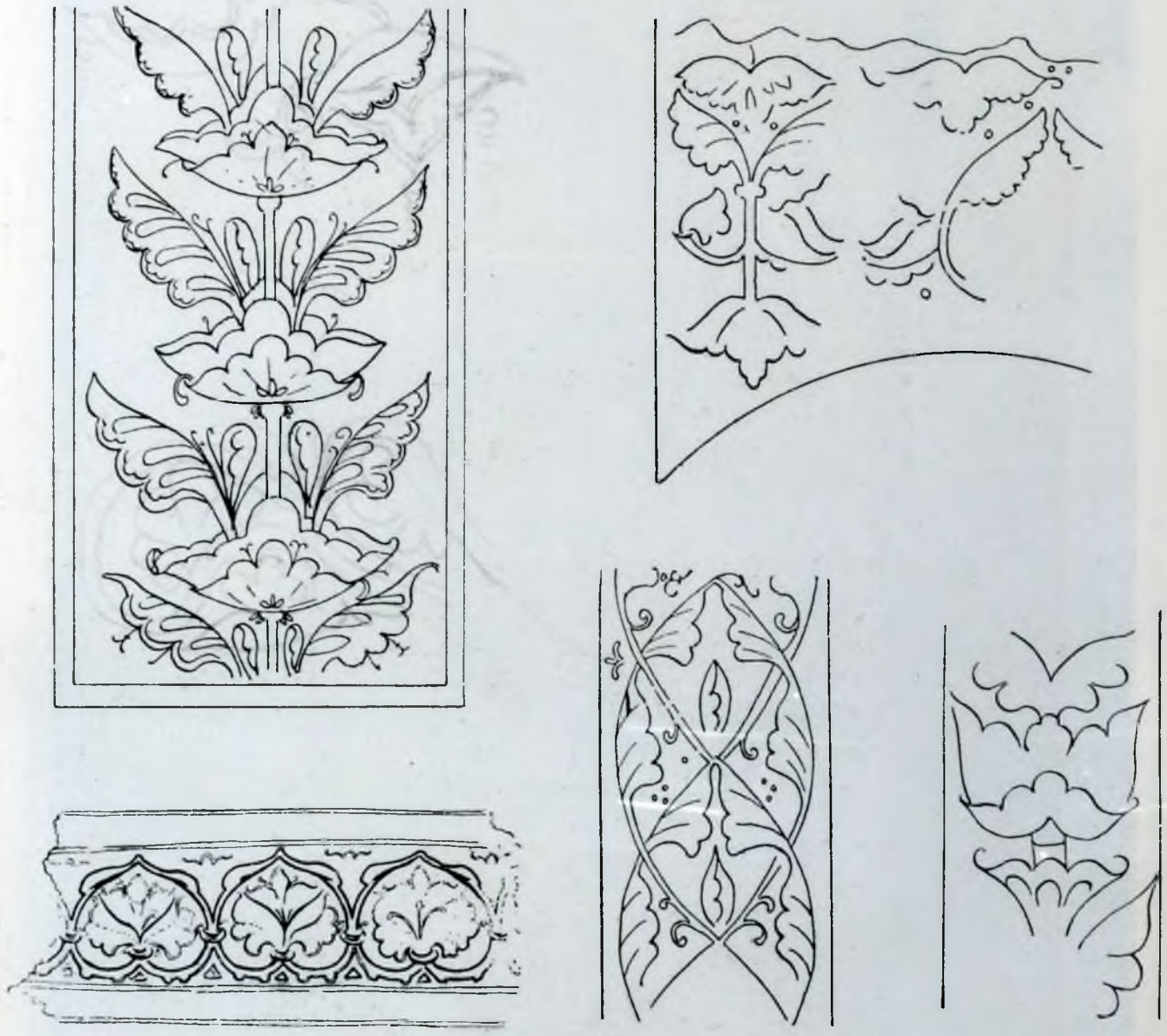

Fig. 443. Ornamente din bisericile de la Mistra (după G. Millet)

Una din părțile cele mai interesante ale acestor frescuri este peretele votiv care ne înfățișează ctitorul cu familia sa, prezentând Domnului Isus sau Maicei lui biserica prin mijlocirea sfântului cui e dedicată.

Aceste picturi, despre care am mai vorbit, când am discutat forma acoperișului, sunt din cele mai prețioase, nu numai pentru lumina ce o aruncă în privința formei primitive a monumentului, mai totdeauna destul tablou ce se găsește în chivotul din pronaos, numai figurile sunt refăcute — afară de ale copiilor.

Intr'alte părți, unele chipuri de sfinți sunt reînoite în acest fel; așa la Dorohoi, unde figura lui Ștefan e numai în parte reparată, sunt sfinți care au capul întreg refăcut.

Presupun ca — în urma unor năvăliri — cotropitorii au mutilat sau stricat aceste reprezentări, de fanatism religios sau de ură

Fig. 444. Apostolul Luca, Evanghelie din 1491, dăruită de Ion Alexandra Vodă, fiul lui Ştefan cel Mare (din catalogul expoziţiei de artă veche rusească din Moscova în 1913).

în contra dușmanului. Reparația nu s'a putut face — după technica frescului — de cât scoțând complect partea stricată și refăcând'o cu tencuiala cu totul.

Așa se explică aceste refaceri care au câte o dată o factură foarte asemănătoare cu restul picturei.

Chipurile marilor dregători și ale soților lor sunt poate și mai interesante de cât ale domnitorilor, căci neavând pe cap coroana convențională a voevodului, costumul e mai exact redat. Hainele sunt totdeauna acoperite cu splendide brocate cusute cu aur și cu ornamente orientale, dar probabil de fabricațiune italiană. Des sunt garnisite cu blană.

Bărbații poartă pe cap un fel de tichie sau bonetă mică de stofă ornată.

Femeile au o pălărie cu marginea mai lată care pare a fi de pae sau de o stofă ușoară, așezată peste o maramă care cade pe

Fig. 445. Voroneț, ornament

umeri. Mantia lungă seamănă cu aceea a bărbaților; din mânecele deschise, es mânecele late ale cămășei acoperite cu cusături și strânse la mâini. Podoabe de mărgăritare le atârnă la urechi și la gât.

Imbrăcămintea copiilor seamănă cu a părinților.

Pe aceste portrete, cel puțin pe cele care nu par a fi fost refăcute târziu, figurile sunt des mai fin lucrate de cât restul frescurilor care sunt tratate în mai largi și mai repezi lovituri de penel.

Finețea și migăloșia lucrului, mai cu seamă în tratarea părului, dau câte o dată acestor portrete un aer de înrudire cu picturele nemțești din această epocă.

Această grijă mai mare ce s'a dat acestor detalii ne întărește în credința că personagiile reprezentate pe tablourile votive sunt adevărate portrete asemănătoare și nu numai figure convenționale.

Restul picturilor, și obrajii sfinților sunt tratate cu multă largeță așa cum se obișnuește în frescul bizantin și nu se vede aici nici o migăleală.

De obicei, tabloul votiv se găsește pe peretele vestic al naosului, pe partea de miazăzi a ușei. Acestei poziții datorim perderea a multor din aceste tablouri din pricina suprimărei zidului despărțitor, cea ce s'a întâmplat mai cu seamă în Moldova. Astfel la Hârlău, nu se mai zărește de cât o domniță; la Popăuți nu se mai vede nimic din tot tabloul, nici la mănăstirea Neamțului. Acelaș lucru s'a întâmplat și mai târziu la mai multe biserici construite după Ștefan cel Mare.

Tablouri votive complecte mai găsim la Voroneț, la Sf. Ilie, (până eri era cel de la Milișăuți), la Pătrăuți, la Sf. Nicolae din Dorohoi, la Bălinești, la Dolhești, la Arbora, repetat de două ori.

Pe partea ceal'altă a ușei, pe acelaș perete, se văd mai totdeauna Sf-ții Impărați Constantin și Elena.

Calitatea acestor frescuri este, în general, remarcabilă. Francheța culorilor, siguranța execuției și frumoasa expresiune a figurilor, sunt cele mai de căpetenie însușiri ale lor.

Pe lângă aceste, trebue lăudat și framosul sens decorativ ce a călăuzit zugravul precum și armonia culorilor.

Din acest punct de vedere, naosul din Voroneț mi se pare a fi cel mai vrednic de laudă și cea mai bună pildă de acest efect de dulce tonalitate a vechilor covoare orientale despre care s'a pomenit așa de des.

Nu credem a greși, socotind că frumusețea acestori picturi bisericești nu a fost ajunsă în urmă, în Moldova. In această privință, Voronețul e un excelent obiect de studiu, unde fiecare poate face ușor comparațiuni între frescurile din naos dintr'o parte și cele ale pronaosului, ale exonartexului și ale exteriorului dintr'altă parte.

Bălinești a lui Tăutu este ear de o execuție foarte frumoasă și de un adânc sentiment, și rivalizează cu naosul din Voroneț, din punctul de vedere artistic.

In același șir de zugrăveli, ar trebui să așezăm și cele dela Sf. Gheorghe din Suceava (ceva mai târzie și poate rezugrăvite), și cele de la Parhăuți ai lui Gavril Tro-

tașan, unde găsim an tablou votiv foarte interesant.

Toate aceste frescuri au -- cu rezerva celor spuse pentru portrete — o înfățișare cu desăvârșire bizantină și legăturile acestor zugrăveli cu sudul Balcanilor este evidentă.

Din nefericire ne lipsesc puncte de comparație cu Muntenia, din această vreme.

Studiul iconografic (vezi Podlacha) aduce la concluziuni concordante, cu toate că s'a relevat unele înrâuriri apusene, înrâuriri de altmintrelea, care s'au găsit și la Sf. Munte — poate mai accentuate.

Toate probabilitățile sunt deci că meșterii zugravi să fi venit de la miază-zi (cum par a arăta și documentele). Dar este de presupus că nu s'au pictat într'un timp relativ așa scurt atâtea biserici fără ca să se fi format și zugravi locali. Și persistența acestui stil de pictură, deosebit de cel rusesc, deosebindu-se și într'o câtva de cel atonic, ne permite să conchidem la existența unei școli moldovenești [1]).

Doar se vorbește în Rusia pentru veacul al XVI-lea de artă moldovenească? [2])

[1]) Exista la Suceava, în 1570, un „zugravskoe bratstvo" pentru iconari (Podlacha. Malowidla Scienne).

[2]) (Kondakoff, verbal, la congresul de studii bizantine 1924).

Aceste frescuri, cu toată înegreala lor, datorită prafului și fumului lumânărilor, cu toate retușele locale ce există, sunt încă foarte bine conservate în majoritatea lor, afară de acele locuri unde, apa pătrunzând prin acoperiș a stricat tencuiala bolților. (Arbora-Parhăuți).

O altă cauză de stricăciuni este vandalismul celor care își sgârie numele pe ele, neerutând nici obrajii sfinților.

Este adevărat că asemenea grafite din veacurile trecute au devenit interesante documente fiind scrise cu data lor. Așa găsim unele din veacul al XVI-lea. Multe sunt numele soldaților lui Sobieski, la sfârșitul veacului al XVII-lea și puține sunt bisericele din nordul Moldovei care să nu poarte urmele lor, printre care se găsesc multe nume cunoscute.

* * *

Pentru o completă descriere a bisericelor lui Ștefan cel Mare ar trebui vorbit și de mobilierul lor. Din nefericire nu ne-a rămas nimic din ele, și ceeace se vede acum e din vremuri mai recente.

Unele iconostase sunt de zid, așa bunăoară cele de la Borzești și de la Dolhești. Nu putem însă ști dacă sunt sau nu de la început.

CAPITOLUL VIII

CLOPOTELE

Clopote au rămas mai multe ale căror inscripții mărturisesc vechimea lor.

La **Voroneț** sunt două clopote cu același prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești a făcut acest clopot la anul 6996 (=1488) luna Mai 5".

Fig. 446. Clopot (cu inscripție slavonească) Bistrița

inscripție[1]). Cuvintele sunt din când în când intrerupte prin frunzulițe, la sfârșit e litera C, poate un semn de meșter: „ Ștefan Voevod,

1) Kozak Inschriften p. 203.

La **mănăstirea Neamțului** e un clopot din 1485.

«Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, Io Ștefan Voe-

vod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a făcut acest clopot mănăstirei Neamţului, unde e hramul slăvitei înălţări a Domnului Dumnezeu şi Mântuitorul nostru Isus Hristos, supt egumenul popa Pimen, în anul 6693 (1485) luna lui Septembrie I." [1])

La **Bistriţa**, în clopotniţă sunt două clopote.

Pe cel mare:

„Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a făcut acest clopot în anul 7002 (1494) Iunie 25, în anul al treizeci şi optulea cargător din Domnia sa" [2]) ear pe cel mic pe latineşte: (pe când toate celel'alte au inscripţia pe slavoneşte).

«Leopoli anno Domini M. CCCC.L. XXXX» (deci 1490.)

Intre cuvinte, mici cruci şi ornamente, asemenea între miile, sutele şi zecile datei. — Caracterele sunt majusculе gotice.— Clopotul este deci turnat la Lemberg.

Fig. 447. Clopot cu inscripţie latinească, Bistriţa

La **Putna.**

Clopotul numit Blagovistnic şi care cântăreşte 318 kilograme a fost făcut de Ştefan cel Mare:

„Ştefan Voevod gospodar al ţărei moldoveneşti a făcut acest clopot mănăstirii sale din Putna sub arhimandritul Paisie Scurtul în anul 6988" (1490).

Mai era şi un clopot mare de 1564 kilograme, numit Buga, făcut de Ştefan cel Mare în 1482. A fost însă de mai multe ori turnat din nou. [3])

* * *

Despre toate minunatele odoare lăsate de Ştefan ctitoriilor sale nu e de loc aici să se vorbească. [4]) Nu intră în cadrul acestei lucrări.

Destul să amintesc ca unul dintre cei mai mari cunoscători în asemenea materie, Strygovski, a putut spune de ele că întrec bogăţiile tezaurelor împărăteşti.

[1]) N. Iorga. Mănăstirea Neamţului pag. 16.
[2]). Iorga. Inscripţii

[3]) Mănăstirea şi comuna Putna, de D. Dan. pag 31.
[4]) Vezi Tafrali. Le trésor du monastère de Putna şi Catalogul expoziţiei de artă românească de la Paris. 1925.

CAPITOLUL IX

MEȘTERII

Meșterii bisericilor noastre au venit la început, precum arată istoricii noștri, din Galiția. Circumstanțele politice, curentele economice, înlesnirea comunicațiilor explică în de ajuns acest fapt.

Alexandru cel Bun a chemat la dânsul meșteri de biserici din Polonia [1]); numele unuia dintre dânșii e dat într'un document [2]). In 1479 [3]), un document din Lemberg pomenește de „Iohanes Murator„ care pleacă spre Moldova.

In 1482, un Ioan Privana a zidit biserica din cetatea Chiliei [4]). Acest arhitect grec a lucrat probabil într'un stil răsăritan această biserică ce nu ne a parvenit. S'a vorbit și de un Teodor asupra căruia vom reveni mai departe.

In tot decursul veacurilor al XIV-lea și al XV-lea nu se găsesc nume de meșteri ardeleni, nici nu se găsesc documente arătând ca să fie venit vre unul de acolo. Tocmai sub Petru Rareș, începem a găsi asemenea documente. Aceasta n'ar însemna că n'au venit dintr'această țară zidari sau lucrători pietrari, dar mai mult că conducătorii lucrărei, arhitecții cum am zice acuma, nu veneau din Ardeal.

Și concluziile la care ajungem la sfârșitul acestui studiu, bazați pe considerațiuni tecnice, ne duc la același rezultat, doar că am putea pune ceva mai de vreme venirea meșterilor principali din Ardeal.

Intr'adevăr, am arătat că am putea vedea o înrâurire polonă (adică galițiană) — în afară de planul bisericilor de tipul Rădăuților — în cărămizile smălțuite ce împodobesc fațadele bisericilor noastre precum și în transmiterea figurelor ornamentale ale discurilor (lei, armele cu cimier, Melazina).

Această înrâurire poloneză se vădește și prin baldachinele de pe mormintele de la Putna și de la Arbora.

Dintr'altă parte, am văzut că nu găsim în bisericile din Ardeal aceste ferestre mici, cu mulure întretăiate, ce le vedem mai cu seamă la naos, pe când nu e exclus să fi existat în Galiția.

In același timp am observat că așa mediană a bisericei ce unește naosul cu pronaos își găsește modele în Ardeal, așezate de obicei în zidul lateral cam la mijlocul bisericei. Aceste observații ne duc la următoare concluzii ipotetice:

Meșterii galițieni cei d'âintâi cari au lucrat la noi au introdus, între alte elemente, aceste ferestre mici la clădirile ce le au ridicat în primul veac al istoriei Moldovei, clădiri care nu s'au păstrat, sau care nu ni s'au păstrat de cât modificate.

De la un moment care ar putea coincide cu începerea stăpânirei lui Ștefan în Ardeal, la Ciceiu și Cetatea de baltă, adică pe la 1476, au început a veni și meșteri ardeleni a căror înrâurire se manifestă prin introducerea ușei mediane cu chenar dreptunghiular și baghete încrucișate, care le vedem deja la Pătrăuți (1487), la Milișăuți, la Sf. Ilie.

Ferestrele mici galițiane care se potriveau, se vede, cu gustul nostru și cu trebuințele cultului — care prefera o lumină mai măsurată de cât cea dată de ferestre mari — au trăit înainte.

Numai în pronaos s'au introdus ferestrele mari, pronaosul neavând nevoe de misterul naosului și nici nu având ca să'l lumineze în timpul slujbelor lumânările ce scânteiesc în chor.

---

[1]) N. Iorga. Vechiul meșteșug de clădire al Românilor pag. 15.

[2]) id. Meșteșugul de pictură și sculptură pag. 10

[3]) N. Iorga — Relațiile comerciale ale țerilor noastre cu Lembergul, pag. 13.

[4]) Al. Lăpedatu. — Meșterii bisericilor moldovene. Bul. Com. Mon. Istor. 1912.

Putem deci — în mod logic — fixa aproximativ pe la 1476 — 78 momentul venirei meșterilor ardeleni în Moldova, la început în concurență probabilă cu Galițieni, cari cu încetul au fost înlocuiți — cu atât mai lesne cu cât spre sfârșitul Domniei lui Ștefan, relațiile lui cu Polonia au devenit dușmănoase.

Dar acești meșteri apuseni erau executanți; nu puteau concepe și planul bisericei. Aicea interveneau clerul și vătavul domnesc, desigur nu lipsiți și ei de pricepere, cari impuneau dispozițiile cerute de religie sau dorința Domnului. Aceste directive aduceau după sine și forme de boltiri diferite de cele apusene, încât se poate car presupune aicea, — presupunere confirmată prin studiul bolților, — că au fost ajutați meșterii occidentali de zidari locali de modă orientală, pricepuți în această parte a construcției, dar care nu se pricepeau în cioplirea pietrelor, încât împodobirea fațadelor nu putea să intre în lucrul lor, ei rămânând simpli ajutori ai meșterilor galițieni sau ardeleni, mai învățați.

Printre acești lucrători ziditori de bolți, am arătat că au putut fi și unii deprinși cu metodele armenești.

In cât este greu de a spune cine a fost arhitectul sau arhitecții acestor biserici, în sensul modern al cuvântului. Și mai curând am fi înclinați să dăm acest titlu prepușilor domnești cari hotărau probabil dimensiunile generale și distribuția încăperilor. Rolul meșterului strein ni se va părea prin aceasta ceva redus și chiar destul ca să nu putem să-i aducem lui cinstea de a fi autorul bisericei.

S'a spus că Ștefan cel Mare ar fi avut un arhitect grec, anume Teodor, care a lucrat la Cetatea Albă.

D-nul G. Mandrea [1]) spune: „Să știe de asemenea că numitul Domn (Ștefan cel Mare) avea pe arhitectul Teodor, care a fost întrebuințat și la întărirea Cetății Albe.

Cred că nu mergem greș dacă am atribui și Cetatea Sucevei tot acestui arhitect, care a fost însărcinat și cu clădirea diferitelor biserici construite de Ștefan cel Mare".

Iar Părintele D. Dan [2]), bazat pe aceste rânduri, zice: „Teodor, arhitectul grec a lui Ștefan cel Mare a lucrat la ea (mănăstirea Putna) îndelungatul restimp de trei ani".

Aceste presupuneri își au temeiul lor într'o inscripție grecească de la Cetatea Albă, citată întâi de Hăjdeu [3]), după Murzakievicz.

Fig. 448. Intrarea mănăstirei Neamț

Anotația spune:

„După 1475. — Arhitectul grec Teodor, sub privigherea pârcălabului și din ordinea lui Ștefan cel Mare, adaoge un nou turn și un nou mur la fortificațiunile Cetății Albe.»

Iar inscripțiunea:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Θεοδώρου....

„Ruga lui Teodoru „șerbul lui Dumnezeu. „(Monograma Cri- „stalui). Această cetate „s'a zidit în zilele prea „evlaviosului principe „Ion Ștefan Vodă, prin „îngrijirea magistralui „provinciei și coman- „dantului cetății. Mân- „tuește Maica Domnu- „lui pe șerbul tău, pe „Ștefan (local analui „nedescifrabil,".

Se vede că nimic nu arată că acest Teodoru să fi fost arhitectul cetății. Dar D-nul Bogdan (Inscripțiunile din Cetatea Albă) a aratat că citirea e greșită:

„Rugăciunea robului lui Dumnezeu Fedorca „(Isus Christos biruește). Făcut s'a această „cetate pe vremea prea cuviosului Domn gos- „podar Io Ștefan Voevod și prin boerul Dom- „niei Sale și al cetății pârcălab în anul

[1]) G. Mandrea. Cetățile Neamțu și Suceava p. 21.

2) D. Dan. Mănăstirea Putna p. 13.

3) Arhiva Istorică. Tom. I. No. 266.

„6948 (=1440). Mântuește de primejdie pe „robul tău, născătoare de Dumnezeu — Ștefan „— Noembrie în 10".

D. Bogdan stabilește că Fedorca a fost nu arhitectul ci pârcălabul cetății. Iar inscripția fiind din 1440, e vorba de domnia lui Ștefan al II-lea, fiul lui Alexandru cel Bun.

Deci, acest Teodoru, arhitect grec al lui Ștefan cel Mare, nu a existat.

* * *

Mormintele le-a impodobit un meșter apusean, acest „Mistr" Ian, probabil ceh. Dacă a avut ajutoare sau elevi moldoveni nu putem ști; nu cunoaștem nici un alt nume.

Dragotă Tăutulovici [1]), care și-a pus numele pe pisania bisericei din Bălinești și pe mormântul maicei sale, fost'a și el un cioplitor? sau numai cel care a conceput inscripția. In orice caz, precum am văzut, ornamentația este altă decât pe pietrele lui Ian și mult inferioară.

* * *

Zugravii sunt și ei aproape necunoscuți în această vreme. Se citează [2]) un zugrav Ștefan, pomenit într'un document și care ar fi putut lucra pentru Alexandru cel Bun. La Hârlău e piatra de mormânt a zugravului Gheorghe din Tricala, care ar putea să fie unul dintre zugravii lui Ștefan cel Mare.

Se mai vorbește de Toma de Cocavia (Suceava) [3]).

Dar dacă nu suntem mai documentați în privința acestor zugravi, am văzut că nu poate fi indoială asupra originei lor; ei erau „bizantini", venind din părțile de sud ale Balcanilor; dar și formarea ulterioară a unor elevi pământeni pare foarte probabilă, fie dintre călugări, fie dintre laici. Am pomenit și de existența unei corporații de zugravi iconari care exista la Suceava în veacul al XVI-lea.

1) Al. Lăpedatu. Bul. Com. Mon. Ist. 1911

2) N. Iorga. Bul. Com. Mon. Ist. VII pag. 193.

3) Al. Lăpedatu. ibid.

Fig. 449. Sf. Gheorghe din Suceava, Racla sfântului Ioan cel Nou

CAPITOLUL X

CONCLUZII

In paginile ce preced am văzut care au fost elementele ce au contribuit la alcătuirea stilului nostru bisericesc din Moldova, stil rezultat din cerințele cultului ortodox care au impus normele planului bizantin și din înrâurirea apuseana care s'a manifestat încă de la primile începuturi acestui meșteșug moldovenești de a clădi.

Iată cum ne putem închipui istoria acestor prime timpuri ale arhitecturei moldovenești. are caractere de plan sârbești și balcanice, prin influența transmisă prin călugări sârbi.

Pe urmă, sub Alexandru cel Bun care zidește deja în mod pur gotic biserica de la Baia pentru soția lui catolică, sosesc în țară mii de emigranți Armeni pe cari i-așează în șapte orașe [1]).

Printre toți acești emigranți se vor fi găsit vr'unii meșteri zidari și lor le putem atribui introducerea arcurilor piezișe de origină iranică.

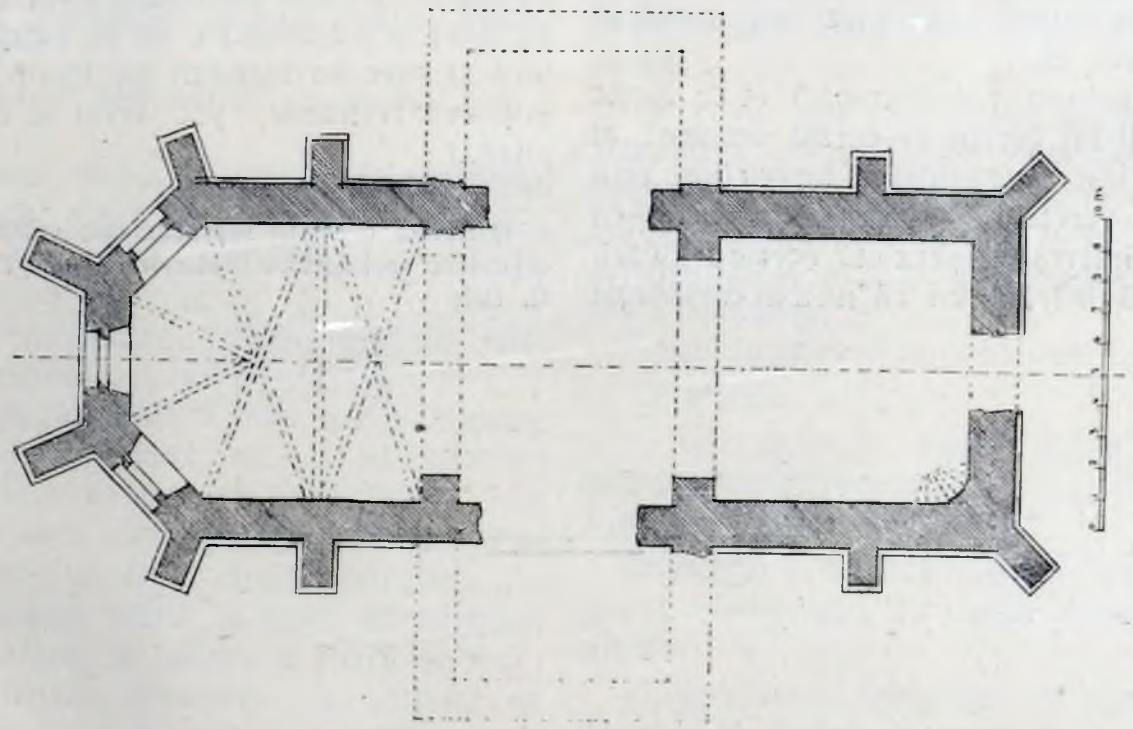

Fig. 450. Baia, Biserica catolică; plan (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Când a descălicat țara Bogdan, și a vrut să zidească, desigur că nu a putut aduce în țara lui cea nouă și încă sălbatică din Galiția sau din Transilvania, în acest moment unde arta romanică era învinsă de cea gotică, meșteri cei noi și căutați—gotici—, ci cel mult cei mai modești și fără lucru ai școalei părăsite.

Și astfel se explică Rădăuți, precum mai târziu se explică Sf. Treime din Siret, care

Adăogând aceste arcuri naosului bisericei din Siret, ne apropiăm mult de aceea din Pătrăuți, ale cărei sînuri reproduc în exterior arcadele oarbe de la Siret.

Așa ne putem explica geneza stilului nostru.

Dar totodată am văzut și influența climei și a materialelor locale în alegerea formelor și în împodobirea zidurilor.

---

1) G. Pray. Dissertationes.

Din contopirea acestor elemente, s'au născut aceste biserici, care la început mai simple, relativ scunde, se înfrumuţesează, se înalţă, se lungesc, aşa ca la moartea marelui voevod stilul e perfect închegat şi şi-a căpătat formula definitivă.

De atuncea înainte el va mai evolua, biserica se mai va înălţa, se va lungi şi mai mult, i se vor adăoga încăperi, dar aceste modificări nu mai sunt decât inovaţiuni de detaliu. Nu este un alt stil ce se alcătueşte, este continuarea stilului lui Ştefan cel Mare care se prelungeşte până la sfârşitul veacului al XVI-lea, când se arată primele semne ale decadenţei.

Dealtmintrelea ne putem întreba până la ce punct introducerea compartimentelor intermediare între naos şi pronaos a fost o idee fericită sau a constituit un progres în ceeace priveşte biserica propriu zisă.

Gândul a pornit, de sigur, de la concepţia de a feri mormintele, dar printr'această îndepărtare a pronaosului de naos s'a creat o separaţie prea desăvârşită între aceste două elemente principale ale bisericei, stricând astfel unitatea ei.

Altă schimbare mai însemnată ce se iveşte sub urmaşii lui Ştefan în cursul veacului al XVI-lea a fost împodobirea bisericilor prin zugrăvirea pereţilor exteriori. Şi aci — cu tot marele interes ce'l prezintă aceste frescuri, — trebue să mărturisim că nu mai corespund spiritului logic din vremea lui Ştefan care îşi împodobise faţadele cu materiale trainice, rezistente în contra intemperiilor şi potrivite cu liniile constructive.

In definitiv, din aceste puncte de vedere, bisericile lui Ştefan cel Mare din ultimii 10 — 15 ani ai vieţii lui, (precum şi Sf. Gheorghe din Suceava care îl putem mai curând grupa cu cele care preced) mi se par a forma punctul culminant al artei noastre moldoveneşti. Clădirile din vremea lui Rareş, egale (sau poate superioare) sub unele privinţi, sunt inferioare sub alte.

Calităţile mai de seamă ale acestui stil al lui Ştefan cel Mare sunt deci raţiunea, bunul simţ, cumpătarea, ingeniozitatea în soluţiunile technice şi în general echilibru în tot întregul clădirei.

Din acest punct de vedere, studiul acestei arhitecturi nu prezintă numai un interes istoric şi arheologic dar şi un interes mai practic. Aceste forme raţionale, potrivite climei, aceste linii simple care plac ochiului românesc, această judicioasă alegere şi întrebuinţare a materialelor ce se găsesc uşor în ţară şi care au îngăduit un lucru trainic cu mijloace restrânse, pot servi şi acuma de pildă.[1])

1) Aceste concluzii reproduc cele publicate in „Inceputurile arhitecturei bisericeşti din Moldova“ de G. Balş.

CAPITOLUL XI.

ANEXĂ

PIETRELE DE MORMANT DIN VREMEA LUI ŞTEFAN CEL MARE ŞI PANĂ LA 1527. ACTUALMINTE RĂMASE.

După Kozak [1])

Arbora în pronaos. Chivotul descris mai sus cu inscripţia:

„Acest chivot 'şi a făcut Pan Luca Arbure, pârcălabul Sucevei, fiul bătrânului Arbure, pârcălabul Neamţului în anul 7071 Aprilie 29 (1503)."

Lespedea de sub chivot nu poartă nici o inscripţie.

De alungul chivotului, la nivelul pardoselei e mormântul soţiei lui Luca Arbure, Iuliania. Inscripţia e ciuntită. Lungimea = 1,44 m. lărgimea = 54 şi 47 cm.

....«lui Dumnezeu, Iuliana, care s'a pristavit la veşnicele....»

Asemenea şi aceea a unei a treia groapă făcută de Luca Arbure, cui? nu se mai vede. Piatra e mică: 73 cm., pe 41 şi 38 cm; era probabil a unui copil. «Această groapă a înframuseţat'o Pan Luca Arbure pârcălab ....»

La **Parhăuţi**, zidită la 1522 de logofătul Gavril Totruşan, se găseşte o piatră de mormânt cu frunze decorative la mijloc, de 1,62 m. pe 76 şi 60 cm.

«Această groapă este a robului lui Dumnezeu, Pan Anjineu, vameşul, care s'a mutat la veşnicile lăcaşuri. Veşnica lui pomenire, în anul 7002 luna Noembre 4». (1494).

O a doua piatră (de 1,58 m. pe 0,62 şi 0,65 cm. lăţime, acoperă mormântul mamei lui Totruşan:

«Această groapă a înframuseţat robul lui Dumnezeu, Pan Totruşan, vistiernic, mamei sale, roaba lui Dumnezeu Maria, care s'a mutat la veşnicele lăcaşuri la anul 7014 (=1506) luna Februarie 14.»

Pe o a treia piatră de 1,41 m. lungime şi 0,56 şi 0,47 m. lăţime — cu câmpul mijlociu fără ornamente ca şi piatra precedentă:

«Această groapă a înframuseţat robul lui Dumnezeu Pan Gavril Totruşan logofăt, cneaghinei lui, roaba lui Dumnezeu Anna, care s'a mutat la veşnicele lăcaşuri şi a fost înmormântată aici în anul 7029 (=1521) luna Decembrie 2».

Anna era fata cea mai mică a lui Luca Arbure.

La **Putna**.

a) In exonartex, piatra făcută de Ştefan mitropolitului Teoctist, 1,54 m. pe 0.75 şi 0.49 m. — gresie [1]).

In mijloc ornament romanic cu caractere foarte amestecate. Pe fâşia exterioară, împletituri.

»Blagocestivul gospodar al ţării moldoveneşti, Io Ştefan Voevod fiul lui Bogdan Voevod, a înframuseţat această groapă părintelui nostru mitropolitului Sucevei.... Kir Teoctist, care a murit în anul 6986 luna Noembrie 18«. (1478)

b) In naos — compartimentul cetitorilor — o nişă de 42 cm. adâncime şi un baldachin eşit cu 76 cm. pe două coloane. Lespede de gresie de 11 cm. grosime, 1,72 m. lungime pe

[1]) Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

[1]) Deformările lespezilor pe reproduceri sunt datorite perspectivei fotografice.

78 cm., așezată la 46 cm. înălțime pe un soclu cu o bogată ornamentare gotică.

Pe câmpul din mijloc, ornament vegetal cu flori și păsări. In loc de săpătură în „méplat", avem aici o sculptură în relief rotund obișnuit. Motivul este oriental dar factura evident occidentală. E groapa Mariei din Mangop.

„In anul 6985 luna Decembre 19 a murit blagocestiva roaba lui Damnezeu Maria, Doamna blagocestivului Ioan Ștefan Voevod, gospodar al țărei moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod" (1477).

c) Lângă acest mormânt pe pardoseală o lespede tot de gresie de 15 cm. grosime, 1,62 m. lungime pe 42 cm. In partea de sus un scut de asupra căruia se află un coif cu capul de zimbru ca cimier și ornamente ca lambrechine.

O stea se vede între coarnele zimbrului. Restul pietrei este acoperit cu ornamente vegetale cam înrudite cu cele de pe piatra Mariei de Mangop, dar mai rudimentare și ca desen și ca execuție.

«Aceste gropi sunt ale robilor lui Damnezeu Bogdan și Petru fii lui Io Ștefan Voevod, gospodar al țărei moldovenești, cari au murit Bogdan în anul 6.087 luna Iulie 26 Petru în anul 6988 Noembrie 21». (1479 și 1480).

d) La dreapta, lespede de marmoră albă gălbue de 16 cm. grosime, pe un soclu de

Fig. 451. Putna, Mormântul Mitropolitului Teoctist

Fig. 452. Putna, Piatra Mariei din Mangop

44 cm. înălțime și cu un ornament floral romanic (sau bizantino-romanic); lungimea e de 1,83 m. pe 0,81 m. In mijloc, frumoase rinsouri gotice, având totuși legături și cu ornamentația orientală.

In afară de rândul cu inscripția o altă bandă ornamentală gotică; inscripția se isprăvește pe laturile verticale ale pietrei.

„Blagocestivul domn, Io Ștefan Voevod, prin mila lui Damnezeu gospodar al țării

moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, ctitor și ziditorul acestui sfânt lăcaș, care e culcat aici, și s'a mutat la vesnicile lăcașuri în anul 7.... luna.... și a domnit ani... (completat cu creionul) 47,3 luni.

Piatra pregătită de Ștefan după 7000 (1492) nu a fost completată după moartea lui. (Vezi figurele 454 și 460).

e) In fața mormântului lui Ștefan cel Mare, pe pardoseală, o lespede de marmoră albă gălbue, de 14 cm. grosime, lungă de 1,70 m., lată de 52 cm. La mijloc ornament vegetal de stil oriental dar de un desen cam confus, lipsit de grație și de o execuție mai uscată.

„Această groapă este a Domnei Maria, fiica lui Radu Voevod, doamna lui Ștefan Voevod, gospodarul țărei moldovenești, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7... luna . . . .".

Și aici placa pregătită nu a fost completată după moartea Doamnei.

Ca toate că următoarele morminte nu mai sunt din vremea lui Ștefan, le notăm ca termeni de comparație.

f) In pronaos, o nișă adâncă de 40 cm. și în față un chivot de piatră boltit pe două picioare; poartă pe un scut capul de zimbru. Soclul e bogat ornat cu motive gotice.

Lespedea de gresie de 18 cm. grosime, are 1,76 m. lungime și 72 cm. lărgime.

In mijlocul plăcei un ornament vegetal romanic — aproape la fel ca cel de pe piatra lui Teoctist — pe margine un rinsoa gotic sculptat în relief rotund. Și slovele inscripției sunt mai rotund săpate, mai puțin curat și neted ca pe piatra lui Ștefan, bunioară.

„Această groapă este a blagocestivului domn Io Bogdan Voevod, gospodar al țărei moldovenești fiul lui Ștefan Voevod, ctitorul acestui sfânt lăcaș, care s'a mutat la vesnicele lăcașuri în anul 7025 luna Aprilie 20 la miază noapte" (1517).

g) Sub același baldachin, în fața mormântului lui Bogdan, pe pardoseala, este acela al surorei, lui Maria. Lespede de gresie de 1,73 m. lungime, și 64 cm. lățime.

In mijloc, un frumos ornament vegetal, tot romanic dar deja cu ceva amestec, care se deosebește ceva de celel'alte prin faptul că nu e așezat pentru a fi privită piatră în lung, dar în lat. Pare totuși a fi aceiași mână ca la piatra lui Bogdan.

„Această groapă este a Mariei, numită Chiajna, fiica lui Ștefan Voevod, gospodar al

Fig. 453. Putna, Piatra Voevozilor Bogdan și Petru

țărei moldovenești, ctitor al acestui sfânt lăcaș, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7026 luna Martie 18" (1518).

In partea stângă a pronaosului, cam același baldachin ca în partea dreaptă.

h) Piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș, așezată la 72 cm. înălțime; de gresie, are o lungime de 1,79 m. iar 0,65 m. lățime.

„Blagocestivul și iubitorul de Christos Ioan Petru Voevod, gospodar al țării moldovenești, a înfrumusețat această groapă doamnei sale

Fig. 454. Putna, Piatra lui Ștefan cel Mare (după Kozak)

Fig. 455. Putna, Piatra Mariei, fata lui Radu cel frumos

Fig. 456. Putna, Mormântul lui Bogdan cel Orb

Ornamentul câmpului din mijloc e cam la fel ca al pietrei lui Ștefan cel Mare, după care a fost evident copiat.

Maria care s'a mutat la veșnicele lăcașuri — veșnica ei pomenire — in anul 7037 luna Iunie ziua 28" (1529).

i) Jos în fața acestui mormânt, o lespede de gresie, de 1,42 m. lungime, 0,61 și 0,54 m. lățime. Ornamentul central seamănă cu acela

„Blagocestival și iubitoral de Christos Io Petru Voevod, gospodar al țării moldovenești, a înfrumusețat acest mormânt nepo-

Fig. 457. Putna, Mormântul Mariei, fata lui Ștefan cel Mare

Fig. 458. Putna Piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș

Fig. 459. Putna, Mormântul lui Ștefaniță Vodă

al pietrei lui Bogdan și al pietrei lui Teoctist. Marginea exterioară poartă un ornament ceva diferit, tot în „méplat“ și de caracter bizantino-romanic.

tatăl său Ștefan Voevod, care s'a mutat la vesnicele lăcașuri în anul 7035, luna ....“ (1528)

E mormântul lui Ștefăniță Vodă.

Fig. 460. Putna, Piatra de mormânt a lui Ștefan cel Mare

Rădăuți.

In naos, la dreapta, mormântul lui Bogdan cel d'întei, la 39 cm. înălțime; lespedea de gresie e de 0,19 m. grosime, 1,71 m. lungime, 0,62 și 0,53 m. lățime.

La mijloc, un foarte frumos ornament romanic; la marginea pietrei, în afară de rândul inscripției, un ornament în formă de impletitură.

„Prin mila lui Dumnezeu, Io Ștefan Voevod, gospodar al țărei moldovenești fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă strămoșului său, bătrânului Bogdan Voevod, în anul 6988, luna Ianuarie 27. Aceste morminte le-a făcut Mistr Ian". (capul de zimbru) (1480).

2. Mormântul lui Lațcu, la 0,56 m. înălțime, 1,70 m. lungime, 0,61 și 0,55 m. lățime. La mijloc ornament romanic; în afară o impletitură.

„Blagocestival și iubitorul de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țărei moldovenești fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă, strămoșului său Io Lațcu Voevod, în anul 6988 Luna Ianuarie 20, fiind episcop de Rădăuți Ioanikie. (capul de zimbru) (1480).

In naos, la stânga:

3. Piatra lui Ștefan Vodă I de 0,13 m. grosime 1,62 m. lungime și 0.61 și 0,50 m. lățime, la 0,37 m. înălțime.

Ornament romanic cu franze late la mijloc, și la fel la margine.

„Blagocestival și iubitorul de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țărei moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod a înfrumusețat această groapă strămoșului său Ioan cel bătrân Ștefan Voevod, — carele a bătut pe Ungurii la Chindov — în anul 6988 luna Mai, 20" (capul de zimbru) (1480).

4. Piatra lui Roman la 0,50 m. înălțime, 1,72 m. lungime, 0,35 m. și 0,56 m. lățime. Mijlocul cu ornament de franze romanic în-

radit ca acel al pietrei lui Bogdan I, dar mai gras ; marginea cu împletitură.

„Prin mila lui Dumnezeu blagocestivul nostru domn Io Ștefan Voevod, gospodar al venești în anul 6987 Luna Decembrie 15". (capul de zimbru) (1479).

5. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandru

Fig. 461. Piatra lui Bogdan I, Rădăuți

Fig. 462. Piatra lui Lațcu, Rădăuți

Fig. 463. Piatra lui Ștefan I, Rădăuți

toatei țărei moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod gospodar al țărei moldovenești, a înfrumusețat această groapă strămoșului său Io Roman Voevod gospodar al țărei moldo- cel Bun, la 0,61 m. înălțime, 1,73 m. lungime, 0,63 m. și 0,53 m. lățime. Ornament romanic în mijloc; pe marginea pietrei o împletitură stângacie executată.

„Blagocestival și iubitoral de Christos, Io Ștefan Voevod, gospodar al țărei moldovenești, fial lui Bogdan Voevod a înfrumusețat această groapă bunicului[1]) său Io Bogdan Voevod fratele lui Alexandru Voevod în anul 6988 luna Ianuarie ziua 25, spre veșnica lui pomenire". (capul de zimbru) (1481).

1) Adică unchiului tatălui.

6. Piatra lui Bogdan, fial lui Alexandru cel Bun, la 0,60 m. înălțime, 1,68 m. lungime, 0,63 m. și 0,59 m. lățime. Frumos ornament romanic la mijloc, de un caracter mai deosebit; la margine împletituri cam la fel ca la lespedea precedentă.

„Blagocestival și iubitoral de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țărei moldovenești

Fig. 464. Piatra lui Roman Vodă, Rădăuți

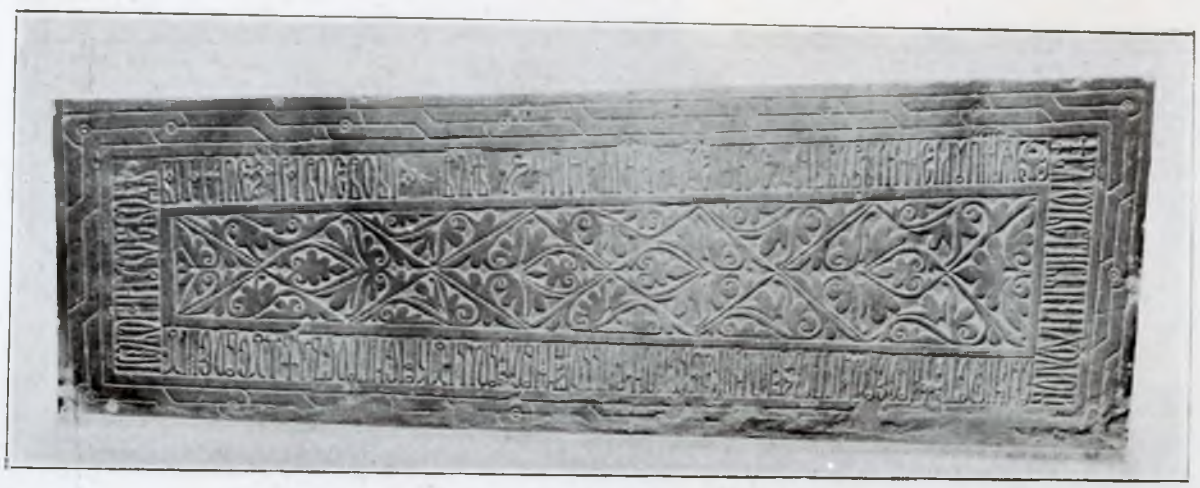

Fig. 465. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, Rădăuți

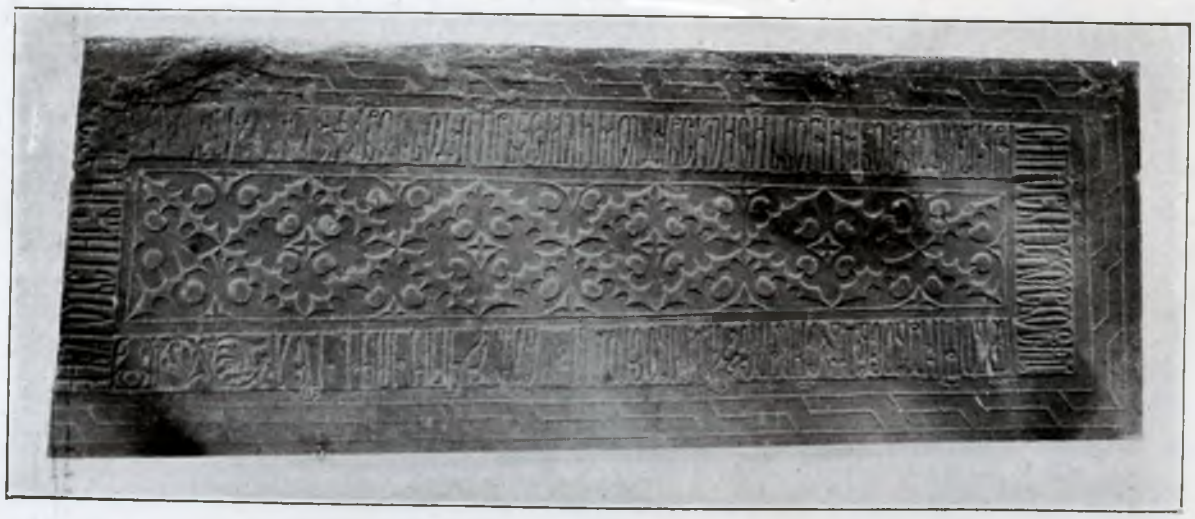

Fig. 466. Piatra lui Bogdan, fial lui Alexandru cel Bun, Rădăuți

fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă unchiului său Bogdan Voevod, fiul lui Alexandru Voevod, la anul 6988 luna Ianuarie 30 (capul de zimbru)" (1481).

In pronaos, la stânga: Anastasia fiica lui Lațcu.

7. Pe pardoseală, lespede de 0,19 m. grosime, 1,49 m. lungime și 0,60 m. și 0,53 m. lățime. La mijloc frumoase ornamente împletite, cu trei frunze printre ele, iar la margine un elegant rinsou de frunze.

„Io Ștefan Voevod, domn al țării moldovenești, în anul 7005 luna Aprilie 11, a înfrumusețat această groapă strămoașei lui cniajnei Anastasia, care a dat Coțman acestui lăcaș, fiica lui Lațcu Voevod, a murit la anul 6928 luna Martie 26". (1497 data pietrei).

8. Piatra Stanei, mama lui Ștefăniță Vodă tot pe pardoseală. Lespedea are 0,22 m. grosime, 1,34 m. lungime și 0,58 m. lățime. Ornamente copiate în parte de pe piatra Mariei, fata lui Radu cel Frumos de la Putna;

Fig. 467. Piatra Anastasiei, fiica lui Lațcu Voevod, Rădăuți

Fig. 468. Piatra Stanei, maica lui Ștefăniță Vodă, Rădăuți

se vede un cap de zimbru în partea de jos, dar de proporții mai puțin lungărețe.

In afară e o bandă ornamentală copiată după aceea de pe piatra Anastasiei. Săpătura slovelor este cam ștersă și fără vioiciune.

«Blagocestival și iubitoral de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumu-

seţat această groapa mamei sale Stana în anul 7026 luna Ianuarie 28, fiind episcop Pahomie“ (1518).

In pronaos, în dreapta:

9. O piatră ozată de 1,58 m. lungime, 0,60 m. şi 0,57 m. lăţime.

Kozak a mai citit:

„....s'a mutat la veşnicele lăcaşuri“....

Wickenhauser citise:

„Aceasta este groapa lui Oanikie episcop de Rădăuţi.... care s'a mutat la veşnicele lăcaşuri în zilele blagocestivului (Ştefan Voevod) în anul 70 (12?) luna..., ziua....

Adormirea Maicei Domnului din Suceava.

1. O piatră de mormânt grecească, de 2,11 m. lungime şi 0,59 m. lărgime:

4. O piatră de mormânt în două fragmente cu inscripţia la mijloc si un ornament romanic în jurul ei.

„Această piatră a făcut şi înfrumuseţat roaba lui Dumnezeu călugăriţa Maria prea iubitului său.... Petru..... 7...“

5. Alt fragment:

„Această piatră a făcut Ştefan..... la anul 7028 — luna“ (1519).

In **muzeul din Suceava,** provenind din **Drăgoeşti.** Câmpul din mijloc e gol. Lespedea e de gresie.

„In anul 7000 si 20 a murit robul lui Dumnezeu, Pan Ioan Drăgoiu, pârcălab, luna Octombrie 16“. (1512).

Pe o piatră de mormânt sfărâmată de lângă cetate o inscripţie grecească din 1480.

Fig. 469. Voroneţ, Piatra de mormânt a lui Danil (după Kozak)

«Pomeneşte Doamne cu sfinţii tei sufletul robului tău Ioan fiul lui Manoil Mu(r)a(t)i, Roman (din Constantinopol), a murit şi a fost îngropat în vremea domnului Io Bogdan Voevod, fiul marelui domn Io Ştefan Voevod în anul 7018 (1510) Aug. 11».

2. O piatră de 1,96 m. lungime — 0,58 m. lărgime:

„Această groapă a înfrumuseţat-o roaba lui Dumnezeu Nastasia soţului său Marutcu, care s'a pristavit la veşnicele lăcaşuri în anul 7019 luna Octombrie 15, veşnica lui pomenire» (1511).

3. Altă piatră de 1,58 m. lungime şi 0,52 m. — 0,50 m. lărgime — fără ornamente:

„Această groapă a înfrumuseţat'o roaba lui Dumnezeu Maruşa soţului său Procopie Pskovitin, care s'a pristăvit la veşnicele lăcaşuri la anul 7033 — ziua.... — » (1525).

Voroneţ.

In pronaos.

Lespede de gresie de 0,10 cm. grosime, 1,32 m. lungime şi 0,50 m. şi 0,42 m. lăţime. Ornament romanic cu frunze foarte late. La margine, împletituri. Inscripţia e pe două rânduri transversale sus şi jos.

„Această este groapa tatălui nostru David, Schimnicul Danil“.

In pronaos o piatră de mormânt de 1,21 m. lungime — 0,59 până la 0,41 m. lărgime cu un ornament în mijloc.

„Această groapă au înfrumuseţat Turcea şi Stoica tatălui lor, Pan Florea care s'a prestavit la veşnicele lăcaşuri la anul 7013 luna Ianuarie 18 zile“. (1505).

Bacău.

Pe o piatră (1,50 × 0,50), frumos decorată în pur stil gotic, foarte deosebit de celel'alte

și ca motiv și ca factură; pe cele patru laturi inscripția :

„Io Alexandru Voevod, fiul lui Ștefan Voevod, domnul țării Moldovii înfrumuseță acest mormânt . . . . . care s'a prestăvit spre

Fig. 470. Precista Bacău, Piatră de mormânt (Bul. Com. Mon. Ist.)

vecinicile lăcașuri în anul 7004 (1496) luna Septemvrie 16».

(Bul. Com. Mon. Ist. 1911 p. 153 de V. Drăghiceanu care presupune că mormântul este al unui fiu al lui Alexandru)

Voevod, care s'a prestavit în anul 7009 (1501) luna lui . . . . . "

Anul morții e greșit. Tăutul a murit după 1511. Ornamentul e tratat într'un stil asemănător celui de la Rădăuți, frunzele sunt însă amestecate cu împletituri rotunjite. Banda cu inscripție e foarte lată; în afară nu mai este nici un ornament.

2. 3. 4. 5.

Patru morminte ale copiilor lui Tăutu

Fig. 471. Bălinești, piatra de mormânt a lui Tăutu (Bul. Com. Mon. Ist.)

Bălinești.

1 Piatra de mormânt al ctitorului bisericei, marele logofăt Ioan Tăutul, ciuntită:

„Aceasta este mormântul dumnealui Ion Tăutul, marele logofăt al domnului Ștefan Petru și Teodor și Vasilica și Magda. Pietrele celor doi fii sunt ornate cu totul într'un mod stângaciu și fără nici o siguranță de execuție, atât în câmpul central cât și în fășia de la margine.

Ornamentul central al pietrelor fetelor e mai larg tratat, dar tot de o mână nedibace; se inspiră de frunzele romanice deja văzute. Banda exterioară a pietrei Magdei e la fel ca motiv ca aceea a pietrelor fraților săi, dar mai bine executată.

Septembrie 18, — veșnica ei pomenire — i'a făcut și i'a înfrumusețat Ion Tăutul logofăt".

„Acest mormânt este al roabei lui Dumnezeu Magdei, fiica dumnealui Tăutul logofăt,

Fig. 472 Bălinești, Piatra de mormânt a lui Petru, fiul logofătului Tăutu (Bul. Com. Mon. Ist.)

„Domnul Ion Tăutul logofăt, a înfrumusețat acest mormânt fiului său Petru, care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7002 (= 1494) Septembrie 2".

„Domnul Ion Tăutul logofăt a înfrumusețat acest mormânt fiului său Teodor, care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7002 (= 1494) Septembrie 22".

„Acest mormânt este al roabei lui Dumnezeu Vasilica, fiica lui Tăutul logofăt, care sa prestavit în anul 7003 (= 1495) luna lui care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7008 (= 1500) Septembrie în 29".

6. Piatra de mormânt a Mariei, mama lui Dragotă Tăutulovici.

„Acest mormânt l'a înfrumusețat Dragotă Tăutulovici maicei sale Cneaghinei Mariei

Fig. 473. Bălinești, Piatra de mormânt a lui Teodor, fiul logofătului Teutu (Bul. Com. Mon. Ist.)

care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7007 (= 1499) Martie 23".

Ornamentul central al pietrei este de un alt stil decât cel văzut pe pietrele descrise până acuma. E nedibaci și uscat executat; Se întrezărește aici o influență orientală,

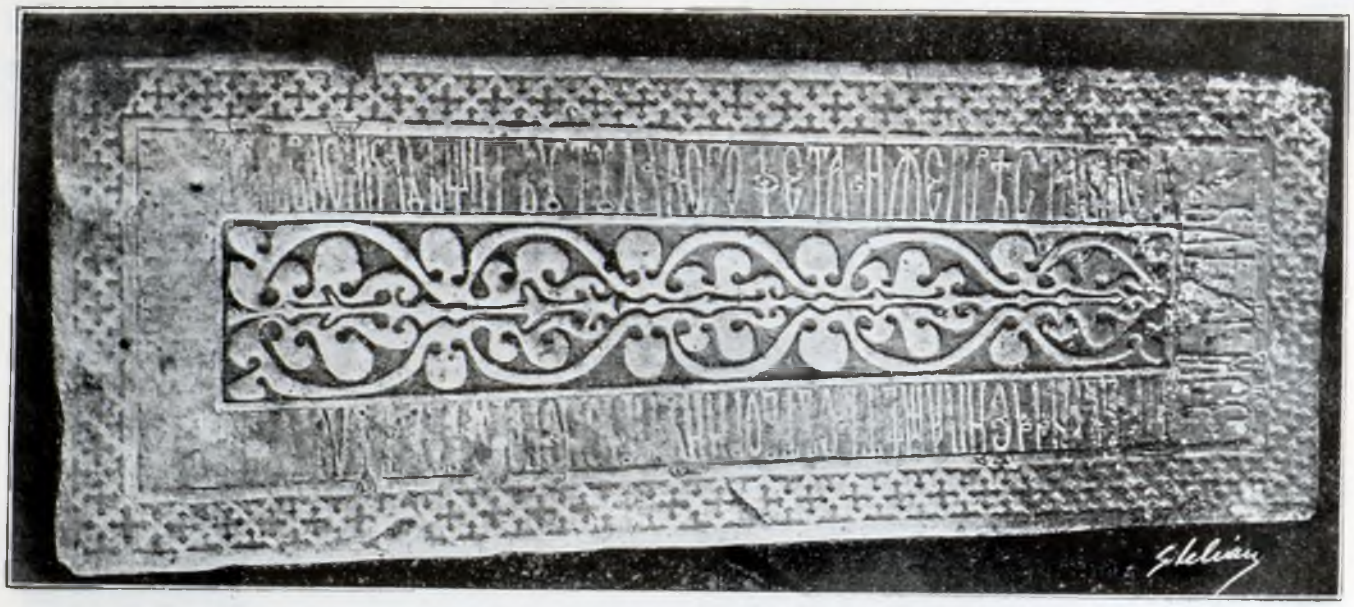

Fig. 474. Bălinești, Piatra de mormânt a Vasilichei (Bul. Com. Mon. Ist.)

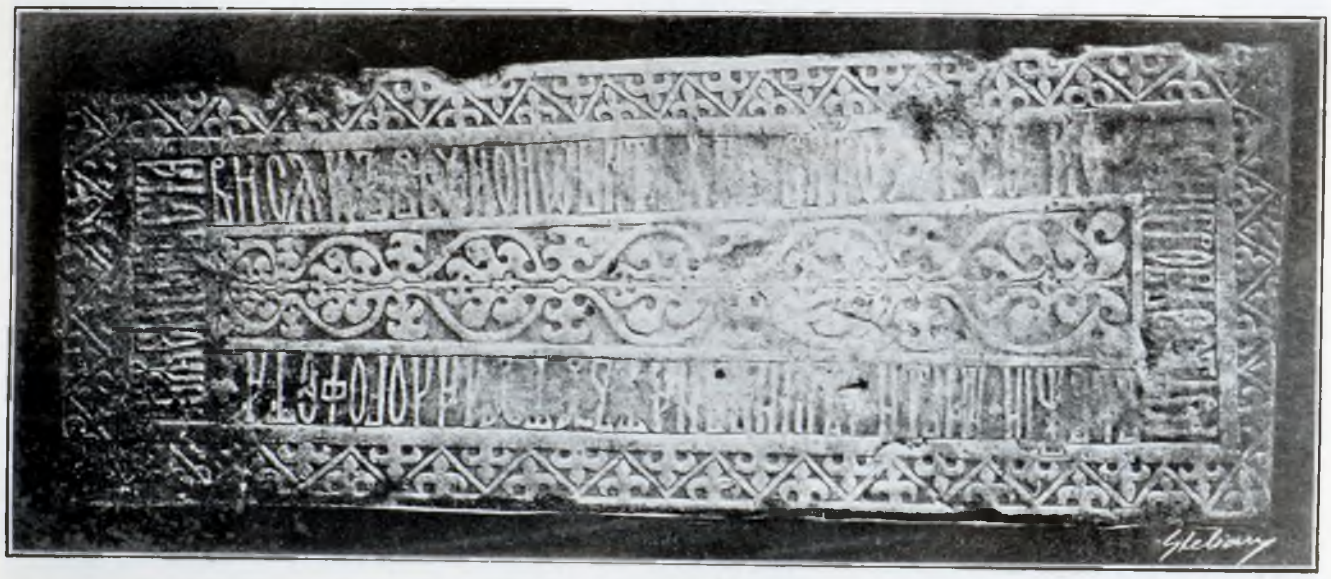

Fig. 475. Bălinești, Piatra de mormânt a Madgei (Bul. Com. Mon. Ist.)

Fig. 476. Bălinești, Piatra de mormânt a Mariei, maica lui Dragotă (Bul. Com. Mon. Ist.)

precum și în rinsoul exterior care amintește tot o dată alte mai vechi de stil romanic.

7. Spre comparație mai dăm și piatră An-

Bistrița.

(Iorga Inscripții I. pag. 38).

Mormântul Doamnei Ana, a lui Alexandru cel Bun, pus de Ștefan cel Mare.

Fig. 477. Bălinești, Piatra de mormânt a Angelinei (Bul. Com. Mon. Ist.)

Fig. 478. Mormântul Doamnei Ana a lui Alexandru cel Bun, Bistrița

gelinei, soția lui Drăgan Tăutul (1617) care vădește în veacul al XVII-lea evidenta copiere a pietrelor fetelor lui Ion Tăutul.

(Inscripțiile bisericei din Balinești de A. Lăpedata, Bul. Com. Mon. Ist. 1911, p. 213).

Lespedea, în stilul romanic celor de la Rădăuți.

„Io Ștefan Voevod, cu mila lui Damnezeu Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, înfrumuseță această groapă doamnei

Ana, Doamna lui Alexandru Voevod, mama lui Ilie Voevod, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 6926 (1418) luna Noembrie 2, — fiind egumen popa Grigorie".

Dolheşti mari.

(Iorga inscripţii I. p. 62).

1. Două pietre din veacul al XV-lea; una e a tatălui lui Şendrea Hatmanul.

2. Lespedea frumos lucrată a Mariei sora lui Ştefan cel Mare. E ceva ridicată de la pământ:

„Această groapă este a roabei lui Dumnezeu, Doamna dumisale Şandrea Portar, care a încetat din viaţă şi s'a îngropat în anul 6994 (1486) luna lui Mart în 27. Luni după Paşti".

2. Mormântul lui Şendrea — inscripţia ştearsă. — (Şendrea a murit în 1481).

3. O piatră unde nu se mai poate ceti decât cuvintele... viesternic s'a îngropat...."

Hârlău.

(Iorga Inscripţii I. pag. 6).

„Această groapă este a robului lui Dumnezeu dumnealui Sto(lni)cul? Gheorghe şi zugrav — a venit din părţile Tricalei şi s'a strămutat la veşnicele lăcaşuri".

Secolul al XV-lea — cel mult al XVI-lea.

S'a presupus că acest Gheorghe din Tricala a putut fi unul din zugravii lui Ştefan cel Mare.

Fig, 479. Dolheşti. Piatra de mormânt a Mariei lui Şendrea

Fig. 480. Dolheşti, Piatră de mormânt

Mănăstirea Neamţului.

In compartimentul ctitoresc.

1. Piatra lui Ştefan, fiul lui Alexandru cel Bun, frumos ornamentată într'un stil asemănător cu cel de la Rădăuţi, dar fără margine decorată exterioară.

„Această groapă a înfrumuseţat-o Io Ştefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, domnul ţărei Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, unchiului său Ştefan Voevod, fiul bătrânului Alexandru

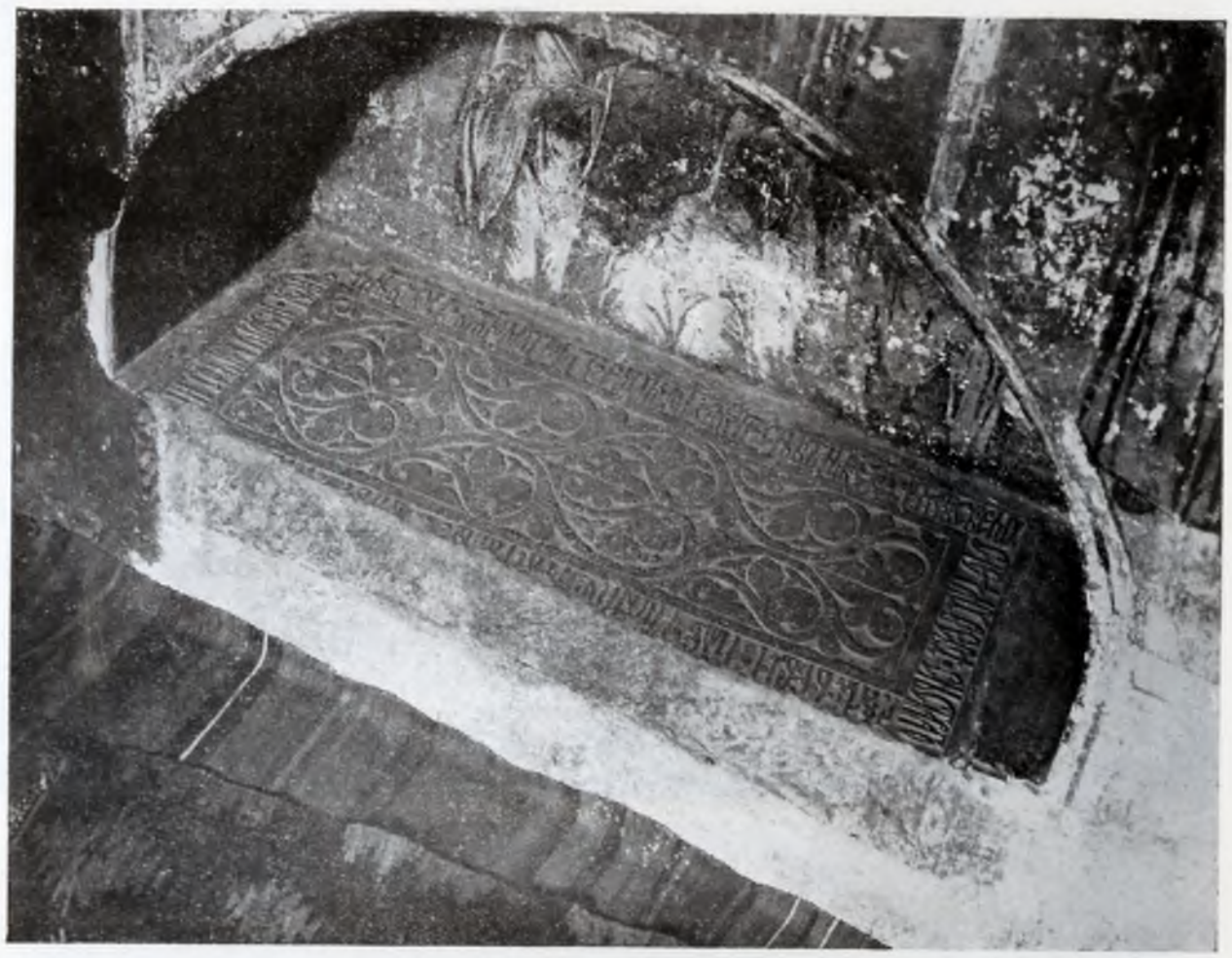

Fig. 481. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt lui Ștefan Vodă, fiul lui Alexandru cel Bun

Fig. 482. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt a egumenului Hariton

Voevod, care a murit și-a fost îngropat în anul (6955, luna lui Iulie 16)".

(Iorga. Ștefan cel Mare și Mănăstirea Neamțului în Bul. Com. Mon. Ist. 1910 p. 103).

2. In pronaos, piatra lui Micota, care fusese pârcălab de Neamț. Motivul ornamental

3. Ca punct de comparație :

Piatra de mormânt a egumenului Hariton, din 1536, așezată acuma tot în pronaos și care pare a fi o copie cam stângacie a pietrei lui Roman Vodă, de la Rădăuți.

Fig. 483. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt a pârcălabului Micota

este cam la fel ca la piatra precedentă dar cu mai puțină maestrie executat.

„Acest mormânt este al robului lui Dumnezeu Micotă pârcălabul de Neamț, și i l'a impodobit Io Ștefan Voevod al țărei Moldovei. A răposat și a fost îngropat aici la anul 7003, luna lui (Octombrie luna (?) zile)" = 1495.

Probota.

(Iorga Inscripții I. pag. 59).

Pe un mormânt adus din mănăstirea Sf. Nicolae :

„Această piatră a făcut'o Ștefan Voevod (cel Mare) lui Petru Voevod, fiul bătrânului Ștefan Voevod, veșnică lui pomenire.

2. Piatra Oltei, mama lui Ştefan cel Mare, e de marmoră albă, cu un ornament romanic la mijloc şi o largă împletitură la margine:

Fig. 484. Piatra Oltei, Probota

„Această este groapa roabei lui Dumnezeu Oltea, mama domnului Io Ştef[an care a murit] în anul 6973 (1465) Noembre 4".

3. O piatră alcătuind acuma aşiorii unei aşi la casele de la clopotniţă.

„Această groapă este a robul lui Dumnezeu dumnealui..... năpii Postelnic, fiul Sorii, surorei lui Ştefan Voevod, care a murit (la anul) 7008 (1500) Ianuarie".

LES EGLISES D'ETIENNE LE GRAND

RÉSUMÉ

La présente étude est le développement du premier chapitre sur l'architecture religieuse moldave, paru dans „L'Art Roumain". [1])

Nous y avons, en outre, ajouté la description sommaire — avec plans à l'appui — des églises que nous connaissons depuis les commencements de l'architecture moldave jusqu'en 1527, date de la mort du prince Etienne le Jeune, petit fils d'Etienne le Grand.

Ce travail présente donc un inventaire de ces monuments, leur critique et un essai de classification.

* * *

L'étude de l'époque d'Etienne le Grand est pour l'étude de l'architecture religieuse moldave, non seulement du plus grand intérêt, mais elle constitue la clef même du problème.

Plusieurs églises ont été élevées, il est vrai par ses prédécesseurs et surtout par Pierre Muşat et Alexandre le Bon, ainsi que le démontrent maints documents. Une partie, — peut être la majorité — de ces édifices, était en bois. Ceux construits en pierre, qui nous sont restés de cette époque — deux ou trois — ne sont pas d'un grand aide pour l'étude des commencements de notre architecture, quel que soit l'intérêt qu'ils présentent d'autre part.

A l'époque d'Etienne le Grand, le style de ces églises se trouve déjà formé dans ses lignes principales et s'il n'a pas encore atteint tout son développement, il a pourtant trouvé ses formes caractéristiques et les modifications qu'il subira ensuite ne porteront plus, en somme que sur des points secondaires et ceci jusqu'au moment où commencera la décadence du style moldave.

Dans les lignes qui suivront, nous nous occuperons à peu près exclusivement d'églises; ce sont en effet, à peu près les seuls monuments religieux de cette époque — exception faite pour quelques clochers — dont nous puissions certifier l'authenticité.

Nous examinerons d'abord les influences et puis les formes, sans qu'il nous soit, du reste, possible de toujours séparer ces deux parties de notre étude, l'une aidant à la compréhension de l'autre et réciproquement.

1) L'Art Roumain par N. Iorga et G. Balş.

CHAPITRE I

LES INFLUENCES

Les influences étrangères qui peuvent entrer en ligne de compte sont en premier lieu l'influence byzantine et l'influence gothique. La première, transmise par des voies diverses, se sent d'une façon indiscutable dans le plan de l'église, ainsi qu'il était du reste naturel qu'il le fût, les besoins du culte orthodoxe étant ici prédominants et indiquant, en somme, le programme de la construction auquel devront s'adapter les possibilités constructives et les tendances ornementales.

On retrouve chez nous, comme dans tout le domaine de l'art byzantin, les séparations classiques en autel (avec ses annexes, la prothèse et le diaconicon), en naos et pronaos. De même les voûtes sont de principes byzantins. Les arcs sont en plein cintre ; les arcs brisés, dits ogivaux, ne se trouvent que dans des détails d'ornementation ; les voûtes sont en calote de sphère et sauf de très rares exceptions nous n'en trouverons pas sur nervures de mode gothique. Et de même les voûtes caractéristiques moldaves, avec leurs arcs obliques superposés aux grands arcs du naos, n'ont aucune relation avec l'art gothique.

L'influence byzantine est encore mise en évidence par le plan trilobé du naos, devenu chez nous, comme à l'tAhos, aux Météores et en Serbie, la règle presque générale. L'examen du plan nous amène à la conclusion que cette disposition athonique a dû nous parvenir par l'intermédiaire de la Serbie. Cette conclusion s'impose d'autant plus que c'est un fait connu que des moines serbes sont venus vers la fin du XIVe siècle — appelés ou favorisés par les souverains du pays — créer des fondations religieuses en Moldavie, tandis que nous n'avons aucune preuve de la venue de maîtres de l'Athos.

Nous n'avons pas d'indice d'influences spéciales venant de Bulgarie — malgré certains traits de parenté, communs du reste à l'art de tout le sud-est européen.

Après l'art byzantin, celui qui a le plus marqué sur l'architecture moldave est l'art gothique. Les relations constantes de la principauté avec la Pologne et avec la Transylvanie expliquent suffisamment ce fait, ainsi que la facilité avec laquelle on pouvait en faire venir des maîtres habiles, bien plus que des Balcans, tombés sous le joug des Turcs.

Les nouveaux caractères que cette influence impose à nos églises, sont en première ligne — et l'influence serbe peut du reste avoir travaillé dans le même sens — la plus grande hauteur de la bâtisse, ce symbolique élancement des églises gothiques en opposition avec la concentration en soi — toute orientale — des proportions byzantines. C'est l'apparition des contreforts extérieurs, principe occidental, en opposition, lui aussi, avec l'esprit byzantin qui concentre à l'intérieur des murs de l'église toutes les parties constructives destinées à annuler la poussée des voûtes. C'est, enfin, la façon dont est traité tout ce qui est pierre sculptée, les profils des socles, des tablettes, des contreforts et surtout les encadrements des portes et des fenêtres.

On a pu ainsi caractériser l'église moldave en disant qu'elle était de plan byzantin, exécuté par des mains gothiques et d'après des principes en partie gothiques.

Lequel de ces deux pays voisins, la Pologne ou la Transylvanie nous a-t-il transmis cette influence ? A défaut de documents précis, nous tâcherons de répondre plus loin à cette question par l'étude des différents détails.

On a constaté une influence marquée de l'Arménie jusqu'aux bords du Rhin, où on l'a signalée dans les cathédrales romanes de cette région. (Strygowski, Choisy etc.)

Ce peuple de constructeurs et d'architectes émérites, a émigré à plusieurs reprises en Galicie et en Moldavie. Leur influence sur l'architecture locale est donc très plausible et nous pensons que c'est à cette influence, qu'il faut attribuer l'introduction du second étage d'arcs obliques des voûtes du naos que nous avons signalés plus haut.

On ne remarque pas d'influences russes à cette époque; ce n'est que plus tard qu'elles se feront sentir et surtout dans les détails.

Certaints documents nous parlent de maîtres italiens, qui, en route pour la Russie, auraient été retenus par Etienne le Grand. Ce prince a du reste, demandé à Venise des artistes et des peintres; mais rien dans nos églises ne montrent l'oeuvre de ces étrangers.

Ni l'art oriental — ottoman, persan ou arabe — ne s'évidentie dans les monuments moldaves de l'époque dont nous nous occupons. Nous trouvons évidemment des motifs d'origine orientale, mais ce sont de ceux qui sont devenus le patrimoine commun des arts de toute l'Europe, et qui nous sont revenus par la voie de l'Occident ainsi que nous le verrons plus tard.

Ce que nous venons de dire regarde l'architecture proprement dite. Quant à la peinture, elle est entièrement byzantine — quoique certains traits — surtout dans les portraits des tableaux votifs, semblent trahir une influence occidentale.

Mais il ne suffit pas, dans l'étude de la genèse des formes architectoniques, de tenir compte des influences des arts voisins. Dans les régions du moins, où les arts se développent d'une façon rationelle et non pas seulement par imitation aveugle on par la fantaisie des constructeurs, il y a d'autres facteurs qui interviennent et qui peuvent même devenir prépondérants. Je veux parler ici du climat et des matériaux de construction. Ce sont les toitures en premier rang qui se ressentent de ces circonstances par la nécessité de rejeter loin des murs, d'une façon sûre et rapide, les neiges et la pluie, dans ces régions pluvieuses du pied des montagnes. La recherche de ce problème a suggéré à nos maîtres — ainsi que nous le verrons plus loin— des solutions originales et pittoresques.

Le climat extrême et changeant, très froid l'hiver, brûlant l'été, a amené les constructeurs à renoncer aux enduits et à construire en matériaux apparents et de petites dimensions par suite de la difficulté des transports.

D'autre part, l'incertitude des temps, les guerres continuelles, la pauvreté du trésor ne permettaient pas d'élever de ces grands monuments que l'on admire dans d'autres pays plus heureux. Les églises se construisaient rapidement et dans de courts moments de tranquillité, et elles étaient naturellement petites et modestes comme ornementation mais néanmoins harmonieuses de formes, bien équilibrées et bien appropriées aux besoins de l'époque.

Lorsque nous considérons, à un certain moment l'art constructif d'un pays, le premier élément, dont nous nous servons pour étudier son évolution est naturellement l'art des temps immédiatement antérieurs. Or—ainsi que nous l'avons dit — dans notre cas, cet élément principal nous manque à peu près complètement en Moldavie, et nous nous trouvons à l'époque qui nous intéresse, en face de monuments où apparaissent d'emblée presque tous les éléments constitutifs de son style, sans guère pouvoir discerner dans les quelques bâtisses plus anciennes qui nous ont été conservées, le fil conducteur de son évolution.

Nous connaissons ainsi l'église de Rădăuţ, bâtie, dit-on, par Bogdan, le fondateur de la principauté de Moldavie (1359—1364), par Alexandre le Bon (1401—1433) suivant d'autres [1]). Cette construction est une modeste église romane avec une nef centrale et deux bas côtés. Elle est pourtant séparée en naos et en pronaos, selon l'usage oriental.

Une autre église qui parait dater des dernières années du XIV-e siècle, la Trinité de Seret, est de construction byzantine avec quelques caractéristiques de plan serbes et quelques légers signes d'influences occidentales. St. Jean de Seret, qui passe pour avoir été bâti à la même époque, appartient, sous sa forme actuelle, au XVII-e siècle.

L'église de Mirăutz, de Suceava, qui a été bâtie dans les toutes dernières années du XIV-e siècle, ne possédait plus rien de son ancien aspect lorsqu'on l'a restaurée, il y a quelques années, mais était, elle aussi, une construction du XVII-e siècle.

Alexandre le Bon (1401—1433) a bâti les monastères de Bistritza et de Moldovitza. Le premier a été totalement refait au XVI-e siècle et il ne reste du second que des ruines informes.

Le même prince à construit à Baia une église catholique (aujourd'hui en ruines) absolument gothique de formes et de détails; elle sort donc du domaine dont nous nous occupons.

Ce fil conducteur, qui est l'étude des monuments de l'époque précédente, nous manquant ainsi à peu près totalement, c'est à l'étude même des formes que nous devons nous adresser pour tâcher de trouver la solution des problèmes qui nous intéressent.

[1]) Agrandie et restaurée par Alexandre Lapuşneanu (vers 1559).

CHAPITRE II

LES ÉGLISES

Après la courte introduction qui précède, il est nécessaire de présenter d'une façon succincte les différentes églises de l'époque d'Etienne le Grand. Le plan, la section longitudinale et quelques reproductions en donneront, en général, une idée suffisante pour qu'il ne soit pas nécessaire de donner leur description — description utile pour les lecteurs roumains, mais qui pourrait être fastidieuse pour les lecteurs étrangers. Ces éléments seront suffisants pour permettrent ensuite de mettre en évidence les traits caractéristiques de ces monuments, pour les grouper et montrer leur évolution. — Ils permettront aussi de suivre l'analyse des détails et de juger leurs origines et les influences qu'ils dénotent. Dans le but de donner un coup d'œil plus complet sur cette époque, nous avons ajouté aux monuments d'Etienne le Grand (1457—1504), ceux qui l'ont précédé et ceux — du reste peu nombreux — élevés pendant les règnes de son fils Bogdan le Borgne (1504 — 1517) et de son petit-fils Etienne le Jeune (1517—1527), édifices qui se rattachent davantage à ceux qui les précédent qu'à ceux du règne de Pierre Rareş qui a succédé à Etienne le Jeune. De cette façon, cette étude sera, de fait, l'étude de l'architecture moldave depuis ses commencements et jusque vers 1527, et présentera l'inventaire des églises de toute cette époque.

Nous nous contenterons donc, dans ce résumé, d'énumérer les églises décrites, en ajoutant seulement quelques mots d'explication dans certains cas particuliers.

Baia, probablement construite peu après 1467, n'a gardé aucune inscription et aucun document qui permette de préciser. Elle porte — avec certains traits très archaïques — les traces évidentes d'une reconstruction des parties hautes au XVII-e siècle ou même plus tard. Elle a été récemment restaurée.

Pătrăutz, bâtie en 1487, est — à part Baia et peut être Dolhesti — la plus ancienne et aussi une des plus simples des églises qui nous soient restées de l'époque d'Etienne le Grand.

Milişăutz (= Bădăutz) de 1487. Cette intéressante église a été détruite pendant la guerre (en 1916). L'inscription sur pierre a seule échappé à la destruction. Elle était encore ornée des fresques de l'époque, ce qui nous fait doublement déplorer sa perte.—C'est à cette église qu'apparaissent, pour la première fois, les contreforts.

St. Elie (près de Suceava), de 1488. Très voisine des précédentes et de Voronetz. Apparition de la base de la tour à plan étoilé.

Voronetz (de 1488) a été agrandie au milieu du XVI-e siècle. — Fresques d'une belle qualité et d'un bel effet décoratif. Les peintures extérieures, ainsi que celles du pronaos et de l'exonarthex sont de 1547 — 1550.

St. Nicolas de Dorohoi, 1495. Apparition du pronaos surélargi.

Ornementation de briques et de disques de terre cuite émaillée avec ornements géométriques et animaux fantastiques. — Restaurée il y a quelques années.

Popăutz (Botoşani) 1496. Plan presque pareil à celui de Dorohoi. La paroi de séparation entre le naos et le pronaos a été enlevée ultérieurement ; le pronaos a des voûtes sur nervures de briques.

Les fenêtres du pronaos ne sont plus du même type que celles du naos, mais plus grandes et de forme ogivale.

Popăutz a été restaurée il y a peu d'années.

St. Georges de Hârlău (1492), à peu près du même type. Restaurée à la même époque que Dorohoi et Popăutz, elle a subi quelques changements dans le parement de pierre. L'intérieur de ces trois églises n'a pas été touché.

St. Nicolas de Iassy (1491 — 1493), du même style, avait été agrandie au XVII-e siècle. — Elle a été restaurée il y a une vingtaine d'an-

nées par Lecomte du Nouy — qui y a malheureusement introduit plusieurs modifications qui altèrent le style primitif.

Precista (la S-te Vierge) de Bacău (de 1491). Du même style, mais plus simple; elle n'a pas eu ou n'a plus de décoration émaillée et a du reste subi, au cours des siècles, plusieurs modifications; elle est actuellement en voie de restauration. — St. Jean de *Vaslui* de 1490. Reconstruite au XIX-e siècle à partir du socle. Les travaux de restauration en cours ont mis au jour de nombreux fragments de l'ancienne bâtisse, fragments qui, joints aux descriptions que l'on possède, permettent une fidèle reconstitution.

Huşi de 1495. Il n'existe plus de l'ancienne église que l'inscription en pierre et peut être les fondations.

Tazlău (1496—97) Eglise de couvent, tandis que les sept qui précèdent sont des églises de ville ou des chapelles de cour. La paroi de séparation du naos et du pronaos a été enlevée à une époque postérieure — époque à laquelle on a ajouté l'exonartex.

Războeni (1496) représente un nouveau type, sans tour et sans absides latérales. De plus, le plan présente la particularité d'avoir pour soutenir les voûtes du naos, non de simples arcs larges, sortes de courts berceaux, mais de vrais doubleaux. Ces arcs se prolongent sur les parois par des pilastres dont le relief est réduit vers le bas par des consoles successives. De plus sur les parois nord et sud, à gauche et à droite de ces pilastres se trouvent de hautes niches descendant jusqu'au sol. Ces détails donnent au plan un caractère qui le rapproche de certains plans serbes.

Nous retrouvons ces mêmes caractères dans les églises de Borzeşti (1493—94) et de Piatra-(Neamtz) (1497—98), qui forment avec celle de Războeni un groupe à part.

Ces deux dernières églises sont, en outre, decorées de briques de couleur émaillées et de disques, sans figures toutefois.

L'église de Războeni est couverte d'un épais enduit qui ne nous permet pas de savoir si elle ne possède pas, elle aussi—comme c'est probable— la même décoration.

Piatra diffère en ceci de ses deux soeurs qu'elle a des absides latérales à l'intérieur, absides qui ne sont marquées à l'extérieur que par un surépaississement de toute la paroi du naos.

Ces trois églises ont les voûtes de leur pronaos séparées en deux par un arc transversal et couvertes de calottes sphériques.

L'église du monastère de *Neamtz* (1497) est la plus grande des églises construites sous le règne d'Etienne le Grand. Elle a, du reste, encore été agrandie ultérieurement par l'adjonction d'un exonarthex et d'une sorte de sacristie; mais à part ces additions, elle possède aussi un nouveau compartiment intercalé entre le naos et le pronaos. (Il est vrai que la paroi de séparation n'existe plus aujourd'hui, mais elle a été enlevée à une époque plus récente). Cette innovation, qui apparait ici pour la première fois, deviendra plus tard une caractéristique des églises importantes à partir du second tiers du XVI-e siècle. Le pronaos a des voûtes du même type que celle de Războeni, de Borzeşti et de Piatra et les disques vernissés qui ornent l'extérieur, sont du même type aussi qu'à ces trois églises.

Arbore et Reuseni (1502 et 1504) sont d'un type nouveau et plus simple. Elles n'ont pas de tours, et le pronaos est voûté par une succession d'arcs longitudinaux et transversaux qui réduisent l'espace jusqu'à un petit carré couvert d'une petite calotte. Les fenêtres et la porte du naos ont leur partie supérieure en arc de cercle, ce qui parait être une première influence de la Renaissance. Une arcade ouverte sur le côté ouest de l'église a servi à abriter les cloches.

L'église de *Dobrovetz* (1504) est du même type que les précédentes, mais avec adjonction d'un second pronaos qui fait du premier un compartiment intermédiaire. On réalise de cette façon le même programme qu'à Neamtz.

Les tours actuelles de l'église sont une addition tardive.

Cotnar est une des églises les plus simples de cette époque; elle n'est pas datée, mais il ne parait toutefois pas douteux qu'elle ne soit de l'époque d'Etienne le Grand; elle a pourtant subi quelques modifications qui portent sur les cadres de la porte et des fenêtres, qui paraissent avoir été refaits vers la fin du XVI-e ou même au XVII-e siècle.

Dolhesti représente avec *Volovetz* et *Balinesti* un autre type — qui parait dériver de la vieille eglise de Rădăutz. Elles sont voûtées en berceau avec doubleaux; c'est donc un principe roman qui domine ici. Dolhesti, dont on ne possède plus l'inscription, date d'avant 1481.

Volovetz est de 1502 et Balinesti de 1499. Cette dernière église se distingue par de beaux détails gothiques—balustrade et nervures de la voûte de l'entrée, et par son clocher — ajouté, il est vrai — mais presque contemporain, toutefois, du reste de la bâtisse. Ce clocher constitue une

exception et ce n'est que bien plus tard qu'on le verra prendre une part constitutive dans la constructions de nos églises.

Jusqu'alors le clocher est isolé à une certaine distance, d'habitude vers le nord-ouest de l'église.

Balinesti est encore décoré des disques émaillés à animaux que nous avons vus à Dorohoi, à Hârlău etc.

Les peintures de Balinesti peuvent se classer parmi les plus remarquables de celles qui nous ont été conservées.

L'église de *Scânteia* qui passe pour avoir été élevée par Etienne le Grand est, sous sa forme actuelle, une église reconstruite au XVII-e siècle.

Putna est le monastère qu'a construit Etienne le Grand, pour lui servir de sépulture, à lui même et à sa famille. L'église primitive a été détruite au XVII e siècle et reconstruite quelques années plus tard, puis restaurée au XVIII siècle. L'analyse de la construction confirme pleinement les données des documents. Il ne reste des bâtiments monastiques de l'époque d'Etienne le Grand que la tour dite du trésor, qui faisait partie du système défensif du couvent. A part une série de belles pierres tombales abritées, en général, sous des dais ou baldaquins, Putna se distinguent encore par son riche trésor qui renferme encore de nombreuses pièces du XV-e siècle, orfèvrerie, manuscrits, tissus.

La tour-clocher de *Piatra* date de 1499, celle de *Popăutz* n'est pas datée, mais date sûrement de l'époque de la fondation de l'église, à très peu près. Le clocher de *Bistritza*, qui contient une chapelle, est de 1498. Il lui a été acollé, au cours du XVI-e siècle, une petite bâtisse destinée surtout à agrandir la chapelle.

La tour du trésor de *Putna* a dû être faite pour servir de réduit en cas de danger et a, de fait, soutenu plusieurs sièges. Toutes ces tours-clochers ont leur entrée à la hauteur du premier étage et on n'y avait accès que par un escalier ou une échelle extérieure.

Après avoir décrit les églises datant du règne d'Etienne le Grand, nous avons décrit, pour avoir une vue plus complète sur toute l'époque, les églises qui l'ont précedé et celles qui l'ont immédiatement suivi.

L'église de *Rădăutz*, la plus ancienne que nous possédions et qui date peut être de 1360 environ, est une église romane par ses voûtes en berceau avec doubleaux. Elle a une nef centrale et des bas côtés. On lui a ajouté un exonarthex au XVI-e siècle et renouvelé les portes et les fenêtres.

Nous avons parlé plus haut de la *Trinité* de Seret qui pourrait être des dernières années du XIV-e siècle.

Mirăutz à Suceava, ainsi que nous l'avons dit plus haut, construite vers 1400, a disparu et a été remplacée par une nouvelle église vers le milieu du XVII e siècle.

St. *Georges*, de Suceava, a été commencée en 1513 par Bogdan le Borgne et terminée par son fils Etienne en 1522. Cette église a beaucoup de ressemblance avec Neamtz, dont elle parait bien procéder.

Le compartiment intermédiaire manque cependant mais est remplacé par un assez long berceau qui allonge le naos à l'est et à l'ouest de la coupole centrale. Cette modification est très naturelle, St. Georges n'ayant pas été construite pour être une église de couvent, mais bien l'église métropolitaine de la capitale du pays, dans laquelle devait trouver place toute la cour du prince.

St. Georges est la dernière église où nous trouvons les disques émaillés qui ornent les façades.

Un exonarthex a été ajouté dans la deuxième moitié du XVI-e siècle.

Parhăutz, qui ressemble assez à Arbora, date de 1522. — Elle en diffère par le fait que l'arcade ouverte, qui, à Arbora, sert de clocher, est remplacée par une sorte d'exonarthex ouvert à deux étages.

Şipote est une modeste église qui ressemble plus on moins à Cotnar et à Arbora ; elle date de 1507.

Văleni, de 1519, est à peu près du même type.

CHAPITRE III

LES FORMES

En synthétisant ce qui résulte de la description des monuments et en ne jugeant que d'après les églises qui sont sans conteste du temps d'Etienne le Grand, on voit qu'il s'agit, en lignes générales d'un plan composé d'après le type byzantin du moyen-âge. Ces bâtisses sont d'un plan plus allongé que ne le sont d'habitude les églises byzantines et surtout plus élevées. Toutefois l'impression générale à l'intérieur est bien celle d'une église byzantine, même si la peinture n'accentuait pas encore davantage ce caractère. Mais l'extérieur, par la présence des contreforts et la mise en évidence du caractère gothique des fenêtres et des portes, se différentie de ce que l'on connait, par ce mélange de caractères dont est sorti un type et un style nouveau.

Nous analyserons d'abord les différentes parties constructives de l'église type, et puis nous en examinerons les détails constructifs et décoratifs.

LES FORMES INTÉRIEURES

Le plan et les voûtes

L'église se divise donc en trois parties, ces trois parties constitutives indispensables: l'autel, le naos et le pronaos.

L'autel séparé du naos par l'iconostase, se compose d'une abside demicirculaire couverte d'une voûte en quart de sphère et prolongée par un court berceau. Quelquefois un second arc, placé un peu plus haut, accompagne ce berceau. Nous verrons, à la discution du plan, l'importance de cet élément architectonique.

A gauche et à droite se trouvent la prothèse et le diaconicon ; ces deux annexes se réduisent souvent à de simples niches ; jamais nous ne les trouverons formant des pièces nettement séparées, comme on le voit dans les types classiques byzantins.

De petites niches, ménagées dans l'épaisseur du mur, servent souvent à placer les divers objets nécessaires au culte.

L'autel est éclairé par une seule fenêtre dans l'axe principal de l'église; la prothèse et le diaconicon par de très petites ouvertures qui manquent même quelquefois, tout à fait.

L'autel est toujours exhaussé d'une ou deux marches au dessus du pavé du reste de l'église.

Le naos se compose en plan d'un espace rectangulaire légèrement allongé dans le sens de l'axe de l'église. Deux grands arcs transversaux larges et deux plus étroits collés contre les murs extérieurs de l'église, tous en plein cintre, soutiennent — à l'aide de quatre pendentifs—un tambour cylindrique, sur lequel un nouveau système de quatre arcs, placés à 45º des premiers, soutient la calote sphérique de la voûte. Dans les églises qui ont une tour sur le naos, le cercle formé par les quatre pendentifs supérieurs supportent le cylindre de la tour qui est éclairé par quatre fenêtres longues et étroites.

Le naos est habituellement élargi au nord et au sud par deux absides latérales qui donnent au plan cette forme caractéristique trichonque dont nous avons parlé.

Ces absides ne sont quelquefois que faiblement marquées à l'intérieur par une légère concavité dans l'épaisseur du mur (Arbora, Reuseni, Dobrovetz); mais habituellement elles sont assez prononcées pour être marquées à l'extérieur par des absides en segment de cercle ou par un surépaississement de la muraille (Baia, Piatra).

Dans quelques cas plus rares, ces absides manquent complètement (Borzesti, Războieni Cotnar).

Le naos est éclairé par deux fenêtres placées sur son axe transversal, fenêtres largement évasées à l'intérieur, surtout à leur partie inférieure.

Le pronaos, rectangulaire—quelquefois carré—

est séparé du naos par une paroi pleine, percée d'une seule porte à cadre rectangulaire gothique, orné de baguettes entrecroisées aux angles. D'habitude, une petite niche se trouve placée au dessus, dans laquelle est peinte une image.

Cette paroi manque actuellement dans plusieures églises, et est remplacée par une large arcade. Ces ouvertures ont toujours été faites après coup (Hârlău, Tazlău, Popăutz, Neamtz, Piatra, Bacău).

Une série d'églises (St. Nicolas de Dorohoi, Popăutz, St. Nicolas de Iassy, Bacău) ont un pronaos surélargi par rapport au naos; ce surélargissement se traduit pareillement à l'extérieur.

La voûte du pronaos est supportée par quatre arcs en plein cintre, les deux arcs transversaux étant habituellement plus larges que les autres. Ces arcs s'arrêtent sur des consoles placées dans les quatre coins.

La voûte est d'habitude une simple calotte hémisphérique, plus on moins déformée. La transition est ménagée par quatre pendentifs. A Neamtz, les calottes sont soutenues par un double système d'arcs tel qu'il a été décrit au naos.

A Hârlău cette disposition est encore compliquée par quatre autres arcs parallèles aux axes et qui s'entrecroisent avec les arcs obliques.

Enfin nous trouvons à Popăutz des voûtes sur nervures d'aspect gothique.

Plusieurs églises (Arbora - Reuseni - Dobrovetz) ont un pronaos voûté par une succession d'arcs placés soit en long, soit transversalement et qui réduisent l'espace jusqu'à une petite calote sphérique.

Enfin, dans certains édifices où le pronaos prend une plus grande importance (Piatra, Războeni, Borzeşti, Neamtz) il est partagé en deux par un doubleau et chacune des parties ainsi formées est voûtée par de larges arcs longitudinaux et des calotes soit simples, soit soutenues par des arcs obliques.

Le pronaos est éclairé par deux fenêtres, placées sur ses côtés nord et sud, ou par deux fenêtres sur chaque côté comme à Hârlău ou dans les églises dont le pronaos a deux voûtes.

Nous trouvons cependant des fenêtres sur le côté ouest quand cette partie n'est pas occupée par la porte d'entrée.

Les fenêtres du côté nord sont quelquefois absentes (Piatra) ou ont été murées ultérieurement. (Războieni). Ces fenêtres sont pareilles à, celles du naos (Pătrăutz, Milişăutz, St. Elie, Voronetz, Arbora, Reuseni), ou bien plus grandes.

La porte d'entrée du naos est placée dans l'axe de l'église à Pătrăutz, St. Elie, Voronetz, Bacău, St. Nicolas de Iassy, Vaslui, Dolheşti, Hârlău, Tazlău, Borzeşti, Dobrovetz, Neamtz, Cotnar, ou bien sur le côté sud (Milişăutz, Dorohoi, Războeni, Arbora, Reuseni, Balinesti, Volovetz) ou encore sur le côté nord (Piatra). A Popăutz enfin, il y en a deux, une du côté sud et une du côté nord.

Nous voyons, donc que pendant que le naos ne varie guère, le pronaos a une plus grande variété de formes — fait qui est du reste de règle générale dans tout le domaine de l'art byzantin et plus spécialement au Mont Athos.

On a souvent ajouté, au cours des siècles, un exonarthex (pridvor) en avant et à l'ouest du pronaos — dans le but probable d'augmenter la capacité de l'église ou de protéger en hiver les fidèles contre le froid de la porte (Voronetz, Tazlău, Neamtz).

Cette addition s'est quelquefois faite en même temps que l'ouverture du mur de séparation du naos et du pronaos; le réemploi de la porte de cette paroi déplacée à la nouvelle entrée en est une preuve.

Nous ne parlons pas—bien entendu—de ces petites constructions sans caractère que l'on a placées si souvent de nos jours devant les portes d'entrée.

Deux églises de cette époque font cependant exception au plan type. Il s'agit de l'église du couvent de Neamtz et celle de Dobrovetz; ces deux monuments ont un plan plus développé; ils possèdent, entre le naos et le pronaos, un compartiment supplémentaire, destiné aux tombeaux des fondateurs.

Ces deux églises plus importantes, annoncent donc celles des règnes qui suivront, avec lesquelles elles paraissent se relier plus qu'avec les autres églises de l'époque d'Etienne le Grand. Elles ont, du reste, été construites vers la fin de son règne, celle de Neamtz en 1497 et celle de Dobrovetz en 1504, c'est à dire au cours de sa dernière année.

Le clocher, d'après l'usage oriental et méridional adopté anciennement en Moldavie, est une construction isolée (Piatra, Popăutz, Bistritza). L'église de Balineşti, seule, fait exception; le clocher est collé à la façade sud du pronaos,

formant une sorte de porche devant l'entrée. Balineşti possède du reste encore d'autres éléments qui lui prêtent un caractère plus occidental qu'aux autres églises.

Considéré dans son ensemble, le plan de nos églises montre une double parenté. Le naos uni au pronaos tel que nous l'avons décrit, aussi grand ou même plus important que le naos, ne représente pas un type constantinopolitain, mais un plan athonique et serbe, et surtout celui de l'école de la Morava.

A Constantinople, le pronaos (le narthex) est toujours traité comme une sorte d'entrée, de dimensions réduites par rapport au naos.

Nous avons vu que la présence des absides latérales est aussi un caractère athonique et serbe et non de Constantinople où une pareille disposition est des plus rares.

La coupole (ou la tour du naos) est placée, en Moldavie, sur le carré des grands arcs d'après le mode constantinopolitain, qui existe aussi à l'Athos et en Serbie dans les églises du tzar Lazarre et de son fils Etienne, c'est à dire que les grands arcs ne présentent à l'intérieur aucun relief—ce ne sont pas des doubleaux—mais ils forment de simples berceaux, tandis que dans les églises serbes plus anciennes (Studenitza Jitcha, etc.), on voit très souvent ces arcs accuser à l'intérieur leur relief comme des nervures ou de vrais doubleaux [1]).

Mr. G. Millet voit ici une distinction caractéristique [2]).

Dans ce cas c'est un carré de murs percé de quatre arcades, dans l'autre ce sont quatre berceaux qui se rencontrent.

Ensuite, les églises moldaves sont du „type complexe" comme plan, c'est à dire celui où l'autel est séparé des voûtes du naos par un berceau distinct [3]).

Ce mode de construction est constantinopolitain et athonite (l'Athos étant en général une succursale de la capitale à cet égard) tandis que les églises serbes sont du „type simple" c'est à dire que l'abside est immédiatement placée après le grand arc de l'est du naos sans aucun intermédiaire (Kruchevatz, Kalenitch et en général tout le groupe de la Morava).

Enfin les églises serbes présentent dans les berceaux est et ouest du naos une sorte de hautes arcatures, ou de niches aveugles sur leurs parois nord et sud. Cette disposition, que nous trouvons quelquefois en Valachie, manque en Moldavie, sauf dans le groupe des trois églises déjà citées : Piatra, Borzeşti, Războeni.

Le plan moldave montre donc quelquefois des caractéristiques athonites et serbes qui manquent à Constantinople, d'autres fois des caractéristiques constantinopolitaines et athonites qui ne sont pas serbes et enfin des caractères que l'on retrouve dans ces trois régions.

Nous pouvons donc conclure que les principes de notre plan nous ont été transmis du Mont Athos par la Serbie ; quelques uns des caractères spécifiques serbes sont restés en évidence mais d'autres ont disparus.

En ce qui concerne spécialement la manière de voûter le naos au moyen d'un système d'arcs placés à 45° des grands arcs, j'ai exprimé l'opinion qu'elle est dûe à une influence arménienne, explicable en Moldavie par l'arrivée, à plusieurs reprises, de nombreux émigrants arméniens [1]). Ce mode de construction est inconnu dans les pays voisins d'où nous sont venues les diverses influences qui ont déterminé le style moldave. Mais en Arménie, dans l'Iran, ainsi que dans les pays qui ont été dans la sphère d'influence de sa civilisation et de son art—aux Indes, en Egypte, en Espagne, — on trouve des solutions très voisines. La conclusion naturelle qu'on en tire est d'admetre une influence de l'Iran transmise par les Arméniens.

LES FORMES EXTÉRIEURES

(Les Façades)

Le plan que nous avons décrit s'exprime à l'extérieur par des lignes simples. L'abside de l'autel est presque toujours polygonale (à sept ou neuf côtés) rarement semi-circulaire (Dorohoi, Voronetz). Les absides latérales, quand elles existent, sont également polygonales, à cinq côtés (sept à Voronetz). Lorsque la grande abside est sur plan circulaire, les petites absides le sont pareillement.

À Baia et à Piatra, au lieu d'absides latérales, il y a un surépaississement de la muraille qui forme un ressaut rectangulaire. — Ainsi que nous l'avons déjà dit, le pronaos ressort souvent lui aussi, étant plus large que le naos. (St.

[1]) Par exception trois églises moldaves présentent des arcs de cette nature (Piatra, Borzeşti, Războeni).

[2]) G. Millet : L'ancien art serbe, pg. 73.

[3]) G. Millet : L'école grecque, pg. 55—56.

[1]) G. Balş : Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine-Congrès des études byzantines, 1924.

Nicolas de Dorohoi, Popăutz, St. Nicolas de Iassy, Vaslui, Bacău, Tazlău).

Les églises se présentent avec ou sans tour sur le naos; La tour est habituellement placée sur deux socles superposés. Il existe une corrélation entre la présence de la tour, des absides latérales et celle des contreforts, ainsi qu'il est du reste naturel que cela soit. Les poussées plus grandes dûes au poids de la tour demandent un contrebutement plus puissant, et les absides et les contreforts contribuent à cet effet. Mais, même sans tour, on a quelquefois senti la nécessité de contreforts (Piatra, Războeni, Dobrovetz).

Ces contreforts sont habituellement placés à droite et à gauche des absides latérales (St. Elie, Milişăutz, Hârlău, Tazlău, Neamtz, Piatra et montent, en général jusqu'au rang inférieur de niches, rarement plus haut. Ils se réduisent vers le haut par retraites successives couvertes de tablettes à profils gothiques.

Lorsque le pronaos est surélargi, les coui treforts manquent à cet endroit (sauf á Tazlău)

Un petit contrefort bas renforce l'abside principale sous sa fenêtre. — Nous trouvons auss des contreforts obliques, placés à 45° aux angles de la façade ouest (Piatra). Les contreforts sont exécutés en pierre de taille, aux moins dans leurs parties extérieures.

La façade est en pierre apparente, irrégulière. Elle s'élève sur un socle de pierre profilée, dont les angles sortants sont égalemen de pierre de taille.

Des rangs de briques apparentes, souvent émaillées, ornent les façades à la partie supérieure desquelles se trouvent deux rangs de niches; deux petites niches du rang supérieur correspondent, en général (à peu prés) à une niche du rang inférieur. Exceptionellement il n'y a qu'un rang et dans un cas même trois. Les absides sont ornées de longue arcades aveugles qui vont du socle jusqu'aux petites niches — une arcade correspondant à un côté du polygone des absides. Elles laissent entre elles de minces pilastres qui sont en briques apparentes ainsi que les arcatures des niches.

Les absides ont de petites fenêtres à cadre rectangulaire allongé et à ouvertures généralement rectangulaires à leur partie supérieure ou en arc brisé ou même demi-circulaire. Des fenêtres presque pareilles se trouvent aux tours et quelquefois au pronaos; mais ici il y a une plus grande variation, autant comme position des ouvertures que comme grandeur et comme forme

Elles sont toutes de formes gothiques, ayant souvent de beaux encadrements, des meneaux et des ornements en forme de rosaces, de trilobes, des époques rayonnante et flamboyante.

Les *portes* sont rectangulaires mais encadrées de moulures ogivales qui quelquefois sont à leur tour prises dans un deuxième cadre rectangulaire.

Cette forme ogivale est la règle générale; lorsque nous voyons actuellement à l'extérieur la porte à cadre rectangulaire et à baguettes croisées, que nous avons vue dans la paroi du naos, c'est que nous nous trouvons en présence d'un remaniement, contemporain de la construction d'un nouvel exonarthex.

L'inscription gravée se trouve à l'extérieur près ou au dessus de la porte.

Un des éléments les plus importants de la décoration polychrome de nos façades sont les disques de terre cuite émaillée, des même couleurs que les briques, et qui se trouvent dans les tympans des arcatures ou formant frise sous la toiture ou sur les tours. Les uns ont de simples boutons à leur centre, mais d'autres sont ornés de figures géometriques ou d'animaux fantastiques.

La *corniche* supérieure manque le plus souvent et lorsqu'elle existe, elle est toujours peu prononcée et des plus simples. Nous ne trouvons jamais ces corniches en rangs de briques, les unes placées en dents de scie, ainsi qu'elles existent partout en pays byzantins et ainsi, du reste, qu'on les trouvera aussi plus tard en Moldavie.

La tour, presque toujours polygonale et à huit faces, quelquefois à douze ou seize — rarement cylindrique — repose sur un socle étoilé à huit pointes. Ce socle est à son tour posé sur une base de plan carré ou octagonal. Cette disposition correspond d'une façon rationelle à la disposition des arcs du naos; la base carré se superpose au carré des grands arcs et l'étoile à huit pointes correspond au carré des quatre arcs supérieurs obliques, complété par les côtés prolongés de l'octogone de la tour.

De cette forme type sont dérivée les autres dispositions, plus ou moins variées, que l'on trouvera plus tard.

De même qu'à l'intérieur les arcs obliques du naos sont un caractère original de l'architecture moldave, les bases étoilées de la tour le sont à l'extérieur.

L'ornementation d'arcades aveugles et de petites niches est analogue à celle de la façade

Quatre fenêtre pareilles à celles du naos sont placées sur les axes principaux et entre elles nous trouvons souvent (et ceci dans les églises un peu plus tardives) quatre petits contreforts qui contrebutent la tour dans la direction de la naissance des grands arcs.

Les *toitures* des églises sans tour sont simples; elles sont actuellement assez basses là où elles sont recouvertes de matériaux modernes, comme la tôle, ou à pentes rapides là où elles sont couvertes en bardeaux (surtout en Bucovine). Les sommets portent, d'après l'usage, des croix posées sur des sphères.

Les toitures des églises à tour offrent des formes plus compliquées et qui ont été le sujet de beaucoup de discussions. La présence de la tour posée sur ses socles ne présente aucune difficulté tant que la toiture de l'église ne dépasse pas la base carrée. Avec les matériaux dont on disposait du temps d'Etienne le Grand, ceci n'était possible qu'avec le plomb et les tuiles creuses. Il est certain que le plomb a été employé en Moldavie dans une certaine mesure, ainsi qu'il l'a été dans toute l'Europe au Moyen-Age; quant aux tuiles creuses, si répandues dans le midi, leur emploi en Moldavie est certainement beaucoup plus tardif.

Le problème est autre lorsque les pentes sont plus raides, soit par suite des formes choisies par l'architecte, soit que les matériaux disponibles l'imposent. C'est le cas des bardeaux, employés jusqu'à nos jours en Roumanie et c'est le cas de la tuile plate habituelle. Avec ces deux sortes de matériaux, une première solution est celle d'une seule toiture bui couvre toute l'église, et dont la tour, avec ses bases à demi enfouies, ne sort que partiellement. Cette solution, des plus gauches, n'a jamais pu — et pour plusieurs raisons — avoir été celle des constructeurs. Un autre moyen sera de couvrir séparément chaque membre de la bâtisse, pronaos naos et autel.

Cette solution, conforme à l'esprit gothique, qui l'a toujours adoptée dans tout l'occident, le centre et le nord de l'Europe est certainement celle qui a été choisie, et ceci quelles que soient les objections de nature technique ou esthétique que l'on puisse élever. Les nombreux tableaux votifs, peints à fresque dans nos églises et dont les dates sont, à peu de chose près, déterminées, montrent tous cette dispositions— disposition qui s'est maintenue du reste, pour quelques unes de ces églises, jusqu'au XIX-e siècle.

En ce qui concerne les matériaux employés, les indications fournies par le dessin de l'église sur les tableaux votifs, ainsi que les couleurs, ne permettent pas de porter un jugement précis. Mais, en résumé, on peut dire que les bardeaux ont été beaucoup employés; le plomb dans des cas plus rares et, enfin, quoique les tuiles plates ne soient pas absolument exclues, il ne paraît pas — et ceci pour des motifs basés sur des documents — qu'elles aient été employées à cette époque. Il en est de même pour le cuivre dont l'emploi parait plus récent.

Dimensions et Proportions

Les églises d'Etienne le Grand sont toujours de dimensions modestes. Pătrăutz, la plus petite n'a que 14,50 mètres de longueur intérieure et 4,50 mètres de largeur, et sa hauteur, à la clef des grands arcs du naos, est de 6,30 mètres, la calotte de la tour étant à 14,00 mètres du pavé.

L'église du monastère de Neamtz a 37,50 mètres de longueur intérieure (sans compter l'exonarthex ajouté plus tard) et 6,50 mètres de largeur intérieure (sans compter la saillie des absides latérales.) La hauteur à la clef des grands arcs est de 10 mètres, et celle de la calotte de la tour de 23,30 mètres.

Mais si nous laissons de côté cette église, qui avec Dobrovetz, représente un type exceptionnel, c'est St. Georges de Hârlău qui, avec Tazlău, est la plus grande. Elle a 21.50 mètres de longueur (toujours intérieure), 5,70 mètres de large, 9 mètres de haut à la clef des grands arcs et 21,50 mètres à la calotte de la tour. La voûte du pronaos monte à 13.50 mètres au dessus du pavé.

Nous n'avons pas mis en ligne de compte l'église du monastère de Putna qui a été refaite au XVII-e siècle.

En examinant les principales dimensions des églises de cette époque on voit que les unes sont plus ramassées, et les autres plus allongées et plus hautes. Il y a donc une variété plus voisine du byzantin et une autre plus svelte, plus gothique; entre les deux il y a toutes les transitions.

Ainsi le rapport de la longueur de l'église à sa largeur, passe de 3 à Pătrăutz et à St. Elie à 4,85 à Neamtz (sans l'exonarthex) et le rapport de la hauteur à la clef des grands arcs à la largeur passe de 1,28 à Voronetz jusqu'à 1,58.

Mais, quelle que soit la catégorie dans laquelle on puisse ranger ces églises, leurs proportions sont toujours réussies et rien ne nous y donne une impression de gaucherie on de maladresse.

Classification.

Ce qui a été dit jusqu'ici, nous permet de procéder à une classification des églises de cette epoque.

A première vue, ce qui parait le plus naturel, c'est de faire deux catégories: les églises à tour et celles sans tours. Mais cette classification est trop générale et trop vague et, en entrant davantage dans l'analyse de ces monuments, on verra qu'on peut en faire une autre basée sur les différences de construction.

Une première catégorie comprend les églises de Pătrăutz, Milişăutz, St. Elie et Voronetz, abstraction faite, bien entendu, de l'exonarthex ajouté au XVI-e siècle.

Ces quatre églises, de dimensions plus modestes, ont une tour, des absides latérales et un pronaos carré on à peu près carré.

Elles ont (sauf Pătrăutz) des contreforts sur les côtés nord et sud.

Toutes les fenêtres ont un encadrement rectangulaire (Milişăutz a eu une fenêtre ogivale sur sa façade ouest).

Ces quatre églises — élevées entre 1487 et 1488 — forment un groupe suffisamment homogène et on peut admettre, avec beaucoup de probabilité, qu'elles sont construites par le même maître on par des maîtres de la même école.

Un second groupe — qui suit chronologiquement le premier — est celui des églises dites „princières" qui sont dans des villes, St. Jean de Vaslui, la S-te Vierge de Bacău, St. Georges de Hârlău, St. Nicolas de Iassy, St. Nicolas de Dorohoi, St. Nicolas de Popăutz (Botoşani), toutes construites entre 1490 et 1496.

Ces églises sont plus grandes que celles du groupe précédent et plus hautes Elles ont toutes des tours et des absides latérales, des contreforts et le pronaos surélargi (à l'exception de Hârlău) et à peu près carré.

Ces églises étant placées dans des villes, on a, probablement, senti la nécessité d'admettre un plus grand nombre de fidèles, ce qui a amené ce surélargissement.

Ces églises présentent une riche ornementation de briques et de disques émaillées à figures. (Bacău ne parait pas avoir possédé ce décor.) Dans ce groupe, les fenêtres du naos et de la tour restent petites et à cadre rectangulaire, tandis que celles du pronaos sont grandes, ogivales et ornementées dans la style gothique.

Il est probable que c'est dans ce groupe que devait se ranger la chapelle du château de Suceava où l'on a trouvé de nombreux disques émaillés à figures, pareils à ceux des autres églises de ce groupe.

Toutes ces églises paraissent être l'œuvre d'un même maître; — on pourrait faire exception pour Bacau, qui est plus rudimentairement exécutée.—

Ce deuxième groupe se présente donc comme la suite évolutive du premier.

Une troisième classe est formée par les églises de Borzesti, Războeni et Piatra (Neamtz) [1493 à 1498]. Ces églises sont sans tours et sans absides latérales.

Nous trouvons dans ce groupe des arcs doubleaux en relief sous les voûtes du naos; ces reliefs se continuent par des pilastres engagés sur les murs sud et nord, réduits vers le bas par une succession de retraites en consoles.

C'est un principe constructif ingénieux pour réduire le diamètre de la coupole et partant, sa poussée.

A l'ouest et à l'est du naos, sur ces mêmes parois nord et sud se trouvent de grandes arcades aveugles qui ne se trouvent pas dans les autres églises de cette époque.

Ce détail, et la présence des doubleaux, sont des caractéristiques de plan serbe.

Les voûtes du pronaos de ces trois églises sont séparées en deux par un doubleau sur consoles, comme au naos; le pronaos devient, en plan, un rectangle allongé.

Le naos a de petites fenêtres et le pronaos de grandes fenêtres gothiques ornées.

Ces églises présentent, elles aussi, une décoration de briques et de disques émaillés; mais ces disques ne représentent aucun ornement figuré et n'ont qu'un simple bouton à leur centre.

Nous nous trouvons donc en présence d'un groupe à caractères originaux bien définis et on ne peut guère se tromper en les attribuant à un seul et même maître.

On pourrait considérer comme une continuation de ce groupe l'église du monastere de Neamtz, construite en même temps que St. Jean de Piatra (1496—1497).

Nous n'y trouvons pas, il est vrai, les arcs doubleaux du naos et les arcades intérieures de caractère serbe, mais nous retrouvons le pronaos séparé en deux et les disques émaillés à bouton du groupe précédent.

Du reste, la partie ouest du naos de ce groupe pourrait être considérée comme une première indication, comme un acheminement vers le compartiment nouveau que nous trouvons à

Neamtz et que nous trouverons plus tard sous le régne de Pierre Rareş.

Neamtz serait donc une combinaison des deux groupes précédents, et nous pourrions ajouter comme procédant de la même influence St. Georges de Suceava (1514—1522) qui a beaucoup de points de ressemblance avec Neamtz.

Le groupe qui suit et se classe chronologiquement immédiatement après Neamtz, comprend les églises d'Arbora, de Reuseni et de Dobrovetz, [1502—1504], les dernières églises du règne d'Etienne le Grand.

Ce sont des églises sans tour; elles n'ont pas d'absides latérales; une très légére inflexion à l'intérieur en indique la place, encadrée d'un faisceau de colonettes engagées, qui atteignent la voûte.

Le pronaos est voûté, d'une façon pittoresque et pratique, par deux paires de larges arcs longitudinaux et deux autres paires transversales qui ne laissent plus qu'un petit carré à voûter, que couvre finalement une calotte sphérique.

Tous les encadrements des fenêtres sont extérieurement rectangulaires et de petites dimensions. Arbora et Reuseni sont, à peu de chose près, identiques comme dispositions, dimensions et détails. Les murs du sud et du nord sont prolongés vers l'ouest et réuni par un berceau qui sert de support aux cloches.

Dobrovetz ne diffère de ces deux églises que par l'adjonction au pronaos, au lieu d'un simple berceau, d'un nouveau narthex, — le premier devenant ainsi un compartiment intermédiaire. Ce nouveau narthex a de grandes fenêtres ogivales à ornements gothiques. (Les actuelles tours de Dobrovetz sont une addition relativement moderne).

Ces trois églises représentent donc un type et une conception sensiblement différentes de ceux des monuments à peu près contemporains des groupes deux et trois. On peut donc les attribuer à un autre maître.

Un groupe absolument spécial — archaïsant — est celui des églises de Dolhesti, Balineşti et Volovetz. Ce groupe procède, comme inspiration, de la vieille basilique de Radautz. C'est un type roman, voûté en berceau sur le naos et le pronaos. Au droit de chaque pilier, un arc doubleau renforce la voûte.

La principale différence consiste en ce que, à Rădăutz, il existe des bas côtés qui communiquent avec la travée médiane par trois paires d'arcs au naos et deux au pronaos. Ces arcs, à Dolhesti et à Volovetz, se réduisent à des niches aveugles, par suite de la disparition des bas côtés; à Balinesti, ces arcades, restes du type primitif, disparaissent complètement.

Cette classe ne se groupe pas dans le court intervalle de quelques années comme les autres. Dolhesti est d'avant 1481, Balinesti de 1494 et Volovetz de 1502, tandis que Rădăutz, le prototype est du XIV-e siècle.

Ces églises présentent du reste aussi une certaine variété à l'extérieur.

L'abside de l'autel est semi-circulaire à Volovetz avec plusieurs contreforts (comme à Rădăutz), tandis qu'à Dolhesti et à Balinesti, elles sont polygonales — à cinq côtés — et sans contreforts. La décoration est, de même, plus variée.

Comment expliquer la survivance d'un type vieilli et démodé? La supposition la plus vraisemblable est que, entre Rădăutz et Dolhesti, ont existé d'autres églises — aujourd'hui disparues — qui ont transmis la tradition.

L'église de Baia — probablement la plus ancienne des églises qui nous sont restées d'Etienne le Grand — est restée en dehors de notre classification. Elle a subi d'évidents remaniements et présente plus d'une singularité.

Tazlău (1497) a quelque ressemblance avec le deuxième groupe, dont il diffère toutefois par plusieurs points.

Cotnar nous représente le type d'église le plus simple, qui parait avoir été imité plus tard, combiné avec le type Arbora, à Şipote, à Valeni, à l'église de Rareş de Baia et à d'autres.

Enfin—et bien entendu,—nous avons laissé de côté les églises que nous ne croyons pas appartenir à l'époque d'Etienne le Grand: Putna, Mirăutz, Scânteia, Stefănesti.

Le tableau suivant résume ce qui vient d'être exposé:

Groupe			Caractères Généraux
I	Pătrăutz Milişăutz St. Elie Voronetz	1487 1487 1488 1488	avec tour et absides latérales
II	Vaslui Bacău Hârlău St. Nicolas Iassy St. Nicolas Dorohoi St. Nicolas Popăutz	1490 1491 1492 1492—93 1495 1496	avec tour, absides latérales, pronaos surélargi, disques émaillés à figures
III	Borzeşti Războeni Piatra	1493—94 1496 1497—98	sans tour, sans absides latérales, — arcs doubleaux, arcades aveugles intérieures, pronaos avec voûte à deux coupoles, disques émaillés à bouton.
	Monastère de Neamtz St. Georges de Suceava)	1497 1514—22	avec tour, absides latérales, pronaos à deux coupoles, disques émaillés à bouton.
IV	Arbora Reuseni Dobrovetz	1502 1503—4 1504	sans tour, sans absides latérales, colonettes engagées au naos et pronaos à petite calotte.
V	Dolhesti Bălineşti Volovetz	avant 1481 1494 1502	type archaïque, voûte en berceau de caractère roman.

Si l'on groupe chronologiquement les églises d'Etienne le Grand, on verra que la classification que nous venons de faire, en nous basant sur des considérations purement constructives, concorde assez bien avec le groupement dans le temps et permet de distinguer les différentes manières, les différents maîtres ou écoles qui ont travaillé à ces églises tandis que la classification d'après la présence ou l'absence de la tour ne jetait aucune lumière sur l'histoire constructive et sur l'évolution de l'architecture de l'époque d'Etienne le Grand.

Au contraire, si nous considérons les groupes qui représentent les types caractéristiques de l'époque — en laissant de côté les petits groupes de types plus spéciaux — c'est-à-dire si nous considérons le groupe Pătrăutz — Milişăutz — St. Elie — Voronetz et le groupe des églises de ville ainsi que l'église du monastère de Neamtz, l'évolution du type nous apparaîtra clairement.

Pătrăutz, la plus petite de ces églises, a une tour basse; elle n'a pas de contreforts, parceque les poussées relativement faibles des voûtes n'en faisaient pas sentir la nécessité. Elle n'a pas encore de base étoilée, ni, sous l'abri de la toiture, de rangées de petites niches.

Milişăutz, plus élancée, a encore la base de la tour carrée, mais elle a des contreforts qui ont, peut -être, été ajoutés après coup. — Le premier rang de niches fait son apparition, ainsi que — peut-être — les premiers disques.

St. Elie nous montre la première base de tour en étoile et deux rangs de niches.

Voronetz a abandonné les contreforts qui étaient au droit du mur de séparation du naos et du pronaos, comme inutiles, ce qui est, du reste, logique.

Il est vrai qu'actuellement on ne voit pas à Voronetz le rang supérieur de niches, mais il existe très probablement, caché par les enduits.

Puis vient le groupe des églises de ville. Le

pronaos surélargi apparait, rendant encore plus inutiles, les contreforts à l'ouest des absides latérales. Les fenêtres du pronaos s'agrandissent et s'embellissent; l'église devient plus haute et la décoration de briques et de disques émaillés devient la régle générale.

Erfin, à Neamtz, les dimensions s'accroissent encore. Sous l'influence du groupe Borzeşti, — Războeni — Piatra, le pronaos s'allonge et sa voûte se partage en deux coupoles; le naos allongé lui aussi, s'augmente, pour la première fois du compartiment des tombeaux.

Plus tard, St. Georges de Suceava, gardera les mêmes dispositions de même que l'allongement du naos, tout en laissant de côté le nouveau mur intérieur de séparation, gênant dans la métropole de la capitale où il y avait besoin de beaucoup d'espace.

Ainsi, dans le court laps de dix ans (1487 à 1497), s'est accompli toute l'évolution de ce style, de la modeste église de Patrautz jusqu'à la fière construction du monastère de Neamtz.

Il résulte encore de ceci, que les quelques églises du régne d'Etienne le Grand, plus anciennes, et qui ne nous sont pas parvenues—et parmi elles la première église de Putna — ne peuvent avoir été que des édifices modestes et très simples de formes.

CHAPITRE IV

ANALYSE DES DÉTAILS

Après avoir terminé l'étude des lignes principales, c'est-a-dire celles du plan, des voûtes et des façades, nous passons a l'examen des détails, à leur analyse et à la recherche de leur provenance, en commençant par les éléments de pierre sculptée.

Les *portes* sont toujours de petites dimensions, un mètre de large ou moins et 1,90 à 2,20 m. de haut. La porte qui fait communiquer le naos et le pronaos a un encadrement rectangulaire formé de baguettes entrecroisées qui se défont eu deux branches aux angles supérieurs, lesquels se trouvent de la sorte arrondis à l'intérieur et prennent une apparence caractéristique.

A leur partie inférieure ces baguettes s'appuyent sur un plan incliné, directement ou par l'intermédiaire de petites bases ornementées.

Ce genre de porte, que nous retrouvons en Moldavie encore longtemps aprés le règne d'Etienne le Grand, a son prototype en Transylvanie où de nombreuses églises du XV-e siècle nous les montrent placées sur les façades latérales de l'église (généralement sur le côté sud) tandis que les portails principaux sont ogivaux.

Ces églises transylvaines ne possèdent pas de murs de séparation intérieurs comme les églises moldaves. Il paraîtrait donc que les maîtres maçons transylvains, appelés en Moldavie, ont trouvé tout naturel de placer dans cette partie médiane le genre de porte qu'ils appliquaient au même endroit—mais sur le mur extérieur—dans leurs églises, tandis qu'ils gardaient pour le porte d'entrée le type ogival de leurs portails, placés normalement dans les deux types d'églises sur la façade ouest.

Ces portes extérieures présentent une richesse et une variété plus grandes; mais quelle que soit la forme de la porte elle même, ce qui domine et donne son cachet, ce sont les nervures très accentuées en arc brisé du cadre principal.

La brisure de l'arc n'est pas très marquée et témoigne de la fin du gothique.

Nous retrouvons aussi souvent les nervures supportées par les petites bases ornées déjà vues aux portes intérieures. Ces bases sont une caractéristique du gothique allemand finissant; elles se trouvent en Transylvanie au XV-e siècle ainsi qu'en Galicie.

Des exemples de ce genre de portail se trouvent, comme nous l'avons dit, en Transylvanie. Les ogives en Moldavie ont toujours un voussoir à la clef, et jamais un joint ainsi que cela est plutôt la règle en Occident. En Transylvanie nous trouvons les deux solutions.

Les *fenêtres*, nous l'avons vu, sont de deux sortes; les petites qui éclairent toujours le naos, la tour et quelquefois le pronaos, et les grandes, plus variées qui se trouvent au pronaos. Les premières, étroites et longues, ont leur encadrement rectangulaire, à baguettes croisées aux angles. L'intérieur est rectangulaire ou en arc légèrement brisé, ou encore — vers la fin — en plein cintre. Les baguettes s'arrêtent sur un plan incliné toujours placé plus haut que le bas de la fenêtre; elles ne reposent sur des bases ornées que rarement (dans deux des dernières églises du règne, à Arbora et Reuseni). Quant aux fenêtres du pronaos, elles sont, soit d'une seule ouverture, soit partagées en deux ou en trois parties par des meneaux. Le cadre est mouluré et la partie supérieure décorée d'ornements gothiques (rosaces, trilobes etc.) souvent, — mais pas toujours — à jour. Les nervures reposent toujours à leur partie inférieure, directement sur le plan qui termine horizontalement le cadre de la fenêtre.

On trouve facilement dans les pays gothiques voisins des fenêtres du genre des dernières que nous venons de décrire. Il n'en est pas de même pour les petites; nous ne les trouvons ni aux églises de Transylvanie ni à celles de Galicie; mais nous trouvons des formes assez

voisines, quoique moins allongées dans les constructions civiles de ces deux contrées.

Le fait que ne trouvons ces fenêtres à aucune des deux cents églises gothiques transylvaines, qui nous ont été conservées, nous fait supposer que c'est de Galicie qu'elles sont venues en Moldavie, de Galicie, où le nombre très réduit des églises gothiques encore existantes, peut nous permettre de supposer qu'elles ont existé dans un certain nombre d'édifices disparus.

On pourrait donc voir une influence de la Galicie, à ce point de vue; mais comme les portes montrent une indéniable influence transylvaine, on arriverait à cette conclusion que les portes seraient transylvaines d'origine et les fenêtres polonaises.

Jusqu'à ce que de nouveaux éléments nous permettent de trancher d'une façon plus précise cette question, on ne peut que faire la supposition que les maîtres galiciens qui sont venus en Moldavie ont introduit ce genre de fenêtres dans des églises aujourd'hui disparues. Les maîtres transylvains qui sont venus après eux, ont respecté ces petites fenêtres qui correspondaient probablement davantage aux besoins et aux goûts locaux et se sont contentés de modifier les portes et puis. plus tard seulement, les fenêtres du pronaos.

Il y a peu à dire des socles profilés, des contreforts à couronnements identiques à ceux des pays voisins, — des corniches de pierre taillée, toujours très simples et qui ne paraissent du reste pas apparaître avant le groupe Piatra — Borzeşti. Les reproductions et les profils publiés donnent une idée suffisante de leur genre.

La pierre taillée est encore employée pour les chaînages d'angle et à l'intérieur pour certains arcs, — entre autres pour les doubleaux et les pilastres à consoles des églises du type Piatra—Borzeşti—Războeni.

Toujours en pierre sont les consoles, les nervures, des balustrades comme celle, très élégamment travaillée, de la tour de Balineşti dont nous retrouvons le motif à la loggia du réfectoire du monastère des Franciscains à Cluj.

Les inscriptions gravées avec caractères en relief, sont toujours en pierre; leur encadrement est toujours simple et consiste le plus souvent en une moulure à larmier destinée à les garantir contre la pluie. Ces inscriptions sont pour nous des documents des plus précieux, qui nous permettent de dater avec précision nos monuments.

Sur plusieurs de ces éléments de pierre taillée se retrouvent les signes lapidaires des maîtres maçons qui les ont travaillés. Ces signes, dont la figure géometrique de base dans laquelle ils s'inscrivent, est presque toujours le carré et le triangle équilateral, se rattachent aux loges de Strassbourg et de Cologne. Comme ces signes sont très répandus et en Transylvanie et en Galicie, leur présence en Moldavie ne nous aide pas à solutionner le problème de l'origine immédiate de nos maîtres. Elle confirme pourtant — si cela était encore nécesaire — qu'ils appartenaient à des écoles gothiques.

Le parement est de pierre brute de petites dimensions, les angles sont en pierre de taille à queue irrégulière. La brique apparente est employée en rangées horizontales aux pilastres et aux arcatures des arcades et des niches. Ce sont ces grandes arcades aveugles qui décorent les absides et ces rangées de niches sous la toiture qui sont la décoration architecturale la plus caractéristique de nos églises. Quelle peut être leur origine? on trouve dans tout le domaine de l'art roman des arcades qui décorent les façades de l'église; — on les retrouve dans les Balkans, en Asie, en Arménie. Les arcades à colonettes formant galerie à jour de l'Italie et des bords du Rhin sont présentes à toutes les mémoires. Mais la façon dont se présentent ces éléments ornementaux diffèrent considérablement.

Pour pouvoir nous faire une opinion sur les influences qui se sont manifestées en Moldavie, il est nécessaire de bien déterminer le caractère de ces arcades aveugles.

Celles des églises d'Etienne le Grand ne se trouvent qu'aux absides; ce premier fait nous permet de mettre hors de cause presque toutes les églises romanes, celles du Mont Athos, de Serbie, de Macédoine, de Bulgarie et celles d'Arménie. Nos arcades présentent simplement leur plan intérieur rentré par rapport à la façade, ces plans rentrés laissant entre eux des sortes de pilastres aux angles du polygone des absides. Ces pilastres n'ont jamais le caractère de colonettes engagées, ainsi qu'on le voit en Serbie (école de la Morava), en Arménie et dans les pays d'architecture romane. L'archivolte est dans le plan même du mur supérieur; elle n'a aucun bandeau ornemental, aucun relief décoratif. Quoique ornementales dans leur ensemble, ces arcades procèdent en somme d'un principe constructif.

Des arcatures pareilles aux nôtres se retouvent dans certaines constructions byzantines d'Italie

et dans les Balkans, dès les premiers siècles des temps chrétiens. Celles qui ont les caractères les plus approchés des nôtres se trouvent à Constantinople, dans des édifices de l'époque des Comnène et des Paléologue (St. Théodore-Thiron, Pammakariste, S-te Thédosie, Pantocrator) et à Salonique (St. Pantéleimon, St Elie, les Saints Apôtres).

Quelques unes de ces églises ont aussi des niches au-dessus des arcades aveugles, mais elles ont un autre caractère qu'en Moldavie où la continuité de ces niches qui font tout le tour de l'église, leur donne l'aspect de vraies frises, tandis qu'à Constantinople et en Macédoine elles rappellent — d'une manière décorative — la fenêtre absente. Cependant deux ou trois églises St. Elie, St. Panteleimon) pourraient indiquer un acheminement vers le motif en frise.

En résumé ce sont les pays du sud des Balkans où se trouvent l'esprit et les formes les plus voisines des nôtres.

Nous croyons donc à une influence assez directe de ces régions sur notre architecture en ce qui concerne les grandes arcades aveugles.

La question est moins claire pour les petites niches.

Quant aux briques émaillées, vertes, jaunes brunes etc. qui ornent les façades, quoique leur principe soit oriental, nous ne pensons pas que ce soit à une influence d'Orient qu'il faille attribuer leur présence en Moldavie, parceque dans tous les Balkans nous n'en trouvons pas de ce genre, tandis qu'elles ont été employées au XIV-e et au XV-e siècle en Pologne d'une façon analogue et avec des couleurs pareilles.

Mais la décoration la plus originale de ces églises, sont les disques de terre cuite émaillée qui ornent les tympans des arcades et qui forment des frises sous la toiture et sur les tours; ils ont les mêmes couleurs que les briques et offrent une grande variété d'ornementation.

Les uns n'ont pour tout décor qu'un ou deux cercles concentriques et un bouton central, d'autres ont des rosaces, des rais, des figures géométriques. D'autres encore, — les plus intéressants, représentent des animaux héraldiques ou fantastiques.

Nous y voyons la tête de bison — les armes du pays — accompagnée de „tenants" héraldiques, des lions rampants ou passants de diverses espèces, des cerfs à quatre cornes, des griffons, des dragons entrelacés, un quadrupède androcéphale couronné et ailé, des sirènes à double queue et d'autres sujets du même genre. Quoique quelques unes de ces représentations aient eu primitivement une origine asiatique, elles ont de bonne heure pénétré en Occident et nous les retrouvons de nombreuses fois dans les sculptures romanes et gothiques. L'art héraldique s'en est du reste emparé et les a répandus dans tout l'Occident.

En ce qui concerne nos disques, leur rôle est purement ornemental et de même que les tailleurs de pierre nous ont apporté leur manière de traiter la pierre, de même les ouvriers en terre cuite, qui étaient d'école allemande, ont reproduit sur ces disques les figures qui leur étaient familières et qui se voient du reste aussi sur les plaques de poêles émaillées de cette époque. Il ne faut pas oublier que c'était le moment où les fabriquants de poêles allemands atteignaient à une grande perfection dans leur art.

Le caractère occidental des figures de nos disques n'est pas douteux. Mais l'habitude d'orner les façades de plats ou de disques est orientale. Il faut donc supposer que c'est d'Orient que nous est venu le goût, le désir de cette sorte d'ornementation, mais que les seuls ouvriers qu'on ait trouvés pour exécuter ce genre de travail étaient les potiers allemands ou polonais qui travaillaient au métier de poêliers.

Il résulte, d'une façon indubitable, de l'analyse des éléments décoratifs que l'on vient de faire, que les façades des églises de cette époque étaient en matériaux apparents. Toutes ces pierres taillée, ces briques apparentes, ces disques émaillés, n'étaient évidemment pas faits pour être recouverts d'enduit. D'un autre côté, le fait qu'ils sont placés dans le plan même du mur et la façon dont ils sont placés par rapport aux chainages de pierre, montrent qu'ils ne pouvaient pas rester apparents sur un mur enduit.

Les fresques qui ornent aujourd'hui la plupart de ces façades ont été faites ultérieurement. Les inscriptions de Voronetz, par exemple, ne peuvent laisser aucun doute à cet égard.

Le fond des niches était peut-être enduit, ainsi qu'on le croit généralement, mais nous n'avons aucune précision à cet égard.

CHAPITRE V

LES MATÉRIAUX EMPLOYÉS ET LES MÉTHODES DE CONSTRUCTION

Nous avons vu qu'on a employé la pierre brute qui se trouve partout en Moldavie, la pierre de taille qui provenait de carrières choisies avec soin, la brique d'excellente qualité, ainsi que nous le montre la façon dont elle résiste depuis plus de quatre siècles à un climat changeant et rude.

La brique est de grandes dimensions (surtout les briques émaillées), pareille à celle employée à cette époque en Transylvanie et en Galicie et surtout beaucoup plus grande et plus épaisse que les briques byzantines (7 à 8 centimètres d'épaisseur au lieu de 3,5 à 4).

Les briques employées à l'intérieur sont plus petites que celles du parement, surtout celles qui entrent dans la construction des voûtes. Ces voûtes sont du reste fréquemment construites en tuf calcaire pour en diminuer le poids.

Le mortier est de chaux blanche mêlée de brique pilée et quelquefois de petits cailloux — mais sans employer le sable comme aujourd'hui.

Les pierres sont taillées avec soin à l'aide de la pointe, de la bretture ou de la laie ; elles portent encore quelquefois les traces des instruments avec lesquels on les élevait à pied d'œuvre.

Les joints des briques sont relativement minces, comme en Translyvanie et en Galicie et non d'après le mode byzantin, d'après lequel on fait des joints presque aussi épais que les briques elles mêmes.

Les arcs de briques ainsi que les calottes sont construits par assises radiales ; jamais l'extrados n'est souligné d'un rang de briques mises à plat, comme en Valachie et dans les Balkans et comme cela se fera plus tard en Moldavie même.

Les pendentifs sont construits généralement par assises horizontales d'après le mode byzantin ; il y a cependant des cas où elles sont verticales ce qui parait bien indiquer une influence occidentale. Les enduits, encore presque toujours existants, ne permettent pas une étude très détaillée sur ce point.

Dans les grands pendentifs du naos et quelque fois plus haut, se trouvent des pots de résonnance pris dans le massif de la maçonnerie, l'ouverture restant visible ; leur but n'était pas d'alléger la maçonnerie mais bien de renforcer les sons.

Les tours sont entièrement en briques ainsi que le socle supérieur tandis que la base inférieure est le plus souvent en pierre.

Les enduits intérieurs sont faits du mortier dont nous avons parlé plus haut. Les enduits destinés à la fresque sont de chaux mélangée d'étoupes hâchées. La chaux parait toujours avoir été éteinte avec le plus grand soin.

L'épaisseur des murs par rapport à la largeur de l'église et à sa hauteur est toujours considérable, et atteint 1,50 mètre et plus.

Le pavé de l'église, généralement de dalles de pierre, parait avoir été quelquefois exécuté en plaques de terre cuite émaillée.

* * *

Parmi les ouvrages accessoires qui sont trop intimément liés à la construction pour qu'on puisse négliger d'en parler, il faut citer en premier rang, les tombeaux et surtout la peinture.

CHAPITRE VI

LES TOMBEAUX

Les tombeaux sont habituellement placés dans le pronaos ; une dalle de pierre, placée au niveau du pavement ou à quelques centimètres au dessus, recouvre le tombeau proprement dit. Les dimensions varient entre 1,32 et 1,83 m. de long, 0,42 — 0,81 m. de large et 0,10 à 0,20 m. d'épaisseur.

Leur forme est rectangulaire, quelquefois plus large à la partie qui corespond à la tête. Tout autour, sur une bande de 5 à 10 centimètres de large est sculptée l'inscription qui rappelle le mort. Les caractères sont toujours en relief et jamais gravés. Le milieu de la dalle est occupé par un ornement généralement végétal pareillement en relief. Nous ne trouverons jamais la représentation du mort, ainsi que c'était l'usage en Occident (et en Pologne et en Transylvanie).

Le matériel employé est le marbre, le calcaire et le grès.

L'ornementation a un caractère occidental et parait dériver de l'ornementation romane, et ceci quoique l'origine de ces larges feuilles en élégantes volutes stylisées soit évidemment orientale et se rencontre un peu partout en pays byzantin. Mais c'est un de ces motifs qui se sont acclimatés en Occident et la façon dont il est exécuté sur nos tombeaux dénote une facture occidentale.

Sur quelques pierres, le caractère gothique est plus accentué, tandis que sur d'autres, des motifs plus purement orientaux se font jour.

Sur une des pierres de l'église de Rădăutz, posées par Etienne le Grand sur les tombes de ses ancêtres, figure une signature : „Mistr Ian". Il est probable que c'était un tchèque. Ce maitre aurait-il formé une école ? ou a-t-il travaillé seul ? On l'ignore. Quoiqu'il en soit, pendant une quarantaine d'années, de 1478 à 1518 nous trouvons le même style et à peu près la même facture. Après, ce genre de travail disparait — sauf deux ou trois copies.

Les pierres tombales ont été quelquefois abritées par des baldaquins de pierre, de travail gothique, tels que ceux de Putna et d'Arbora. Ici l'influence polonaise parait évidente.

CHAPITRE VII

LA PEINTURE

Du temps d'Etienne le Grand, l'intérieur des églises devait toujours être peint. C'était le complètement nécessaire et naturel des travaux : parure et enseignement.

Plusieurs de ces églises nous ont conservé leurs fresques, datant de l'époque de la construction ou d'une époque encore fort approchée de la fondation.

Voici, dans l'ordre chronologique, celles qui, de nos jours encore, possèdent ce revêtement, au moins partiel :

Dolhesti, Pătrăutz, Milişăutz, (Bădăutz)[1]), Voronetz, St. Georges de Hârlău, St. Nicolas de Dorohoi, Popautz, Neamtz, Balinesti, Arbora, Dobrovetz, — auxquelles on peut ajouter la chapelle de la tour-clocher de Bistritza. Il y a encore quelques restes des fresques de St. Nicolas de Iassy que l'on conserve encore.

Nous n'avons que peu de points de repère qui nous permettent de dater ces fresques avec quelque approximation.

Le pronaos de Voronetz a été terminé en 1550, ainsi que l'indique une inscription, tandis que l'exonarthex et l'extérieur l'ont été en 1547. Pour plusieurs motifs, la peinture du naos ne peut être que plus ancienne.

Les fresques de Dobrovetz, datées elles aussi par une inscription, ont été éxécutées entre 1527 et 1531. Ces peintures présentent déjà plus de ressemblance avec celles du règne de Pierre Rareş.

La comparaison de ces fresques permet de reculer celles du naos de Voronetz encore avant cette date et de les considérer, si pas de l'époque même d'Etienne le Grand, du moins des années qui l'ont suivi de peu.

[1]) Milişautz a été malheureusement détruit pendant la dernière guerre; mais ses peintures avaient auparavant été étudiées.

Enfin si l'on songe au soin évident avec lequel ce prince a édifié toutes ses églises, on croira difficilement qu'il les ait laissées sans cette parure qui était en même temps la terminaison naturelle des travaux et une nécesité pour le culte — et ceci d'autant plus pour Voronetz qui parait avoir été un de ses monastères de prédilection.

Nous pensons donc ne pas nous tromper en disant que les fresques du naos de Voronetz, celles de Milişăutz, de St. Elie sont de l'époque d'Etienne le Grand, ainsi que celles qui présentent les mêmes caractères iconographiques et qui leur ressemblent comme groupement ornemental et comme facture.

Le professeur Podlacha arrive, du reste, à des conclusions analogues et considère les fresques du naos de Voronetz, comme les plus anciennes connues avec celles de St. Elie et dans une certaine mesure, celles de Bădăutz (=Milişăutz).

Nous rangeons dans cette catégorie, les fresques récemment découvertes à Dolhesti, celles de Balinesti, de St. Nicolas de Dorohoi, de St. Georges de Hârlău ; — Arbora, le paréclission de Bistritza et Popăutz paraissent être d'une époque plus récente. Dobrovetz a été peint entre 1527 et 1531 ; — à Arbora une inscription récemment lue, indique qu'on y aurait travaillé en 1541. Est-ce la date des premières fresques ou plutôt celle d'un renouvellement ?

Pătrăutz, d'une belle facture, parait être de date plus récente. Les inscriptions en grec pourraient renvoyer au XVII-e siècle. St. Nicolas de Iassy a été repeint lors de sa reconstruction au XVII-e siècle.

L'église du monastère de Neamtz a été repeinte en 1830, mais selon toute apparence, en respectant les anciens sujets.

A St Elie, à Balinesti, à Popăutz, à Tazlău

on trouve dans certains endroits sous la couche de peinture un enduit sur lequel sont imitées, en couleurs verte, rouge, et jaune, des briques apparentes. On peut supposer que ces peintures ont été faites pour ne pas laisser les murailles de l'église nues avant l'exécution des fresques, dans les cas où celle-ci tardait.

Les grafiti sur les peintures de ces églises sont très nombreux ; il y en a beaucoup d'intéressants ; les plus anciens cependant n'étant que de la fin du XVI-e siècle ils ne peuvent pas nous être de grande utilité pour fixer la date des fresques.

Sans parler de l'iconographie de nos églises, nous dirons quelques mots de la disposition de leurs peintures. La partie inférieure est ornée des draperies connues, auxquelles succèdent sur deux ou trois rangées des carrés séparés en triangles colorés en jaune, vert, rouge et imitant probablement les placages de marbres des anciens temps.

À Pătrăutz même, ce sont des marbres et des porphyres qui sont imités. Au desus de ce lambris, commencent les rangées de saints et de scènes religieuses dans l'ordre demandé par le culte ou l'herminie.

Le soin de les grouper d'une façon ornementale est évident. Les lignes de la construction sont respectées et soulignées par l'ordonnance de médaillons souvent reliés entre eux par des agencements de grands et de petits cercles. Ce soin disparait plus tard sous les successeurs d'Etienne le Grand. Le mur tend de plus en plus à se diviser en rectangles qui couvrent les parois sans souci des lignes de l'architecture.

Le sens décoratif diminue pour le céder à l'enseignement religieux qui fait des murs une bible ou une vie des saints illustrée.

Les rangées de saints sont séparées par des bandes ornementales à motifs d'origine orientale souvent très ancienne et que nous retrouvons entre autres à Mistra et sur maints manuscrits. Il est à remarquer que certains de ces motifs se retrouvent dans les monuments romans d'Occident, ce qui n'a rien d'étonnant, étant données leur sources communes. Le caractère de nos ornements les rattachent pourtant à l'art byzantin.

Une des parties les plus intéressantes de nos fresques sont les tableaux votifs qui représentent le fondateur et sa famille offrant leur église au Christ ou à sa Mère par l'intermédiaire du saint auquel elle est dédiée.

Ces peintures sont des plus intéressantes par le jour qu'elles jettent sur la forme primitive de nos églises, assez exactement représentées. Ensuite, elle sont de précieux documents pour le costume et les portraits des personnages représentés, et ceci malgré quelques réparations évidentes qui apparaissent en quelques endroits.

Il est à remarquer que souvent la figure des donateurs est traitée d'une façon plus détaillée et plus méticuleuse, rappelant un peu — de loin — la facture des maîtres allemands contemporains, tandis que les figures des saints et tout le reste de la peinture sont exécutés avec les larges touches et la technique simplifiée des byzantins.

Il paraîtrait donc que le désir de faire ressemblant les portraits des fondateurs a amené le peintre à modifier en quelque sorte sa technique habituelle et ceci paraît être un gage de plus de la fidélité de ces portraits.

D'habitude, le tableau votif se trouve sur la paroi ouest du naos. La suppression fréquente de cette paroi nous a ainsi privé de plusieurs de ces tableaux.

La qualité de nos fresques est en général remarquable. La franchise des couleurs, la sûreté de l'exécution et la belle expression des figures sont principalement à relever.

Il faut aussi louer le sens décoratif qui a guidé le peintre et son sens de l'harmonie des couleurs.

À ce point de vue, c'est Voronetz qui parait avoir les fresques les plus dignes d'être étudiées et qui paraissent bien (avec celles de Balinesti) n'avoir pas été dépassées en Moldavie.

À la suite des fresques des églises d'Etienne la Grand nous citerons aussi celles de St. Georges de Suceava et celles de Pătrăutz qui sont de la même série.

Les relations de nos peintures avec celles du sud des Balkans sont évidentes. Malheureusement les points de comparaison avec la Valachie à cette époque, nous manquent.

L'étude iconographique (voir V. Podlacha) amène à des conclusions concordantes ; quoiqu'on ait relevé certaines influences occidentales, influences qui sont, du reste, peut être encore plus accentuées au Mont Athos.

Il est donc plus que probable que les peintres sont venus du sud, ainsi que paraissent l'indiquer les documents.

Mais il est à présumer que toute cette série de peintures ne s'est pas exécutée sans qu'il ne se soit formé des peintres locaux. Et la persistance de ce style, différent du style russe et dans une certaine mesure de celui de l'Athos, nous permet

de conclure à l'existence d'une école moldave. Il existait encore à Suceava, en 1570, une corporation ou confraternité de peintres (pour les peintres d'icônes).

Dans leur majorité, — malgré le noircissement dû à la fumée des cierges, — ces fresques sont bien conservées, sauf dans les cas où l'absence de toiture a permis aux pluies de dégrader les enduits. Il faut aussi, à ce point de vue, déplorer la manie déjà ancienne des visiteurs qui, sans aucun respect, gravent leurs noms sur les peintures.

En ce qui concerne le mobilier de cette époque, rien ne nous est, malheureusement, resté. Les iconostases aussi ont disparus. Ceux de Borzesti et de Dolhesti sont en maçonnerie, mais nous ignorons de quelle époque ils datent.

CHAPITRES VIII

LES CLOCHES

Il existe encore quelques cloches dont les inscriptions attestent l'ancienneté et nous indiquent Etienne le Grand comme leur donateur.

Elles se trouvent à Voronetz, au monastère de Neamtz, à Bistritza, à Putna.

CHAPITRES IX

LES MAITRES.

C'est de Galicie que sont venus à l'origine les maitres maçons qui ont bâti nos églises. Ce n'est que sous le règne de Pierre Rareș qu'on trouve des noms de maîtres transylvains. Ceci ne veut pas dire qu'il n'y en a pas eu antérieurement mais plutôt que les conducteurs du travail, les architectes, ne venaient pas de Transylvanie. L'analyse que nous avons faite nous amène au même résultat. On voit en effet, une influence polonaise (galicienne) dans les briques émaillées qui ornent les façades de nos églises, dans la transmission des figures héraldiques des disques. Nous voyons de même cette influence dans les baldaquins des tombeaux de Putna et d'Arbora; nous la voyons aussi dans les petites fenêtres à moulures entrecroisées que nous ne retrouvons pas aux églises transylvaines.

D'un autre côté nous avons vu que les portes médianes qui unissent le naos et le pronaos ont leur prototypes en Transylvanie.

Nous en concluons que les maîtres tailleurs de pierre galiciens ont introduit, entre autres éléments, les petites fenêtres dans les églises qu'ils ont construites en Moldavie pendant le premier siècle de son histoire. Ces églises ont disparu ou ne se sont conservées que modifiées.

A partir d'un moment qui pourrait correspondre avec la prise de possession par Etienne le Grand des domaines de Cetatea de Balta et de Cicei en Transylvanie (vers 1476), les maîtres maçons et tailleurs de pierre ont commencé à venir de cette région et leur influence se manifeste par l'introduction des encadrements rectangulaires des portes médianes, encadrements que nous trouvons déjà à Pătrăutz, à Milișăutz, à St. Elie.

Les petites fenêtres qui paraissent s'être adaptées à notre goût et aux besoins du culte—qui dréférait une lumière plus mesurée que celle donnée par les grandes fenêtres — ont persisté.

Les grandes fenêtres ont pris place dans le pronaos seulement. Ici le mystère du naos n'est plus nécessaire et il y manque du reste aussi la lumière des cierges — d'où besoin de plus de clarté. On peut donc logiquement fixer vers 1476 — 78, approximativement, le moment où les maîtres maçons transylvains sont venus en Moldavie, d'abord en concurrence avec les Galiciens, qui ont été petit à petit éliminés, et ceci d'autant plus facilement que vers la fin du règne d'Étienne le Grand ses rapports avec la Pologne sont devenus hostiles.

Mais ces maîtres maçons et tailleurs de pierre n'étaient que des exécutants; ils ne pouvaient concevoir le plan de l'église. C'est ici qu'intervenait le clergé, le représentant du prince, personnage certainement plus ou moins au courant de ces questions et qui imposait les dimensions exigées par le culte ou désirées par le Prince. Ces directives entrainaient des formes de voûtes différentes de celles de l'Occident, ce qui explique l'emploi par les maîtres occidentaux de maçons locaux au courant des procédés orientaux, mais incapables de travailler la pierre. Le travail des façades restaient ainsi l'œuvre des maitres galiciens ou transylvains plus savants.

Nous avons émis l'opinion que, parmi ces ouvriers locaux, il y en avait qui étaient au courant des méthodes de voûtaison arméniennes.

S'il faut décider qui ont été les architectes des églises d'Etienne le Grand — au sens moderne du mot— nous serons donc inclinés à donner ce titre aux préposés princiers, qui décidaient des dimensions principales et de la distribution.

Le rôle du maître étranger paraîtra ainsi assez réduit et assez même pour pouvoir lui refuser l'honneur de le considérer comme l'auteur de l'église.

Si, de l'église, nous passons aux tombeaux, nous trouvons comme maître sculpteur ce „Mistr Ian" — Maître Jean — probablement tchèque, — qui a sculpté les principales tombes de l'époque. Nous ne pouvons savoir s'il a eu des aides ou des élèves moldaves — aucun autre nom ne nous est connu.

Dragota Tăutolovici (fils de Tăutu) qui a mis son nom sur le tombeau de sa mère à Balinesti, était-il un tailleur de pierre? ou le rédacteur de l'inscription? En tout cas l'ornementation est autre que celle des pierres de Ian et de beaucoup inférieure.

Les peintres aussi nous sont à peu près inconnus à cette époque. Un document nous parle d'un Stefan, qui a peut-être travaillé pour Alexandre le Bon; à Hârlău se trouve la pierre tombale de Georges de Tricala qui a peut-être été un des peintres d'Etienne le Grand; on trouve encore le nom de Toma de Cocavia (Suceava).

CHAPITRE X

CONCLUSIONS

Nous avons ainsi passé en revue les éléments qui ont contribué à la formation de notre style religieux moldave, style résultant des nécessités du culte orthodoxe qui ont imposé les normes du plan byzantin et de l'influence de l'Occident qui s'est manifestée dès les commencements de notre architecture. On peut donc se représenter son histoire de la façon suivante:

Au moment où Bogdan, révolté contre son suzerain, a fondé la principauté de Moldavie, — l'art roman en Galicie et en Transylvanie, vaincu par l'art gothique, cessait de vivre. Il est évident que Bogdan, lorsqu'il a voulu construire, n'a pas pu faire venir dans son nouveau pays, encore sauvage, les maîtres du nouvel art, si recherchés à ce moment, mais il a dû se contenter des maîtres plus modestes, et peut être sans travail, de l'école qui disparaissait.

Ainsi s'explique Rădăutz — simple église romane attardée — comme s'explique un peu plus tard la Trinité de Seret, qui a des caractères de plan serbes, par l'influence transmise par les moines serbes.

Ensuite sous Alexandre le Bon, qui a construit à Baia une église purement gothique, arrivent de nombreux émigrés arméniens; c'est à eux que nous attribuons les arcs obliques du naos, d'origine iranienne.

En ajoutant ces arcs obliques au naos de Seret, nous arrivons, à peu de choses près, au plan de Pătrăutz dont les absides latérales reproduisent, du reste, à l'extérieur les arcades aveugles de Seret,

D'un autre côté nous avons vu quelle a pu être l'influence du climat et des matériaux locaux dans le choix des formes et de l'ornementation.

C'est du mélange de ces éléments que sont nées ces églises qui d'abord simples, trapues, s'embellissent, se haussent, s'allongent, de façon que, à la mort d'Etienne le Grand, le style est parfaitement formé et a trouvé sa formule définitive.

A partir de ce moment il évoluera certainement, mais les innovations ne seront, en somme, que de détails. Ce n'est pas un style nouveau qui se créera plus tard, ce sera la continuation du style d'Etienne le Grand qui se prolongera jusqu'à la fin du XVI-e siècle, lorsque commenceront à se montrer les premiers signes de décadence.

C'est pourquoi il nous paraît que les dix ou quinze dernières années du règne d'Etienne le Grand représentent le point culminant de l'art architectural moldave.

Les principales qualités de cet art et de ce style sont donc la raison, le bon sens, la mesure, l'ingéniosité dans les solutions techniques, et en général un parfait équilibre dans tout l'ensemble.

BIBLIOGRAFIA

BULETINUL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE cu articole de N. Iorga, Al. Lepădatu, N. Ghica Budești, V. Drăghiceanu, D. Dan și alți.

G. BALȘ. Inceputurile arhitecturei bisericești din Moldova

I. BOGDAN. Inscripțiile de la Cetatea albă.

Catalogue de l'Exposition d'art roumain á Paris 1925.

D. DAN. Mănăstirea Putna.

N. GHIKA-BUDEȘTI și G. BALȘ. Mănăstirea Probota.

V. GRECU Le siège de Constantinople in Byzantion 1925.

N. IORGA. Istoria bisericii românești.

N. IORGA. Inscripții din bisericile României I și II.

N. IORGA. Contribuții la Istoria bisericii noastre. I. Despre mănăstirea Neamțului. II Bălinești.

N. IORGA și G. BALȘ. L'art Roumain.

DR. C. ISTRATI. Biserica și podul din Borzești.

DR. C. ISTRATI. Despre Cetatea Hotinului.

KOZAK. Inschriften aus der Bukovina.

E. KÜHLBRANDT. Die ev. Stadtpfarrkirche in Kronstadt.

O. LUȚĂ Legenda Sf. Ioan cel Nou de la Suceava în frescurile de la Voroneț în Codrul Cosminului 1924.

MELCHISEDEC. Notițe istorice și archeologice.

MELCHISEDEC. O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina.

V. MIRONESCU. Mănăstirile și bisericile întemeiate de Stefan cel Mare.

F. MÜLLER. Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen.

I. NISTOR. Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau.

I. NISTOR. Handel und Wandel in der Moldau.

I. NISTOR. Die moldauischer Ansprüche auf Pokutien.

ODOBESCU. Heraldica la Români.

ȘTELIAN PETRESCU. Odoarele de la Neamțu și Secu.

V. PODLACHA. Malovidla Scienne w Cerkwiach Bukowiny.

V. PODLACHA. Bulletin de la Société polonaise pour l'avancement des Sciences 1912.

V. PODLACHA. Das heilige Abendmahl in den Wandgemälden der Kirchen der Bukowina in: Kunstgeschichtliches Jahrbuch der K. K. Central-Commission 1910.

V. PODLACHA. Abendländische Einflüsse in den Wandmalereien der griechisch-orientalischen Kirchen in der Bukowina in Zeitschrift für christliche Kunst 1911.

V. PODLACHA Die „göttliche Liturgie" in den Wandmalereien der Bukowiner Klosterkirchen in: Zeitschrift für christliche Kunst 1910.

PUIG I CADAFALCH. Les églises de Moldavie: Congrès de Byzantinologie de Bucarest 1924.

ROMSTÖRFER. Die moldauisch-byzantinische Baukunst.

ROMSTÖRFER. Einwölbung und Dachform der moldauischen Kirchen.

ROMSTÖRFER. Schloss Neamțu und einige Klosteranlagen in seiner Umgebungen.

ROMSTÖRFER. Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna.

ROMSTÖRFER. Diferite comunicări in Mitteilungen der K. K. Central-Commission și in Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum.

ROMSTÖRFER și LĂPEDATU. Cetatea Sucevei.

V. ROTH. Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen.

O. TAFRALI. Le trésor de Putna

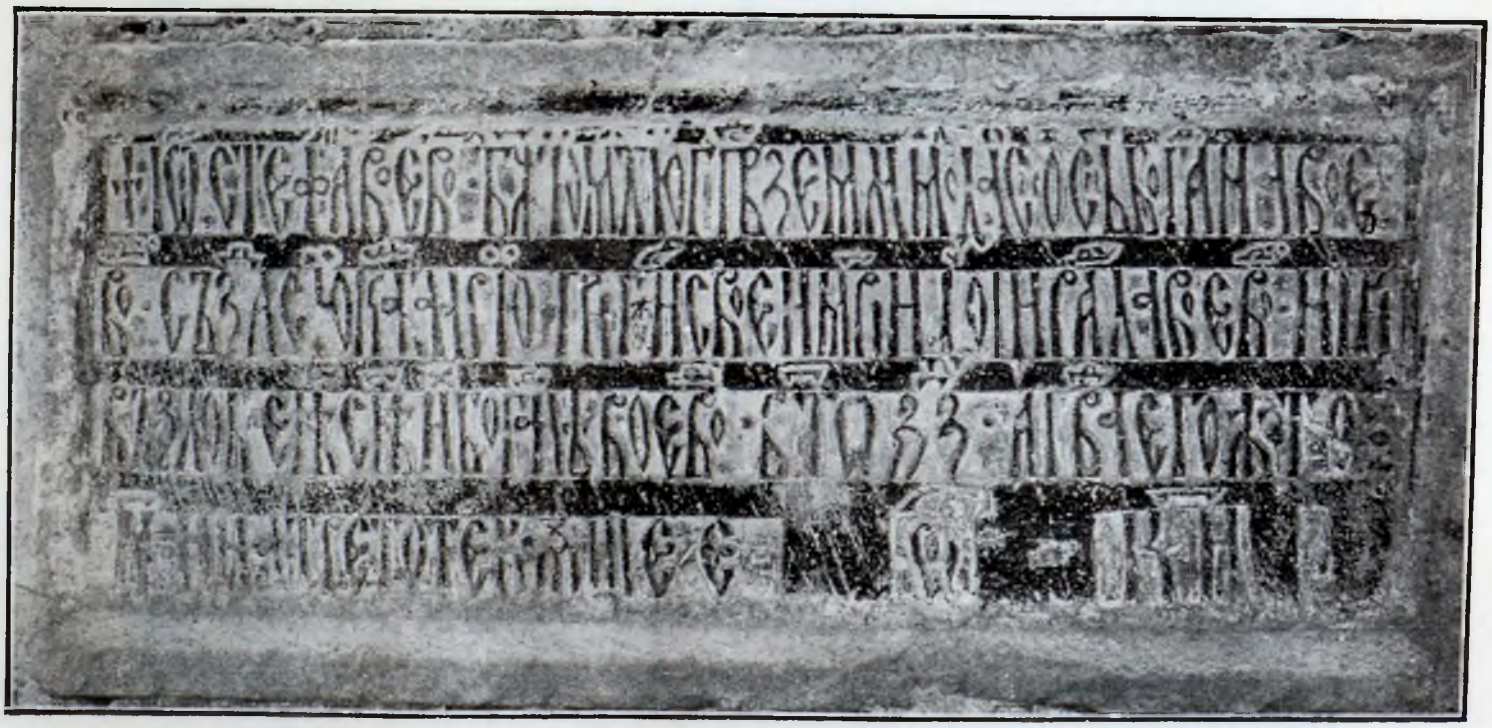

Fig. 185. Piatra. Turnul-clopotniță. Pisania. Traducerea lui Melchisedec la pag. 153.

TABLA DE MATERII

	Pag.
Cuvânt înainte	
Bisericile lui Ștefan cel Mare	9
CAPITOLUL I. Cercetarea inrâuririlor	11
CAPITOLUL II. Descripția bisericilor	17
Baia	17
Pătrăuți	22
Milișăuți	23
Sf. Ilie	27
Voroneț	31
Sf. Nicolae din Dorohoi	36
Sf. Nicolae din Popăuți	42
Sf. Gheorghe din Hârlău	47
Sf. Nicolae din Iași	57
Precista din Bacău	61
Sf. Ioan din Vaslui	64
Huși	67
Tazlău	68
Războeni	75
Borzești	81
Sf. Ioan din Piatra	87
Mănăstirea Neamțului	98
Arbora și Reuseni	111
Dobrovăț	118
Dolheștii Mari	124
Volovăț	130
Bălinești	133
Cotnar	139
Scânteia	141
Putna	143
Turnul-clopotniță al lui Sf. Ioan din Piatra	151
Turnul-clopotniță de la Popăuți	153
Turnul-clopotniță de la Bistrița	154
Turnul tezaurului de la Putna	156
Rădăuți	158
Sf-ta Treime din Siret	160
Biserica Mirăuți din Suceava	163
Moldovița	168
Sf. Gheorghe din Suceava	170
Parhăuți	178
Șipote	181
Văleni	182
CAPITOLUL III. Formele	185
A) Formele interioare (Planul și boltirile)	185
B) Formele exterioare (Fațadele)	189
Dimensiuni și proporții	198
Clasificare	198
CAPITOLUL IV. Cercetarea amănuntelor	203
CAPITOLUL V. Materialele întrebuințate și metodele de construcțiune	238
CAPITOLUL VI. Mormintele	241
CAPITOLUL VII. Zugrăveala	245
CAPITOLUL VIII. Clopotele	260
CAPITOLUL IX. Meșterii	268
CAPITOLUL X. Concluzii	271
CAPITOLUL XI. Anexă	273
Résumé. — (Rezumat în limba franceză)	291
Bibliografie	316
Tabla de materii	317
Tabla ilustrațiilor	319
Repertoriul numelor de biserici, localități și țări citate	
Erata	

Fig. 486. Dobrovăț Pisania.

TABLA ILUSTRAȚIUNILOR

Fig.		pag.
	TITLUL. Pecetea lui Ștefan cel Mare din 1459 . Coroana lui Ștefan cel Mare după tabloul votiv din Voroneț	7
1.	MILIȘĂUȚI	9
2.	SF. NICOLAE DIN DOROHOI. (C) Tabloul votiv	10
3.	SF. ILIE	11
4.	SF. GHEORGHE. HÂRLĂU. (C)	13
5.	BĂLINEȘTI. Tabloul votiv	15
6.	SF. IOAN SIRET	16
7.	BISERICA ALBĂ BAIA	17
8.	BAIA. BISERICA ALBĂ, înainte de restaurare	18
9.	BAIA. BISERICA ALBĂ. Secțiune longitudinală	19
10.	BAIA. BISERICA ALBĂ. Plan	19
11.	BAIA. BISERICA ALBĂ. Detalii la turlă	20
12.	BAIA. BISERICA ALBĂ. Detalii la turlă	20
13	BAIA. BISERICA ALBĂ. Detalii la turlă	21
14.	BAIA. BISERICA ALBĂ. Ușa exterioară, înainte de restaurare	21
15.	PĂTRĂUȚI	22
16.	PĂTRĂUȚI. Secțiune longitudinală	23
17.	PĂTRĂUȚI. Planul bisericei	23
18.	PĂTRĂUȚI. Pisania	24
19.	PĂTRĂUȚI. Ușa interioară	24
20.	PĂTRĂUȚI. Ușa exterioară	25
21.	PĂTRĂUȚI. Console în pronaos	25
22.	MILIȘĂUȚI. Secțiune longitudinală	26
23.	MILIȘĂUȚI. Planul bisericei	26
24.	MILIȘĂUȚI. Vederea unei abside laterale	27
25.	MILIȘĂUȚI. Pisania	27
26.	MILIȘĂUȚI. Intrarea bisericei	28
27.	SF. ILIE	28
28.	SF. ILIE. Secție longitudinală	29
29.	SF. ILIE. Planul bisericei	29
30.	SF. ILIE. Bolțile naosului	30
31.	SF. ILIE. Ușa exterioară	30
32.	SF. ILIE. Pisania	31
33.	VORONEȚ	32
34.	VORONEȚ. Secțiune longitudinală	33
35	VORONEȚ. Planul bisericei	33
35.	VORONEȚ. Peretele est al pronaosului cu ușa interioară	34
36.	VORONEȚ. Pisania	34
37.	VORONEȚ. Ușa interioară	35
38.	VORONEȚ. Ușa exterioară	35
39.	VORONEȚ. Fereastră	36
40.	VORONEȚ. Ușa exterioară a pronaosului	36
41.	SF. NICOLAE DIN DOROHOI. (C)	37
42.	SF. NICOLAE DIN DOROHOI. Secțiune longitudinală	38
43.	SF. NICOLAE DIN DOROHOI. Planul bisericei	38
44.	SF. NICOLAE DIN DOROHOI. Vedere dinspre sud (C)	39
45.	SF. NICOLAE DOROHOI. Ușa exterioară (C)	40
46.	SF. NICOLAE DOROHOI. Fereastra vest a pronaosului (C)	40
47.	SF. NICOLAE DOROHOI. Pisania (C)	40
48.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. Înainte de restaurare	41
49.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. (C)	42
50.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. (Botoșani) (C) Vedere spre altar	43
51.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. Secțiune longitudinală	44
52.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. Planul bisericei	44
53.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. Bolțile pronaosului (C)	45
54.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. Ușa Nord (C)	46
55.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. Fereastra absidei (C)	46
56.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. Bolțile naosului (C)	47
57.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. Fereastra pronaosului (C)	48
58.	SF. NICOLAE POPĂUȚI. Pisania (C)	48
59.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU (C)	49
60.	SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Secțiune longitudinală	50
61.	SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Planul bisericei	50
62.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Înainte de restaurare	51
63.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Altarul bisericei înainte de restaurare	52
64.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Vedere Sud (C)	53
65.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Un contrafort (C)	54
66.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Ușa exterioară (C)	54
67.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Bolțile naosului (C)	55
68.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Bolțile pronaosului (C)	56
69.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Pisania (C)	57
70.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Ferestrele pronaosului (C)	57
71.	SF. GHEORGHE HÂRLĂU. O fereastră a naosului (C)	58
72.	SF. NICOLAE DOMNESC. DIN IAȘI	59
73.	SF. NICOLAE IAȘI. Elevație, înainte de restaurare	60
74.	SF. NICOLAE IAȘI. Planul bisericei	61
75.	SF. NICOLAE IAȘI. Pisania	61
76.	PRECISTA BACĂU	62
77.	PRECISTA BACĂU. Secțiune longitudinală	63
78.	PRECISTA BACĂU. Planul bisericei	63
79.	SF. IOAN VASLUI. În cursul lucrărilor de restaurare	64
80.	SF. IOAN VASLUI. Planul bisericei	65
81.	SF. IOAN VASLUI. Fereastră mică reconstituită	65
82.	SF. IOAN DIN VASLUI. Profilul chenarului ușei exterioare	66
83.	SF. IOAN DIN VASLUI. Bolțar al ușei exterioare	66
84.	SF. IOAN DIN VASLUI. Chenare de ferestre	66
85.	SF. IOAN DIN VASLUI. Cheea chenarului ușei exterioare	66

Fig.		pag.
86.	Sf. Ioan din Vaslui. Profilul ferestrei pronaosului	67
87.	Sf. Ioan din Vaslui. Pisania	67
88.	Huşi. Pisania	68
89.	Mănăstirea Tazlău. Vedere generală	69
90.	Tazlău. Secţiune longitudinală	70
91.	Tazlău. Planul bisericei	70
92.	Tazlău (C)	71
93.	Tazlău. Boltile naosului (C)	72
94.	Tazlău. Uşa interioară (C)	73
95.	Tazlău. Uşa exterioară (C)	73
96.	Tazlău. Uşa exterioară (C)	74
97.	Tazlău. Panoul unei mese din ospelul comunal din Bartfeld	74
98.	Tazlău. Pisania (C)	75
99.	Războeni. Vedere generală	75
100.	Războeni. Secţiune longitudinală	76
101.	Războeni. Planul bisericei	76
102.	Războeni. Vedere	77
103.	Războeni. Boltile naosului	78
104.	Schema împingerei arcurilor	78
105.	Războeni. Uşa interioară	79
106.	Războeni. Uşa exterioară	79
107.	Războeni. O fereastră a naosului	79
108.	Războeni. Fereastra pronaosului	80
109.	Războeni. Fragment al uşei exterioare	81
110.	Războeni. Pisania	81
111.	Borzeşti. (C)	82
112.	Borzeşti. Secţiune longitudinală	82
113.	Borzeşti. Planul bisericei	83
114.	Borzeşti. Vedere dinspre vest (C)	84
115.	Borzeşti. Vedere dinspre est (C)	84
116.	Borzeşti. Uşa exterioară (C)	85
117.	Borzeşti. Uşa interioară (C)	85
118.	Borzeşti. Ferestrele pronaosului (C)	86
119.	Borzeşti. Pisania	85
120.	Borzeşti. Pilastru interior	87
121.	Borzeşti. O consolă	87
122.	Sf. Ioan din Piatra (C)	88
123.	Sf. Ioan din Piatra. Secţiune longitudinală	89
124.	Sf. Ioan din Piatra. Planul bisericei	89
125.	Sf. Ioan din Piatra. Secţiuni transversale	90
126.	Sf. Ioan. Uşa interioară (C)	90
127.	Sf. Ioan-Piatra. Altă vedere (C)	91
128.	Sf. Ioan-Piatra. Vedere spre altar (C)	92
129.	Sf. Ioan-Piatra. Detalii (C)	92
130.	Sf. Ioan-Piatra. Contraforturi (C)	93
131.	Sf. Ioan-Piatra. Contraforturi (C)	93
132.	Sf. Ioan-Piatra. Pisania (C)	94
133.	Sf. Ioan-Piatra. Boltile naosului (C)	94
134.	Sf. Ioan-Piatra. Fereastra la naos (C)	96
135.	Sf. Ioan-Piatra. Contrafortul mic al altarului (C)	97
136.	Sf Ioan-Piatra. Boltile pronaosului (C)	98
137.	Sf. Ioan-Piatra. Uşa exterioară (C)	99
138.	Biserica Mănăstirei Neamţului	101
139.	Biserica Mănăstirei Neamţului. Secţiune longitudinală	102
140.	Mănăstirea Neamţului. Planul bisericei	102
141.	Mănăstirea Neamţului. Ferestrele sud ale pronaosului (C)	103
142.	Neamţ. Ferestrele vest ale exonartexului (C)	103
143.	Neamţ. Fereastră (C)	104
144.	Neamţ. Fereastra sud a exonartexului	104
145.	Neamţ. Fereastra absidei sud (C)	106
146.	Neamţ. Uşa interioară (C)	106
147.	Neamţ. Uşa principală a pronaosului (C)	107
148.	Neamţ. Uşa vestimentăriei (C)	108
149.	Neamţ. Vedere în pronaos (C)	109
150.	Neamţ. Arcuri în pronaos (C)	110
151.	Neamţ. Pisania (C)	109
152.	Neamţ. Uşa de fier (C)	109
153.	Reuseni. Secţiune transversală	111
154.	Arbora. Uşa exterioară	111
155.	Arbora	112
156.	Reuseni	112
157.	Arbora. Secţie longitudinală	113
158.	Arbora. Planul bisericei	113
159.	Reuseni. Fereastră	114
160.	Reuseni. Fereastră	114
161.	Reuseni. Uşa exterioară	114
162.	Reuseni. Secţiune longitudinală	115
163.	Reuseni. Planul bisericei	115
164.	Reuseni. Uşa exterioară	116
165.	Reuseni. Vedere în naos	116
166.	Reuseni. Profil de coloneţă	116
167.	Reuseni. Pisanie	117
168.	Dobrovăţ. Secţiune longitudinală	118
169.	Dobrovăţ	119
170.	Dobrovăţ. Planul bisericei	119
171.	Dobrovăţ. Secţiune transversală	120
172.	Dobrovăţ. Vedere dinspre sud-vest (H)	121
173.	Dobrovăţ. Uşa exterioară (H)	122
174.	Dobrovaţ. O uşă interioară (H)	122
175.	Dobrovăţ. Bolta încăperei din mijloc (H)	123
176.	Dobrovăţ. Vedere în naos (H)	123
177.	Dobrovăţ. Peretele sud	124
178.	Dobrovăţ. Fereastra nord a pronaosului (H)	125
179.	Dovrovăţ. Fereastra sud a pronaosului (H)	125
180.	Dobrovăţ. O fereastră mică (H)	125
181.	Dobrovăţ. Bolta naosului (H)	126
182.	Dolheşti Mari (C)	126
183.	Dolheşti. Secţiune longitudinală (C)	127
184.	Dolheşti. Planul bisericei	127
185.	Dolheşti. Vedere interioară (C)	128
186.	Dolheşti. Uşa interioară (C)	128
187.	Dolheşti. Fereastră mică (C)	129
188.	Dolheşti. Fereastră mare (C)	129
189.	Volovăţ	130
190.	Volovăţ. Secţiune longitudinală	131
191.	Volovăţ. Planul bisericei	131
192.	Volovăţ. Vedere spre altar	132
193.	Volovăţ. Pisania	132
194.	Volovăţ. Secţiune transversală	132
195.	Bălineşti	133
196.	Bălineşti. Secţiune longitudinală	134
197.	Bălineşti. Planul bisericei	134
198.	Bălineşti. Vedere dinspre nord	135
199.	Bălineşti. Intrare	136
200.	Bălineşti. Bolta intrării	137
201.	Logia refectorului mănăstirei Franciscanilor din Cluj	139
202.	Bălineşti. Pisania	138
203.	Cotnar. Vedere	
204.	Cotnar. Secţiune longitudinală	140
205.	Cotnar. Planul bisericei	140

Fig. pag.

206. COTNAR. Ușa exterioară 141
207. COTNAR. O fereastră 141
208. SCÂNTEIA 141
209. SCÂNTEIA. Secțiune longitudinală 142
210. SCÂNTEIA. Planul bisericei 142
211. SCÂNTEIA. Ușa pronaosului 143
212. SCÂNTEIA. Ușa naosului 143
213. MĂNĂSTIREA PUTNA. Vedere generală 144
214. PUTNA. Secțiune longitudinală 145
215. PUTNA. Planul bisericei 146
216. PUTNA 147
217. PUTNA 147
218. PUTNA. Elevație 148
219. PLANUL BISERICEI DIN GALATA (IAȘI) 149
220. PLANUL BISERICEI MĂNĂSTIREI CETĂȚUIA . . 149
221. PLANUL BISERICEI TREI ERARHI DIN IAȘI . . 149
222. PISANIA CURȚEI DOMNEȘTI DIN HÂRLĂU (H) . 150
223. TURNUL CLOPOTNIȚĂ AL BISERICEI SF. IOAN DIN PIATRA (C) 151
224. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DIN PIATRA. Planul . . . 151
225. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DIN PIATRA. Secțiune orizontală 151
226, TURNUL DIN PIATRA. Ușa interioară 151
227. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL BISERICEI SF. IOAN DIN PIATRA, înainte de restaurare Pisania alt. pag. 152
228. TURNUL-CLPOTNIȚĂ DE LA POPĂUȚI. Planul . 153
229. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL BISERICEI DIN POPĂUȚI (C) 153
230. TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL MĂNĂSTIREI BISTRIȚA (NEAMȚ) (C) 154
231. MĂNĂSTIREA BISTRIȚA. Planul turnului 155
232. MĂNĂSTIREA BISTRIȚA. Planul etajului superior al turnului 155
233. TURNUL BISTRIȚA. Pisania. (C) 155
234. MĂNĂSTIREA PUTNA. TURNUL tezaurului . . . 156
235. MĂNĂSTIREA PUTNA. Turnul tezaurului. Planul tezaurului 157
236. PUTNA. Turnul tezaurului. Planul etajului I . 157
237. PUTNA. Turnul tezaurului. Planul etajului II . 157
238. PUTNA. Turnul tezaurului. Planul etajului superior 157
239. RĂDĂUȚI 158
240. RĂDĂUȚI. Secțiune transversală 158
241. RĂDĂUȚI. Secțiune longitudinala 159
242, RĂDĂUȚI. Planul bisericei 160
243. SF. TREIME DIN SIRET 161
244. BISERICA SF. TREIME DIN SIRET. Secțiune longitudinală 162
245. SF. TREIME DIN SIRET. Planul bisericei . . . 162
246. SF-TA TREIME DIN SIRET 163
247. CUCEVIȘTE 163
248. RUDENIȚA 163
249. MIRĂUȚI 164
250. BISERICA MIRĂUȚI. Secțiune longitudinală . . 165
251. MIRĂUȚI. Planul bisericei 165
252. ARON VODĂ (IAȘI). Planul bisericei 166
253. BISERICA MĂNĂSTIREI GALATA 166
254. SF-ȚI IMPĂRAȚI TÂRGOVIȘTE 167
255. BISERIGA DIN TUTANA (ARGEȘ) 167
256. BISERICA DIN COENI (VLAȘCA) 168
257. RUINELE MOLDOVIȚEI VECHI 168
258. RUINELE MOLDOVIȚEI VECHI 169

Fig. pag.

259. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Turnul de intrare (C) 169
260. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Secțiune longitudinală 170
261. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Planul bisericei 171
262. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA 172
263. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA, înainte de restaurare 173
264. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Naos (H) . . . 173
265. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Fațada sud . . 174
266. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Fațada sud . . 175
267. SF. GHEORGHE EIN SUCEAVA. Vedere în pronaos (H) 176
268. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Ușa pronaosului (H) 176
269. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Maica Domnului la intrare principală (H) 177
270. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Discuri de pământ ars 177
271. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Pisania (H) . . 178
272. PARHĂUȚI 179
273. PARHĂUȚI. Pisania 179
274. PARHĂUȚI. Pisania (după Kozak) 179
275. BISERICA DIN PARHĂUȚI. Secțiune longitudinală 180
276. PARHAUȚI. Planul bisericei 180
277. BISERICA DIN ȘIPOTE. Secțiune longitudinală . 181
278. ȘIPOTELE. Planul bisericei 181
279. BISERICA DIN ȘIPOTE (IAȘI) 182
280. ȘIPOTELE. Pisania 182
281. BISERICA DIN VÂLENI (ROMAN) 182
282. BISERICA DIN VÂLENI. Secțiune longitudinală 183
283. VÂLENI. Planul bisericei 183
284. VÂLENI (ROMAN). Ușa de intrare (C) 184
285. VÂLENI (ROMAN). Pisania (C) 184
286. STUDENIȚA 187
287. ARILIE 188
288. KRUȘEVAȚ 188
289. KALENICI 188
290. Dispoziția schematică a bazelor turlei bisericei din Sf. Ilie 190
291. Biserica de pe pictura votivă din Pătrăuți . . 190
292. Biserica de pe tabloul votiv din Milișăuți . . 191
293. Biserica de pe pictura votivă din Sf. Ilie . . 191
294. Biserica de pe tabloul votiv din Voroneț . . . 191
295. Biserica figurată pe peretele exterior Sud al bisericei din Voroneț 191
296. Biserica figurată pe peretele exterior al bisericei Sf. Ilie 192
297. Biserica de pe tabloul votiv din Dorohoi . . . 192
298. Biserica de pe tabloul votiv din Moldovița . . 192
299. Tabloul votiv de la Sucevița 192
300. Tabloul votiv de la Sf. Nicolae din Iași . . . 193
301. MĂNĂSTIREA PUTNA. După o pictură păstrată la mănăstire 193
302. PUTNA. După un desen de Zirkel 193
303. BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI, După o gravură 194
304. Fresc în turnul de intrare al mănăstirei Neamțului 194
305. BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI. După un fresc în turnul de intrare 194
306. CASTELUL DIN PIERREFONDS 195
307. HOTELUL LUI JACQUES COEUR 195

Fig.		pag.
308.	CETATEA BUDEI	195
309.	CASTELUL DIN HUNEDIOARA	196
310.	HOTELUL LUI JACQUES COEUR	196
311.	VORONEȚ, Solzii acoperișului. După tabloul votiv	197
312.	BISERICA DIN RUȘI-MĂNĂSTIOARĂ	197
313.	Profilul chenarului ușei bisericei din Bacău	203
314.	FELEAC. Ușa Sud	203
315.	HETZELDORF. Ușa sacristiei	204
316.	CLUJ, MĂNĂSTIREA FRANCISCANILOR. Ușa refectorului	204
317.	CATEDRALA DIN SIBIU. Ușa interioară	205
318.	SIBIU, CATEDRALA. Ușa laterală	205
319.	PROFILE DE UȘI EXTERIOARE	206
320.	FELEAC. Ușa de vest	207
321.	SEBEȘUL SĂSESC	207
322.	REICHESDORF. Ușa sacristiei	207
323.	PROFILE DE UȘI EXTERIOARE	208
324.	SIBIU, BISERICA URSULINELOR	208
325.	CISNĂDIA	209
326.	SEBEȘUL SĂSESC, Biserica mică	209
327.	CISNĂDIA	209
328.	SEBEȘUL SĂSESC, Fereastră sud. Biserica mare	209
329.	REGHINUL SĂSESC	210
330.	BISERICA SF. MIHAIL DIN CLUJ	210
331.	BISERICA DOMINICANILOR CLUJ	211
332.	BISERICA NEAGRĂ BRAȘOV	211
333	CRACOVIA. Fereastră la turnul ospelului comunal	211
334.	CRACOVIA. Fereastră la turnul ospelului comunal	211
335.	SPITALUL SF. DUH CRACOVIA	212
336.	Fereastră la ospelul comunal din Sibiu	212
337.	Fereastră la castelul din Hunedioara	212
338.	Profilul soclului. Piatra	212
339.	Profile de socluri	213
340.	Profile de socluri	214
341.	Profile de coronament al contraforturilor	214
342.	Cornișe	215
343.	Chenare de pisanie	215
344.	Semne lapidare	216
345.	Diagrame de semne lapidare	217
346.	Diagrame de semne lapidare	218
347.	SF. TEODORU TIRON (KILISSE DJAMI)	219
348.	SF-TA TEODOSIA (GUL-DJAMI)	219
349.	PAMMAKARISTOS (FETIYEH DJAMI)	220
350.	CEI DOISPREZECE APOSTOLI (SALONIC)	220
351.	SF. IOAN ALITURGITOS, MESSEMBRIA	221
352.	PANTOCRATOR. MESSEMBRIA	221
353.	SF. PANTELIMON (SALONIC)	222
354.	HODEGETRIA-BRONTOCHION (MISTRA)	222
355.	CARACALU (ATOS)	222
356.	SF. ILIE (ESKI SERAI) SALONIC	223
357.	PARACLISUL MAICEI DOMNULUI LA LAVRA	223
358.	Discuri smălțuite (H)	224
359.	Discuri smălțuite (H)	„
360.	Discuri smălțuite (H)	„
361.	Discuri smălțuite (H)	„
362	363—364—365. Discuri smălțuite	225
366	367 Discuri smălțuite (H)	„
368	369—370—371 Discuri smălțuite (H)	226
372.	Triunghiuri smălțuite (H)	227
373.	GRIFON. SF. PETRU, ANGOULÊME	227
374.	GRIFON. SAN MARTINO, LUCCA	227
375.	GRIFON ȘI LEU. BORGO SAN DONINO	228
376.	Stema la Cetatea Albă	228

Fig.		pag.
379.	Pecetea lui Petru Șchiopul	229
380—381.	Plăci de teracotă smălțuite din ruinele cetății Suceava	229
382.	Stema de pe turnul de la Sf. Dumitru din Suceava	230
383.	Stema de pe mormântul voevozilor Bogdan și Petru	230
384	385—386 387. Sirene	231
388.	Sirenă	232
389.	Sirenă	232
390.	Sirenă. Batisterul din Parma	232
391.	Sirene. Stockerau	232
392—393—394—395—396—397.	Patrupezi androcefali	233
398.	TOULOUSE (La Daurade)	233
399.	Apocalipsa din Sf. Sever	234
400.	SF. SAVIN	234
401.	Psaltirea din München	234
402.	SOUVIGNY	235
403.	BAYEUX	235
404.	SF. PETRU (AULNAY)	235
405.	PIATRA. Paramentul cu discuri smălțuite	236
406.	TÂRNOVO, SF. DUMITRU	237
407.	Instrumente de cioplit piatra	239
408.	Oală de rezonanță	240
409.	PUTNA. Mormântul lui Ștefan cel Mare	241
410.	PUTNA. Groapa Mariei din Mangop	242
411.	ARBORA. Chivotul mormântului lui Luca Arbure	243
412.	Pictura votivă din Pătrăuți (H)	244
413.	PĂTRĂUȚI. Sf-ții Constantin și Elena (H)	246
414.	PĂTRĂUȚI. Picturi în pronaos (H)	246
415.	PĂTRĂUȚI. Picturi în naos (H)	247
416.	POPĂUȚI. Picturi în naos (H)	247
417.	SF. ILIE. Tabloul votiv	248
418.	SF. ILIE. Tabloul votiv	248
419.	SF. ILIE. Picturi în naos	249
420.	MILIȘĂUȚI. Cazneie Sfântului Procopie	249
421.	MILIȘĂUȚI	250
422.	VORONEȚ. Parte din tabloul votiv (după o copie)	250
423.	DOLHEȘTI. Peretele votiv (C)	251
424.	SF. NICULAE DOROHOI. Picturi în naos (C)	252
425.	BALINEȘTI. Picturi în naos	252
426.	SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Picturi în pronaos (C)	253
427.	SF GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Sfânta Varvara și Sfânta Alexandra (C)	254
428.	SF GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Sfânta Teodora și o altă sfântă (C)	254
429.	SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Sfânta Irina (C)	255
430.	SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. O sfântă (C)	255
431.	ARBORA. Sfânta Marina	256
432.	ARBORA. Pictură în chivot	256
433.	ARBORA. Tabloul votiv	256
434.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Un ctitor (Bogdan cel Orb?) (H)	257
435.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinții Nistor și Nicetas (H)	257
436.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinții Teodori Tiron și Stratilat (H)	258
437.	DOBROVĂȚ. Tabloul votiv (H)	258
438.	POPĂUȚI. Ornament	259
439	VORONEȚ. Ornament	259
440.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinți militari (H)	260

Fig. pag.

441. Sf. Gheorghe din Suceava. Sfinți militari (H) 260
442. Paraclisul Turnului Bistriței (C) 261
443. Ornamente din bisericile de la Mistra . . . 262
444. Apostolul Luca. Evanghelia din 1491, dăruită de Alexandru Vodă, fiul lui Ștefan cel Mare 263
445. Voroneț. Ornament 264
446. Clopot (cu inscripție slavonească) Bistrița (C) 266
447. Clopot (cu inscripție latinească) Bistrița (C) . 267
448. Intrarea mănăstirei Neamțului . . . 269
449. Sf Gheorghe din Suceava. Racla sfântului Ioan cel Nou 270
450. Baia. Biserica catolică. Plan 271
451. Putna. Mormântul Mitropolitului Teoctist (H) 274
452. Putna. Piatra Mariei din Mangop (H) . . . 274
453. Putna. Piatra Voevozilor Bogdan și Petru (H) 275
454. Putna. Piatra lui Ștefan cel Mare (după Kozak) 276
455. Putna. Piatra mariei, fata lui Radu cel frumos (H) 276
456. Putna. Mormântul lui Bogdan cel Orb (H) . . 276
457. Putna. Mormântul Mariei, fata lui Ștefan cel Mare 277
458. Putna. Piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș (H) 277
459. Putna Mormântul lui Ștefăniță Vodă (H) . 277
460. Putna. Piatra de mormânt a lui Ștefan cel Mare (H) 278
461. Rădăuți. Piatra lui Bogdan I (H 279
462. Rădăuți. Piatra lui Latcu (H) 279
463. Rădăuți. Piatra lui Ștefan I (H) 279
464. Rădăuți. Piatra lui Roman Voda (H) . . . 280
465. Rădăuți. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun (H) 280
466. Rădăuți. Piatra lui Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun (H) 280

Fig. pag.

467. Rădăuți. Piatra Anastasiei, fiica lui Latcu Voevod (H) 281
468. Rădăuți. Piatra Stanei, maica lui Ștefăniță Vodă (H) 281
469. Voroneț. Piatra de mormânt a lui Daniil . . 282
470. Bacău. Piatră de mormânt 283
471. Bălinești. Piatra de mormânt a lui Tăutu . 283
472. Bălinești. Piatra de mormânt a lui Petru, fiul lui Tăutu 284
473. Bălinești. Piatra de mormânt a lui Teodor, fiul lui Tăutu 284
474. Bălinești. Piatra de mormânt a Vasilichei, fata lui Tăutu 285
475. Bălinești. Piatra de mormânt a Magdei, fata lui Tăutu 285
476. Bălinești. Piatra de mormânt a Mariei, mama lui Dragota 285
477. Bălinești. Piatra de mormânt a Anghelinei 286
478. Bistrița. Mormântul Doamnei Ana lui Alexandru cel Bun (C) 286
479. Dolhești. Piatra de mormânt a Mariei lui Șendrea 287
480. Dolhești. Piatră de mormânt (C) 287
481. Mănăstirea Neamțului Piatra de mormânt a lui Ștefan Vodă fiul lui Alexandru cel Bun (C) 288
482. Mănăstirea Neamțului Piatra de mormânt a pârcălabului Micota (C) 288
483. Mănăstirea Neamțului Piatra de mormânt a egumenului lui Hariton (C) 289
484. Probota. Piatra Oltei 290
485. Piatra. Turnul-clopotniță. Pisania (C) . 317
486. Dobrovăț. Pisania 319

N. B. — Reproducerile inedite sunt făcute în cea mai mare parte după fotografii executate de către D-nul A. Chevallier, fotograf în Piatra Neamț (însemnate cu C) și de către D-nul Haydvogel, fotograf în Curtea de Argeș (însemnate cu H).

REPERTORIUL NUMELOR DE BISERICI, LOCALITĂȚI ȘI ȚĂRI CITATE

Angoulême (Sf. Petru) 227.
Arbora 111, 112, 113, 115, 116, 118, 120, 131, 135, 138, 141, 149, 178, 181, 182, 184, 185, 186, 196, 199, 200, 201, 202, 206, 207, 208, 240, 243, 245, 253, 256, 262, 264, 265, 268, 273, 295, 296, 298, 303, 304, 306, 310, 311, 314.
Ardeal 105, 106, 159, 191, 198, 203, 206, 207, 211, 212, 213, 215, 216, 223, 238, 239, 241, 268.
Arilie 188, 187 (v. erata) 299 (erata).
Arles 233, 299, 307.
Armenia (Armeni) 14, 188, 189, 219, 271, 292.
Aroneanu = Aron Vodă 148, 165, 166.
Arta Sf. Vasile 236.
Asia mică 223.
Asic, 307.
Atos 12, 186, 187, 188, 236, 292, 298, 299, 307, 312, 313.
Atos (Caracalu) 222,
Atos (Lavra — Paraclisul Maicei Domnului) 223.
Aulnay (Sf. Petru) 233, 235.
Austria 109, 198, 230.

Bacău (Precista) 42, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 83, 186, 189, 199, 201, 202, 203, 213, 282, 283, 295, 297, 299, 303.
Bădăuți = (Milișăuți) 23, 245, 294.
Baia (Biserica albă) 17, 18, 19, 20, 21, 78, 129, 141, 160, 186, 189, 191, 200, 202, 294,
Baia (biserica catolică) 16, 17, 160, 271, 293, 315.
Baia (biserica lui Petru Rareș) 139, 184, 200, 303.
Balcani (Balkans) 13, 36, 219, 223, 236, 265, 270, 292, 307, 308, 309, 312.
Bălinești 14, 15, 29, 75, 117, 124, 125, 130, 133, 134, 135, 136, 138, 165, 186, 187, 200, 201, 202, 207, 214, 215, 239, 245, 250, 252, 255, 264, 270, 283, 284, 285, 286, 295, 296, 298, 299, 303, 304, 307, 311, 312, 315.
Bârnova 148, 165.
Barnovschi (vezi Iași).
Bartfeld 69, 74.
Bayeux 235.
Beclean = Betlen 204.
Berna 215.
Birthälm 203.
Bistrița (Ardeal) 106, 191, 203, 204, 215, 216.
Bistrița 16, 104, 149, 241, 286, 293.
Bistrița (turnul-clopotniță) 151, 154, 155, 156, 187, 214, 245, 253, 261, 266, 267, 296, 298, 311, 313.
Bogdana 165,
Bolonia (San Petro e Paolo) 230 (vezi erata), 231.
Borgo San Donino 228.
Bourges (Hotelul lui Jacques Coeur) 195.
Borzești 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87 95, 96, 97, 103, 110, 171, 178, 186, 187, 188, 199, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 213, 214, 216, 217, 224, 226 265, 295, 297, 298, 299, 302, 304, 305, 307, 313.
Botoșani (vezi Popăuți).
Brebu (turnul) 167.
Brașov 166.
Brașov (biserica neagră) 203, 204, 211, 216.
Bucovina 27, 56, 190, 192, 245, 301.
București (muzeul) 151.
Buda (cetatea) 195.
Bulgaria 12, 307.

Caracalu (Atos) 222.
Cetatea Albă 228, 269, 314.
Cetatea de Baltă 268, 269.
Cetățuia (Iași) 147, 148, 150, 165.
Chartres 197.
Chauvigny (Sf. Petru) 233.
Chilia 268.
Chindov 278.
Ciceiu 203, 268, 314.
Cisnădia (Heltau) 203, 209.
Cluj 138, 139, 215.
Cluj (Franciscani) 24, 138, 139, 204.
Cluj (Dominicani) 211.
Cluj (Catedrala Sf. Mihail) 106, 210.
Coeni (Vlașca) 167, 168.
Cocavia=(Suceava) 270, 315.
Colonia 215, 216, 307.
Constantinopol 162, 187, 219, 221, 236, 282, 299, 302.
Constantinopol (Sf. Teodor Tiron = Teotokos = Kilisse Djami) 219, 221, 308.
Constantinopol (Sf ta Teodosia=Gûl Djami) 219, 221, 308.
„ (Pammakaristos=Fetiyeh Djami) 220, 308.
„ (Pantocrator = Zeirek Djami) 22 308.
„ (Tekfur Serai) 236.
Cotmana (Argeș) 236.
Coțman 281.
Cotnar 139, 140, 141, 181, 184, 186, 200, 202, 213, 216, 217, 295, 296, 298, 303.
Coucy 195.
Cracovia 216.
„ (Sf. Duh) 212.
„ (Biblioteca) 207.
„ (Casă particulară) 207.
„ (Franciscani) 214.
„ (Ospelul comunal (Rathus) 211.
„ (turn lângă poarta Sf. Florian) 224.

Cracovia (Sanctum Sacramentum) 152.
„ (Sucheniţa) 212.
„ (Wawel) 212, 228, 244.
„ (Catedrala Sf-ta Maria) 152, 214, 216.
Cucevişte = Kucevişte 161, 163.
Curtea de Argeş 262.

Dalmaţia 219.
Dej 203, 204, 214, 216.
Dipşa = (Dürbach) 203, 204.
Dobrovăţ 45, 48, 111, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 138, 178, 185, 186, 187, 189, 198, 199, 200, 201, 203, 207, 208, 240, 245, 253, 258, 295, 297, 298, 300, 301, 303, 304, 311, 319.
Dolheştii Mari 56, 117, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 179, 186, 200, 201, 202, 245, 250, 251, 264, 265, 284, 294, 295, 303, 304, 311, 313.
Dorohoi (Sf. Nicolae) 10, 36, 37, 38, 39, 40, 42 46, 48, 52, 58, 62, 65, 82, 83, 134, 136, 137, 186, 189, 190, 192, 193, 199, 201, 202, 206, 207, 213, 239, 245, 250, 252, 262, 264, 294, 296, 298, 300, 302, 304, 311.
Drăgoeşti 282.
Dragomirna 147, 148, 165.

Egipt 189, 309.
Espagne (Spania). 309.

Feleac 140, 203, 204, 208.
Floreşti (Tutova) 109, 150.
Franţa 215.
Fruscagora 12
Fünfkirchen (= Pecs) 230,

Gabrin 227, 236.
Galata 148, 149, 165, 166.
Galiţia 14, 152, 159, 175, 191, 197, 200, 207, 211, 212, 213, 216, 224, 238, 239, 268, 269, 271, 292, 306, 307, 309, 314, 315.
Germania 219, 227.
Golia (v. Iaşi).

Halici (Sf. Stanislas) 159.
Halici 228.
Hârlău (Sf. Gheorghe) 13, 36, 42, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 69, 74, 82, 83, 95, 127, 134, 186, 189, 199, 201, 202, 205, 206, 207, 210, 213, 215, 224, 226, 235, 238, 239, 240, 245, 253, 254, 255, 264, 270, 287, 294, 296, 298, 300, 301, 302, 304, 311, 315.
Hârlău (curtea) 150, 151.
Hervarto 69.
Hetzeldorf 203, 204.
Hlincea 20.
Hotelul lui Jacques Coeur (Bourges) 195, 196.
Hotin (paraclisul cetăţei) 150.
Humor 29, 127, 179.
Hunedioara 196, 196, 212.
Huşi 67, 68, 104, 295.

Iaşi (Barnovschi) 140.
„ (Golia) 165.
„ (Trei Erarhi) 58, 147, 148, 150, 165.
„ (Sf. Gheorghe=Mitropolia veche) 57, 61, 245.
„ (Sf. Nicolae) 42, 46, 57, 59, 60, 61, 62, 65, 74, 165, 186, 189, 193, 194, 199, 201, 202, 205, 224, 227, 232, 245, 255, 294, 298, 300, 302, 304, 311.
India 189.
Iran 189, 223, 309.
Italia 219, 236, 307.
Iţcani vechi 148, 165.
Iuriew Polski 227.

Jicea (=Jitchea) (v. erata) 187, 299.

Kalenici 188, 309.
Kalicz 228.
Kruşevaţ 188, 309.
Kucevişte (Sf. Arhangeli) (=Cucevişte) 161, 163.

Le Mans 230.
Lemberg (= Lwow) 224, 267, 268.
Leopoli (= Lemberg) 267, 268.
Lucca (San Martino), 230, 232, (v. erata).
„ (San Michele), 230 (v. erata), 231.

Macedonia 161, 162, 219, 221, 236, 307, 308.
Marko (Macedonia) 221.
Messembria 13, 221, 236.
„ (Mitropolia) 221.
„ (Pantocrator) 221.
„ (Sf. Ioan Aliturgitos) 221.
Merbaca 236.
Meteori 12, 292.
Mesopotamia 223.
Milano 236
Milişăuţi 9, 23, 26, 27, 28, 34, 48, 69, 74, 186, 189, 191, 193, 196, 198, 201, 202, 205, 207, 221, 236, 240, 245, 249, 250, 264, 268, 294, 298, 300, 302, 304, 311, 314.
Mirăuţi 16, 163, 164, 165, 167, 168, 200, 293, 296, 303.
Mistra 221, 236, 259, 262, 312.
„ (Brontochion) 259.
„ Mitropolia) 259.
„ (Pantanassa) 236.
„ (Paraclisul Sf. Ioan) 259.
„ (Panaghia Hodigitria din Brontochion) 221, 222.
Moldoviţa (veche) 16, 168, 169, 293.
Moldoviţa 192, 194, 250.
Morava (Serbia) 187, 188, 219, 299, 307.
Moscova 263.
München 234.
Muntele Atos (vezi Atos)
Muntenia 166, 167, 188, 223, 236, 239, 265.

Neamţ (mănăstire) 45, 48, 69, 74, 78, 81, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 118, 120, 148, 149, 168, 170, 171, 178, 186, 187, 189, 194, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 209, 213, 214, 215, 224, 226, 240, 241, 242, 245, 255, 264, 266, 267, 269, 287, 288, 289, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 311, 313.
Neamţ (turnul de intrare) 168, 169.
Neamţ (cetatea) 119, 241, 273, 2[illegible] 289.

Părăul alb (vezi Războeni).
Parhăuţi 149, 178, 179, 180, 200, 201, 264, 265, 273, 296,
Parize le Châtel 230, 232.
Parma (Catedrala) 233.
„ Batisterul) 232.
Pătrăuţi 21, 22, 23, 24, 25, 27, 74, 186, 190, 194, 198, 201, 202, 203, 205, 207, 221, 236, 240, 244, 245, 246, 247, 523, 259, 265, 268, 271, 294, 298, 301, 302, 304, 311, 314, 315.

Pavia S. Michele 230, 231.
„ S. Pietro 233.
Pavia 236.
Pecs = Fünfkirchen 230.
Piatra (Sf. Ioan) 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 110, 136, 137, 171, 178, 186, 187, 188, 189, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 207, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 228, 236, 238, 267, 268, 269, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 295, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 307, 317.
Piatra (Turnul-clopotniță) 43, 48, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 187, 296, 298.
Pierrefonds 194, 195.
Polonia (Pologne) 13, 14, 174, 197, 236, 241, 268, 269, 308, 310.
Popăuți (Botoșani) 36, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 56, 58, 62, 65, 69, 72, 74, 82, 83, 98, 110, 127, 133, 134, 186, 189, 198, 199, 200, 201, 202, 207, 213, 215, 238, 239, 240, 245, 247, 253, 255, 259, 264, 294, 298, 300, 302, 304, 311.
Popăuți (Turnul-clopotniță) 43, 151, 153, 154, 156, 187, 296, 298.
Praga 215.
Precista (vezi Bacău)
Probota 103, 107, 171, 241, 250, 289, 290.
Probota (Sf. Nicolae) 289.
Putna 143, 144, 145, 146, 147, 148, 156, 165, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 202, 228, 230, 241, 242, 243, 244, 267, 268, 269, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 296, 301, 303, 305, 310, 313, 314.
Putna (turnul tezaurului) 151, 156, 157, 296.

Rădăuți 16, 17, 31, 36, 56, 111, 125, 130, 133, 135, 158, 159, 160 166, 200, 241, 242, 243, 268, 271, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 289, 293, 296, 303, 310, 315.
Râmnic 129.
Râmnicul-Sărat 202.
» (Sf ta Paraschiva) 150
Râșca 177.
Războeni 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 97, 103, 171, 175, 186, 187, 188, 189, 199, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 213, 214, 240, 295, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 307.
Reghinul Săsesc 203, 204, 210.
Reichesdorf 208.
Reuseni 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 138, 141, 178, 184, 185, 186, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 213, 216, 217, 240, 295, 297, 298, 303, 304 306.
Rin (Rhin) 14, 219, 292, 307.
Rodos 236.
Roman (Episcopie) 104.
Rudenița 161, 163.
Rusia 14, 197, 227, 239, 265, 293.
Ruși-Mănăstioara 196, 197.

Salonic 162, 308.
» (Cei doisprezece Apostoli) 220, 221, 308.
» Sf. Ilie (=Eskiserai) 221, 222, 308.
» Sf. Pantelimon (=Isakie Djami) 221, 223, 308.
San Tomaso di Almeno 232.
Scânteia 141, 142, 143, 200, 296, 303.
Schiai (=Văleni) 183.
Secu 20.
Sebeșul Săsesc 207, 209.
Serbia 12, 161, 162, 187, 188, 219, 236, 292, 299, 307.
Seres (Sf. Nicolae) 161.
Sf. Ilie 11, 21, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 47, 48, 65, 74, 75, 137, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 201, 202, 207, 215, 236, 239, 240, 245, 248, 249, 250, 255, 264, 268, 294, 298, 300, 301, 302, 304, 311 (v. erata) 314.
Sf. Munte 12, 219, 265.
Sf. Onufrie 148, 165.
Sf. Savin 234, 235.
Sf. Sever 234.
Sf. Gheorghe (vezi Hârlău).
Sf. Gheorghe (=Mitropolia veche vezi Iași).
Sf. Gheorghe (vezi Suceava).
Sf. Ioan Botezătorul (vezi Suceava).
Sf. Ioan (vezi Piatra).
Sf. Ioan (vezi Siret).
Sf. Ioan (vezi Vaslui).
Sf. Nicolae (vezi Dorohoi).
Sf. Nicolae (vezi Iași).
Sf. Nicolae (vezi Popăuți, Botoșani).
Sf-ta Paraschiva (vezi Râmnicul-Sărat).
Sf-ta Paraschiva (vezi Ștefănești-Botoșani).
Sf-ta Treime (vezi Siret).
Sibiu (Catedrala) 203, 205.
» (Ursuline) 208.
» (Rathhaus=Ospelul comunal) 212.
Sicilia 12.
Sintereag 203, 204.
Șipote (Iași) 139, 181, 182, 183, 184, 200, 296, 303.
Siret Sf. Ioan 16, 293.
» (Sf. Treime) 16, 17, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 271, 293, 296, 315.
Slatina 104, 191, 196, 197.
Solca 148
Souvigny 235.
Spania 189.
Stefănești (Botoșani) Sf-ta Paraschiva 150, 200.
Stockerau 230, 232.
Strasburg 215, 216, 307.
Studenița 187, 299.
Suceava 27, 29, 116, 117, 125, 163, 164, 197, 235, 265, 270, 273, 282, 293, 294, 313, 315.
Suceava (Cetatea) 146, 150, 181, 182, 196, 197, 199, 216, 218, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 235, 240, 269
Suceava (Adormirea Maicei Domnului) 282
» (Sf. Dumitru) 228, 230.
» (Sf. Ioan Botezătorul) 20, 148, 165.
» (Sf. Gheorghe) 78, 81, 103, 106, 107, 110, 137, 164, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 188, 191, 197, 199, 201, 202, 203, 205, 216, 218, 224, 236, 257, 258, 259, 260, 264, 270, 272, 296, 299 (v. erata), 303, 304, 305, 312.
Suceava (Sf. Gheorghe, Eclisiarnița) 177.
» (Mitropolie) 164.
» (Mirăuți) (vezi Mirăuți)
Sucevița 20, 192, 194.
Suzdal 227.

Țara Românească 12, 24.

Târnovo 13.
» (Sf. Dumitru) 237.
Târgoviște (Biserica Domnească) 167.
» (Sf. Împărați) 167.
» (Sf. Nicolae) 167.

Tazlău 23, 29, 47, 48, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 110, 186, 189, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 240, 255, 295, 298, 300, 301, 303, 311.
Teaca 203, 204.
Tekfur Serai (vezi Constantinopol) 236.
Toulouse (La Daurade) 230, 234.
Transilvania 13, 14, 215, 271, 292, 306, 307, 309, 310, 314, 315.
Trei Erarhi (vezi Iași).
Tricala 270, 287, 315.
Tutana (Argeș) 167.

Ungaria 69, 198, 211, 215, 230.

Valachie 309.
Valea Albă (vezi Războeni).
Văleni (Roman) 139, 182, 183, 184, 200, 296, 303.
Varșovia 227, 230.
Vaslui (Sf. Ioan) 42, 58, 62, 64, 65, 66, 67, 104, 186, 189, 199, 201, 202, 206, 209, 213, 295, 298, 300, 302, 304.
Vaslui (Curtea) 64, 150.
Veneția (Venise) 14, 293.
Viena 215.
Vladimir 227.
Vorigarelli (Pind) 236.
Volovăț 79, 124, 125, 130, 131, 132, 135, 186, 200, 201, 202, 206, 207, 214, 240, 295, 298, 303, 304.
Voroneț 22, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 52, 65, 74, 137, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 213, 214, 215, 237, 240, 245, 250, 259, 264, 266, 282, 294, 298, 299, 301, 302, 304, 308, 311, 312, 313.

Zolkiew 175
Zürich 215.

ERATA

Pag.			
29	coloana	1	al 4-lea rând de jos, a citi fig. 290 în loc de fig. 285.
57	,,	2	al 5-lea rând de sus. A citi fig. 300 în loc de fig. 295.
65	,,	2	ultimul rând. In loc de Sf. Nicolae din Bacău, a citi Sf. Nicolae din Dorohoi.
150	,,	2	notița de jos. In loc de 1925, a citi 1926.
187	,,	2	al 7-lea rând de jos se adaogă: (Studenița, Arilie, Jicea).
189	,,	2	al 30-lea rând de sus, a citi: unu și două menouri, în loc de: două și trei.
201	,,	5	al 4-lea rând. In loc de turle, a citi turlă.
214	fig. 340 a)		Clișeul este întors cu partea superioară în jos.
223	fig. 356		a citi Eski Serai în loc de Eski Sergi.
229	Figurile 377 și 378 nu sunt tipărite.		
230	coloana	1	al 4-lea rând de jos. De adàogat după cuvântul: San Michele, cuvintele: și san Martino.
230	,,	1	al 3-lea rând de jos. In loc de Catedrala din Parma, a citi San Pietro e Paolo din Bolonia.
231	fig. 385		In loc de San Michele, Pavia, a citi San Pietro e Paolo din Bolonia II 29.
231	fig. 386		In loc de San Pietro e Paolo din Bolonia, a citi San Michele, Pavia I. 66.
232	fig. 388		In loc de San Michele a citi San Martino II. 7.
239	coloana	1	după al 4-lea rând de sus. Grinzi îngropate în zidărie s'au găsit la Sf. Ioan din Vaslui.
240	,,	2	al 8-lea rând. A citi fig. 102 în loc de 189.
256	,,	2	rândurile 7 și 8 suut intervertite.
299	colonne	1.	28-e ligne. Après le mot: Studenitza, ajouter Arilie.
299	,,	2,	5-e ligne. Après le mot: Războeni, ajouter: et St. Georges de Suceava.
311	,,	1.	12-e ligne. Après le mot: (Bădăutz), ajouter: St. Elie.

ERATA

Pag. 258 fig. 436 în loc de Sf. Gheorghe din Suceava a citi: Dobrovăț.
Pag. 260 fig. 441 în loc de Sf. Gheorghe din Suceava a citi: Dobrovăț
Pag. 260 fig. 440 în loc de Sf. Gheorghe din Suceava, a citi: Sf. Ilie.

Usa dela Mrea [illegible] pag. 69.
Pisania dela turnul-clopotnitá din Piatra-N pag. 317.

Istoricul bisericii Pătrăuţii pe Suceava în Bucovina de Vladimir Mironescu.
Buletinul expoziţiei din 1906, nº 3, Noembre 1905.

N. Iorga dă înfăţişarea Bisericii Sf. Ioan domnesc din Piatra-N desenată de G. Asachi într'un calendar al său (Analele Acad. Rom. vol 34)

Reproducere în Claudio Isopescu: Un artisto Romeno dell '800 a Roma (G. Asachi) 1932

Această înfăţişare mi se pare „romanţată" după obiceiul lui G. Asachi.
Înfăţişarea reală ~~[illegible]~~ a turnului, care la Asachi e prea înalt, este acea dela pag. 152 din volumul G. Balş.